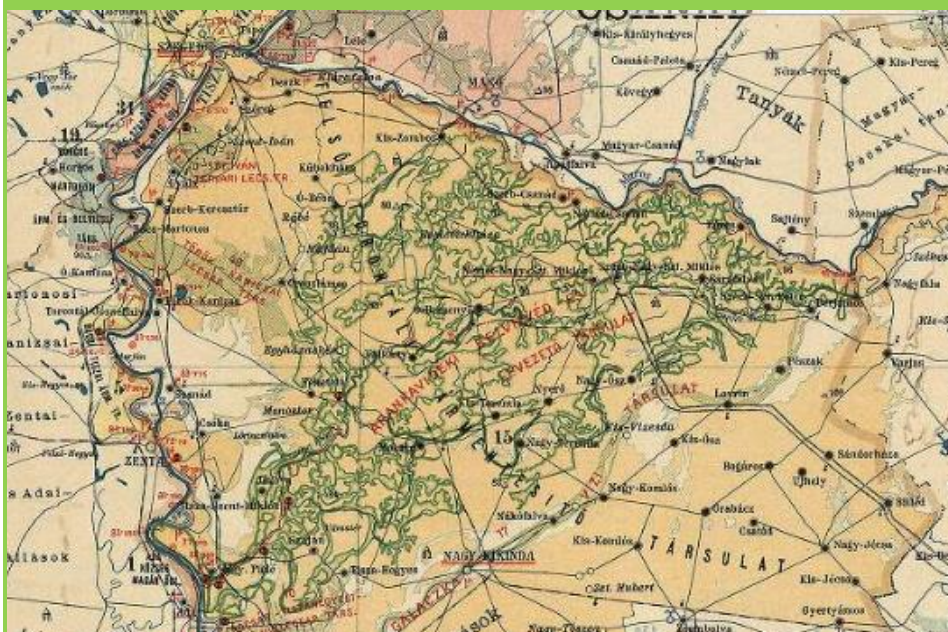

Dr. Kókai Sándor

A Marosszög történeti földrajza (1718-1918)

Nyíregyháza-Kiszombor, 2021

A Marosszög történeti földrajza c. könyv kiadását a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, a szerencsi Bocskai István Alapítvány és a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Tanácsa támogatta.

Szakmai tanácsadó:

Prof. Dr. Frisnyák Sándor
egyetemi tanár, az MTA doktora

Szakmai lektor:

Dr. Csüllög Gábor egyetemi adjunktus
Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens

Az ábrákat szerkesztette: **Dr. Kókai Sándor**
rajzolta: **Mikó Tamás**
Bancsi Péter

A címloldalon: A Felső-Torontáli Ármentesítő Társulat
vízrajzi térképe (rajzolta: Vályi Béla mérnök 1901)

ISBN 978-963-508-971-0

Kiadó: MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:
Dr. Kókai Sándor
tanszékvezető, főiskolai tanár

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató
Debrecen, 2021

A Marosszög történeti földrajza (1718-1918)

(A táj- és erőforrás használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig)

Nyíregyháza-Kiszombor, 2021

Bevezetés

Nincs könnyű helyzetben az a kutató, aki tájmonográfia írásával foglalkozik. Különösen akkor, ha az elmúlt évszázadokra visszatekintve, a történeti földrajz analizáló és szintetizáló kutatási módszereinek (pl. retrospektív, retrogresszív, komparatív módszer stb.) és speciális forrásainak alkalmazásával kívánja bemutatni a természeti-táji környezet erőforrásainak évszázadokon átívelő emberi hasznosítási lehetőségeit. E könyvben a Marosszög, mint földrajzi régió környezettörténetéből az antropogén tájhasználatnak, a természeti erőforrások használatának alakulását, térszerkezetét és változásának folyamatát mutatom be. A táj- és erőforráshasználat történeti szakaszainak segítségével kísérelhető meg e régió korabeli – a gazdasági-gazdálkodási prioritásokat előtérbe helyező – állapotának feltárása és mindezekre alapozva a jelen helyzet megértése is. A történeti földrajzi kutató feladata és kötelessége, hogy az emberi tevékenységi formák idő- és térbeli rendszerének feltárását, rekonstrukcióját elvégezze. Ezen belül prioritás a természeti környezet (az agroökológiai potenciál) és a társadalom közötti kölcsönhatás-rendszer vizsgálata.

A Marosszög esetében a teljes fejlődésfolyamatot úgy mutatom be, hogy egy-egy történelmi időszak (vagy idősík) jelenségeit vizsgáltam, történeti földrajzi és történeti (humán) ökológiai megközelítéssel. A kultúrtáj állapotának rekonstruálásakor a jelenségek és folyamatok általánosítására, modellszerű megjelenítésére törekedtem. Teljeskörű feltárást az egykorú források nem tesznek lehetővé, sem a vizsgált időszak elejére, sem a végére.

A különböző tudományágak által méltatlanul mellőzött régió több szempontból is nagyobb figyelmet érdemelt volna. Az elmúlt évtizedekben folytatott kutatásaim során szembesültem azzal a ténnyel, hogy kevés olyan tanulmány készült, amely a Bánság egy-egy tájegységének vagy régiójának átfogó természeti, társadalmi és/vagy gazdasági elemzését, sajátosságát nyújtja, s különösen szegény e tekintetben a Marosszögről készült művek jegyzéke.

A kötet a Délvidék egyik meghatározó jelentőségű mezoregiónak foglalkozik. A Marosszög társadalmi-gazdasági értelemben is önálló régió, a Temesi Bánság északnyugati kapuja, melynek adottságait és erőforrásait, a társadalom számára igénybe vehető – időben változó – természeti és humán erőforrásait, s mindezek hasznosítását e monográfiában elemzem, értékelem és összegezem. A régióformálódás és a gazdasági térszerkezeti egységek kialakulása már a 14-15. században megindul, a folyamatot azonban a török hódítás 175 évre negligálja. Ezért a táj- és erőforrás használat változását, a humán erőforrások mindenkori állapotát, annak mennyiségi és minőségi elemeit csak a 18. század elejétől a 20. század elejéig követem nyomon.

A könyv egyes fejezetei alapján információkat kaphat az olvasó arról, hogy a tájpotenciál hogyan befolyásolta a mindenkori tájhasználatot és a gazdasági térszerkezetet, tágabb értelemben a lakosság megélhetését biztosító gazdasági

tevékenységet. A Marosszögben az emberi tevékenységek tájban megjelenő folyamatai és azokból eredő eltérő térszerkezetek is nagyon változatosak. A Marosszög területe már a középkorban több mikrorégióra különült és szervesen beépült a történelmi Magyarország – ezen belül a Délvidék – földrajzi munkamegosztásába.

A pozsareváci béke után regenerálódó marosszögi tájhasználat differenciáltsága nemcsak a geotényezőkkel, hanem a tájban élő magyar, szerb, német, román és egyéb etnikumok kultúrájával és hagyományrendszerével is összefügg. Ennek megfelelően a táj benépesülésével és gazdasági birtokbavételével meginduló kultúrtájteremtő munka eredményeit az együtt élő népek közös alkotásaként és történeti örökségeként értékelhetjük. A nemzetiségek együttélése, a különböző kultúrák egymást kiegészítő szerepe, a nemzetiségi sajátosságok létezése több évszázados tradíció, miként az itt élők nyitottsága és a másság elfogadása is. E mentalitás a Délvidék és más mezo- és mikrorégiói esetében – a szerző megnyilvánulásain túlmenően – és e monográfia oldalain túl is ugyan olyan természetes, mint a Trianon előtti évszázadok Marosszögének sokszínű nemzetiségi, nyelvi és vallási valósága. E tekintetben a szerző csak arra vállalkozott, hogy a monográfiában tényeket rögzít, elemez és értékeli a 18-19. században együttélő nemzetiségek, nyelvek, vallások kérdésköréhez kapcsolódóan.

A Marosszög történeti földrajza olyan önálló szellemi alkotás, amely több tudományterület együttes eredményeit szintetizálja. E szintézis magában foglalja a különböző települések, népcsoportok és épített környezeti értékek leíró, staisztikai, történeti bemutatását éppúgy, mint a városok, falvak és puszták benépesülését, ahol népek, nyelvek, vallások, s ezekre alapozott népszokások sokszínűsége jellemezte a mindennapi életet. Az alföldi tájnak egy olyan szegletét mutatom be, ahol tapasztalataimat évtizedeken át gyűjtöttem, s mindezeket szakirodalmi ismeretekkel is kiegészítettem.

A történeti földrajz elsősorban könyvészeti, írott forrásokra, kartográfiai forrásokra támaszkodhat, mert a levéltári források csak apró részleteket tárnak fel. A klasszikus értelemben vett levéltári anyagból csak esettanulmányokat lehet írni. Ezért a múltbeli állapotok rekonstrukcióját, a korabeli viszonyok sajátosságait részben a 18-19. századi kéziratos térképekről (pl. a Jozefiniánus felmérés, ill. a második és harmadik katonai felmérés térképszelvényei stb.), részben különböző levéltári forrásokból (pl. bányászati úrbérrendezés iratai, Landes Administráció iratai stb.), földrajzi leírásokból, régi kéziratos, illetve nyomtatott térképek és statisztikai adatok elemzésével tárhattam fel. A térképek elsősorban a gazdálkodás térszerkezetéről nyújtanak információkat, az írott források és emlékek pedig elsősorban a gazdálkodás viszonyairól, a megtermelt javakról, azok cseréjéről tájékoztatnak.

A feldolgozás során szerkesztett ábrák, térképábrák és táblázatok szervesen kiegészítik a szöveges leírást, információtartalmuk azzal egyenértékű vagy azon

túlmutató. Törekedtem arra is, hogy az egész régiót megismerjem, s különösen fontos és hasznos ismereteket szerezhettem a terepbejárások révén. Az önálló tájegységírások, vagy egy-egy lokális tér múltbeli állapotát rekonstruáló fejezetek olyan mikrotörténeti alkotások, amelyeket a honi történettudomány egyre jobban értékeli és beépít a makro-folyamatokat tárgyaló művekbe. Nem érthető meg a társadalomtörténeti probléma anélkül, hogy a történeti földrajzi hátteret ne tennénk hozzá.

E könyv azonban több, mint hagyományos tájrekonstrukció vagy táj- és népiismerető monográfia, a Marosszög szülöttéeként, s a szülőföldem iránt érzett szeretet, az elődök bennem élő tisztelete – reményeim és szándékaim szerint - a mű szellemiségéből is jól érzékelhető. A marosszögi emberek értékteremtő munkájának, a helyi társadalomnak és a sajátos természeti környezetnek térben és időben változó történeti folyamatait feltáró munka azonban nemcsak a szűkebben értelmezett regionális történeti földrajz tárgykörére terjed ki, ezen túlmenően környezet-, táj-, társadalom-, település- és gazdaságtörténet is.

A kutatás során elsősorban arra a kérdéskörre kerestem a válaszokat, hogy ezen a meglehetősen kedvezőtlen ökológiai és ökonómiai adottságokkal rendelkező, mindig is belső perifériának számító területen hogyan próbálta az ember a természeti tér-gazdaság-társadalom összefüggés-rendszerében megteremteni az élet- és munkafeltételeket. A korabeli gazdálkodási viszonyok feltárása kiemelkedően fontos, mert csak így érthető meg, az átalakulás és változás volumene és dinamikája, amelyen keresztül ment e régió, például a 19. századi integrált környezet-átalakító munkálatoktól napjainkig.

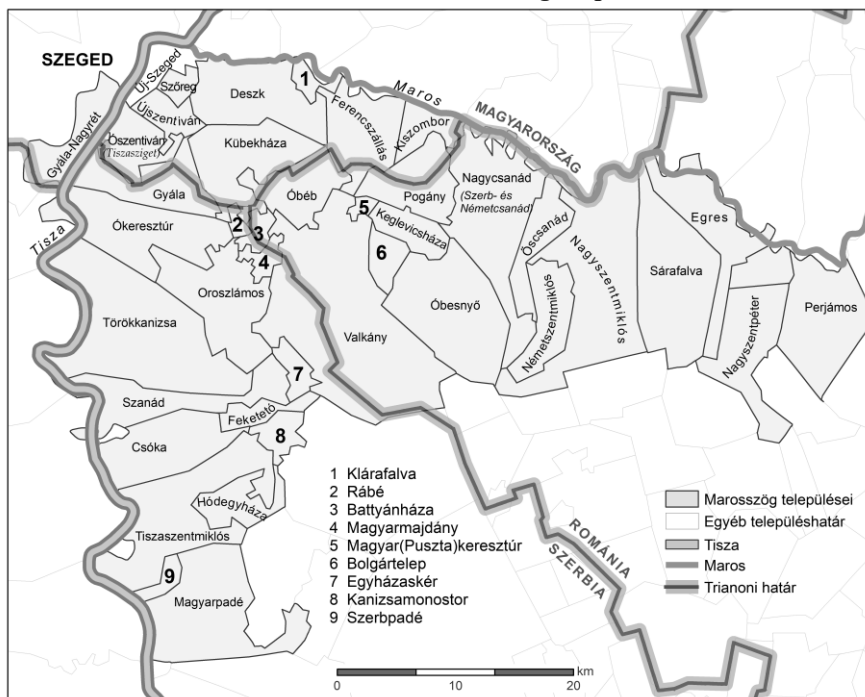
A lokális (települési) szinttől a regionális szintig megjelenő életmódstratégiai-váltások a Marosszög esetében is fontos tudományos kihívást jelentenek, azonban ettől komplexebb változásokra is ráirányítják a figyelmet. Ilyen lehet például a biodiverzitás változásának kérdésköre. A biodiverzitás-csökkenése napjainkig és várhatóan a jövőben is folytatódó folyamat, amelynek e régiót tekintve is súlyos következményei lehetnek. A szerző szándékai szerint e könyv egyes fejezetei olyan állapotrajzok is, amelyeken keresztül az említett változások lépései, - helyesebb inkább a lépcsőfokairól írni - is feltárulnak. Az előzmények megismerése alapján képzelhető el a jövőkép, amely ökológiai szemléleten alapuló életmódváltást fog jelenteni - pontosabban azt kell hogy jelentsen - a Marosszög esetében is. Remélem, hogy a könyv hozzájárul e folyamatok vizsgálatához, és a jelenlegi térbeli struktúrák megértéséhez is..

A monográfia nemcsak a tudományos szakembereknek (pl. helytörténészek, geográfusok, gazdaságtörténészek, ökológusok stb.) lehet értékes, hanem például a lokálpatriótáknak, illetve a korabeli társadalom és gazdaság iránt érdeklődőknek is tartalmazhat értékes adatokat és információkat. A Marosszög történeti földrajzával foglalkozó monográfia – a szerző reményei szerint – jelentősen gazdagítja hazánk táj-, nép- és gazdaságtörténetét, erősíti nemzeti identitásunkat, honszeretetünket és lokális kötődésünket is.

I. A Marosszög fogalma, területe és határai

Szegedtől dél-délkeleti irányban, a Tisza és a Maros folyó találkozásától délre az Aranka (Harangod) vonaláig bezárt „háromszögben” terül el a Kárpát-medence egyik kevésbé ismert mezotája, a Marosszög. A Marosszög természetföldrajzi értelemben az Alsó-Tisza-vidék középtája, egyben a Bánságnak, mint történeti földrajzi régióknak mintegy 1500 km²-nyi kiterjedésű mezorégiója, amely Trianon óta három ország határmenti periferiáját alkotja. (1. ábra).

1. ábra: A Marosszög települései

Forrás: Corine CLC 2018 térkép alapján saját szerkesztés

A Dél-Tisza-völgy e földrajzi mezotáját – vagy annak egy részét – a legkülönbözőbb elnevezésekkel illeték geográfusaink. Általában Maros-Tisza-szög (pl. Karakasevich K. 1942, Cholnoky J. 1911, 1924, Andó M. 1969, 2002, Mezősi G. 2011, 2015 stb.), Tisza-Maros-szög (pl. Hegyi A. 1977, 1984 stb.), vagy Észak-Torontál (pl. Borovszky S. 1896, 1909, 1911 stb.), esetenként Aranka-köz (pl. Borovszky S. 1896-97, 1911, Márton Gy. 1914, Fehér V. 2016 stb.), ritkábban Felső-Torontál (Ihrig D. 1973), illetve Marosszög (A. Nagy M. 1954) az elnevezése.

A mezotáj természetföldrajzi adottságait és vízrajzi sajátosságait vízmérnökök (pl. *Lászlóffy W. 1982, Ihrig D. 1973 stb.*) és természetföldrajzi kutatók (pl. *Andó M. 2002, Marosi S. - Somogyi S. 1990, Hajdú-Moharos J. 1992, Kiss A. et. al. 2008 stb.*) tárták fel, azonban a marosszögi mikrorégiók komplex természeti-táji sajátosságainak kutatása, elemzése és szintézise még el sem kezdődött. A régió éghajlati, biogeográfiai, ösvízrajzi és talajtani adottságai és sajátosságai is alig ismertek (*Deák J. Á. 2005, Andó M. 1993*). A József Attila Tudományegyetem Természetföldrajzi Tanszéken *Mezősi Gábor (2015), Kiss Tímea (2008, 2011)* és *Andó Mihály (1993, 2002)* készített áttekintő tanulmányokat és dolgozatokat a Dél-Tisza-völgy felszínfejlődéséről.

A legújabb természetföldrajzi elemzések és leírások (pl. *Marosi S. - Somogyi S. 1990, Dövényi Z. 2010, Hajdú-Moharos J. 1992 stb.*) nyomán a Marosszög (Magyarország Nemzeti Atlasza /2018/ is Marosszög néven jelöli) elnevezés vált egyre inkább elfogadottá hazánkban. A Magyarország Nemzeti Atlasza (főszerk. Pécsi M.) 1989, ill. a Magyarország Atlasza (főszerk. Pap-Váry Á.) 1999-ben megjelent kötetei azonban vizsgált régióinkat Torontál néven említik.

Természetesen a Marosszög nem azonos a Tisza-Maros-szöggel, mely a Maros folyó torkolatától északra, Maroszug néven is ismert (*Deák József Á. 2005*). A Marosszög ugyancsak nem azonos az ún. „torontáli háromszöggel” sem, amely alatt azt a 270,83 km²-nyi területet értjük, amely a trianoni határmegvonás óta Torontál vármegyéből Magyarországon maradt. Tény, hogy csak e terület és települései (*I. táblázat*) maradtak az egykori Temesi Bánság területéből Magyarországon, ezért ezt Magyar-Bánság elnevezéssel is illelhetjük (*Kókai S. 2010, Kókai S. 2021*).

A régió társadalmi-gazdasági változásait és sajátosságait feltáró történeti földrajzi jellegű munkákról és kutatásokról alig beszélhetünk, kivételt a makói József Attila Múzeum egykori igazgatójának – Tóth Ferenc – néhány résztanulmánya jelenthet (*Tóth F. 1977, 1992*). A Marosszög egy részének tájváltozását, illetve ennek társadalmi-gazdasági hatásait napjainkig néhány tanulmány szerzője érintette, szűkebb-tágabb horizontú résztanulmányokban (pl. *Györffy Gy. 1987, Karakasevich K. 1942, Klebniczki J. 1962, A. Nagy M. 1954, Györffy I. 1983, Kókai S. 2004, 2006, 2011 stb.*).

Erdei Ferenc Makó társadalomrajzáról írt tanulmányában a történelmi Csanád vármegye területével szinonim módon használja a Marosmellék fogalmát (*Erdei F. 1982*), melynek déli része: a Maros–Aranka-köz, amely az Aranka vonaláig terjed. Tóth József professzor 1971-ben megjelent 57 oldalas tanulmányában Tiszasziget és a környező települések történeti földrajzáról írt, amelyben a Marosszög fogalmát használta. Az elemzése ugyan nem terjedt ki az ún. „torontáli háromszög” kilenc településére, de tanulmánya bevezetőjében az Aranka folyó vonalát jelölte meg, mint a mezorégió déli határát (*Tóth J. 1971*).

A Szegedi Tudományegyetem és jogelődje a József Attila Tudományegyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékén készült ugyanis néhány egyetemi szakdolgozat a

Marosszög egy részére – általában az ún. torontáli háromszögre – kiterjedő, a demográfiai és gazdaságföldrajzi folyamatokat és állapotokat feltárva, azonban ezek sem léptek túl néhány általános megállapításon, s legkevésbé sem nevezhetők – az egész régióra vonatkozóan – szintetizáló jellegűeknek.

A nemzetközi (szerb és román) szakirodalom, mind a természeti, mind a társadalmi-gazdasági folyamatelmzéseket tekintve marginális kérdésként kezelte e határmenti periférikus területet, mindössze a Resicabányán megjelenő Banatica folyóirat és az Aradon megjelenő Ziridava közölt néhány tanulmányt (pl. *Timofte, Fabian–Alexandru Lucian Onaca 2016, Petrovics I. 2016 stb.*): ..

A Marosszög ártéri síkságán napjainkban 35 önálló település helyezkedik el, részben ármentes térszíneken, kiaknázva a mikrorelief adta lehetőségeket (*1. táblázat*). A települések bel és külterületeinek együttes kiterjedése mintegy 1686 km², lakossága a 2011. évi népszámlálások szerint 89102 fő volt. Azonban az is megállapítható, hogy néhány Aranka menti település (pl. Padé, Valkány, Óbesenyő, Nagyszentmiklós, Perjámos stb.) kül- és belterületének kisebb részei az Aranka bal partjára is átterjednek, amelyek már túlterjednek a Marosszög déli határát képező vízfolyáson.

Ugyanakkor öt egykori Temes vármegyei település (Nagyfalu, Székesút, Munár, Németszentpéter, Fönlak) határának kisebb területei az Aranka és a Maros folyó között helyezkednek el. Ezt az öt egykori Temes vármegyei települést azonban már nem soroltam a Marosszög területéhez, mert ezek a falvak nem képviselik mindazokat a sajátosságokat, amelyek az évszázadok folyamán végig jellemzőek voltak vidékünkre. Az kétségtelen tény, hogy az általam „mellőzött” települések kisebb határrészei is benyúlnak a Marosszög területére. Azonban szinte mindegyikre igaz az is, hogy társadalmi-gazdasági fejlődésük során a természeti adottságaik és erőforrásaik kiaknázásában a marosszögi sajátosságok már alárendelt szerepet játszottak.

A Marosszög fogalma alatt tehát az eddig megjelent tanulmányaimban és e könyvben is a Maros, a Tisza és az Aranka által közrezárt területet – az öt Temes vármegyei település kirekesztésével – értettem/értem, amelynek természeti, társadalmi-gazdasági sajátosságai markánsan különböztek /különböznek a történelmi Csongrád és Csanád vármegyéktől, s bizonyos elemekben a Bánság, ill. az egykori Torontál vármegye más régióitól is.

1. táblázat. A marosszögi települések területe és népességszáma (1910, 2011)

Települések	Terület /1910/		Népesség /1910/	Terület /2011/	Népesség /2011/
	kat. hold	km ²	fő	km ²	fő
Kiszombor	10317	59,37	4107	65,81	3935
Ferencszállás	63	0,36	404	5,79	623
Klárafalva	863	4,97	570	9,10	473
Deszk	10212	58,77	2944	52,05	3560
Szőreg	7851	45,18	4052	42,16	17406
Új-Szeged	2188	12,59	~ 1000	na.	
Tiszasziget+Térvár	4198	24,16	1472	26,89	1708
Újszentiván	2936	16,90	1387	15,49	1670
Kübekháza	3610	20,77	1817	27,32	1463
Gyála-Nagyrét	4825	27,77	~ 150	na.	1500
Összesen (Mo.)	47063	270,83	17903	244,61	32338
Óbesenyő	14702	84,60	5913	95,64	3648
Bolgártelep	1979	11,39	725		28
Keglevichháza	2041	11,75	1191		527
Szerb- és Németcsanád	18504	106,48	7187	84,91	4207
Nagyszentmiklós	22133	127,37	12357	136,77	12312
Óbéb+Battyánháza	11893	68,44	2649	94,05	992
Porgány	6062	34,88	980		62
Magyarkeresztúr	1140	6,56	687		485
Valkány	23528	135,40	4809	110,0	1350
Nagyszentpéter	2008	11,56	3573	108,53	2030
Egres	10019	57,66	3482		1115
Sárafalva	13156	75,71	3944	95,53	2628
Perjámos	10944	62,98	5348	98,33	4505
Összesen (Románia)	138109	794,77	52845	823,76	33889
Szerb és Magyarpadé	13577	78,13	3639	78,3	2376
Tiszaszentmiklós	11849	68,19	3530	63,6	2844
Hódegyháza	3721	21,41	1848	28,6	742
Csóka+Lőrincfalva	9356	53,84	4245	49,3	4028
Egyházaskér	1133	6,52	861	25,8	404
Feketető	3501	20,15	1101	34,1	437
Kanizsamonostor	1450	8,34	329		102
Szanád	8052	46,34	2317	50,4	1151
Törökkanizsa+Józseffalva	22150	127,47	7905	124,0	6960
Oroszlámos+Kissziget	11472	66,02	3537	74,0	1398
Magyarmajdány	1235	7,11	758	25,0	210
Rábé	476	2,74	478	6,2	106
Szerbkeresztúr	10184	58,61	3053	54,9	1321
Gyála	9673	55,66	2782	20,9	796
Összesen (Szerbia)	107829	620,52	36383	635,1	22875

Az I. fejezet megírásához felhasznált irodalom

- Aldobolyi Nagy M. (1954):* Marosszög. Szeged, p. 15. (Csongrád megyei füzetek 5.)
- Aldobolyi Nagy M. (1947):* Múlt és jelen a Marosszögben. In: Tiszatáj, 1 (1947/6–7.) pp. 37–46.
- Andó M. (1969):* Körös – Maros közti síkság: A domborzat kialakulása és mai képe. In: Pécsi, M. (szerk.). A tiszai Alföld. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 300-325.
- Andó M. (1993):* Makó és környéke természeti földrajza. In: Blazovich L. (szerk.) Makó története a kezdetektől 1849-ig, Makó monográfiája 4. Makó; pp. 87-116.
- Andó M. (2002):* A Tisza vízrendszer hidrogeográfiája. SZTE Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged; pp. 89-107.
- Borovszky S. (1896-97):* Csanád vármegye története 1715-ig. I-II. kötet. Bp. p.500.
- Borovszky S. (1909):* Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Bp.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463. ill. p. 294.
- Borsy Z. (1989):* Az Alföld hordalékkúpjainak negyedidőszaki fejlődéstörténete. Földrajzi Értesítő 38/3-4: pp. 211-224.
- Cholnoky J. (1911):* Az Alföld természetrajza. Budapest.
- Cholnoky J. (1924):* Az Alföld felszíne. Erdészeti lapok közlönye, 63, pp. 49-60.
- Csoma J. (1975):* A Maros hidrográfiája. In: Vízrajzi Atlasz sorozat 19. Maros. VITUKI, Bp. pp. 7-12.
- Deák J. Á. (2005):* Landscape ecological researches in the western Marosszög. Acta Climatologica et chorologica, Universitatis Szegediensis, Szeged. pp. 33-46.
- Dövényi Z. (szerk.) (2010):* Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest.
- Erdei F. (1982):* Makó társadalomrajza. A Makói Múzeum Füzetek 27. (Makó, 1982) pp. 1-102.
- Fehér V. (2016):* Arankaközi népballadák (Kálmány Lajos és Tóth Ferenc nyomában) In: Híd 1., pp.79-89.
- Gábris Gy., Pécsi M., Schweitzer F., Telbisz T. 2018.* Domborzat. In: Kocsis K. (főszerk.): Magyarország Nemzeti Atlasza: természeti környezet. Budapest, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet. pp. 42-57.
- Györffy Gy. (1987):* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémiai K. Bp.
- Györffy I. (1983):* Alföldi népelet, p. 509.

- Hajdú-Moharos, J. – Hevesi, A. (1999):* A kárpát-pannon térség tájtagolása. In: *Karátson D. (szerk.) (1999):* Pannon enciklopédia - Magyarország földje. Kertek 2000, Budapest. pp. 274-284.
- Hegy A. (szerk.) (1977):* Szőreg és népe. Szeged, p. 403.
- Hegy A. (szerk.) (1984):* Deszk története és néprajza. Deszk, p. 1127.
- Ihrig D. (1973):* A magyar vízszabályozás története, Budapest.
- Kiss A.-Sümeghy Z.-Fehér Zsolt Z. (2008):* A Maros 18. századi áradásai és egy jellemző téli árvizének területi hatásai. In: *Fülek, György (szerk.).* A táj változásai a Kárpát-medencében. Gödöllő, Szent István Egyetem.
- Klebniczki J. (1962) :* Adatok a Marosköz népe és településföldrajzához. Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve..
- Karakasevich K. (1942):* A Maros-Tisza-szög földrajza. Szeged, Ablaka Nyomda, p. 65.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyiregyháza, p. 421.
- Kókai S. (2021):* A torontáli háromszög (Magyar-Bánság) településeinek néhány társadalmi jellemzője a 20. században. In: *Gulyás L. et. al. (szerk.)* Lokális Trianon 1. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.. pp. 167-184.
- Lászlóffy W. (1982):* A Tisza. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 610.
- Marosi S.-Somogyi S. (1990):* Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. pp. 303-322.
- Márton Gy. (1914):* A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei (az Aranka és a Szárazér). Földrajzi Közlemények 52: pp. 282-301.
- Mezősi G. (2011):* Az Alföld természeti képének kialakulása. In: *Rakonczi J. (szerk.):* Környezeti változások és az Alföld. A Nagyalföld Alapítvány kötetei 7. pp. 15–24.
- Mezősi G. (2015):* Magyarország természetföldrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest. p
- Pap-Váry Á. (főszerk.) (1999):* Magyarország Atlasza. Budapest, Kartográfia.
- Pécsi M. (főszerk.):* Magyarország Nemzeti Atlasza. Budapest, 1989.
- Petrovics I. (2016):* Towns and Central Places in the Danube-Tisza/Tisa-Maros/Mureş Region in the Middle Ages. *Banatica* 26. évf./ 2. pp. 87–88.
- Timofte, Fabian–Alexandru Lucian Onaca (2016):* Paleo discharge of Mureş River in the lowland area. *Ecoterra – Journal of environmental research and protection* 13. évf./1. pp. 7–13.
- Tóth F. (1977):* A makói rév és híd. *Makói Múzeumi Füzetek* 19, Makó.
- Tóth F. (1992):* Makó régi térképei. In. *Tóth F. (szerk.)* Makó monográfiája 1. Makó, 214. p.
- Tóth J. (1971):* Tiszasziget és a környező települések történeti földrajza. In.: *A községi tanács és a termelősövetkezet megbízásából készült tanulmány. (Kézirat).* 57. p.

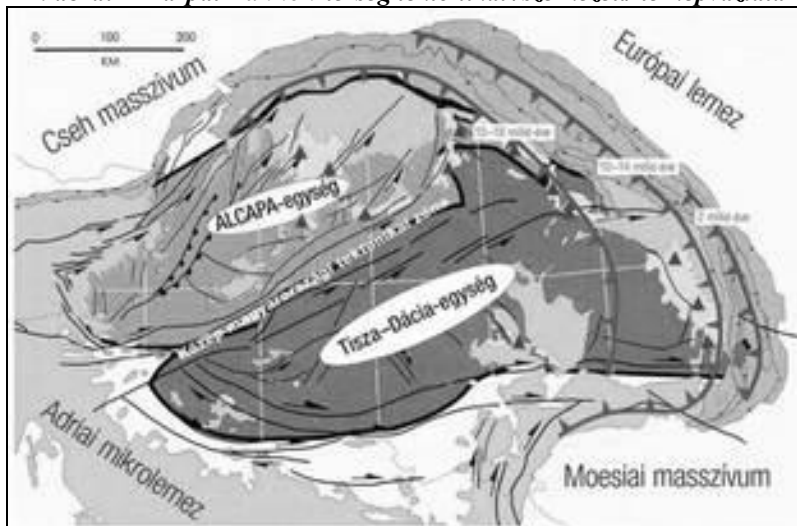
II. A Marosszög és térsége legfontosabb természeti-környezeti adottságai, erőforrásai

A régió mélyföldtani és felszíni képződményeinek részletes ismerete, valamint e mezotáj természeti elemeinek vizsgálata alapján értékelhetőek a gazdasági élet földrajzi alapjai, lehetőségei és potenciális tartalékai. E tekintetben döntő fontosságú, hogy e táj negyedkori üledékekkel borított látszólag homogén alluviális síkságának felszíne két alapvető morfológiai szintre tagolódik, az ártéri síkságokra és az ármentes térszínekre.

II.1. A Marosszög geológiai fejlődéstörténete

Az utóbbi évtizedek Kárpát-medencei fejlődéstörténeti kutatásai alapján a Kárpát-medence aljzatában két, többé-kevésbé merev kontinentális tömb körvonalazható, amelyeket először Géczy Barnabás ismert fel (*Harangi Sz. 2011*). Az Alcapa-lemeztömb és a Tisza-Dácia-lemeztömb közötti határ a Közép-magyarországi vonal (sáv), amelyet majdnem teljes hosszában fiatal üledékek és vulkanitok fednek (*Pannon Enciklopédia 6. kötet*). A Tisza-Dácia-lemeztömb a Közép-magyarországi vonaltól délre és a Száva vonalától északra foglal helyet. Keleti és déli irányban a Csalhó-Szörényi takarók alkotják határát, amelyek egy krétában bezáródott flis-árok maradványai. A Marosszög területe alatt a Tisza-Dácia-lemeztömb – mely három részből áll – Tisza egysége helyezkedik el (*2. ábra*).

2. ábra: A Kárpát-Pannon-térség tektonikai /szerkezeti/ térképvázlata

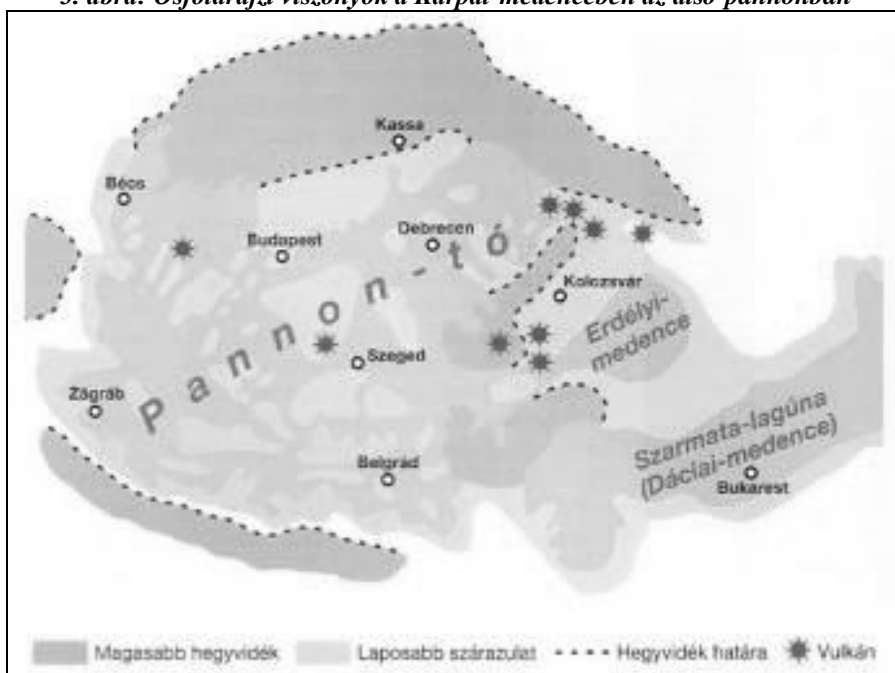
Forrás: Baráz Cs. (2013)

Az 2. ábra alapján az is megállapítható, hogy a Tisza egység a Nagyalföld aljzatának is meghatározója, így a Marosköz területére földtani szempontból az Alföld, s ezen belül a DK-Alföld fejlődésével azonos. Itt a kristályos alapzat takaróit (a Tisza köztömb vékonyabb kőzetlemezei) az Alsó-Kodru- és Felső-Kodru-, illetve a Biharia-takarók (pl. Horgos-Pankotai granitoid-vonulat stb.) alkotják (*Pannon Enciklopédia 6. kötet*).

E takarók fő tömege paleozoikum metarfitokból és vastag triász időszerű karbonátokból áll. A Tisza mikrolemez déli határát a Maros ofiolit-öv jelenti, mely a Bánsági-alföld középső-déli övezetén keresztül kapcsolódik a Fruska Gora /Tarczal/ hegységhez és a Balkán-félszigetet kettéosztó ún. Vardar-övhöz.

A paleozoós-mezozoós kristályos alapzatot – a szénhidrogén-kutató fúrások adatai alapján – a későbbi süllyedés révén a harmadidőszakban a Paratethysből lefüződő Pannon-tenger borította be (*3. ábra*). Az erőteljes süllyedés miatt a Pannon-tenger egy része, főleg a mai Alföld keleti és délkeleti területei továbbra is igen mélyek maradtak. A miocén transzgresszió hatására az Erdélyi-medence miocén tengere a mai Szamos és Maros völgyoszorosain keresztül érintkezett az Alföld helyén kialakult beltengerrel (*Somogyi S. 2000*).

3. ábra: Ósföldrajzi viszonyok a Kárpát-medencében az alsó-pannonban

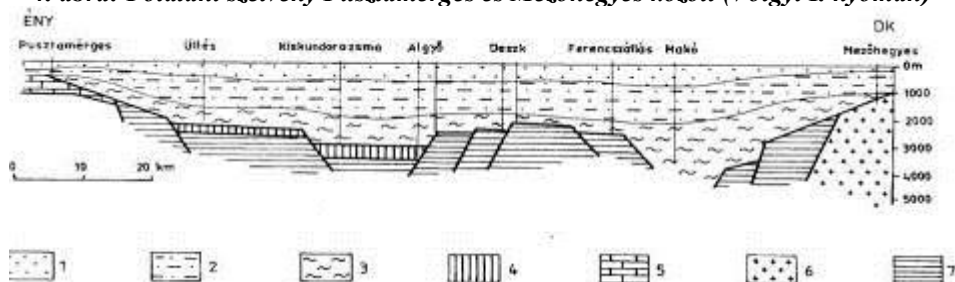

Forrás: Pannon Enciklopédia

A kristályos, lesüllyedt alapkőzet 2000-3000 méteres fedő képződményeinek, mintegy 1500-2000 méteres rétegsora a pannon időszakban keletkezett (4. ábra). A Marosszög területét az alsó-pannon időszakban jelentős vastagságú tengeri üledékek fedték be (4. ábra). Az olajkutatás szeizmikus szelvényei nagy mélységekig jól tükrözik az üledékek szerkezetét. A Paratethysről lefűződött Pannon-tóban a vízmélység meghaladta az ezer métert.

A pannon üledékekhez kapcsolódik a Marosszög területének szénhidrogén vagyona, de még ennél is nagyobb jelentőségű a benne lévő vízkincs, amely éppen napjainkban válik egyre fontosabbá, mind az ivóvíz, mind a hévíz tekintetében. A Puzstamérges-Mezőhegyes között megrajzolt északnyugat-délkelet irányú mélyföldtani metszet mutatja, hogy az eltérő mélységbe süllyedt paleozoós-mezozoós aljzatra az évmilliók során kárpát-medencei viszonylatban is jelentős harmad- és negyedidőszaki tengeri-szárazföldi üledéksor rakódott le.

4. ábra: Földtani szelvény Puzstamérges és Mezőhegyes között (Völgyi I. nyomán)

Jelmagyarázat: 1. pliocén és pleisztocén homokos agyag, 2. felső pannon agyagmárga és homok, 4. alsó pannon agyagmárga és homokkő, 4. miocénkori képződmények, 5. mezozoós képződmények, 6. paleozoós gránit, 7. ópaleozoós metamorf képződmények

A Dél-Tisza-völgyben az alsó-pliocén időszaki üledékképződést követően a felső-pliocénben (levantei) igen intenzív süllyedés játszódott le. E süllyedés a Maros alsó szakaszán lehetett az egyik legjelentősebb. A Pannon-beltenger és az Erdélyi-medence beltengere közötti összeköttetés megmaradt a Zámi-szoroson keresztül (Bendefy L. 1975). A pliocén közepén kezdődött meg a későbbi Ős-Maros alföldi szakaszát meghatározó hordalékkúp kialakulása.

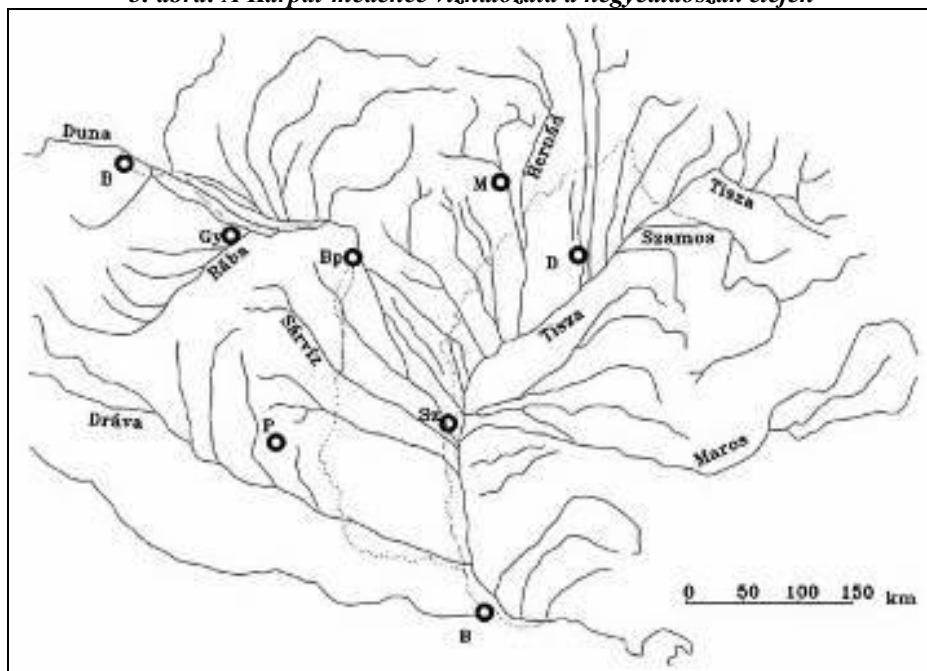
A Hegyesről, Drócsáról és Maguráról lezúduló vizek igen durva hordaléket sodortak magukkal, s a Temesi-Marosnak nevezett középső-pliocén folyó többször változtatta futásvonalát, medre a hordalékkúp délkeleti szélén futott és Mezősadány (Temes megye) környékén lehetett a torkolata. A pliocén végén a terület megemelkedésével az összeköttetés megszűnt és a Zámi-szoros fokozatosan folyóvölgyé vált (Bendefy L. 1975, Somogyi S. 2000).

Az Alföldi-Marosnak nevezett másik ősfolyó ekkor Lippa környékéről Aradon át Orosháza felé folyt és Szegvár táján ömlött az Ős-Tiszába (Mike K. 1975, 1991). A Maros nagy Alföld-peremi hordalékkúpja mindaddig nem

alakulhatott ki, amíg az Erdélyi-medencében lévő belső-tó a hordalék nagy részét lerakódásra kényszerítette (Andó M. 1969/a, Somogyi S. 1994). A pliocén végére, pleisztocén elejére az Erdélyi-medencében feltöltődött e belső-tó és az Alföldi-Maros hátráló erózióval elérte a Temesi-Marost és lefejezte (Mike K. 1975).

A mélyfúrások szerint, a felső pliocénkori üledékek 800-1000 m körüli mélységben helyezkednek el, melyben egyre uralkodóbbá válik a folyóvízi homok, a durvahomok. A felső-pliocéntól kezdődően egyre durvább szemcséjű kavicsos rétegsorok rakódtak le (Miháltz I. 1967, Mezösi G. 2011). Ez egyben igazolja a Dél-Alföld további jelentős süllyedését és azt, hogy a felszín feltöltődésében – a korábbi tengeri-tavi üledéklerakódás helyett – elsősorban a folyóvíz munkája vált jelentőssé. A pliocén végén és a negyedidőszakban (pleisztocén és holocén) térségünkben döntően már tavi, folyóvízi és száraztérzíni üledékek képződtek (5. ábra). A tektonikai változások mellett tehát a legjelentősebbek a fluvialis és eolikus felszínformáló folyamatok hatásai a negyedidőszakban voltak. E morfológiai szempontból is meghatározó folyamatok változása a klimatikus viszonyok megváltozásához köthető (Andó M. 1969/b).

5. ábra: A Kárpát-medence vízhalózata a negyedidőszak elején

Forrás: Borsy Z. 1989.

A pleisztocén elején a vízfolyások az Alföld egyik legerősebben süllyedő területére, a Körösök-vidéke felé tartottak, de a Csongrád-Szentes-Makó-Szeged közötti övezetben is jelentős süllyedés történt (*Borsy Z. 1989*). A negyedidőszak nedvesebb periódusaiban a folyóvíz, a hidegebb, szárazabb időszakokban a szél munkája vált meghatározóvá. Különösen a negyedidőszak (pleisztocén) kezdetével változott meg jelentősen a folyók hordalékszállítására és feltöltő munkája. A feltöltődött üledék összetételéből arra lehet következtetni, hogy a pliocén és a pleisztocén közötti időszak klímája általában csapadékos volt. Ennek megfelelően a folyók vízhozama is nagy volt. Emiatt az Alföld és az Erdélyi-medence között a folyók K-felé hátravághattak (*Andó M. 1993*).

A mélyfúrások tanúsága szerint ilyen állapot a Mindel glaciális időszakában fordult elő, amikor a folyó a pannon agyagba vésett széles Maros-völgyet, s hordalékkúpját kavicsos-homokos üledékekkel fedte be. Ekkor az alföldi hordalékkúpjának építése közben előbb a hordalékkúp D-i szélén haladt – a mai Aranka és Bega között –, s valószínű, hogy ekkor is aktív Maros-ág volt az Aranka mellett a Galaczka is, majd átváltott észak felé (*Mike K. 1975, 1991*).

Ekkor a Maros egyik főága a hajdani Körösökkel egyesülve ömlött az Ós-Tiszába. Az Ós-Maros Mindel eleji kavicsát 71 m mélységben a lökösházi fúrás tárta fel, a Mindel végi kavics anyagát pedig Mezőkovácsházán észlelték (*Láng S. 1960*). Az üledékek kora alapján megállapítható, hogy a Mindel időszakban a Maros, Lökösháza—Békéscsaba vonalától legyezőszerűen egyre Ny-nak tartott, előbb Battonya, majd Földeák irányába. A lerakódott homokösszetek vastagsága a 20 m-t is meghaladja. Joggal feltételezhetjük, hogy a folyó a Marosszög területén is hasonlóan vastag rétegeket hagyott hátra. A földtani fúrások szerint a Mindel-Riss interglaciális elején a folyó ekkori főmedre körüli homokpászták Makóig nyomozhatók (*Andó M. 1993*).

A Riss glaciális időszak hordaléka teljesen feltöltötte a Maros Mindel glaciális végi medrét. A legyező alakú hordalékkúpon a folyó főága Battonya-Orosháza irányából egyre délebbre fordult és a Maros a Temesközre is átvándorolt. A Riss glaciális második felében Kétegyháza-Battonya környéke viszonylag megemelkedett, sőt a Riss-Würm interglaciálisban a lepusztulás is megindult. A Maros D-re fordulása elsősorban ezzel az eseménnyel magyarázható (*Mike K. 1991*).

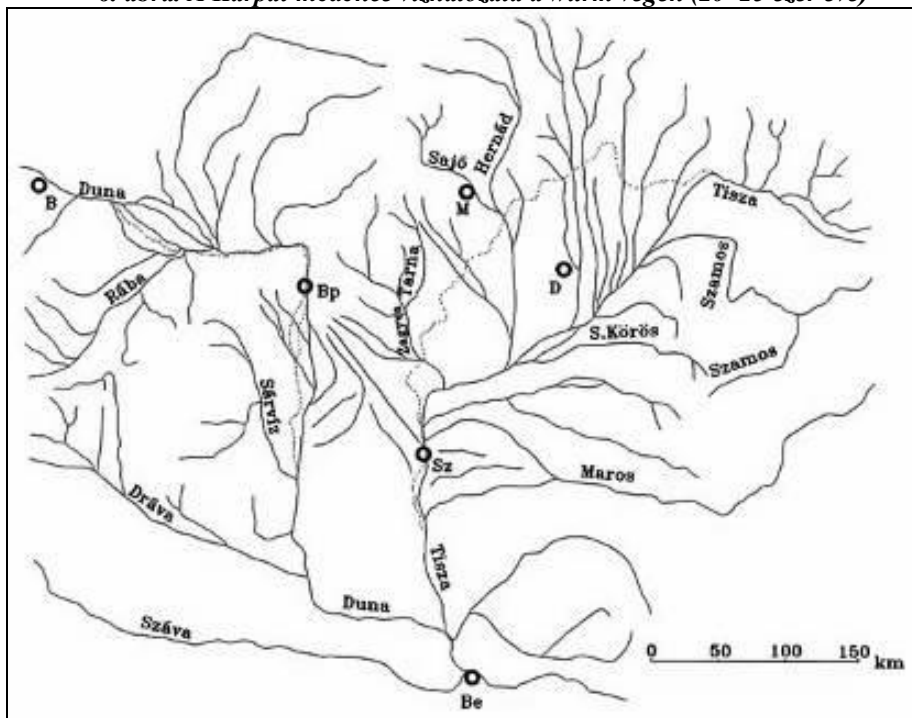
A negyedidőszak utolsó harmadától kezdve az Alföld többi hordalékkúpjának és a marosi hordalékkúpjának fejlődéstörténete jelentősen eltért. Míg az előbbi esetében a Würm elejétől az eolikus folyamatok (futóhomokmozgás) jelentős hatásáról beszélhetünk, addig a Maros-hordalékkúpján feltárt üledéksorok továbbra is folyóvízi eredetűek (*Borsy Z. 1989*), bár Pálmai Mátyás 1954-ben megjelent munkájában 4-6 méternél nem vastagabb futóhomok rétegek előfordulását is megemlíti, melyek összességükben kis területet foglalnak el.

A Würm elején a Maros bevágódott hordalékkúpja csúcsrészébe, ennek előterében azonban tovább építette hatalmas legyező alakú hordalékkúpját

(Borsy Z. 1989). Eleinte délre, a Bega felé haladt a mai Galaczka vonalán, majd az Aranka mentén ívelt a Tisza felé. A Würm közepére feltöltve ezt a területet a mai Száraz-ér keleti része mentén a Tiszával egyesült (Mike K. 1991).

A felső-pleniglaciálisban ártéri löszök, ártéri löszszerű üledékek is képződtek, amelyek a Maros-hordalékkúp nagyobb részét is fedik (Borsy Z. 1989). A késő glaciálistól a Szolnok-Titel árok kialakulásával és a terület mélyebbre kerülésével a Tisza kisebb mértékben bevágódott alluviális síkságába, amit a Maros is követett, így befejeződött a Maros-hordalékkúp épülés intenzív időszaka, a két folyó felszínformáló tevékenysége a mélyebb fekvésű ártéri síkságra (Marosszög) irányult (Borsy Z. 1989). A Würm glaciális kavicsanyaga az ősi Maros-völgy csaknem egész hosszában végigkísérhető. A középső Würm üledékek a Marosszög területén vastag réteget alkotnak. Ekkor a Maros az Aranka-ér mentén haladt a Tisza felé. A Maros folyó a Würm közepére ezt a területet is feltöltötte és a mai Szárazér K-i részén Földeák felé folyt. A Würm végétől (6. ábra) a holocénben újra az Aranka-ér - esetenként a Galaczka (1. kép) az árvizek levezetésekor ismét aktivizálódhatott - lett a Maros folyó egyik fő lefolyási vonala (Mike K. 1991).

6. ábra. A Kárpát-medence vízhálózata a würm végén (20–25 ezer éve)

Forrás: Borsy Z. 1989.

A Maros feltöltő munkájának méreteit jellemzi, hogy a hordalékkúp csúcsrészén a maximum 100 m vastag negyedidőszaki rétegsor nyugat felé 500-700 méterre vastagodik (Borsy Z. 1989), a hordalékkúp sugara pedig 80-100 km-es (Somogyi S. 2000). A Maros völgykapuját Máriaradnánál 130 méteren találjuk, ez a legmagasabban fekvő völgykapu a Nagyalföld peremén. A pleisztocén hordalékkúp nagy esésű, palástjának külső határát Zsombolya–Makó–Orosháza–Békéscsaba vonalával jelölhetjük ki (Somogyi S. 2000).

A negyedidőszaki tektonikai mozgások közül jelentős volt a Makó-Szeged vonal süllyedése, amely magához vonzotta a Szárazérből és az Arankából a Maros folyó fő víztömegét, így ekkor a Marosszögben igen vastag Maros üledék halmozódhatott fel. A Marosszög esetében különösen akkor volt domináns a pleisztocén kori Ős-Maros üledékeinek szerepe, amikor az Aranka-ágon folyt le a víztömegének nagy része az Ős-Tisza irányába (Mike K. 1975). A Maros hordalékkúpján vándorolt, szélesítette, bővítette, formálta azt. Legyező alakú hordalékkúpját – melynek peremi felszíni előbukkanása Makónál (tszf. 85 m), Hódmezővásárhelynél (tszf. 83 m) és Orosházánál (tszf. 90 m) is megfigyelhető – a Száraz-ér és az Aranka között alakította és formálta.

Cholnoky Jenő szerint az ópleisztocén fiatal törmelékkúp Maros menti északi peremén helyezkedik el Arad és Pécska, a délin Új-Arad, Zádorlak, Fönlak, Székesút, Nagyfalva és Perjámos (Cholnoky J. 1911). Innentől kezdve holocén síkságra ér, sokat változtatta futását, Deszknél találkozik az első tiszai morotvával (Stara-Torina). A Maros-hordalékkúp felszíni peremétől nyugatra a holocén ártéren Tisza és Maros üledékek találhatók, melyhez a Marosszög is hozzá tartozik, itt a felszínt jelentősebb vastagságú holocén üledékek borítják (Andó M. 1969/b). A pleisztocén végére az Alsó-Tiszavidék területe teljesen feltöltődött (Miháltz I. 1967), a Tisza széles árteret épített.

A holocénben az Alsó-Tisza-vidéket további süllyedések érték, melynek eredménye, hogy a holocén üledék felszíne átlagosan 2–3 m-rel a pleisztocén korú ártér szintje alatt marad (Andó M. 1969/b). Ez a bevágódás viszont még nem tekinthető teraszképződésnek, hiszen a magasabb térszíneket a nagyobb árvizek rendszeresen előlthették, ezért célszerű e két felszínt alacsony és magas ártérként definiálni (Somogyi S. 2000). A Tisza alsó szakaszát kísérő alacsony ártér tehát az utóbbi 10–12 ezer év felszínfejlődési folyamatainak eredménye (Kiss T.-Hernes P. 2011). Az ártér hármas tagolódása Kaszab Imre (1987) szerint: a Tisza-völgyben a legmagasabb térszínek pleisztocén végi löszös területek, alacsonyabban van az óholocén magas, míg a legmélyebben az újholocén alacsony ártér.

A holocénben a Maros alföldi szakaszán további lényeges változások zajlottak le. A Körös-vidék erőteljes süllyedése az óholocén elején megváltoztatta a Tisza fő irányát, és ez jelentősen kihatott a Marosra is. A Tisza erőteljes vándorlással ÉNy-felé húzódott. A legyezőszerű hordalékkúpján ezt a vándorlási irányt a Maros is követte.

1. kép. A Galacka egykori téglahídjának maradványa Nagyikindán
Forrás: a szerző felvétele

Somogyi Sándor (2000) és Mike Károly (1991) véleménye szerint a holocénben a Tisza vándorlását követve a Maros előbb Kondoros, majd Orosháza és Mezőhegyes-Makó irányába, legkésőbb a Száraz-ér mai vonalát követve változtatta medrét. Magyarcsanád és Nagylak térsége ez idő tájt emelkedett, és a térségben erőteljes felszínlepusztulás történt, melynek eredménye, hogy a holocén folyamán a Marosnak lefolyása volt az Aranka-ér felé, olyannyira, hogy a folyó-szabályozáskor ezt még a Maros egyik ágának tekintették (Szirbik M. 1979). E változások eredménye, hogy a Marosszögben a holocén rétegek vastagsága eléri a 20 métert. A Maros folyó szabályozások előtti vonalát a Szeged környéki süllyedések hatására vette fel.

II.2. A Marosszög éghajlati adottságai

A Marosszög a meleg, száraz, forró nyarú éghajlati területhez tartozik. Az évi középhőmérséklet 10,5-11,0 °C, a vegetációs időszakban pedig 17,8-18,5 °C. Évente 200-210 napon át nem csökken a hőmérséklet fagypontra alá. Hőmérsékletileg a táj legfőbb éghajlati sajátossága a forró nyár, amely nemcsak

az átlagokban, hanem az erős felmelegedések nagy gyakoriságában is kifejeződik. A júliusi középhőmérséklet meghaladja a 22 °C-ot. Itt fordul elő az Alföldön a legtöbb nyári nap (átlagban 85-90), és a hőségnapok száma is itt a legnagyobb (30 fölött). Területünkön a hosszantartó meleg őszi jellemző. Területünkön az őszi erősen szubmediterrán jellegű (Kókai S. 1985).

A napi középhőmérséklet csak október 25-e után süllyed 10 °C alá, míg az első őszi fagy bekövetkezése november 1-5 között gyakori. A tél mérsékelt hideg (pl. a január középhőmérséklete -1,0 °C), míg a téli napok száma 25-35 között változik. Gyakori az olyan téli évszak is, amikor az átlagos hőmérséklet alig süllyed 0 °C alá, olyan is előfordul azonban, amikor a hótakaró nélküli zord téli napokon -25 °C alá hűl a levegő hőmérséklete. Tavasszal a hőmérséklet napi középértéke már április 5-10 között 10 °C fölé emelkedik. A fagyos napok száma április 5. előtt gyakori, április 5-30. között már alig van, viszont május 1-10 között nagyon ritkán és május 11-e után már nem fordul elő. Az őszi fagyok pedig október 10-25. között ritkán, október 25-e után gyakrabban előfordulnak.

A mezőgazdasági termelés feltételeinél fontos tényező a léghőmérsékleti szélsőségeség, valamint az ún. hideg és meleg évek és évszakok jelentkezése. Hideg éveknél tartjuk azt az évet, amikor az évi középhőmérséklete 10 °C alatt marad, meleg éveknél számíthatók a 11,5 °C évi középhőmérséklet feletti időszakok. A hideg és meleg évek általában csoportosan jelentkeznek, azaz 4-5 év melegebb időszakát 1-2 év viszonylag hűvösebb időjárása váltja fel. A hűvösebb évek általában nagyobb csapadékosszeggel együtt jelentkeznek. A hideg években a hűvös, tavaszi időszak általánosítható, ezzel szemben a nyári, illetve az őszi időszak hőmérsékleti értékei már nem tükrözik a meleg évszaktól való jelentős eltérést. A hűvösebb tavasz oka a tél alacsonyabb hőmérsékletében és a nagyobb csapadék felhalmozódásában keresendő.

A Marosközög kedvező éghajlati sajátosságait a fenológiai naptár is jól tükrözi. A százalékos gyakorisági értékek alapján területünk, hőmérséklet szempontjából a meleg, kontinentális értéknek megfelelő, ún. sztyepp típust képviseli, ahol a hőmérséklet hatásmérsékletével igen hőigényes növényi kultúra termesztése is biztosított. A korai kitavaszkodásnak megfelelően a növényzet vegetációs periódusa, valamint a virágzás – hazánk más tájaihoz viszonyítva – itt indul meg legkorábban. A tavasz ébredését jelző mogyoróvirágzás átlagos időpontja március 3-a, az orgonáé április 19, míg az Alföld jellegzetes növénye az akác május 14-én kezd virágozni. Az itt felsorolt átlagos virágzási dátumoktól különösen a korán virágzó mogyorónál jelentős eltérések tapasztalhatók. Volt rá példa, hogy enyhe télen (pl. 2020-ban), már február első napjaiban „virágba borultak” a mogyoróbokrok, máskor csak április elején történt meg mindez. A legfontosabb mezőgazdasági növényeink közül a búza virágzásának átlagos időpontja május 30 körüli, a tavaszi árpáé május 27. Ezek a virágzási dátumok is az Alföld területén észlelt legkorábbi időpontoknak felelnek meg, amely ismételt az egész Marosközög meleg napfényes tavaszára,

azaz a korai kitavaszkodásra utalnak. A Marosszög területén gyakori, hogy az őszi hosszú ideig tart, s ez a kései és a másodvetésű növények beérésénél kedvező. A Marosszögben a tenyészidőszak sokévi átlagos hőmérsékleti értéke 17,8-18,5 °C között ingadozik. A nyári félév átlagos hőmérséklete 18,1 °C s ez 3340 °C hőmérsékletösszegnek felel meg. (Az évi hőmérsékletösszeg értéke: 4263 °C.)

A térség évi felhőzöttsége igen csekély, értéke mintegy 30-55% között mozog. A tél borultabb, mint az Alföld középső tájain, és itt a téli félévben gyakran képződik köd. Nyáron az egyik legderültebb vidék, ahol az augusztus hónap átlagos felhőzöttsége még a 35%-ot sem éri el. Ennek a csekély nyári felhőzetnek bőséges napsütés az eredménye és területünk az Alföld napfényben egyik leggazdagabb vidéke. A napsütéses órák átlagos évi összege meghaladja a 2100 órát. A téli napfényellátottság a gyakori ködképződés miatt – egyéb alföldi tájainkhoz képest – már nem ilyen kedvező. A jelentős napfényes órák különbségei a terület borultsági viszonyaival mutatnak szoros összefüggést. A Marosszög területén a borultság augusztusi minimummal és decemberi maximummal jelentkezik. Általában a tavaszi időszakban tapasztalható jelentősebb napfényes órák ingadozás. Például a május hónapban közel 100 órák különbség is adódik, amely jelentős befolyást gyakorol a növényzet fejlődésére. A mezőgazdasági termelés szempontjából elsősorban a vegetációs periódus napfényes óráinak értékei a mérvadók. A közel 300 óra különbség a szélsőségeség mellett, a mezőgazdasági termesztett növényi kultúrákban érezteti hatását. Körzetünkben – 50 év átlagában – a legnaposabb évben 2437 óra, a legborultabb esetben 1934 óra évi összeg volt.

A Marosszög uralkodó szele az ÉNy-i, míg a második leggyakoribb szélirány a DK-i, amely főként a tavaszi hónapokban jelentkezik nagyobb gyakorisággal. E légmozgásnak viszonylagos nagyobb sebessége összefügg az Al-Dunán tavasszal gyakorta fellépő viharos erejű DK-i széllel, a kosavával, amely hazánk DK-i pereméig hatolva – noha lényegesen veszít erejéből – még mindig az élénkebb szelek között szerepel (2. táblázat). Az átlagos szélsébség 2,5-3,0 m/s (Marosi S. - Somogyi S. 1990, Andó M. 1993).

A mezőgazdasági termelés egyik igen fontos meteorológiai tényezője a csapadék. Az évi csapadékösszeg 580 mm körüli, Makó térségében kevéssel a 600 mm-t is meghaladja. A térség a legtöbb csapadékot az ÉNy-i szél esetében kapja. Hasonlóan jelentős a Ny-i szelekkel együtt járó csapadékmennyiség is, amely átlagban kb. 150 mm évenként, míg az É-i szélirányra már csak 80 mm-es nagyságú csapadékmennyiség jut. A legkevesebb csapadékot a D-i, DK-i irányú légtömegek szolgáltatják (36,5 mm).

A csapadék tekintetében is érvényesnek kell tartanunk a szélsőséges jelzőt, amely az egyes évek folyamán mind mennyiségben, mind időben, nagy különbségekkel jelentkezik. Az átlagos évi csapadék a Maros-torkolatnál 580 mm. A legcsapadékosabb hónap a június 60-70 mm, legszárazabb a január 30-

35 mm csapadékkal. A csapadék időbeli alakulásában az őszi másodmaximum jól kimutatható, s átlagosan minden negyedik évre a szubmediterrán jellegű csapadékhárás a jellemző. A csapadékszegény időszakok többnyire tavasz elején, nyár közepén, nyár végén, valamint a kora őszi hónapokban vannak.

2. táblázat. A szélirányok átlagos gyakorisága Makó körzetében (%-ban)

Hónap	É	ÉK	K	DK	D	DNY	NY	ÉNY	Szélszend
I.	16,5	8,3	6,1	12,8	17,0	9,5	10,0	14,9	4,9
II.	14,8	8,2	5,1	12,6	17,8	10,7	12,1	15,5	3,3
III.	14,5	7,0	5,4	11,9	20,2	10,5	11,3	14,7	4,5
IV.	15,4	7,8	6,0	11,0	18,6	10,4	11,7	15,6	3,5
V.	15,2	9,6	6,9	11,2	16,4	10,5	11,3	13,7	5,2
VI.	19,2	7,6	6,3	8,2	13,0	9,1	12,9	19,2	4,5
VII.	17,0	7,5	4,9	5,8	11,1	8,1	15,3	24,1	6,2
VIII.	16,4	7,4	6,1	8,5	11,3	8,3	12,9	22,3	6,8
IX.	15,2	8,1	6,6	13,3	14,6	8,8	10,4	16,1	6,9
X.	14,5	8,0	6,6	12,7	20,1	9,2	9,7	13,3	5,9
XI.	13,7	8,0	7,0	13,9	20,7	10,3	8,8	11,8	5,8
XII.	14,1	8,3	6,3	13,9	19,3	9,8	10,8	12,5	5,8
Év	15,5	8,0	6,1	11,3	16,6	9,6	11,4	16,2	5,3

Forrás: Andó M. (1993) adatai alapján saját szerkesztés

A száraz időszak gyakoriságával kapcsolatban megállapítható, hogy március-április, július-augusztus, szeptember-október hónapokban igen gyakori a csapadékhány, amely a mezőgazdasági növénytermesztést erősen gátolja. Különösen a nyár második felében növekszik meg a hosszantartó csapadéknélküli időszak (aszály) valószínűsége. (3. táblázat.) A terület nyár közepi-nyár végi szárazsága, igen nagyfokú, átlagban kétszerese a dunántúlinak.

3. táblázat: A csapadégmentes időszakok valószínűsége Makó térségében (%-ban)

Hónap	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX	X.	XI.	XII.
5 nap <	17	21	28	17	14	17	32	30	39	30	19	20
10 nap <	4	7	12	5	4	2	11	12	15	11	6	6

Forrás: Andó M. (1993) adatai alapján saját szerkesztés

A hótakarós napok száma általában 33-36 között változik, sőt aránylag gyakoriak az olyan telek is, amikor nem jelenik meg tartós hórétteg. Ennek ellenére a hideg teleken – viszonylag bővebb téli csapadék miatt – hosszantartó hótakaró is kialakulhat. Előfordult, hogy 76 napon át borította hórétteg a felszínt. A légnedvességi értékek alapján, mind az évi, mind a vegetációs periódusban megállapítható, hogy minden négy évből három év csapadékszegény és különösen a nyári periódusban tapasztalható nagy csapadékhány. A terület csapadékmennyisége a termesztési feltételek szempontjából kevés és

egyenlőtlen eloszlású. A nyári félévben az évi csapadéknak mintegy a fele hull le, és ez a csapadék az akkori melegebb körülmények között nagyrészt elpárolog. Ilyenkor a száraz, szikkasztó szél károsan jelentkező légköri aszályokhoz vezet. A párolgás nagymértékben fokozódik, ami a növényzet fiziológiai folyamataira erős hatással van. Ariditási indexe 1,21, Makó térségében 1,16 (Andó M. 1993).

II.3. A Marosszög vízföldrajzi képe

A Marosszög teljes egészében a Tisza vízgyűjtő területéhez tartozik, amely állapot a földtörténeti újkorban alakult ki. A jelenlegi domborzat és a vízfolyások is évmilliók változatos földtörténeti fejlődésének eredményei. A legfontosabb a ma is legnagyobb dunai mellékfolyónak, a Tiszának a kialakulása és vízrendszere (5. ábra). A Dél-Tisza völgy vízrendszerét természetesen nemcsak a felszín szerkezeti-tektonikai hatásai befolyásolták és alakították, hanem azok a vízjárás idő- és térbeli különbségeit kiváltó tényezők is, amelyek az időszakos éghajlatváltozások következményei voltak.

II.3.1 A Tisza vízrendszere és hidrogeográfiája

A Tisza a Kárpát-medence második leghosszabb (966 km) és legnagyobb vízgyűjtő területű (157186 km²) folyója. Az Alföld vízrajzának meghatározó eleme. A folyó az Északkeleti-Kárpátokban a ma Ukrajnához tartozó Máramarosi-havasok homokkő vonulataiban ered két ágból. A keleti forráság a Fehér-Tisza (hossza 34 km), amelyet a Hoverla (2058 m) és a Csornahora lejtőin fakadó vizek táplálnak 1600 m-es magasságban. Az északi forráság a Fekete-Tisza (49 km), amely a Bratkovszka-tető (1782 m) deli lejtőiről gyűjti össze a lefolyó vizeket 1680 m-en. A két forráság Rahó felett találkozik.

A Tisza pleisztocén időszakai alföldi főfolyó jellege azt is jelenti, hogy az északról és nyugatról érkező mellékfolyók is alkalmazkodni kényszerültek az akkori alföldi felszín lejtésviszonyaihoz. Ezért nem csak az Északkeleti-Kárpátokból érkező mai mellékfolyók, hanem a Hernád, Sajó, Eger, Tarna és Zagyva, valamint az Erdély és az Erdélyi-szigethegység felől érkező mellékfolyók is mind a mai Tiszántúlon át érték el az Ős-Tiszát.

A Marosszög ősvízrajzi állapotát tekintve kiemelkedően fontos az Alsó-Tisza völgyének kialakulása. Mike Károly (1970) véleménye szerint a mindel glaciálisban a Duna véglegesen elhagyta a Tisza mai vízrendszerének területét. Ezzel szemben Molnár Béla (1967) arra a következtetésre jutott, hogy a Duna a mindel-riss interglaciálisban vagy a riss idején folyt utoljára a Szegedi-süllyedék felé, míg Borsy Zoltán (1989) szerint a würm közepén hagyta el a területet. Arra vonatkozóan azonban, hogy a Tiszának a Dunával való összefolyása – az utolsó interglaciálisban – hol lehetett eltérnek a vélemények.

Sümegehy József (1953) szerint ekkor a Duna a mai Ferenc-csatorna nyomvonalán haladt át az Alsó-Tisza mai völgyébe, s a két folyó Óbecse táján folyt össze. Ennek a feltevésnek, azóta sincs újabb változata. De a valóság az, hogy a mai Alsó-Tisza medrét eredetileg a Duna alakította ki (*Dövényi Z. 2010*).

Az Ős-Tisza belépése ebbe a mederbe a pleisztocén idejére tehető, azt azonban nem tudjuk, hogy például az Oroszlámos-Majdányi magaslat – ez a Marosszög nyugati részének legmagasabb területe (tszf. 96 m) – típusos lösz takarója hogyan maradt meg az említett folyók eróziós-akkumulációs térszínén? Az is valószínűnek tűnik, hogy nem a Maros hordalékkúphoz tartozott, s további kutatások során tisztázandó, hogy az itteni típusos lösz fekéje mely folyók hordalékából (Ős-Duna, Ős-Tisza, Ős-Maros) épült fel.

A Tisza ma is a Marosszög aszimmetrikus elhelyezkedésű – Szolnok-titeli törésvonallal jelzett – hidrológiai tengelye, mely egyben a terület nyugati határát is alkotja. A felszín felépítésében szerepe azonban csak másodlagos, hiszen a Maros fiatalabb (holocén) üledékei (pl. homokos agyag, agyag, homok, itt-ott infúziós lösz stb.) a mikrorégió több mint 90 %-át borítják (*Mezősi G. 2011*). Márton György 1914-ben úgy tartotta, hogy az Arankaköz Kiszombor-Valkány vonaltól ÉNy-ra eső része a Tisza árterülete. A holocén rétegek Szeged környékén 15-20 m vastagságúak, s már itt is jelentős százaléka Maros hordalék. Mindezt az is alátámasztja, hogy a fiatal (holocén) szerkezeti mozgások centruma a Maros-torkolat környéke lehetett, amely magához vonta a Maros vizét fattyúágaiból is, így jelentős vastagságú üledéket rakott le. A jelenleg is tartó süllyedés eredménye, hogy a Maros esésgörbéje nagyobb és kiegyenlítetlenebb, mint a Tiszáé, melynek eredménye, hogy több és durvább szemcséjű hordalékot szállít egységnyi víztömegben (*Kókai S. 1985*).

A szabályozás előtti 1419 km hosszú folyó a szabályozás eredményeként 966 km lett, született 136 km új, épített meder, valamint kialakítottak 589 km holtágat. A folyó esése a kilométerenként 3,7 cm-ről 6 cm-re növekedett. A szabályozás előtt mintegy két hónap alatt ért le az árhullám a Szamos torkolattól Szegedig, ma mindehhez 1-2 hét elegendő. A szabályozások óta a Tisza Kiskörétől Szegedig újra kanyarogva bevágódó jellegűvé vált. Ez azért van, mert e szakaszon esése a jelentős rövidítések ellenére sem növekedett számottevően, s egészen a Maros torkolatáig nem kap érdemi hordalék-utánpótlást. Így medre itt fokozatosan kimélyül, és kisvízszintje is csökken (például Csongrádnál több mint 330 cm-rel). A folyó hajózható hossza ma 780 km. Átlagos vízhozama Szegednél 820 m³/s, de mértek már itt 97 m³/s-os legkisebb és 4700 m³/s-os legnagyobb értéket is.

II.3.2 A Maros vízrendszere és hidrogeográfiája

Amint azt az előző fejezetben részletesen kifejtettem a Maros fejlődése a harmadidőszak végétől, a pliocén (pannon) közepétől követhető nyomon.

Kezdetben a Lippai-kapun kilépve két ága kanyarogta be a tájat, hordalékkúpja folyamatosan alakult ki és haladt a mai Alföld középső-déli centruma felé (5. ábra). Az 5. ábra alapján is megállapítható, hogy a Maros szög morfológiájának kialakításában az Ős-Tisza és az Ős-Maros játszott meghatározó szerepet (Molnár B. 2007). A pleisztocén elejétől az Ős-Tisza a Maros szög nyugati részén formálta a tájat, ennek bizonyítéka a Deszk és Padé határában ma is jól látható meanderek és a hozzájuk kapcsolódó övzátony sorok nagysága. A Deszk és Tiszasziget melletti két hatalmas paleo-meder (szélesség: 500–800 m, ívhossz: 9–10 km) közös jellemzője, hogy kialakító folyójuk paraméterei meghaladták a mai Tiszáéit. Az említett alacsony ártéri medrek közül a deszki kanyarulatot vizsgálták behatóbban (Sipos Gy. et al. 2009; Horváth Zs. 2010). Megállapították, hogy ezt a kanyarulatot a mai Duna méreteihez hasonló nagyságú, 8,7± 1 ezer évvel ezelőtt létező folyó hozta létre.

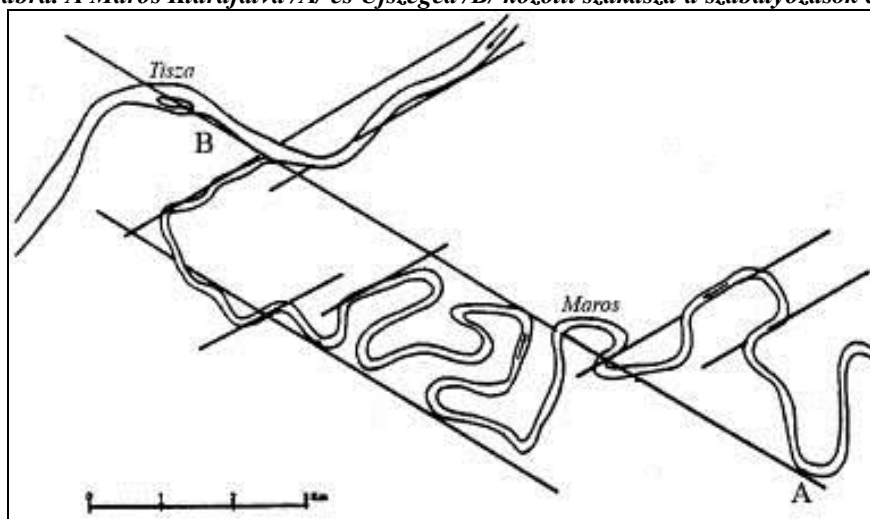
A Maros folyó a Tisza legnagyobb mellékfolyója, teljes hossza 749 km. A folyó hosszára többféle adattal találkozunk: Márton Gy. (1914) szerint 683 km, Laczay István (1975) 749 km-re teszi, míg Andó M. (1993) 766 km-nek adja meg. A Maros-völgy hossza 651 km, forrása és torkolata között a távolság légvonalban 425 km (Márton Gy 1914, Laczay I. 1975/b).

A Maros forrásának magassági viszonyait illetően is több adattal találkozhatunk: Márton György 892 métert említ, Laczay István román adatokra hivatkozva a Hargita északi részén Marosfőnél 850 méteres magasságban eredő forrásról ír, míg Andó Mihály szerint a Maros a Gyergyói-havasok délnyugati lejtőin ered 1450 méteres tengerszint feletti magasságban. Valójában azonban a Marosnak jelenleg két ismert forrása van. Egyik a Marosfőnél említett alacsonyabb szinten található, míg a másikat a Gyergyói-havasok oldalában, 1995-ben a szegedi Geo-Environ foglalta és jelölte meg, e táblán 1382 m-es magasság szerepel.

A Maros a negyedik legjelentősebb vízfolyás a Kárpát-medencében vízgyűjtőterületét – Andó M. (1993), valamint Boga L. és Nováky B. (1986) adatai alapján 30332 km², míg Laczay István és Tóth Szabolcs és Bányai Máté (2016) szerint 30137 km², amiből 1185 km² esik Magyarország területére – és legnagyobb vízhozamát (2420 m³/s) tekintve egyaránt. A Maros vízgyűjtőjén a vízhálózat igen sűrű, román vízrajzi térképek összesen 161 Marosba torkolló vízfolyást tüntetnek fel, ebből mintegy ötvenet időszakosan kiszáradónak minősítenek (Laczay I. 1975/a). A mellékfolyók saját vízrendszerét is figyelembe véve mintegy 430 vízfolyás alkotja a Maros vízrendszerét. Teljes keresztmetszetében magyar területen napjainkban 28,9 km hosszú szakasz fekszik, 20,7 km magyar-román közös határszakasz, összességében tehát a folyó 49,6 km hosszan érinti Magyarország területét. Romániához 699,4 km hosszú szakasz tartozik. A folyó vízgyűjtő területének magyarországi területe jellemzően alföldi, síkvidéki jellegű, kisvízi átlagos esése 0,25 m/km (Tóth Sz. - Bányai M. 2016).

A Maros esésviszonyai alapján négy szakaszra osztható, ebből részletesen az Alföldre történő kilépésétől kezdve a következőket említem meg: a Lippaszegedi szakasz hossza 162 km, a folyó esése itt 0,22 m/km-re csökken. Ezen belül a Lippa–zsigmondházi szakaszon 0,28 m/km, a Zsigmondháza–pécskai szakaszon 0,44 m/km, a Pécska–őcsanádi szakaszon 0,28 m/km, Őcsanád és Makó között mindössze 0,06 m/km, Makó és a torkolat között 0,13 m/km. Azáltal, hogy Őcsanád és Kiszombor között egy kilométerre mindössze hat centiméternyi esés jutott, a Maros rendkívül kanyargóssá vált (7. ábra). A folyó esésviszonyai a tektonikai sajátosságokat tükrözik és kiemelkedően fontos szerepük van az árhullámok lefutása és a szabályozások előtti erek kiszakadása szempontjából.

7. ábra. A Maros Klárafalva /A/ és Újszeged /B/ közötti szakasza a szabályozások előtt

Forrás: VITUKI Vízirajzi Évkönyv (1975)

A Maros esésének változásai azt eredményezték, hogy a meglassuló szakaszokon - a gyorsabb üledéklerakódás miatt - medre rendkívül kanyargós, Őcsanád, Kiszombor és Szőreg tájékán nagy kiterjedésű ártere volt, s kedvező vízrajzi állapot alakult ki ahhoz, hogy fattyúágai (Nagyér, Porgány-ér, Felső Aranka stb.) kiszakadjanak belőle (Kókai S. 2019). Ezeken a pontokon a Maros alsó szakaszára jellemző fő szerkezeti árokra (ÉNy-DK-i) merőleges ÉK-DNy-i irányú törések és süllyedések alakultak ki (7. ábra). A Maros torkolati szakaszát meghatározó aktív törések csapásirányai Óbesenyő és Perjámos között megismétlődnek és ezen a szakaszon meghatározzák az Aranka vonalának futását is (Vituki 1975). Ezért mélyítette medrét az Aranka - ezen a szakaszon - közvetlenül a temesi hátság tövébe.

Az Aranka a Maros bal oldali fattyúága, melyet több a folyóból kilépő ér táplál. Egyik főtáplálója Temes vármegyében Fönlak és Kisbezdin közt, a másik Nagyfalunál szakad ki a Marosból, ahol 1830 óta zsilip található. Eleinte a Marossal párhuzamosan folyik, Nagyszentmiklósnál azonban délnyugat felé fordul, s a Padé körül levő mocsarakban a Tiszába ömlik. Torkolatáig szeszélyesen kanyarogva hosszú utat (176 km) tesz meg, miközben a Nagyfalú-Padé közötti távolság légvonalban mindössze 83 km. Az Aranka vízgyűjtő területe 1470 km². A Galaczka az Arankának Nagyfalú és Perjámos között Torontálba lépő déli ága. Nagykikindánál a Váлом-bara jelzi egykori folyását és hatalmas medrét, a mely még nem oly régen a Maros vizét szállította a Tiszába (Borovszky S. 1911). Az aracsi templomrom, helyesebben talán romos templom, Törökbecsétől keletre, az egykor jelentős Galaczka ér ma már száraz partján helyezkedik el (2. kép.).

A Marosból Perjámos és Kiszombor között kilépő erek (pl. Ladányi-ér, Porgány-ér, Felső-Aranka stb.) is az Aranka felé haladtak, mert itt a Maros bal partján lévő területek az Aranka felé erősen lejtének, így itt nagy kiterjedésű mocsarak és vizenyős területek nem alakultak ki. Az Ócsanád-Öbesenyő vonaltól ÉNy-ra azonban a Tiszán és Maroson levonuló kora tavaszi, kora nyári, néha őszi áradások vizét a hatalmas meanderek képtelenek voltak levezetni, s az erek, fokok, fattyú- és holtmedrek segítségével gyorsan előtörték a mélyebben fekvő területeket, s nagy kiterjedésű tavak (pl. Sirina-tó, Fekete-tó stb.) fertők és lápok keletkeztek. Nagyobb árvizek idején a felszínnek több mint 60 %-át árasztotta el a víz, melynek természetes lefolyása D-DNy-i irányban következett be. Az integrált környezetátalakító munkálatok megkezdéséig az alacsony árteret (78-80 m között) állandóan víz borította (a folyók mentén lévő kisebb-nagyobb összefüggő mély területeken kívül a legnagyobb mocsarak Törökkanizsától Szőregig ill. Mokrinig, valamint az Aranka torkolatánál - Tiszaszentmiklós és Padé között - terjeszkedtek), míg a 80-82 m közötti magas árteret csak időszakosan borította el az árhullám. A 82-84 m feletti területek alkották az ármentes szintet, amelyek részben infúziós lösszel (pl. bébai hát), részben típusos lösszel (pl. szőregi templomdomb, térvári Órhalom stb.) borítottak - melynek vastagsága 3-5 m -, illetve a Tisza és a Maros menti hátaik és övzátányok (pl. Padé és Tiszaszentmiklós között) roncsaiból épülnek fel.

A Maros vízjárását a csapadék mellett a fajlagos lefolyás és a felhalmozódás körülményei határozzák meg. A vízgyűjtő magashegységi területein a sokévi fajlagos lefolyás másodpercenként 30-50 l/km², de elérheti az 1700 l/km²-t is. Az Erdélyi-medence középső részén 2-7 l/km² átlagosan, maximálisan 500 l/km². A Déva-Lippa közötti szakaszon az átlagos lefolyás 1 l/km² alá is lecsökken, majd Lippa alatt az alföldi szakaszon 0,5 l/km² körül ingadozik (Csoma Zs. 1975). Az alsó szakaszon – ahol nincsenek mellékfolyók – a Maros áradásának hevedése mérséklődik, de a felső szakasz hatása a torkolatig érezhető (Csoma Zs. 1975).

2. kép. Az aracsi romos templom fala és az egykori Galacka-Vince-ér medre

Forrás: A szerző felvétele

A Marosnak évenként két jelentős áradása van (tavaszi és a nyári zöldár). Csoma Zsigmond szerint (1975) a vízjárásra általában az április-májusi maximumok a jellemzőek. A legkisebb hozamok az alsó szakaszon szeptember-októberben jelentkeznek. Az áradások a folyó szakaszain egyenlőtlenül oszlanak meg, ritkán jegyeztek fel olyan áradást, ami a folyó egész hosszára kiterjedt volna (pl. 1932-ben és 1970-ben). A Maros árvize általában megelőzi a Tiszáét. Az 1892-1971 közötti időszakban előfordult 403 ár hullám adatai alapján leggyakoribb az az eset, amikor Szolnokon és Makón egyidejű a két folyó tetőzése (Márfai L. 1984).

A folyó marosszögi vízjárását tekintve fontos megjegyezni, hogy a Tisza természetes vízszint-duzzasztó, illetve süllyesztő hatása a torkolattól 25 km-re - a makói vízmérc szelvényében - mért vízállásokra is befolyással volt (Bezdán M. 1999). Vágás István számításai szerint tiszai duzzasztás nélkül a törökbecsei duzzasztómű üzembe helyezése óta (1976) a makói vízmércén egyes esetekben 1-1,5 m-rel is alacsonyabb lehetett volna a vízállás, és számos makói tetőzés 50-60 cm-rel alacsonyabb vízállással is végbemehetett volna (Vágás I. 1981). A Tisza vízszint süllyesztő, ún. „szívóhatása” Makónál ennél mérsékeltebb (Márfai L. 1984). A magas vízállások gyakoriságát és tartósságát tekintve

megállapítható, hogy az első árvízvédelmi fokozatot meghaladó vízállások (450 cm) gyakorisága (1921-70-es időszakban) évente egy napnál kevesebb volt (Csoma Zs. 1975). Az 540 cm-es vagy a feletti vízállások visszatérési valószínűsége 30 év Boga L. és Nováky B. (1986) eloszlásfüggvénye alapján. A Tisza 50-75% közötti vízállás tartóssága 3-4-szerese a Maros ugyanilyen vízállás tartósságának, a 75 % feletti pedig már 8-9-szerese (Török I. 1977).

Több évtizedes megfigyeléseim szerint a Maros 350-360 cm-es vízállása esetében lép ki medréből a makói vízmércénél az alacsonyabb bal parti hullámtérbe. A leghosszabb ideig (47 napon át) 1970-ben lépett ki a víz a hullámtérre és ebben az évben volt a legmagasabb (összesen 81 nap) az árvizes napok száma is. Fontos megemlíteni azonban azt is, hogy a Maros esetében igen gyakoriak a csupán 1-2 napos előntést eredményező nagyvizek. A Maros vize az esetek 67,5 %-ban az április-júniusi időszakban lépett ki medréből. Legvalószínűbbek az áprilisi, míg a legritkábbak a novemberi elárasztások voltak az 1901 és 2006 közötti időszakban (Tóth Sz.-Bányai M. 2016).

A Maros hazai szakaszán eddig mért legnagyobb vízállás (625 cm) az 1975. évi júliusi, míg a legnagyobb vízhozam érték (2420 m³/s) az 1970. évi májusi áradáshoz köthető. Az eddig mért legkisebb vízállást (-113 centiméter) és vízhozamot (22 m³/s) 2012-ben figyelték meg. A folyó vízjátéka tehát 738 cm. A maximális és minimális vízhozam aránya 1:111.

A Maros vízfelszínének befagyását illetően elmondható, hogy a jég általában január első napjaiban áll be és február közepe táján indul meg a zajlása. A jégborítás Makónál átlagosan 37 napig tart. A legrövidebb ideig tartó jégborítás a 10 napot sem éri el, viszont a leghosszabb 3 hónapnál is tovább tartott. A Maroson a jégtorlasz viszonylag ritka (Török I. 1977).

A Maros hordalékára vonatkozóan a torkolattól felfelé a meder anyagának átlagos szemcseátmérője – esetenként kisebb visszaesésektől eltekintve – a magyar-román közös szakaszig 0,23 mm-ről 0,59 mm-ig (Magyarcsanád-bökényi ún. „marosi sóder”) nő. Egyetemi szakdolgozatomban több mintavételi helyről származó marosi hordalék vizsgálatok alapján megállapítottam, hogy a kiszombori folyóparton gyűjtött durvaszemű, sötétbarna homokban a 0,2-0,5 mm átmérőjű szemcsék az uralkodóak. Lényeges mennyiségben szerepel benne amfibol, hipersztén és a nehezebben lebomló rutil, míg az olivin mennyisége közepesnek mondható (Kókai S. 1985).

A görgetve szállított hordalék mennyiségére vonatkozóan csupán Bogárdi (1954) méréseire hagyatkozhatunk. Eredményei szerint a Maros görgetve szállított hordalékának hozama 0,9 kg/s, ill. 28000 tonna évente, ami a Duna dunaújvárosi szakaszának hozamával egyezik meg és háromszor nagyobb, mint a Tiszáé Tápénál. A görgetett hordalék átlagos átmérője 0,2-0,3 mm-nek adódott, ami valamivel durvább, mint a Tisza görgetett hordaléka.

A Maros vizében a torkolattól nem messze az átlagos lebegtetett hordaléktöménység 1951. évi vizsgálatok szerint (Mezősi J.-Donáth É. 1954)

420 g/m³, a mért maximum pedig 4530 g/m³ volt, amit az alföldi szakaszt érintő zivatarok hatására a partok eróziójával hoztak kapcsolatba. Csoma Zsigmond (1975) az újabb makói mérések alapján a 300-1400 m³/s-os vízhozamokhoz tartozó 300-900 g/m³-es értékeket tüntet fel. A Marosban alacsony vízálláskor a homokos, magas vízálláskor az iszapos és agyagos frakció játszik jelentősebb szerepet (*Kókai S. 1985*).

A folyó évente átlagosan 8300000 tonna lebegtetett hordalékot szállít Bogárdi J. (1954, 1971) szerint, míg Csoma Zs. (1975) lényegesen alacsonyabb hordalékszállítással számol az újabb adatok alapján. A Maros lebegtetett hordalék hozama nagyjából megegyezik a Tiszáéval Tápénál, illetve a Dunáéval Városszabadinál. Ez azért figyelemreméltó, mert a Tisza közepes vízhozama mintegy ötszöröse, míg a Dunáé közel kilencszerese a megnevezett pontokban a Marosénak. A lebegtetett hordalék átlagos szemcseátmérője Kiszombornál 0,04-0,05 mm (*Kókai S. 1985*). Ásványos összetételére jellemző, hogy anyaga nagyrészt az Erdélyi Érchegységből, Hegyes-Drócsáról, Kudzsiri-havasokból és a Pojana-Ruszka hegységből származik. A kvarc és csillám mindig jelentős mennyiségben szerepel és a gránát is közönséges ásványa, a muszkovit a biotittal a legnagyobb méretű benne (*Mezősi J.- Donáth É. 1954*).

II.3.3 Az állóvizek

Viszonylag sok állóvíz van a Marosszögben, ezek egy része lefűződött (vagy levágott) meander. A régi folyómedrek maradványai csaknem valamennyi település határában megtalálhatók. Az alacsonyabban fekvő területeket egykor kisebb tavak, mocsarak borították. Napjainkra azonban a kistáj állóvizei jelentéktelenek, belvízi csatornahálózata meghaladja az 500 km-t. A hullámtéren időszakos vízborítás a jellemző, hosszabb időszakokra csupán a kubikgödrökben és a megmaradt egykori tiszai holtágakban (pl. Gyálai Holt-Tisza, törökkanizsai Sirina-halastóban stb.) található nagyobb vízfelület.

II.3.3.1 A Gyálai Holt-Tisza

Tisza jobb partján, Szegedtől délre, Röske keleti határában elterülő holtág, mely a folyószabályozások során, 1885-ben végzett Szeged alatti átvágás eredményeként született. (ez volt a folyó 90. átvágása). A Tisza hossza 11 km-rel rövidült. A 7,7 km hosszú átvágás véglegesen elszakította Gyálát a réjtétől (a mai Gyálarét területétől) és egyben létrehozta a folyó legnagyobb magyarországi holtágát, a Gyálai Holt-Tiszát. Területe: 98 ha (Lúdvári szivattyúteleptől a Szerűskerti zsilipig terjedő szakasza). A holtág hossza 18,7 km, átlagos szélessége 86 m, teljes területe 160 ha, átlagos vízmélysége 3 méter, víztérfogata 4,8 millió m³.

II.3.3.2 Az Újszegedi Holt-Maros

A Maros egykori kanyarulatából, amelyet a folyószabályozás során, 1860-ban választottak le, mintegy 4 km hosszúságú, 15-25 m széles holtág keletkezett, területe 10 hektár. Zöld folyosóként húzódik Újszeged szívében, ahol tekintélyes méretű örökzöldek, nádassal tarkított partok a jellemzők. A természet nem zavartatja magát a városias környezetben: száznegyvenhárom madárfaj, többek között nádi poszáta, törpegém és nádi rigó, továbbá mocsári teknősök és kétféle védett bogárfaj egyedei élnek a Holt-Marosnál. A vízmélység 1-2 m között változik, víztérfogata 150 ezer m³, több mint tízféle hal él benne, ezért a horgászok egyik kedvelt célpontja Szegeden belül.

II.3.3.3 A Törökkanizsai Sirina-halastó

A Törökkanizsai Sirina-halastó (530 hektár) fenntartása és vízmennyisége napjainkra – a privatizáció eredményeként – bizonytalanná vált. A Tisza természetes lefűződéssel kialakult morotvája már az első katonai felmérés térképszelvényein is feltüntetésre került. A halastó új tulajdonosa 2016-ban úgy döntött, hogy kiszárítja a két nagyobb tóegységből és több kisebb ivadéknevelő tóból álló halastavat, és mezőgazdasági termelésbe (szántóföld) fogja a területet (*Magyar Szó, 2016*). Erre azonban eddig nem kapott engedélyt a Vajdasági Tartományi Természetvédelmi Intézettől. A szintén magán kézbe került hódegyházi halastavak eddig – szerencsére – elkerülték ezt a szomorú tragédiát. Mindkét tó – és a Marosszög más kisebb természetes és mesterséges tavai – kiemelkedően fontos vizes élőhelyrk, védett és fokozottan védett madarakkal (pl. gólyatöcs, fattyúszerkő stb.).

II.3.3.4 A Szanádi Budzsák-tó

A Budzsák néven ismert Holt-Tisza Csóka és Szanád között patkó alakban terül el, 6,1 km hosszan és 305 hektár. Mivel a Budzsák csak gravitációs úton tölthető fel a Tiszából, száraz években csökkent a holtág vízszintje, a nádas elburjánzás nyomán kizárólag a mélyebb területeken marad szabad vízfelület. Magasabb vízálláskor a parti zónában a kiöntések mentén az 1990-es években még költött a gólyatöcs. A kiterjedt nádasban több pár barna rétihéja fészkel. A Budzsák sűrű nádasja számos nádiposzáta faj számára nyújt megfelelő életfeltételeket. Ugyanitt, a nádasban a vonuló fecskék csapatai is nyugalmas éjszakázó helyet találnak maguknak. A nád között a vízfelszínen a ritka vízidara is megtalálható.

II.3.3.5 A Padéi Bátka-tó

Padé és Tizsaszentmiklós között a Tisza bal partján terül el a Bátka-holtág 5,7 km hosszúságban. A Bátkát védő töltés ötven éve, az 1970-es árvíz idején szakadt át és egy időre újra egyesült a fő folyóággal. A későbbi években megerősítették, magasították a Bátka védvonalát. Ekkor teljesen elvágta a Bátka természetes vízutánpótlási lehetőségét a Tiszától, ezért a patkó alakú holtágban csak magas tiszai vízállás esetén vagy kiadós esőzések után emelkedik meg valamelyest a vízszint. Az 1950-60-as években a holtág vizében álló fűzfákon bakcsók és más gémek költöttek telepesen. A part menti szélesebb nádszegélyben 2000 évek elején mintegy tíz párból álló laza vörösgémtelep alakult ki, ami megritkult fajról lévén szó, nagyon jelentős. Az eliszaposodó, vízínövényekkel egyre inkább benőtt holtágon költ a búbos és a kis vöcsök, egy-egy pár bütykös hattyú, szárcsa, vadkacsák, barna rétihéja, nádiposzták.

II.3.4 A felszínalatti vizek néhány jellemzője

A Marosszög területére is igaz az, hogy a víz olykor áldás, más estekben pedig átok. A felszíni vizekben való látszólagos gazdagság ellenére a régióinkban a vízigények megoldására a felszín alatti vízkészletek kitermelése válik fontossá. A szükséges vízmennyiséget egészen a múlt század második feléig zömmel a kismélységű talajvíz kutakból fedezték. Ezek vize azonban rossz minőségű, mivel a tárolójának a finomszemcsés homoknak, oldott sótartalma magas. Ráadásul igen nagy a fertőzés veszélye is, mivel a legtöbb helyen ez a vízkészlet a felszínhez közel helyezkedik el.

II.3.4.1 A talajvizek jellemzői

A talajvíz tükrének felszín alatti mélysége – a terület viszonylagos egyenetlensége ellenére is – nagy különbségeket mutat. Közepes vízszinteknél és a folyóktól messzebb eső részekben is egyaránt 1-8 m között változhat, magas vízszinteknél a felszínre kerül belvízként (Kókai S. 1985). A talajvíz relatív mélysége nem minden esetben egyezik a felszín domborzatának alakulásával. A folyók menti, parti kiemelkedésekben a talajvíz mélyebben van, mint a köztük lévő laposokban. A Marosszög keleti részén – a viszonylag magas fekvésű területen – a talajvíztükrök 4-5 m mélységben van, míg Kiszombor környékén, a mély fekvésű, lapos területeken 1-2 m az átlagos vízmélység (Kókai S. 1985).

A talajvíztükrök abszolút magassága nagyjából követi a domborzat alakulását. Ennek megfelelően a talajvíz is a magasabban fekvő területek felől szivárog a mélyebben lévő felé. A keleti területek felől (a Maros pleisztocén időszakos hordalékkúpjának nyugati pereme) irányuló áramlás van a Tisza felé. A talajvíz függőleges irányú ingadozásának sokéves átlaga a 4-6 m-t is eléri.

Vízfelhasználási szempontból a só- és a nitrát-tartalom miatt a talajvíz kedvezőtlen. A szabad szénsav- és szulfát tartalom agresszivitása miatt a talajvíz az építkezések szempontjából kellemetlen. A magas nátriumtartalom pedig az öntözővízként való felhasználást befolyásolja kedvezőtlenül. A Marosköz keleti részén a nátrium kloridos vizek jellemzőek. A Maros folyó vize is jóval több konyhasót tartalmaz, mint a Tiszáé (*Kókai S. 1985*).

II.3.4.2 A rétegvizek jellemzői

A talajvíz összetételének említett hátrányai miatt terjedtek el a 19. század második felében és a 20. század első felében az artézi kutak. Az elterjedésnek kedvezett, hogy a felszín alatt néhány száz m-re is jó vízadó rétegek vannak, melyek nyomásviszonyai – már 20-100 m-es mélységből is – felszökő vizet eredményeznek. A vízkitermelés mennyiségét és minőségét elsősorban a kőzetek fizikai és kémiai tulajdonságai jelentősen befolyásolják.

Felszín alatti rétegvizekben (artézi) területünk igen gazdag. Már 50 m mélységben is egymás alatt kitűnő vízadó rétegek vannak. A negyedidőszak legfelső rétege 50-150 m vastag, helyenként durvaszemcséjű, igen jó vízadó réteg. Ez alatt, mintegy 50-100 m vastag, többnyire agyagosabb, kevésbé jó vízadó réteg fekszik. Ezt követően viszont nagy vastagságú, durva homokréteg települt, ami a terület legjobb vízadó rétege. Ennél gyengébb az alatta fekvő tarka agyagos rétegsor, amely ugyan tartalmaz homokos-durva homokos rétegsort, azonban ennek a vízszolgáltatása gyenge. A negyedkori üledékek alatt többnyire pliocén lezáró tarkaagyag rétegsor van jelen. Ez vízzáró képződmény, belőle jelentős vízmennyiség nem várható. Az alatta elhelyezkedő, felső-pannóniai rétegek vize viszont rétegnomás alatt van, s így a kitermelés szempontjából különös jelentőségű (*Kókai S. 1985*).

A hévízföldtani adottságokat vizsgálva a dunai szerkezeti árokra jellemző sajátosságokat találunk. A mélységi vizek területünkön számottevő anomáliával rendelkeznek. A geotermikus gradiens átlagos értéke Makó körzetében 18 m. Területünk hőenergia szempontjából az ország egyik leggazdagabb vidéke. A termálvíz nyerésére legkedvezőbb lehetőségek a felső-pannóniai rétegek 1500-2000 m mélységben nyílnak. Ezen kívül jelentős meleg víz nyerhető az 500-800 m vastagságú pliocénkori porózusabb rétegösszleteiből. A mélységi vizek kémiai jellege a negyedkori és felsőpannóniai rétegekben egységes. Amilyen változatos a felszínhez közelebb levő vizek sótartalma, már 50-60 m mélyen és 1000—1500 m mélységben is egyaránt egységes a vízminőség.

A víz uralkodóan nátrium-hidrogén-karbonátos, minden más elegendő mennyisége jelentéktelen (*Kókai S. 1985*). Egyes kutak vizében nagyobb mennyiségben előfordul még a klorid-ion is. A mélységi vizek összetételük alapján, 500—1000 m mélyséig ivásra és többféle ipari felhasználásra is alkalmasak. Ellenben 300 m-nél nagyobb mélységben a vízhőmérséklet már

meghaladja a 30 °C-t, az 500 m-en pedig megközelíti a 40 °C-t, s így ivásra csak hűtve, illetve hidegebb vízzel keverve alkalmas. Az 500 m-nél nagyobb mélységből már hasznosítható hő-energiájú víz nyerhető ki, a 30-40 °C hőmérsékletű vizek már balneológiai felhasználásra alkalmasak. A 80 °C-nál melegebb vizek, melyek fűtésre használhatók (pl. Újszeged=Odessza városrész), területünkön 1300-2000 m közötti mélységből nyerhetők (Kókai S. 1985).

II.4. A természetes növényzet, az állatvilág és a talajok

A Marosszög biogeográfiai és talajföldrajzi szempontból is változatos tájegysége az Alsó-Tisza-vidékének, az éghajlati és vízrajzi sajátosságok mellett jelentős szerepet játszik az a tény is, hogy a Tisza és a Maros hordaléka markánsan különbözik egymástól. A Tisza döntően mészből szegény finom iszapot, míg a Maros döntően mészből gazdag homokot (apró, közép és durvaszemű) szállított és rakott le egykori árterületére, s a változatos mikrorelief következtében szűk határokon belül is a talajtípusok és élőhelyek számos változata alakult ki. A flórában sok a sztyeppi elem, de ennek ellenére a területet nem lehet tipikus sztyepp-nek nevezni (Soó R. 1973). Számos olyan növény is él itt, amely nagyobb nedvességet kíván, és a nyár szárazságáért kárpótlást talál az év többi bővebb csapadékú hónapjaiban.

II.4.1 A növényföldrajzi kép

A Marosszög biogeográfiailag is egyedi arculatú – évezredek óta az erdélyi hegyvidéki szubmontán flóra és fauna, valamint a melegkedvelő kontinentális, a pontuszi és a mediterrán fajok egyik keveredési területe –, s a természetes élővilág ma is értékes maradványaival rendelkezik. A mediterrán fajok legjellemzőbb együttese – Bodrogekő György (1985) szerint – a csillagpázsit-szálásperje gyepe (Cynodonti-Poëtum). A természet átalakításával azonban megindult a táj ősi növény- és állatvilágának pusztulása is, sok faj megsérült, vagy teljesen kiveszett. Az egykori természetes növénytakarót az évszázados mezőgazdasági hasznosítás miatt napjainkban már igen nehéz rekonstruálni. A lösz „teraszszigetek” egykori erdőtársulásának nyomát napjainkban alig találjuk meg. Feltételezhető, hogy az ősi sztyepp a későbbi erdő-sztyepp éghajlati periódusokban is fennmaradtak, és csak a 19-20. század során szűntek meg.

Az alacsony árterek természetes növénytakarója a nádas-gyékényes-magassásos, a nádas (Phragmitium) és változatai képezték. A magas árterekre a magaskórós, illetve a rét és gyepe füves vegetációja volt a jellemző, amelyek legfőbb társulása az ecsetpázsitos rét, itt-ott hamvas szederrel tarkítva. A terület túlnyomó részén löszpusztarétek (Salvia-Festucetum sulcatae tibiscense) és a szikes rétekre jellemző több társulás is megtalálható. Mélyben sós

(szolonyeces) alföldi mészlepedékes csernozjomon, mélyben sós réti csernozjomon, csernozjom réti talajon az őszirózsás-kocsordos rétsztyepp (Peucedano-Asteretum) például Ferencszállás és Kiszombor térségében, de előbbi település esetében itt-ott sziki tölgyes (*Festuco pseudovinae-Quercetum roboris*) is megjelenhet, ám e termőhelyek jelentős részét felszántották (*Deák J. Á. 2006*).

A kitűnő táperőben lévő, kalciummal jól ellátott mezőségi talajokon a növényzet asszociációja jelentős mértékben antropogén hatás alatt állt. Itt különösebben az eddig még legelőnek is alig használt szikeseken tapasztalunk napjainkban csak olyan növényi asszociációt, amely részben tükrözi az ősi természeti adottságokat. A durva homokból, elvéve iszapból felépülő övzátonyokon mocsári gyomnövényzet és talpas muhar, az iszapos zátony-tekőkben pedig törpe-kákás társulás fejlődött ki, ahol fellelhető volt a sárga nőszirm (Iris pseudacorus), ritkábban a nyári tőzike (*Leucojum aestivum*) is (*Bodrogekőzy Gy. 1985*). A mélyebb részeken a nádas és változatai, vagy a mocsárrétek foltjai voltak megtalálhatók, ahol gyakori volt a süntök (*Echinocystis lobata*) is. Ilyen volt a marosszögi mocsárrétek elgyomosodott tarackbúzás fáciense is.

Nem jelentős kiterjedésben, de a szikesek is megtalálhatóak a régióban. E területek florisztikai spektruma, a többször változó gyors ütemű kiszáradás miatt, majd vízzel való borítás, a legeltetés és elsősorban a talaj sziksótartalma miatt napjainkig fennmaradtak. Az egyéves növénytársulások mellett a vízi-mocsári elemek is jelen voltak. A szikes legelők és a terméketlen szikfoltok területén legeltetés folyt, néha kaszálás is, majd az első kaszálás után újra legeltetés. A mélyebb és ezért huzamosabb ideig víz alatt álló laposokban igen jó minőségű szénát adó kaszálók területek el.

A Marosszög egyik legnagyobb kiterjedésű szikes pusztája Csókától keletre Kanizsamonostortól és Feketétől az Aranka mentén egészen Egyházaskéregig terül el. A kevésbé elszikesedett részeken legeltetésre alkalmas fű terem. A területen erdőfoltok, bokrosok, felhagyott gyümölcsösök gazdagítják, vadrózsával, akác- és nyárfoltokkal teszik vonzóbbá számos madár, emlős és rovar számára az élőhelyet.

Botanikailag és zoológiailag is kiemelhető a Deszki-pusztáé, melynek magasabb részeinek domináns növénytársulásai a csenkeszesek (*Festucion pseudovinae*). A nedves helyeken ecsetpázsitos sziki rétek (*Agrostio-Alopecuretum pratensis*) tenyésznek. A mélyedésekben megjelenik a hernyópázsitos sziki rét (*Agrostio-Beckmannietum eruciformis*) és apróbb foltokban a szikikáka mocsár (*Bolboschoenetum maritimi*). A többnyire vízállásos, területeken, valamint a csatorna mentén több-kevesebb nádas (*Scirpo-Phragmitetum pragmitetosum*) és gyékényes (*Scirpo-Phragmitetum typhaetosum*) is fellelhető. Penksza Károly és munkatársai a Szőreg-Deszk-Kübekházi-főcsatorna medrében számos egyéves sziki iszaptársulást találtak. A

védett erdélyi útifű (*Plantago schwarzenbergiana*) alaptársulásai csenkeszesek (*Festucion pseudovinae*). Florisztikai érdekességként az alábbi fajok említhetők (*Penksza K. et al. 1998*): 1./ egypelyvás csetkaka (*Eleocharis uniglumis*), 2./ magas zab (*Avena ludoviciana*), 3./ pemetegyöngyajak (*Leonurus marrubiastrum*), 4./ tócsahúr (*Peplis portula*), 5./ pocsolyalátonya (*Elatine alsinastrum*), 6./ bajuszpázsit (*Crypsis aculeata*).

A szikfokok nagykiterjedésű társulása a számtalan variációban megjelenő sziki mézpzásit asszociációja. A kevés vaksziken csak kisszámú fajból álló társulás van. A tavaszi időszakban gyakori volt itt az orvosi székfű. Mivel a felszín legkisebb szinttagozódása a sziksó koncentrációjának megváltozásával jár, azt a növényzet összetételének módosulása érzékenyen követi. A késő ősszel virágzó sziki őszirózsa halványlila színfoltjai mellett a sziki sótűrő növények általános piros, narancs, lila, sárga, szürke, ezüst- és haragoszöld összefolyó színmozaikjai is jellemzőek lehetnek.

Az Alföld flóraidékének (*Eupannonicum*) Tiszántúli flórajárásába (*Crisicum*) tartozó Marosszög jelentősebb potenciális erdőtársulásai a pusztai tölgyesek (*Festuco-Quercetum roboris*), valamint a tölgy-köris-szil ligeterdők (*Fraxino pannonicae-Ulmetum*). Az ártéri erdők legfőbb értékei a nagy kiterjedésű fűz-nyár ligeterdők, melyek közé keményfa ligeterdők ékelődtek. Alföldi viszonylatban a Marosszög egészen „jól erdősültnek” számított. Legnagyobb és legértékesebb erdőket a folyók menti erdők (pl. Ladányi erdő, Csanádi erdő, Nagyszentmiklósi erdő stb.) adták. A puhafa ligetes állomány szalagszerűen követi a Tisza és a Maros, illetve a holtágak partvonalát. Itt az áthatolhatatlan sűrűségű hamvas szeder (*Rubus caesius*) a legelterjedtebb, de gyakori aljnövény még a nagy csalán (*Urtica dioica*), farkasalma és a subás farkasfog (*Bidens tripartita*) is. A Maros mentén a fűz-nyár ligeterdők, a fehér és szürkenyár erdőtársulások jelentős tölgyesekkel váltakoztak. A Tisza mentén a füzes-nyaras erdők domináltak, kisebb tölgyerdő foltokkal (pl. Tálagyi-erdő, Budzsáki-erdő stb.) és magas kórós tisztásokkal tagolva. A szántókkal és legelőkkel váltakozó erdőfoltok egyik legismertebb fafaja a fekete nyár (*Populus nigra*).

II.4.2 Az állatvilág jellemzői

A természetes állatvilág képét az emberi tevékenység mellett elsősorban a mezőgazdasági kultúrtáj, valamint a vízföldrajzi adottságok szabják meg. Az élőhelyek típusait, térbeli elrendeződését a hidroökológiai paraméterek (a talajvíz mélysége és évi változása, a felszíni vízborítás magassága, ideje és évi dinamikája, a vízutánpótlás formája) és a tájhasználat jobban meghatározzák, mint a genetikai talajtípusok térbeli mintázata (*Deák J. Á. 2006*).

A folyószabályozások előtti állatföldrajzi kép ma már nem rekonstruálható, egyrészt a kutatások jellege, másrészt azért, mert a Marosszög a trianoni

békediktátum előtt Torontál vármegye peremvidékének számított, kiesett a kutatók látószögéből. Adatai mind a Csanád megyét összegző flórakatalógusból (*Thaisz L. 1905*), mind a Csongrád megye flóráját feldolgozó monográfiából (*Lányi B. 1915*) érthető okok miatt kimaradtak. Ami a felmérések intenzitását illeti, a helyzet az állatvilág esetében napjainkban sem változott. A terület még ma is gyakorlatilag „terra incognitának” tekinthető.

Az elmúlt évtizedekben e hiányt csak részben pótolták, s az egész Marosszög biogeográfiai jellemzését meghatározza, hogy csak a magyarországi területekről vannak releváns információk. E tekintetben kiemelkedik a Deszki-puszta, amely Natura 2000-es terület, s több tanulmány készült értékeinek feltárása és védelme érdekében (pl. *Deák J. Á. 2006, Kókay K. 2014, Gaskó B. 1999, Gaskó B. 2008, HUKM20005 stb.*). Mindez nem véletlen, hiszen a szakemberek egyetértenek abban, hogy legelővédő erdősávokkal szabdalts Deszki-puszta, az egyetlen többé-kevésbé épen maradt természetközeli szikes gyeplük a Torontáli síkon, s helyi védelemre javasolt terület.

A Deszki-puszta speciális helyi értékét az is adja, hogy itt találkozik össze a Tisza- és a Maros-völgyének flórája a Bánsággal. A Marosszög nyugati részének emlős faunáját az elmúlt évtizedben Kókay Károly vizsgálta, aki az állatvilágra vonatkozóan hasonló megállapításokat tett, hangsúlyozva, hogy „...*A két folyó sok emlősfajnál jól értelmezhető határvonalként, más fajoknál (pl. vidra, pézsmapocok, sok denevér faj) inkább közvetítő vonalat és nem elválasztót alkot...*” (*Kókay K. 2014*).

A Deszki-puszta állatvilága alapján – amelyet a Natura 2000-es területté nyilvánításakor tártak fel részletesebben – adhatok vázlatos betekintést a Marosszög egykori zoológiai képébe, hangsúlyozva, hogy az állatvilág átalakulása és változása még a növényzetnél is nagyobb mértékű volt. A deszki populáció egyértelműen a hygroterm élőhelyekhez kötődik. Még a Dél–Alföldet 1981 és 1998 között sújtó „hosszú aszály” esztendeiben is gyakorta előfordult, hogy a Deszki-puszta tetemes hányadát egészen május közepéig víz borította. A gyepterülethez a Szeged felőli oldalon kiterjedt erdőtagok kapcsolódnak. Közülük a Szőregi-erdő fajösszetétele némi jóindulattal akár természetközelinek is mondható. A déli sáv zömmel cellulóznyár ültetvény. Sajnos az a közös bennük, hogy flórájukat eddig senki sem vizsgálta (*Gaskó B. 1999*).

A térség madárvilága fajokban viszonylag gazdag. Itt tipikusan alföldi ártéri-erdei és folyami típusú volt az ornitológiai kép. A vízmadarak száma egyik évről a másikra jelentősen változott. Mindezt az alábbi történeti források is megerősítik. A pusztai tőszomszédságában lévő hullámtéren történt „kócsagolás” kapcsán a híres szegedi vadásztól, Okruczky Auréltól megtudhatjuk, mennyit értek a XIX. század közepén a madártollak. Mint írta (*Okruczky A. 1864*): „...egyik ismerősöm egy tavasszal a Maros bal partján csupán kócsagokat lesve (egyébre nem volt szabad puskázni) annyit lőtt, hogy kócsagtollakért Kostyáltól 90 pengő forintot kapott.” Lakatos Károly (1898)

megjegyzzi, hogy „egy szép „kolcsagforgó”-ért 2–300 ezüst tallért is örömet megadtak...” Nemcsak a nagykócsag (*Egretta a. alba*), de a kiskócsag tollai is keresettek voltak, különösen a rácnép asszonyainak körében (*Lakatos K. 1898*). A vadmacska (*Felis s. silvestris*) itteni felbukkanása semmiképp sem tekinthető meglepetésnek. A tapasztalt vadász Okruczky Aurél (1864) a deszki határ hullámtéri erdeiben is megtalálta a vadmacskát.

A legjellemzőbb fajok az odúlakók, de gyakoriak a tocsogók, az ártéri mocsarakon fészkelő vízi szárnyasok serege. A Maros-folyót kísérő hullámtéri erdőkben a fekete gólya, a fekete harkály és a holló napjainkban is fészkel. Megemlíthető még a kevésbé ritka, de védett fajok közül a héja, a karvaly, az egerészölyv, a vízityúk, a kuvik, az erdei és réti fülesbagoly, a jégmadár, a szalakóta, a búbos banka, a gyurgyalag, a csóka, a függőcinege, a halvány geze, a karvaly- és a mezei poszáta, a kisörgébcics, a meggyvágó, a csicsörke is. A szikes legelőket tarkító ligetes, puhafás erdőfoltokban a sárgarigó, az örvös galamb, a bozótokban a tövisszűrő gébcics fészkel. A náddal és gyékénnyel sűrűn benőtt holtágokban nádiposzáták, nádisármány, nádi tücsökmadár, törpegém, vízityúk, szárcsa telepek, a szikes pusztákon mezei- és búbos pacsirták, parlagi pityer, a magasabb füves részeken pedig fogoly és fácán.

Az egykor rendkívül gazdag állatvilág további részletes elemzése helyett, példaként megemlítem, hogy a Deszki-pusztá és a hozzá tartozó mezővédő erdősávok állatvilága, a Natura 2000-es védetség nyilvántartásba vétel alapján napjainkban az alábbi:

Madarak (Aves): 1./ fehér gólya /*Ciconia c. ciconia*/ 2./ tőkés réce /*Anas p. platyrhynchos*/, 3./ bőjti réce /*Anas querquedula*/, 4./ héja /*Accipiter g. gallinarum*/, 5./ karvaly /*Accipiter n. nisus*/, 6./ egerészölyv /*Buteo b. buteo*/, 7./ barna rétihéja /*Circus ae. aeruginosus*/, 8./ kabasólyom /*Falco s. subbuteo*/, 9./ kék vércse /*Falco v. vespertinus*/, 10./ vörös vércse /*Falco t. tinnunculus*/, 11./ fogoly /*Perdix p. perdix*/, 12./ fűrj /*Coturnix c. coturnix* /, 13./ fácán /*Phasianus colchicus*/, 14./ vízityúk /*Gallinula chloropus lucida*/, 15./ szárcsa /*Fulica a. atra*/, 16./ bíbic /*Vanellus vanellus*/, 17./ nagy goda /*Limosa l. limosa*/, 18./ vadgerle /*Streptopelia t. turtur*/, 19./ balkáni gerle /*Streptopelia d. decaocto*/, 20./ kakukk /*Cuculus c. canorus*/, 21./ kuvik /*Athene n. noctua*/, 22./ erdei fülesbagoly /*Asio o. otus*/, 23./ szalakóta /*Coracias g. garrulus*/, 24./ zöld küllő /*Picus v. viridis*/, 25./ nagy fakopáncs /*Dendrocopos m. pinetorum* /, 26./ balkáni fakopáncs /*Dendrocopos s. balcanicus*/, 27./ kis fakopáncs /*Dendrocopos m. hortorum* /, 28./ búbospacsirta /*Galerida cr. cristata*/, 29./ mezei pacsirta /*Alauda a. lunata* /, 30./ sárgarigó /*Oriolus o. oriolus*/, 31./ dolmányos varjú /*Corvus c. cornix*/, 32./ szarka /*Pica p. pica*/, 33./ szajkó /*Garrulus g. glandarius*/, 34./ széncinege /*Parus m. maior*/, 35./ kék cinege /*Parus c. caeruleus*/, 36./ őszapó /*Aegithalos c. caudatus*/, 37./ csuszka /*Sitta e. caesia*/, 38./ ökörszem /*Troglodytes t. troglodytes*/, 39./ énekes rigó /*Turdus ph. philomelos*/, 40./ feketerigó /*Turdus m. merula*/, 41./ hantmadár /*Oenanthe oe. oenanthe*/, 42./ cigány csaláncsúcs /*Saxicola t. rubicola*/, 43./ rozsdás csaláncsúcs /*Saxicola r. rubetra*/, 44./ fülemüle /*Luscinia megarh y. báhrmanni*/, 45./ vörösbegy /*Erithacus r. rubecula* /, 46./ nádi tücsökmadár /*Locustella l. luscinioides*/, 47./ nádírigó /*Acrocephalus a. arundinaceus*/, 48./ cserregő nádiposzátá /*Acrocephalus s. scirpaceus*/,

49./ kerti geze /*Hippolais i. icterina* /, 50./ barátkaposzáta /*Sylvia a. atricapilla* /, 51./ mezei poszáta /*Sylvia c. communis*/, 52./ csilpcsal-füzike /*Phylloscopus c. collybita*/, 53./ szürke légykapó /*Muscicapa s. striata*/, 54./ barázdabillegető /*Motacilla a. alba*/, 55./ sárga billegető /*Motacilla f. flava* /, 56./ kis örgébics /*Lanius minor*/, 57./ töviszúró gébics /*Lanius c. collurio*/, 58./ seregély /*Sturnus v. vulgaris*/, 59./ házi veréb /*Passer d. domesticus*/, 60./ mezei veréb /*Passer m. montanus*/, 61./ zöldike /*Carduelis ch. chloris*/, 62./ tengelic /*Carduelis c. carduelis*/, 63./ erdei pinty /*Fringilla c. hortensis*/, 64./ sordély /*Emberiza c. calandra*/. Kóborláskor többen megfigyelték a pusztai ölyvet (*Buteo r. rufinus*) és a gatyásölyvet (*Buteo l. lagopus*) is. A pusztán rendszerint elég sok mezei pocok (*Microtus arvalis levis*) lyuk és járat látható. A kóborló egyedeken kívül, némiképp felszaporodik a környező (szegedi, deszki, tiszaszigeti és újszentiváni) erdőkben honos egerészölyv (*Buteo b. buteo*) állomány is. A gyérszámú vörösvércse populáció szinte kizárólag a keskenylevelű ezüstfa bozótokban lévő, elhagyott szarkafészkekben költ. Néhány évtizeddel ezelőtt Kelet–Magyarország tűzokállományának legdélibb populációja a Deszki-pusztán élt. Az állomány alakulása: 1941 20–50 db, 1961 1–10 db, 1971 10–20 db volt megfigyelhető évente. Az önmagában csekélynek tűnő példányszám a romániai és a szerbiai területen élő tűzok madarakkal együtt már jelentős populáció volt. Felmérések során 1991-92-ben néhány fiatal, kóborló tűzok előfordult, azóta nem.

Emlősök (Mammalia): Meglepő a hazánkban nem őshonos, eredetileg Távol–Keletről származó nyestkutya (*Nyctereutes procyonoides*) fölbukkanása a puszták környékén (pl. a Tálai-erdőben, a tiszaszigeti Tisza hullámtéren stb.). Mivel az állat a vízparti élőhelyeket kedveli, feltételezhető, hogy példányai a Maros mentén vándoroltak erre a vidékre. Egyéb emlősök Veprik Róbert adatai nyomán: keleti süni (*Erinaceus e. romanicus*), közönséges vakond (*Talpa e. europaea*), mezei nyúl (*Lepus e. europaeus*), hörcsög (*Cricetus c. cricetus*), pézsmapocok (*Ondatra z. zibethicus*), vörös róka (*Vulpes v. crucigera*), borz (*Meles m. meles*), nyest (*Martes f. foina*), menyét (*Mustela n. nivalis*), közönséges görény (*Mustela p. putoris*), mezei görény (*Mustela e. hungarica*), vadmacska (*Felis s. silvestris*), őz (*Capreolus c. capreolus*), az erdei cickány (*Sorex a. araneus*) és a mezei cickány (*Crociodura l. leucodon*).

Kétéltűek (Amphibia): A kétéltűek közül mind a pettyes (*Triturus vulgaris*), mind a dunai (*Triturus dobrogicus*) gőtét sikerült kimutatni. A jelentékenyebb mesterséges vízfolyásokban a leggyakoribb kétéltű a vöröshasú unka (*Bombina bombina*), de nem ritka a kecske béka (*Rana esculenta*) és a tavi béka (*Rana ridibunda*) sem. Nedvesebb erdőszegélyeken sok zöld levelibéka (*Hyla arborea*), ugyanitt gyakran találkozhatunk a zöld varanggyal (*Bufo viridis*).

Hüllők (Reptilia): Széltében elterjedt a fürgegyík (*Lacerta agilis*). A puszták nedvesebb részein és a főcsatorna mellett nem ritka a vízisikló (*Natrix natrix*). Úgy tűnik mocsári teknősből (*Emys orbicularis*) lényegesen kevesebb van, igaz a jelenlegi vízviszonyok mellett ezen nem is csodálkozhatunk.

Bogarak (Coleoptera): Áttérve a rovarvilágra talán még a védett fajoknál is nagyobb jelentőséggel bírnak azok a rovarok, amelyek tömeges madártápláléknak tekinthetők. Ilyenek az egyenesszárnyúak (Orthoptera) közé tartozó sáskák, az áprilisi cserebogár és a gyalogcincérek. Ez utóbbiakról, mint helyi elterjedésű röpképtelen fajokról érdemes bővebben is szólni. A Deszki-pusztán a fajok a következők: 1./ fekete gyalogcincér /*Dorcadion aethiops*/ 2./ barna gyalogcincér /*Dorcadion fulvum*/ 3./

nyolcsávós gyalogcincér /*Dorcadion scopolii*/ 4./ kétsávós gyalogcincér /*Dorcadion pedestre*/ 5./ kétsávós földcincér /*Neodorcadion bilineatum*/. Nem védett ugyan, de sporadikus előfordulása miatt fokozottabb odafigyelést igényel a pusztai ormányosbogár (*Minyops carinatus*).

A gyékényes és az ecsetpázsitos sziki rét határán telepített talajcsapdákból került elő a *Brachinus psophia* nevű Carabida 1 példánya. Hazai előfordulási rendszerint kis példányszámúak. A környékünkön is meglehetősen gyakori *Brachinus ganglbaueri* nevű faj. Országosan is „jegyzett” faunisztikai ritkaság az *Agapanthia osmanlis* nevű Cerambycida (mácsonyacincér). A Maros–menti "faunakapu" jelentőségét mutatja, hogy Magyarországon először itt jelent meg az É–Amerikából kontinensünkre behurcolt *Neoclytus acuminatus* nevű amerikai darázscincér.

Védett bogarak: A terület védett Coleoptera fajai a következők: 1./ aranypettyes bábrabló /*Calosoma auropunctatum* /, 2./ mezei futrinka /*Carabus g. granulatus*/, 3./ ragyás futrinka /*Carabus c. tibiscinus*/, 4./ kis szarvasbogár /*Dorcus parallelepipedus*/, 5./ pompás virágbogár /*Cetonischema aeruginosa*/, 6./ holdszarvú ganéjtúró /*Copris lunaris*/, 7./ diófácincér /*Megopis scabricornis*/, 8./ hengeres szalmacincér /*Theophilea cylindricollis*/, 9./ szalmacincér /*Calamobius filum*/. A szikeseken ősszel mindenütt gyakori a védett sisakos sáska (*Acrida hungarica*).

A Maros az Alföldnek talán legfontosabb flóra- és faunakapuja, hiszen több száz kilométeren át szoros élőhelyi kapcsolatot teremt az erdélyi és a bánági fajokkal. Az egykori gazdag ártéri élővilág egyik napjainkban védett területe a Maros-völgyi Természeti Park a Maros alsó folyásának romániai árterét foglalja magába, Arad és Nagylak között, a legutóbbi adatok szerint 17455 hektáros területen. 2004-ben hozták létre, s jelenlegi területén négy természetvédelmi terület található:

- a Csanádi erdő - Pădurea Cenad,
- a Csanádi sziget - Insula Mare Cenad
- az Egresi szigetek - Insulele Igriş)
- a Nagyporond (Prundul Mare).

A Csanádi sziget és az Egresi szigetek 3-3 hektárnyi területet foglalnak magukba, a Csanádi erdő 310,5-et, míg a Nagyporond 654,9-et. A Nagyporond egymástól többé-kevésbé elszigetelt, különálló és meghatározott határokkal rendelkező, Arad és Pécska között elterülő elszórt részekből áll. Egy másik említésre méltó folyóvíz is szervesen kapcsolódik a Természeti Parkhoz: az Aranka, amely 22,4 km hosszan folyik a területén. Az említett folyóvizeken kívül a terület vízrajzi térképén több holtág, elhagyott meander, mocsaras terület, különböző apróbb vízfolyás szerepel.

A Maros mentén itt meglehetősen nagy kiterjedésű keményfaligetek vannak, a legelterjedtebb fajok a keskenylevelű kőris és a kocsányos tölgy. A két faj együttesen a Maros-ártér Természeti Park erdőségeinek mintegy 70%-át teszi ki. Emellett megtalálható a fehér akác is, de a terület leginvazívabb faja a kőrislevelű juhar vagy zöld juhar, mely a tölgy, a kőris, a nyár, a fűz rovására terjed a Maros szigetein, illetve megtalálható a folyó partján is.

A Természeti Park a zoológusok paradicsoma, mind a vízi csigafajok, mind a szárazföldi csigafajok nagy egyedszámban vannak jelen (pl. éti csiga, pannon csiga, bánáti csiga (*Helicigona banatica*) ez a csigafaj összeszűkülő areával a miocén óta ismert, kis orsócsiga, fényes orsócsiga, ugarcsiga stb.).

A rovarok fajszáma a naturpark területén eléri a 9000-et, ezek közül említést érdemel a nagy hőscincér, és a szarvasbogár, a lepkék közül pedig a kardfarkú lepke, a kis rókalepke és a nagy ökörszemlepke. A területen mintegy 300 gerinces faj él, ebből körülbelül 200 a madárfajok száma, a halfajok hozzávetőleges száma 50, az emlősöké 30, a kételtűeké pedig 8-10.

Nagy Csanádi sziget, természetvédelmi terület. Ezen sziget a Nagycsanádi erdő szomszédságában található és az 1977/78-as években, a telep csúcséveiben, itt fészkel az igazi természeti ritkaságnak számító kis kócsag, a bakcsó, sárga gém, szürke gém. Csak vízi útról megközelíthető.

Egresi sziget, természetvédelmi terület. A nagyjából három hektár területű sziget az alábbi fészekrakó madaraknak ad otthont: kis kócsag, bakcsó, sárga gém, szürke gém. 20 évvel ezelőtt a nagy kormoránok is visszatértek ide fészkelni.

II.4.3 A talajföldrajzi adottságok

A Marosköz talajadottságait a magasabb térszínű „teraszszigetek”, valamint a holocén kori mély fekvésű térségek földtani és vízrajzi tényezői határozták meg. Míg a magasabb térszín talajképző kőzete jórészt pleisztocén löszös üledék, addig a mélyebb részeken ó- és újholocén kori alluviális képződmény található (*Kókai S. 1985*). A két különböző térszín talaj változata között az a legnagyobb különbség, hogy a magasabb felületeken árvízmentes helyzetben, míg a holocénkori térségekben időszakos elöntések jelenlétében ment végbe a talajképződés folyamata. A talajok fejlődésében a domborzat, az éghajlat, vízrajz, az élővilág a talajképződési idő és az antropogén hatás volt a jelentős.

A lösz "teraszszigetek" között szélesek voltak az öntésföldek sávjai, ezért a felszín túlnyomó részét nyers öntéstalaj és réti talaj borítja. A holocén ártéri területeken öntésföldek, réti talajok, réti öntések keletkeztek. Az egyes típusok kialakulásában - a földtani tényezőkön kívül - jelentős szerepe volt a hidromorf tényezőknek is (*Kókai S. 1985*). A talajfűrészekből jól ismert a folyami csillámos homokréteg. Ennek feksze változó vastagságú homokos erekkel humuszos és limonitos rétegekkel megszakított kék agyag. A kék agyag alatt folyami szürkehomok fordul elő, tavi és mocsári eredetű agyagrétegekkel váltakozva.

Az árvízjárta területek talajkőzete többnyire kétféle kőzetanyagból áll. Egy régebbi korú fekete kötött agyag (ún. réti agyag), amely lösznek és öntésiszapnak, nedves területeken, lapos réteken lerakódott anyagának átalakulásából származik. A másik az öntésiszap vagy öntésagyag. E tekintetben megemlíthető, hogy a régebbi kiöntések anyaga sokkal agyagosabb, mint a mai,

mert amíg a Marost nem szabályozták, vize sokkal lassabban folyt és ez a lassan mozgó víz üledéke agyagosabb volt (*Kókai S. 1985*).

Ismeretes, hogy a szabályozás előtti árvizek óriási területeket öntöttek el, és a mélyebben fekvő területeken a víz egész éven keresztül megmaradt. Végeredményben itt a mocsári növényzet, az iszap, s a folyton hulló por anyagából egy túlnyomóan agyagos tartalmú termőtalaj keletkezett. Ez a réti agyag, amely többnyire mésztelen, kötött agyagféleség, erősen humuszos, fekete színű és szintén kitűnő termőképességű, mint a vályogtalaj. E talajféleség kialakulásának döntő feltétele volt a talajvíz állandó közelsége, valamint az időszakos felületi vízborítás is (*Kókai S. 1985*). A humuszréteg vastagsága 70 cm körüli, a talaj szerkezete szemcsés, az alsóbb rétegekben vasborsó és glejkiválás tapasztalható. Ez a talajtípus a Maros és a Tisza alacsony árterének leggyakoribb képződménye (*Keveiné Bárány I. 1988*).

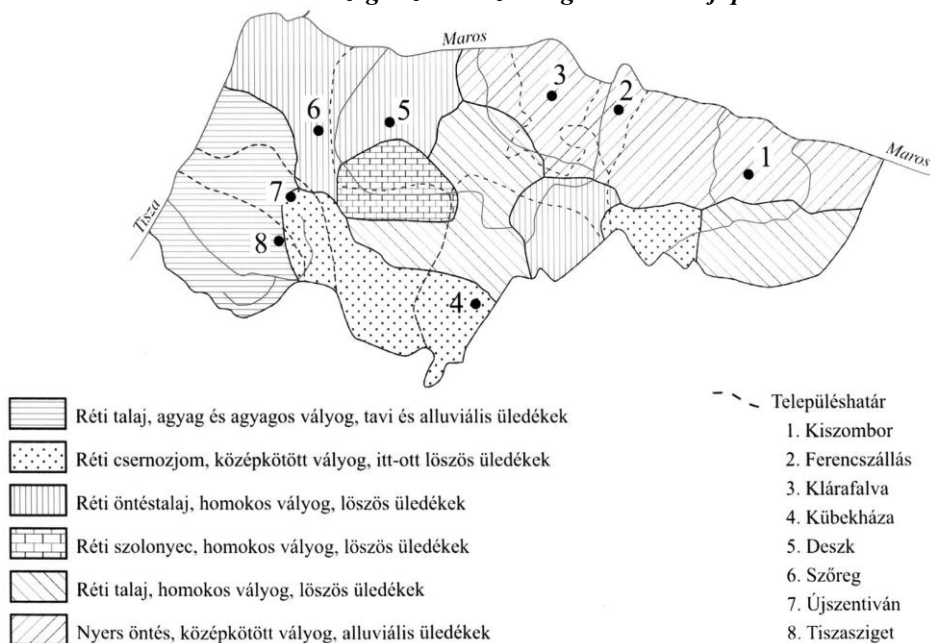
A másik talajféleség a nyers öntéstalaj ott található, ahol talajképződés az állandó ráhordás miatt lényegében nem indulhatott meg. Itt az évenként megismétlődő elöntés lehetetlenné tette azt is, hogy a növényzet és az állatvilág tartósabb hatást gyakorolhasson a talajra. E talajféleség szelvénye az egyes lerakódási szintektől eltérően egyöntetű (*Kókai S. 1985*). Egyes helyeken a felszínhez közel vasrozsda foltokat találunk, és a mélyebb talajrétegekben néhol glejesedés is előfordul. A humuszosodás a felszíni részekben nem jelentős, szervesanyag-tartalom nem haladja meg az 1 %-ot. A Tisza öntésével ellentétben a marosi öntéstalajok mészben gazdagok. Ilyen talajféleségek elsősorban Klárafalva, Ferencszállás, Kiszombor Csanád, Egres körzetében találhatók (*Kókai S. 1985, Andó M. 1993*).

Amint azt a növényföldrajzi kép jellemzésénél említettem területünkön szikes talajok is előfordulnak. Általában termő szikesek vannak - terméketlen sziket is csak kisebb foltokon találunk -, mely többnyire humuszosak, vályogosak. Ez a talajszerkezet azonban sokkal kötöttebb, mint a valódi vályogtalaj, ugyanis az átszivárgó szikes vizek hatására a talajszerkezet tömötté, vízzáróvá vált (*Kókai S. 1985*). E talajtípusnál a víztükör 1,5—2 m mélyen helyezkedik el, a talajszelvény felső „A” szintje világos színű 2—3%-os humusztartalommal. Ez alatti „B” szint már sötétszürke, fekete színű és oszlopos szerkezetű, ez a réteg alkotja a sófelhalmozódási szintet is.

A magasabb térszíneken pedig a humuszos, illetve csernozjom jellegű talajok is előfordulnak (*Kókai S. 1985*), esetenként eltemetett fekete agyagszintek a Maros fiatal öntései alatt többször ismétlődve a talajképződés ritmusosságára utalnak (*Szűcs L. 1958*). E területeken két jellegzetes talajféleséget különböztetünk meg: a mész-lepedékes csernozjomot, valamint a réti csernozjomot. A mész-lepedékes csernozjom talajféleség több-kevesebb meszet és humuszt tartalmaz porhanyós és kitűnő termőerejű, minden időben jól lehet művelni, és az időjárási viszontagságokat is könnyen elviseli. A folyók elöntésének hiányában a legrégebb idők óta állnak háborítatlanul, a talaj

termőképessége is elsősorban, úgy méltán következtethetünk arra, hogy mind a település, mind a mezőgazdasági munkálatok is e térségben a legrégebbek, és ez a terület volt leginkább alkalmas az emberi letelepedésre (Kókai S. 1985). A réti csernozjom az előzőnél sokkal nagyobb kiterjedésű területet alkot, kialakulásában jelentős szerepe volt a hidrológiai viszonyoknak. A talajvíz itt már közelebb van a felszínhez, ami a talajképződés dinamizmusában is megmutatkozik. A talaj szelvényben eltérő a mészeloslás, továbbá a kationok minősége is.

8. ábra. A Marosszög északi részének genetikai talajtípusai

Forrás: Mattyasovszky J. – Görög I. – Stefanovits P. (1967) alapján saját szerkesztés

A talajrétegben gyakori a vasrozda foltosság és glejesedés, de ettől függetlenül nagy termékenységű talajnak minősül, s az aszályos időszakban is jó termést ad (Kókai S. 1985).

A Marosszög magyarországi területének 53 %-át allúviumon képződött agyag, agyagos vályog mechanikai összetételű réti talajok fedik (8. ábra). Azonban a jelentős kiterjedésben (31 %) található nyers öntés talajok humuszban szegények, s termékenyebb talajai a löszös talajképző közeten kialakult réti és mélyben sós réti csernozjomok (kiterjedésük a térség 8%-a, ill. 2 %-a). Szikes talajtípus a sztyeppesedő réti szolonyec 6 %-os részarányával, amely agyagos-vályogos (Kókai S. 1985).

A különböző talajok elterjedése és nagysága akár közvetlenül, akár pedig a termelésen keresztül bizonyos mértékben hozzájárul a települések nagyságának fejlődéséhez és népesség számának növeléséhez, így a mezőségi talajokon földművelés, az öntés- és réti talajokon állattenyésztés volt a domináns gazdálkodási forma.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az egyes talajtípusokat tekintve a Marosszög soha nem rendelkezett optimális adottságokkal. illetve az ember talajjavító tevékenysége jelentős tényezőjévé vált a talajfejlődésnek. A térségben végrehajtott ár és belvízmentesítő munkálatok, az agrotechnika, a melioráció stb. a természetes talajfejlődést erősen befolyásolták és szabályozták. Ugyanakkor a gyenge talajtani adottságokkal, a gyakori elviesedés vagy éppen az aszály kedvezőtlen hatásaival is számolni kell.

A II. fejezet megírásához felhasznált irodalom

Andó M. (1969/a): Körös – Maros közti síkság: A domborzat kialakulása és mai képe. In: Pécsi, M. (szerk.). A tiszai Alföld. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 300-325.

Andó M. (1969/b): Az Alsó-Tiszavidék. – In: PÉCSI M. (szerk.): A tiszai Alföld. Magyarország tájféldrajza sorozat. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 142–158.

Andó M. (1993): Makó és környéke természeti földrajza. In. Blazovich L. (szerk.) Makó története a kezdetektől 1849-ig, Makó monográfiája 4. Makó; pp. 87-116.

Baráz Cs. (2013): *Tűzben született táj.* ([www. http:// lithosphaera.hu](http://lithosphaera.hu))

Bendefy L. (1975): A Maros geomorfológiája, Az Erdélyi-medence mai vízrendszerének földtani kialakulása. In. Csoma J. – Laczay I. (szerk.). Vízrajzi Atlasz Sorozat 19. kötet. Maros 1. fejezet. Hidrográfia, geomorfológia. VITUKI, Bp. pp. 13-14.

Bezdán M. (1999): *A Tisza balparti mellékfolyóinak hatása az árhullámokra.* *Hidrológiai Közöny. 2. szám, pp. 89–99.*

Bodrogyó Gy. (1985): Hydroecology of the plant communities at Middle Tisza - valley I. Agropyro-Ruminicon - Tiscia

Boga L. – Nováky B. (szerk.) (1986): Magyarország vizeinek műszaki-hidrológiai jellemzése. A felszíni vízkészlet mutatói: Maros. Vízgazdálkodási Intézet, Bp. p. 32.

Bogárdi J. (1954): Hordalékméréseink eddigi eredményei. *Vízügyi Közlemények* 36/2: pp. 135-146.

Bogárdi J. (1971): Vízfolyások hordalékszállítása. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 794-797.

Borhidi, A. – Sánta, A. (szerk.) 1999: Vörös könyv Magyarország növénytársulásairól 1. TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Bp. pp. 50-53.

- Borsy Z. (1989):* Az Alföld hordalékkúpjának negyedidőszaki fejlődéstörténete. Földrajzi Értesítő 38/3-4, pp. 211-224.
- Cholnoky J. (1911):* Az Alföld természetrajza. Budapest.
- Cholnoky Jenő (1936):* A Föld és élete, Budapest, 1936-37, 1-6 kötet.
- Csiky J. - Vojtkó A. (szerk.):* Magyarország földrajzi kistájainak növényzete. MTA ÖBKI, Vácrátót. p. 22, 51, 52.
- Csoma J. (1975):* A Maros hidrográfiája. In Vízrajzi Atlasz sorozat 19. Maros. VITUKI, Bp. pp. 7-12.
- Deák J. Á. (2006):* Csongrád megye élőhelyeinek táji mintázata és kistájainak lehatárolása. In. A III. Magyar Földrajzi Konferencia tudományos közleményei (CD kiadvány) ISBN 963 9545 12 0 Bp.
- Dövényi Z. (szerk.) (2010):* Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest.
- Hajdú-Moharos, J. – Hevesi, A. (1999):* A kárpát-pannon térség tájtagolása. In: Karátson D. (szerk.) 1999: Pannon enciklopédia - Magyarország földje. Kertek 2000, Budapest. pp. 274-284.
- Harangi Sz. (2011):* Vulkánok. A Kárpát–Pannon térség tűzhányói. Szeged
- Horváth Zs. (2010):* A deszki egykori meder paleohidrológiai vizsgálata. – Diplomamunka. SZTE TTIK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék. pp. 31–43.
- Gaskó B. (2008):* A Deszki-pusztta védetté nyilvánítási javaslata. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei: Studia Naturalia 4. Szeged, II. Függelék 3. sz. melléklet. p. 314.
- HUKM20005:* A Deszki gyepek kiemelt jelentőségű természet-megőrzési terület, fenntartási terve Debrecen, 2014. p. 34.
- Gaskó, B. (1999):* Csongrád megye természetes és természetközeli élőhelyeinek védelméről III. Adatok a Maros folyó alsó szakaszának élővilágához. 89 – Studia Naturalia 2. 282 p.
- Kaszab I. (1987):* Építéstani összefüggések Szeged és környéke felszínközeli üledékeiben. – MÁFI, Budapest. 112 p.
- Keveiné Bárány, I. (1988):* Talajföldrajzi vizsgálatok Szeged környékén. Békéscsaba, Alföldi Tanulmányok. pp. 25-32.
- Kiss T.–Hernesz P. (2011):* Az Alsó-Tisza-vidék árterének geomorfológiai jellegzetességei és kora. Földrajzi Közlemények. 3. pp. 261–274.
- Kókai S. (1985):* A Dél-Tisza-völgy felszínfejlődése és talajtana. Szeged, Egyetemi diplomamunka /kézirat/ p. 72.
- Kókai S. (2019):* Adalékok a Bánsági-alföld régi vízrajzához. In. Kárpát Pannon térség: Tájak, népek tevékenységek (szerk. Tamás Edit - Kókai Sándor) Sárospatak, pp. 227-246.
- Kókay K. (2012):* Pusztai madarak a Tisza–Maros-szög nyugati felén. <http://fotringing.hu/beszamolok/>

- Kókai K. (2014):* A Tisza-Maros szög nyugati felének emlősfaunája. Emlősadatok Újszeged, Szőreg, Deszk, Kübekháza, Újszentiván és Tiszasziget települések közigazgatási területeiről In. *Crisicum* 8: pp. 179–190.
- Lacza I. (1975/a):* A Maros szabályozása és kanyarulati viszonyai. In. *Vízrajzi Atlasz sorozat* 19. Maros. VITUKI, Bp. pp. 20–23.
- Lacza I. (1975/b):* A Maros vízgyűjtője és vízrendszere In. *Vízrajzi Atlasz sorozat* 19. Maros. VITUKI, Bp. pp. 4–6.
- Lakatos, K. (1898):* Mikor még nem szabályoztak.– *A Természet*. 16. 7–11.
- Láng S. (1960):* A Délkelet-Alföld felszíne. *Földrajzi Közlemények*. 1960/1. pp. 31–43.
- Lányi B. (1915):* Csongrád megye flórájának előmunkálatai.– *Magy.Bot. Lap*. 1914. 13. pp. 232–274.
- Márfai L. (1984):* A Tisza természetes vízszintduzzasztásainak és süllyesztéseinek hatása a Maros makói szelvényének vízjárásában. *Hidrológiai Közöny* 64/1. pp. 53–55.
- Marosi S. – Somogyi S. (1990):* Magyarország kistájainak katasztere I-II. Bp. p. 1023. (Az Alsó-Tiszavidék pp. 210–218.)
- Márton Gy. (1914):* A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei. *Földr. Közl.* pp. 282–301.
- Mattyasovszky J. – Görög I. – Stefanovits P. (1967):* Mezőgazdasági talajtérkép Kreybig-féle térképszelvények és az Agrokémiai Kutatóintézet újabb felvételei alapján. Tervgazdasági Könyvkiadó, Budapest.
- Miháltz I. (1967):* A Dél-Alföld felszínközeli rétegeinek földtana. – *Földtani Közlemények*, 97. pp. 294–307.
- Mike K. (szerk.) 1970:* A Tisza. – *Vízrajzi Atlasz Sorozat*, VITUKI, Budapest.
- Mike K. (1975):* A Maros kialakulása és fejlődése. In. *Vízrajzi Atlasz sorozat* 19. Maros. VITUKI, Bp. pp. 14–18.
- Mike K. (1991):* Magyarország vízrajza és felszíni vizeinek története. Bp. pp. 680–692.
- Méhely L. (1897):* A vadmacska.– *A Természet*. 1. pp. 8–9
- Mezősi G. (2011):* Az Alföld természeti képezének kialakulása. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld*. A Nagyalföld Alapítvány kötetei 7. pp. 15–24.
- Mezősi J. – Donáth É. (1954):* A Tisza és Maros oldott és lebegtetett anyagának vizsgálata. *Hidrológiai Közöny* 34/3–4: 140–148.
- Molnár B. (1967):* A Dél-Alföld pleisztocén feltöltődésének ritmusai és vízföldtani jelentőségük. – *Hidrológiai Közöny*, 47. 12. pp. 537–552.
- Molnár B. (2007):* A Maros folyó kialakulása és vízgyűjtő területének földtani felépítése. *Hidrológiai Közöny* 87/2, pp. 27–30.
- Okruczký, A. (1864):* Szeged és környéke a sportterén. III.– *Vadász és Versenylap* 23. pp. 362–367.

- Penksza K. - Salamon G. - Kapocsi J. - Gyalus B. Kemény G. (1998):* Floristical and coenological data of the western territory of the Körös–Maros region I. *Studia Botanica Hungarica* 27-28 pp. 123-130.
- Sipos Gy. – Kiss T. – Koroknai L. – Horváth Zs. (2009):* Pleisztocén és holocén medrek vizsgálata az AlsóTiszavidéken. – In: 100 éves a Jégkorszak. Tudományos Konferencia, PTE TTK Földrajzi Intézet.
- Somogyi S. (1994):* Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század). *Történeti Földrajzi Tanulmányok* (szerk. Frisnyák S.), Nyíregyháza, p. 31.
- Somogyi S. (2000):* A folyóhálózat kialakulása és természetes fejlődése. In: Somogyi S. (szerk.) *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon*. Bp. pp. 57-80.
- Soó R. (1973):* A magyar flóra és vegetáció rendszertani- növényföldrajzi kézikönyve. Budapest.
- Szírbi M. (1979):* Makó városának leírása 1835-1836. In: Tóth F. (szerk.) *A makói múzeum füzetek* 22. Makó; pp. 9-34.
- Szűcs L., (195):* A Maros menti alluviumok talajföldrajzi törvényszerűségeinek feltárása Makó környékén. *Agrokémia és Talajtan* 7. pp. 313–330
- Thaisz, L. (1905):* Csanád megye flórájának katalógusa.– Kézirat. Budapest.
- Tóth Sz. – Bányai M. (2016):* *A Maros folyó magyarországi szakaszának árvízvédelmi rendszere és jégviszonyai. ATIVIZIG*
- Török I. (1977):* A Maros folyó 0-51,33 fkm közötti szakasza általános szabályozási terve. Alsó-Tisza Vidéki Vízügyi Igazgatóság, Szeged.
- Vágás I. (1981):* A vízszint természetes duzzasztásának és süllyesztésének meghatározó szerepe a Tisza és alföldi mellékfolyóinak vízjárásában. *Hidrológiai Közöny*, 1981/9.
- Vízrajzi Atlasz Sorozat 19. kötet. Maros. Budapest, 1975. Vituki p. 26.

III. A Marosszög természeti képe az integrált környezet-átalakító munkálatok előtt

A Marosszög területén nem alakultak ki függőlegesen jelentős magasságkülönbségű pozitív és negatív geomorfológiai nagyformák. Mikrodomborzatban azonban a táj rendkívül gazdag. E térszínen a Tisza és a Maros kisebb-nagyobb kanyarulatokat írtak le, és a folyókat széles árterek kísérték. A keleti részen az Ős-Maros és annak mellékágai, a nyugati részen pedig az Ős-Tisza alakította ki a kis reliefenergiájú felszínt (*Aldobolyi Nagy M. 1954.; Kiss T. et. al. 2013*).

Az egykori térképek alapján a Marosszög háromnegyed része az év egy részében (elsősorban tavasszal és ősszel) vízzel borított terület volt, amelyből a löszből vagy a parti dűnékből képződött kis szigetek, lapos háta emelkedtek ki (*Klebniczki J. 1962*). Klebniczki József megállapítása a vízzel borított területek nagyságát tekintve a tanulmányában vizsgált ún. „torontáli háromszög” területére vonatkozik, azaz a Marosszög magyarországi területeire.

A Tisza és a Maros, illetve fattyúágai folyamatosan egyengették a felszínt, s egymás erózióbázisai is voltak. E tökéletes síkságon vertikálisan néhány méteres, olykor néhány deciméteres szintkülönbségnek is óriási jelentősége volt a mikrorelief tekintetében, meghatározva a vízzel borítottságtól a talajképző faktorok hatásán keresztül az antropogén tájhasználatig minden jelentős elemet.

III.1 A Marosszög felszíne

A Marosszög kis relatív relief értékű ($0,5 \text{ m/km}^2$) ártéri szintű tökéletes síkság, amelyet kisebb ármentes szigetek tarkítanak. A felszíni formák nagyobb része folyóvízi eredetű. A felszínt a Maros és a Tisza különböző mértékben feltöltődött holtágai, morotvaroncrai fedik (*Kiss T. et. al. 2013, Andó M. 1993*), ahol néhány paleo-meder maradvánnyal is találkozunk. A lösziszappal fedett ármentes térszínnek 2-3 m-rel magasabbak környezetüknél, amelyeken helyenként eolikus felhalmozódás is történt. Amint azt az előző fejezetben áttekintettem a Marosszög felszínének kialakításában az Ős-Tisza és az Ős-Maros, valamint az utóbbiból kiszakadó kisebb-nagyobb fattyúágak (pl. Aranka, Porgány-ér, Felső-Aranka, Cigányka-ér stb.) vettek részt (*Kókai S. 2000*). A fluviális és eolikus felszínformálásnak köszönhetően jöttek létre azok a típusos és infúziós lösszel fedett „terasz-szigetek” és tökéletes síkságok, amelyek ma a marosszögi táj „egyhangúságát” élénkítik. Az eolikus felszínformálás azonban csak kevés morfológiai formát hozott létre, s a területen kevésbé számottevő volt szerepe. Ez alól kivételt a típusos löszből is felépülő Oroszlámos-Majdányi terasz-sziget (*3. kép*), illetve az infúziós löszből felépülő szőregi Templomdomb ($1,6 \text{ km}^2$) és néhány kisebb terasz-sziget felszínarabja jelent. A táj felszínfejlődését tekintve különösen fontos lenne az Oroszlámos-Majdány

között és az attól északnyugatra húzódó Kissziget-rábéi típusos lösz-vonulatok vizsgálata, amelyeknek átfogó kutatása és elemzése elősegíthetné a Marosszög nyugati területeinek felszínfejlődéséről alkotott ismereteink bővítését és pontosítását. A bizonytalanságot csak fokozza Andó Mihály professzor megállapítása: „...A 100 ezer km² területű Alföld déli részén az Ós-Duna, amely a pliocén kor (5,5–2,5 millió éve) végén a visegrádi kaputól a mai Szeged irányába folyt. A Duna hordalékkúp csúcsa a Pesti-síkságon helyezkedik el, és Kecskemét vidékén át Csongrád, majd Szeged irányába tart. Itt ellaposodva átnyúlik a Tisza vonalán, amely később vágta be magát a hordalékkúpba. Az Ós-Duna hordalékkúpja e tájon találkozik a Maroséval...” (Andó M. 1993)

3. kép. Az Oroszlámos-majdányi terasz-sziget legmagasabb pontja (96 mAf) löszfallal

Forrás: A szerző felvétele

A Marosszög felszínén napjainkban is jól kivehetők az egykori vízhálózat nyomai, mindazok ellenére, hogy az intenzív mezőgazdasági művelés miatt ezek egy része jelentősen megváltozott (Sümeghy B. et. al. 2013). A komplex folyószabályozási munkák megkezdése előtti időszakban a Marosszög nyugati részén kiterjedt mocsárvilág helyezkedett el, melynek táplálója a Tisza és a Maros, ill. egykori vízrendszereinek maradványai voltak (9. ábra). A mocsaras térszínek (kék színnel) és rét, illetve legelő területek (zöld színnel) egyaránt azt

jelzik, hogy a szántógazdálkodás régióinkban alárendelt szerepet játszott a 18. század végén.

A hordalékkúpba bevágott, illetve a süllyedékekben medrüket kialakító Maros és Tisza széles, vidékünkön mintegy 10-30 km széles közös árteret alakítottak ki. Jellemzői a mélyebb részekből kiemelkedő hátságok, dombok, amelyeket különböző elnevezésű vízfolyások, erek, fokok, holtágak és morotvák, valamint állandó és ideiglenes vízállások, tavak, mocsarak, vizenyők és tocsogók vettek körül. Ezért a szabályozások és gátépítések előtti árvizek mindössze néhány deciméterrel emelték csak meg a vízszintet. A nagy és félelmetes árvizek a folyószabályozást követő jelenségek a Duna és a Tisza völgyében. A körös-körül rendszertelenül elnyúló kis és nagy vizek nemcsak élelmet adtak, hanem az ott lakó emberek számára védelmet is nyújtottak támadás esetén. Összeköttetésül szolgáltak a csónakon közlekedők számára, de inkább elválasztották a főfolyó két oldalán lakókat, hiszen a 10-30 km szélesen fekvő vízország gyakran átjárhatatlan víz- és sártengerré változott, amelyen csak a terepet igazán jól ismerők jutottak át biztonságosan. Nagy szárazságok idején viszont kiszáradt, holdbéli tájjá változott az ártereken fekvő rétság. A Marosszög kisebb területein löszpuszta rétek és homokkal borított vidékek alakultak ki, amelyek egyhangúságát egy-egy ér illetve a régebbi lefolyástalan területeken kialakult tavak, szikesek törték meg, amelyek vize nyáron igen megcsappant, sőt sok esetben ezek is kiszáradtak. A morosszögi tájban megjelenő ember a lösz-terasz szigetek peremein hozta létre állandó településeit, s a szántóföldi gazdálkodás is ezeken indulhatott meg. A Marosszög e sajátos jellege évszázadokon át, egészen a 19. század közepéig fennmaradt.

9. ábra. A Marosszögfelszíne és vízrajzi állapota (1793)

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/5227/>

A Marosszög felszíni domborzata az Adriai-tenger szintje felett 76-96 m között változik - mindössze Németszentpéter-Fönlak között emelkedik 100-105 méter közé -, kis átlagos relatív relief jellemezte, tökéletes ártéri síkság, amelyet kisebb-nagyobb ármentes térszínek tarkítanak (*Kókai S. 2000*).

A felszíni formák nagyobb része folyóvízi eredetű, a felszínt a különböző mértékben feltöltődött holtágak és morotvaroncsok fedik. E morotvák mérete alapján is jól elkülönül egymástól a Marosszög nyugati és keleti területe. A Stara Torinától (Deszk) az ún. „szerbkeresztúri szigeten” és Kanizsamonostor-Feketető körül lefűződött morotvákon át a padéi morotva és övzátöny sorozatig a geomorfológiai formák a Tisza – vagy annak korábbi bővizűbb elődje – felszíni munkavégző folyamatait tükrözik, míg e vonaltól keletre a Maros és fattyúágainak kisebb méretű morotvái és medermaradványai uralják a felszínt. A folyóvízi eredetű pleisztocén rétegek fedője infúziós lösz, míg a felszínt holocén üledékek borítják. A felszínt homokliszt, ártéri iszap és agyag, a Tisza és a Maros övzátonyait homok borítja (*Marosi S. – Somogyi S. 1990*).

III.2 A Marosszög ármentes és ártéri szintjei

A Marosszög felszínének vertikális morfológiai formaelemei az ármentes térszínek, illetve az alacsony és magas árterek. A tájhasználat és erőforrás hasznosítás szempontjából kiemelt jelentősége van az alacsony és magas árterek elkülönülésének nem csak a két folyó relációjában, hanem magassági szintekre vonatkozóan is. Márton György egy évszázaddal ezelőtt megjelent munkájában már arról írt, hogy a szabályozási munkálatokat megelőzően a Tisza árterületéhez tartoztak a Földeák–Makó–Kiszombor–Valkány vonaltól nyugatra eső területek, míg a Maros öntötte el a Marosszög e vonaltól keletre eső részét, sőt azon túlnyúlva érintkezett a Bega árterületével (*Márton Gy. 1914*). Nem meglepő tehát, amikor Tóth Ferenc (1992) munkájában arról olvashatunk, hogy a Tisza 1845-ös áradása ellen Makó szélén nyúlgátat emeltek és miután azt a szőlőkkel együtt elmosta az áradás, az a Szent Anna utcáig jutott el. Hasonló eset történt 1855 áprilisában is (ekkor 100 lakóház dőlt össze), amikor a Tisza áradása a makói belvárosi római katolikus templom küszöbéig ért el (*Tóth F. 1992*). A templom küszöbje a térképek tanúsága szerint a Balti-tenger szintje felett 82 méterrel van (az Adriai-tenger szintje felett ettől az értéktől 67,47 cm-rel magasabban), ami kizárja, hogy az ármentes szint határát 80 mBf-nél húzhatjuk meg a Marosszög nyugati részén (*Deák J. Á. 2005, Szalontai Cs. 2014*). Deák József Áron 2005-ben megjelent tanulmányában a Marosszög nyugati részének északkeleti határát Hódmezővásárhely-Batida-Makó-Nagylak települések mentén húzta meg, a 80mBt feletti vonalnal. E tekintetben azonban elgondolkodtató, hogy a Maros makói vízmércéjének 0 pontja 79,5 mBf található. A Marosszög nyugati részének egyik lehetséges déli határaként pedig a Szerbkeresztúr-Oroszlámos-Óbéb-Nagycsanád települések vonalát adta meg (*Deák J. Á. 2005*). Ezzel viszont kizárta az egységes Marosszög déli,

alacsonyabb – Padéig terjedő –, és ami témánk szempontjából legalább annyira fontos az általunk lehatárolt Marosszög keleti, magasabb térszíneit. E keleti térszíneken az ármentes szint is magasabban helyezkedett el, olyannyira, hogy a második katonai térképfelmérésen is jelölt – a Nagyszentmiklóstól északra elhelyezkedő – Pojana-rét (később Kulaca) és a Nagyszentmiklói erdő, ahol a Felső-Arankát tápláló fokok és erek kiszakadtak a Marosból a Balti-tenger szintje felett 85-87 méteren van. E területeket is minden jelentősebb Maros árhullám elöntötte, táplálva azokat az ereket, amelyek délnyugati irányban levezették az árhullám egy részét.

S végül adalékként még egy momentum. Közismert a mondás: „Elmehetsz Kukutyinba zabot hegyezni”. Természetesen a Kukutyini major létezett, a deszki báró (Gerliczy Ferenc) földjén, amely a harmadik katonai felmérés adatai szerint: 81-82 mAf volt, az itt lakókat – éppen a gyakori belvizek miatt – telepítették át magasabb ármentes térszínre, a mai Ferencszállás területére. A közmondás eredete, hogy 1880-ban a víz kalászig elborította a beérett zabot, s az aratók mit tehettek mást: sarlóval a kezükben csónakból vágták le a zab kalászát (4. kép). Nehéz munka lehetett, szaporátlan, néha hiábavalónak tetsző, hosszú időre emlékezetükbe vésődött. S aztán a hazatért részes-aratók (summások) elterjesztették az országban, hogy a kukutyini földeken úgy kellett „lehegyezni a zabot.” Azt nem tették hozzá, hogy be kellett vinni Gerliczy báró deszki kastélyának udvarára, ahol tisztességesen ki is fizették a munkájukat. A belvizek e határrészen 1942-ben is megisméltódtak.

Mindezek ismeretében a Marosszög ármentes területei a keleti részén 84 mBf felett voltak, ahonnan a felszín általános délnyugat felé irányuló lejtésviszonyait is figyelembe véve fokozatos a csökkenés, a középső területeken (Valkány-Kiszombor vonalában) 81-82mBf, míg Tiszaszentmiklós-Padé környezetében már a 79-80 mBf is ármentes terület lehetett.

A Tisza mellett a Maros szabályozás előtti árhullámai is jelentős pusztítással jártak, erre jó példa az 1821. évi árvíz, amelyről Gilitze István népköltő történetírói pontossággal, a korabeli makói nyelvjárásban örökítette meg az eseményeket (*Gilitze I. 1821*). A Maros a kis védőtöltést 1821. július 3.-án Szentlőrincnél áthágta, és az árvíz a város nagy részét elborította, kiérdemelve a „Minden idők lepusztítóbb makói árvize” címet. Idézzük Szirbik Miklós szavait: „...*Nem lehet borzadás nélkül visszaemlékezni az egész éjjel hallott jajgatásra, sikoltásra...*” .

Ekkor víz alá kerültek a piactértől (a mai Széchenyi tér) északra és keletre a Kálvária utcáig a mai Újváros, illetve a Honvéd városrészek. A városnak csak a nyugati része maradt az áradástól mentes. A városban a víz magassága néhol 1,5 m-t is elérte. A Margita-ér és a Mikocsai-ér színig megtelt, a rajtuk levő hidakat magával sodorta a felduzzadt ár. Egyébként az árvízi kár igen jelentős volt, a lakóházak mintegy harmada rongálódott meg vagy dőlt össze, és a sópajtákban

a körzet fél évre elég sómennyisége vált a víz martalékává. Elpusztult az összes szőlő és súlyos károkat szenvedett Apátfalva és Magyarcsanád is.

4. kép. Ferencszállás ún. „zabhegyezési emlékmű”

Forrás: A szerző felvétele

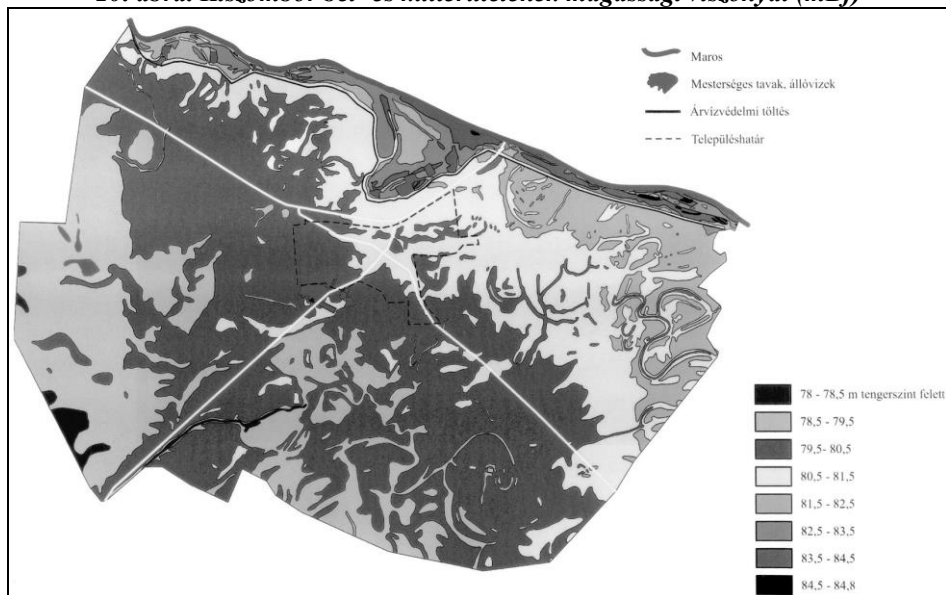
A Maros áradásai a marosszögi területeket hasonlóképpen sújtották, e tekintetben elegendő a bal parton elhelyezkedő Kiszombor példái közül néhányat idézni. Vályi András (1799) leírásában ezt olvashatjuk a településről: „...A törökkanizsai járásban fekszik, hozzátartozandók a Ladányi és Dédénszegi dohánykertészek, határja négy nyomásbéli, földgyeiket a Maros vizének áradásától méltán félhetik, egészen ritkán szokták bevetni, gabonával nem igen bővelkedik, szarvasmarhájuk szép és számos, szőleik igen kevés, erdejük nevezetes...”

A mindenkori kiszombori plébános által vezetett Historia Domus szerint a Maros árvizei nem maradtak el a 19. század elején sem. 1830-ban és 1838-ban újabb nagy „kiöntést” jegyeztek fel (Marosvári A. 2000). Itt jegyzem meg, hogy a kiszombori római katolikus templom 81,52 mBf, míg a tőle alig 200 méterre lévő Rónai-kastély 82,12 mBf magasságban van, s az 1:10000 térképek egyértelműen jelzik, hogy a település ármentes ősi magja 81,5-82,0 mBf térszínre épült. Amint említettem a makói Maros vízmérce 0 pontja 79,5 mBf szinten van, azaz a szabályozások előtti 2,0 méteres árhullám még nem öntötte

el e térszíneket (10. ábra), mindazok tudatában sem, hogy a szabályozások óta a Maros minimum egy métert bevágódott. A 10. ábra azt is jelzi, hogy Kiszombor klasszikus folyó menti hátságán elhelyezkedő település.

Marosszög tájegységeinek elkülönítésében segíthet az a tény, hogy a Maros-hordalékkúp nagy esésű, palástjának külső határát Zsombolya–Makó–Orosháza–Békéscsaba vonalával jelölte ki Somogyi Sándor professzor (Somogyi S. 2000). Amennyiben e határvonalat a Marosszögben pontosítjuk, akkor ez Óbesenyő–Őscsanád között húzható meg. E vonal markánsan kettévágja régiókat, nyugatra dominánsan mocsarak által meghatározott holocén ártér, míg keletre pleisztocén hordalékkúp térszínek helyezkednek el szövevényes erek és fokok hálózatával és kisebb mocsaras térszínekkel. A korabeli térképek és felmérések adatai alapján a Marosszög területén az alacsony reliefenergia ellenére a mikrotájak (ún. lokális életkamrák) egész sora (14. ábra) különíthető el.

10. ábra. Kiszombor bel- és külterületének magassági viszonyai (mBf)

Forrás: 1:10000 katonai térképlapok alapján saját szerkesztés

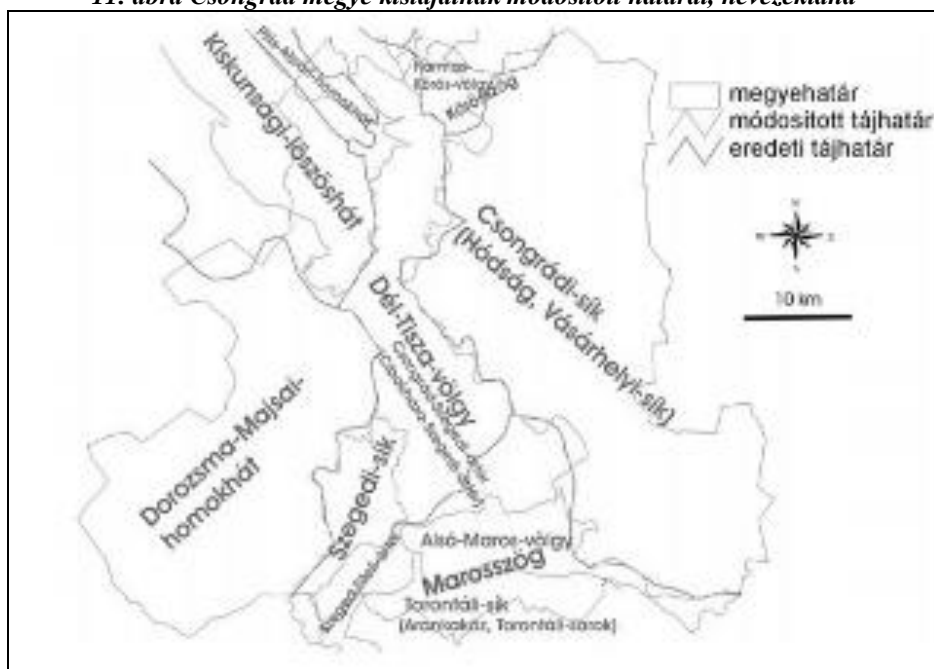
III.3 A Marosszög kistájainak néhány lehetséges lehatárolása

A Marosszög területén az egyes részterületek elhatárolása több megközelítésben is elvégezhető. Az nem kérdéses, hogy régióink az Alsó-Tisza-vidék része. A Maros közvetlen környezetét hazánk tájbeosztása alapján korábban az Alsó-Tisza-vidék Maros-szög kistájához sorolták (Marosi S. – Somogyi S. 1990).

A legújabb kutatások egyik eredménye alapján Deák József Áron (2006) az alábbi összegezést adta:

„...A kutatás eredménye alapján a Marosszög három részre bontható. Északi része a Tisza-Maros-szöge vagy Marosszög egykori mocsárvidéke és annak egymásba fűződő morotvái az első katonai felmérés térképe (HIM 1784a) alapján a Tiszával álltak kapcsolatban, ezért e terület a Dél-Tisza-völgyhöz sorolandó. A Marosszög déli része Torontál néven is ismert (az egykori vármegye Trianon után itt maradt északnyugati csücske). Réti csernozjom és mészlepedékes csernozjom talajú löszhátaik löszgyepmaradványok, regenerálódó lösztölgyesek jellemzik. Szikeseit monodomináns *Alopecurus* szikes rétek alkotják, az ürmöspuszták és azok kilúgozott, cickóros pusztákhoz hasonló állományai ritkábbak. E terület Torontáli-sík (vagy Arankaköz, Torontáli-sarok Hajdú-Moharos - Hevesi 1999) néven egy önálló táj Magyarország, Románia és Szerbia területén (11. ábra). A Maros folyó árterét Alsó-Maros-völgy néven érdemes említeni. Területét a Maros menti nyers öntéstalajok jól kijelölik (AGROTOPO 2002). A kistáj a Maros Makó alatti szakaszán kissé kiszélesedik: déli határa a Marostó-Szőreg-Szőregi-legelő-Ferencszállás-Kiszombor vonallal, északi határa a Porgány-Maroslele-Makó vonallal jelölhető ki. A kistáj a Makó feletti szakaszon összeszűkül, Románia területén is folytatódik. A Tisza Maros-torok és Titel közti szakaszának önálló kistájként (9. ábra) való kezelése (Szeged-Titeli-ártér) ugyan elképzelhető (Hajdú-Moharos – Hevesi 1999), de élőhelymintázat szempontjából jelentős különbség nincs...”(Deák J. Á. 2006. 8-9. old.).

11. ábra Csongrád megye kistájainak módosított határai, nevezéktana

Forrás: Deák J. Á. (2006)

Néhány évvel később Deák József Áron doktori (PhD) disszertációjának téziszüzetében így fogalmaz:

„...a Marosszög magyarországi területe három részre bontható:

1. A Dél-Tisza-völgyhöz soroltam a Marosszög északi részét és a Vedresházi-öblözetet.
2. A Maros alacsony árterét Alsó-Maros-ártér néven külön kistájba soroltam. E kistáj és a Dél-Tisza-völgy határa a Szőreg-Újszeged-Marostorok-Maroslele-Óföldéák-Makó vonalnál húzható meg (12. ábra).
3. A Szőreg-Újszentiván-Térvár-Kübekháza közti és a Kiszombortól délre lévő területeket a Bánságsarokba (Arankaköz) soroltam...” (Deák J. Á. 2010).

A fenti lehatárolásban már nincs Szeged-Titeli ártér, a Szőreg-Kiszombor közötti Alsó-Maros-ártér déli határvonala is módosult, a Bánságsarokhoz került Kiszombor külterülete is, a Stara-Torina a deszki övzátony-generációval továbbra is az Alsó-Maros-ártér részét képezi, amelynek kialakítása azonban az Ős-Tiszához kapcsolódik. Természetföldrajzi értelemben a Bánságsarok és a Torontáli-sarok elnevezés is helytelen, ugyanis a 100 éve meghúzott trianoni államhatár nem természetföldrajzi választóvonal, azaz e táj az országhatáron túl változatlanul folytatódik Szerbiában és Romániában.

12. ábra. Csongrád megye új kistájbeosztása

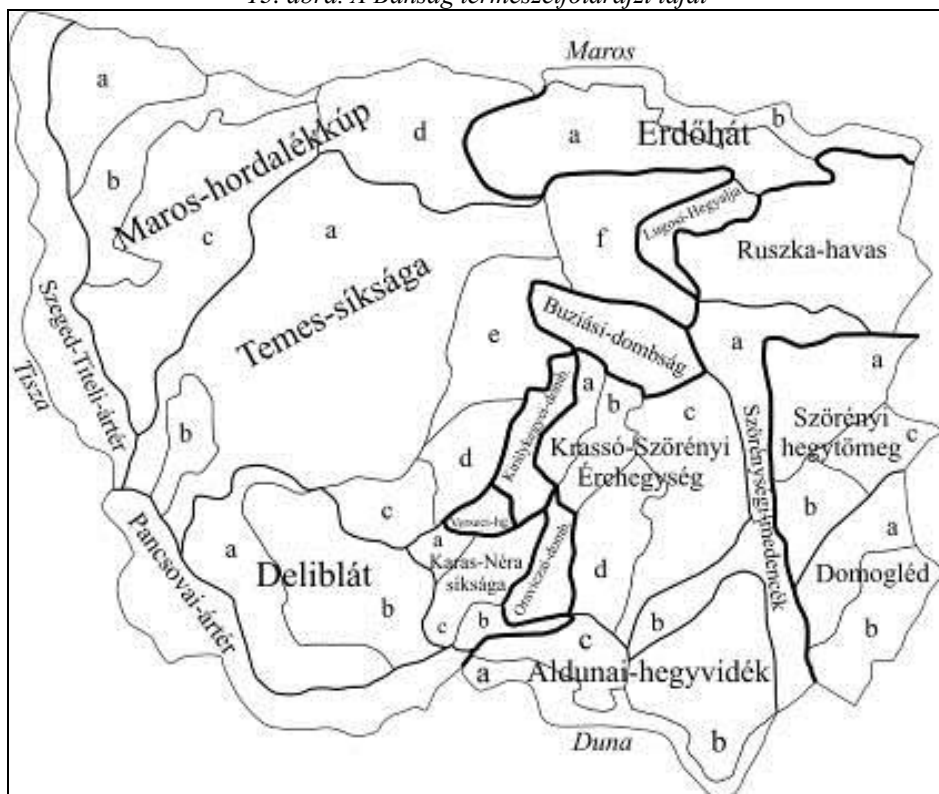
Forrás: Deák J. Á. (2010)

Tágabb kitekintést nyújt - a résztájakat illetően - a Pannon Enciklopédia Kárpát-medencei tájbeosztása. A Duna, Tisza, Maros valamint az egykori Krassó-Szörény vármegye keleti határa közötti területen négy nagytáj (Alföld, Bánsági-dombvidék, Bánsági-hegyvidék, Déli-Kárpátok), valamint közép- és

kistájak (12 db ill. 37 db) együttese alkot teljes lefedettséget. A Bánságon belül vizsgált Marosszöveget szintén három rész tájra bontja, úm. Szeged-Titeli-ártér, illetve a Maros-hordalékkúp két tájegysége (Arankaköz /a/, Aranka-sík /b/) fedi le területünket (13. ábra). E munkában – helyesen – nincs szó a Maros-ártér elkülönítéséről. A Kikindai löszhát /c/ és a Vingai magasság /d/ pedig már a Maros pleisztocén hordalékúpjának magasabb, lösszel borított térszínei.

A fenti elhatárolások a jelen állapotból indulnak ki és a komplex folyószabályozás és ármentesítés óta eltelt mintegy 150 év eredményeit tükrözik. Ahhoz azonban, hogy a Marosszög felszínének geomorfológiai sajátosságait értelmezzük, az ősvízrajzi állapotokat rekonstruáljuk, és a kistájakat elhatároljuk mindenképpen szükséges a folyószabályozások előtti időszakig visszatekintenünk, hiszen a felszínt napjainkig meghatározó környezeti-morfológiai jellemzők is csak így értelmezhetőek.

13. ábra. A Bánság természetföldrajzi tájai

Forrás: Pannon Enciklopédia alapján saját szerkesztés

Ez a viszonylag nagy nyugat-keleti kiterjedésű régió két, egymástól némileg eltérő térszínre különült el. Egy magasabb keleti részre, és egy mélyebb fekvésű

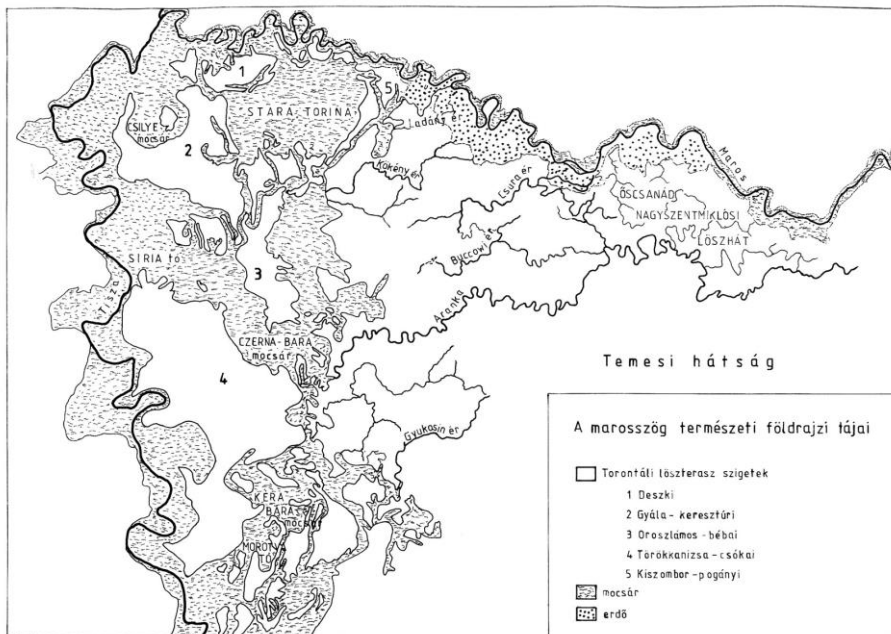
nyugati mocsárvidékre. Közös jellemzőik közül meg kell említeni a rendkívül gazdag vízhálózatot, amelyben legfontosabb szerepet kétségtelenül a Tisza, a Maros és az Aranka játszott.

III.4 A Marosszög nyugati része

A mikrorégió tengerszint feletti helyzetéből is következtethető, hogy az egyébként szeszélyes vízjárású Maros és a Tisza a szabályozások előtt, árvizeivel gyakran elöntötte a Nyugat-Marosszög jelentős részét. Az akkori árvízmentes térszínnek csak kis területekre korlátozódtak, ezek az ún. „életkamrák”. A Marosszög nyugati részén – ártéri erdők maradványaival tarkított – mélyebb fekvésű, mocsaras, ingoványos térszín húzódott Szegedtől Törökkanizsán át egészen Padéig (9. ábra).

A vizenyős területek jelentős felszín foglaltak el, egymással összefüggő övezetet alkottak, s a Tisza jobb partján is folytatódtak (pl. Gyekeny láp, Fényes láp.). E mocsarak és erek között terülnek el – szigetszerűen – az egykori hordalékkúp-felszín maradványai. Öt jelentősebb kiterjedésű, - néhány méterrel a környezete fölé magasodó - "teraszsziget" helyezkedik itt el, melyek a következők: Törökkanizsa-Csókai, Szőreg-Gyála-Ókeresztúri, Oroszlámos-Bébai, Deszki és Kiszombor-Porgányi (14. ábra).

14. ábra. A Marosszög természetföldrajzi tájai és az ún. „életkamrái”

Forrás: Kókai S. (2000).

Ezek a lösszel, homokos lösszel, infúziós lösszel fedett lapos "teraszszigetek" Mezősi Gábor szerint, valószínűsíthetően már a Würm III. és a Bükk I. fázisában is környezetük fölé emelkedő területrészek lehettek (*Mezősi G. 2011*), amelyek lepusztulását a lefolyási koefficiens 50 %-os megnövekedése (*Láng S. 1960*) az óholocén kezdetén felgyorsította. Ezen ármentes térszínek peremeire települtek a falvak és mezővárosok belsősegei, s a szántóföldi növénytermesztés elsődleges szinterei voltak.

A katonai felmérések térképszelvényei alapján megállapítható, hogy Szőreg területének legmagasabb pontja 88,7 méterre, Tervár és Józseffalva épületei 88 méterre vannak a tenger szintje felett, míg a Törökkanizsai templom 86,2 méteres magaslaton épült. A legmagasabb az Oroszlámos-Majdányi vonulat: 96 mAf értékkel. A települések szempontjából oly fontos hordalékkúp-maradványokat helyenként apróbb mocsarak, erek és vizenyős rétek tarkították és szabdalták, amelyek a folyómenti hátak és övzátonyok közötti mélyedéseket is kitöltötték. A környezetük fölé néhány méterrel emelkedő térszínek magaslatait külön nevekkal illették, mint pl. Nagy-halom, Tanya-halom, Tóth Miska-halom, Hat-halom, Vágott-halom stb. A nagyobb kiterjedésű hordalékkúp-maradványok mellett fontos szerepet töltöttek be a kisebb területű, alig a környezetük fölé emelkedő hátak (pl. Hosszú-gerinc, Halászó-gerinc, stb.) és övzátonyok, melyek felszínét földművelésre és legeltetésre is használták.

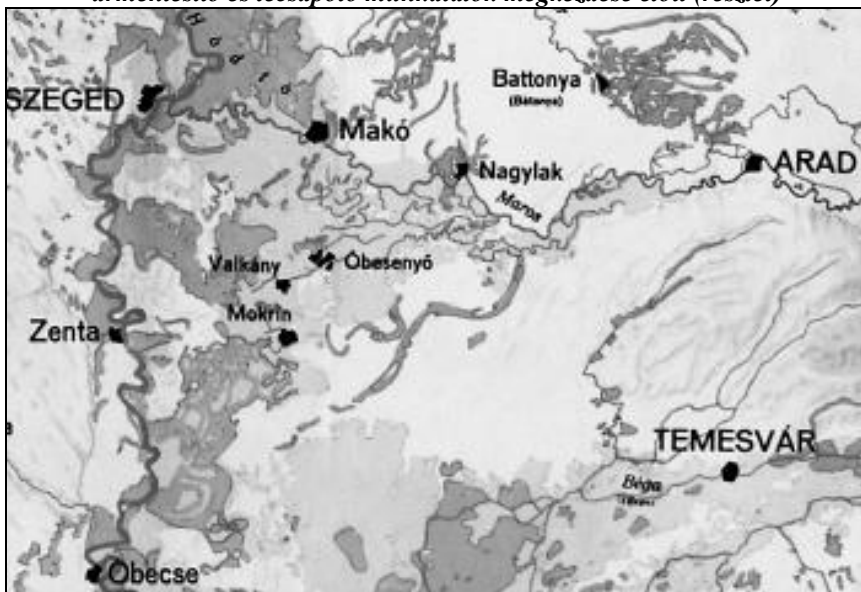
III.5 A Marosszög keleti része

A Marosszög keleti részét – az Ócsanád-Óbesenyő települések által jelzett vonaltól keletre elhelyezkedő területet (Ócsanád-Nagyszentmiklósi löszhát) az elhagyott folyómedrekben, morotvákban kialakult kisebb méretű tavak és mocsarak (pl. Plotza, Blarta stb.), a Maros folyót övező erdők (pl. Csanádi-erdő, Vér-erdő, Zábrányi-erdő, Strázsa-erdő, Perjámosi-erdő stb.), kisebb nedves mocsárrétek, illetve legelők jellemezték (*9. ábra*). Az állandó állóvizeken és vízfolyásokon kívül *15. ábra* /térképrészlet/ megjeleníti az árvizek alkalmával elöntött területeket is, ezzel jól szemléltetve az akkori mocsárvilág kiterjedését is. Az 1938-ban - a Földművelésügyi Minisztérium Vízirajzi Intézete által - kiadott térkép az egész Kárpát-medencét ábrázolja, amelyet a katonai térképfelmérések, a Duna és a Tisza völgyének átnézeti térképei és a Vásárhelyi Pálról elnevezett dunai és tiszai felvételeknek a Vízirajzi Múzeumban őrzött eredeti anyagai alapján készítettek. A mellékelt térképrészlet (*15. ábra*) alapján egyértelmű, hogy a Marosszög 70-80%-a az árvizek alkalmából (világos és sötét kék színek) elöntés alá kerülhetett.

A Marosszög keleti részén azonban alapvetően – magasabb térszíni elhelyezkedéséből (85-102 m) fakadóan – a szántó és legelőterületek uralkodtak. A korábban leírtak alapján itt alakult ki a legbonyolultabb fok- és érhálózat (*16. ábra*), s a kéziratos térképek alapján arra lehet következtetni,

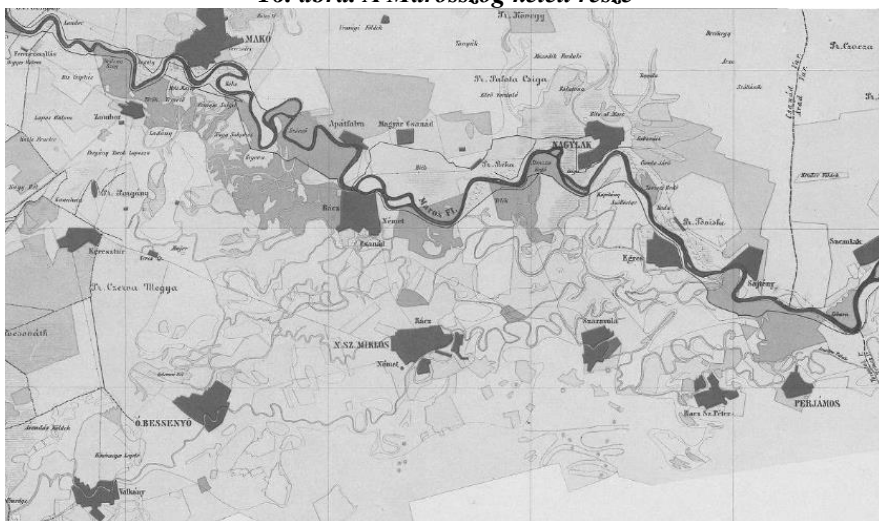
hogy a Marosból kiszakadó vízfolyások gyakran változtatták medrüket. Az erekben szabadon áramló víz – a viszonylagosan nagy reliefenergia miatt – gazdasági jelentősége (pl. halászat, csikászat, pákászat stb.) is jelentős lehetett.

15. ábra. A Marosszög és tágabb térségének vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt (részlet)

Forrás: A Kárpát-medence vízborította ... (1938)

16. ábra. A Marosszög keleti része

Forrás: Átnézeti térképe a' Tisza völgyének eredetétől a' Dunáigi (részlet)

A III. fejezet megírásához felhasznált irodalom

- Aldobolyi Nagy M. (1954):* Marosszög. Szeged, 1954. p. 15. (Csongrád megyei füzetek 5.)
- Andó M. (1993):* Makó és környéke természeti földrajza. In: Blazovich L. (szerk.) Makó története a kezdetektől 1849-ig, Makó monográfiája 4. Makó; pp. 87-116.
- Gilitze I. (1821):* Makó várossának víz által való pusztulásáról Szeged. p. 19.
- Hajdú-Moharos, J. – Hevesi, A. (1999):* A kárpát-pannon térség tájtagolása. In: Karátson D. (szerk.) 1999: Pannon enciklopédia - Magyarország földje. Kertek 2000, Budapest. pp. 274-284.
- Szalontai Cs. (2014):* A Maty-ér és a kapcsolódó vízrendszer szerepe és jelentősége Szeged környékének településtörténetében. PhD disszertáció. p.131.
- Deák J. Á. (2010):* Csongrád megye kistájainak élőhelymintázata és tájökölógiai szempontú értékelése. PhD disszertáció tézisei. SZTE Szeged.
- Deák J. Á. (2006):* Csongrád megye élőhelyeinek táji mintázata és kistájainak lehatárolása. In. geography.hu 10. p.
- Deák J. Á. (2005):* Landscape ecological researches in the Western Marosszög (Hungary). Acta Climatologica et Chorologica. Universitatis Szegediensis, Tom. 38-39, pp. 33-46.
- Kiss T.- Sümeghy B.-Hernes P.-Sipos Gy.-Mezősi G. (2013):* Az Alsó-Tisza menti ártér és a Maros hordalékkúp késő-pleisztocén és holocén fejlődéstörténete. Földrajzi Közlemények 137, pp. 269-277.
- Klebniczki J. (1962):* Adatok a Marosszög népesség és településföldrajzához. Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve.
- Kókai S. (2000):* Adalékok a Marosszög történeti földrajzához. In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.) Nyíregyháza.
- Láng S. (1960):* A Délkelet-Alföld felszíne. Földrajzi Közlemények. 1960/1. pp. 31-43.
- Marosi S. – Somogyi S. (1990):* Magyarország kistájainak katasztere I-II. Bp. p. 1023. (Az Alsó-Tiszavidék pp. 210-218.)
- Marosvári A (2000):* A kiszombori rotunda. Kiszombor. 69.p.
- Márton Gy. (1914):* A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei (az Aranka és a Szárazér). Földrajzi Közlemények 52: pp. 282-301.
- Mezősi G. (2011):* Az Alföld természeti képének kialakulása. In: Rakonczai J. (szerk.): Környezeti változások és az Alföld. A Nagyalföld Alapítvány kötetei 7. pp. 15–24.
- Sümeghy B.-Kiss T.- Sipos Gy.-Tóth O. (2013):* A Maros hordalékkúp felszíni képződményeinek geomorfológiája és kora. Földtani Közlöny 143/3, pp. 265-278.
- Tóth F. (1977):* A makói rév és híd. Makói Múzeumi Füzetek 19, Makó.
- Vályi A. (1796-1799):* Magyarországnak leírása.... I-III. Buda.

IV. A tájhasználat alapvető jellemvonásai a 18. század második felétől a 19. század közepéig, különös tekintettel a mezőgazdaságra

A török megszállás másfél évszázada a korábbi sűrű településhálózat és a hozzá szorosan kapcsolódó kultúrtáj-használat szinte teljes pusztulását vonta maga után, s a régió a pozsareváci békét mocsaras, elhagyatott, elnéptelenedett állapotban érte meg. Az 1700-as évek elején az „Alsó-Maros” vidék ugyanolyan elvadult vízjárta mocsaras táj volt, mint az Alföld többi része. A Marosszögben hatalmas mocsarak, tavak és érhálózat szinte egyetlen vízterületté folytak össze.

Többnyire csak az 1730-as évektől kezdve indult meg újra az élet a Marosszögben. A létfeltételeket még sokáig az állattartás, halászat, fakitermelés és - az adottságoknak megfelelően - az Erdélyből történő só- és faanyagszállítás jelentette (*Aldobolyi Nagy M. 1947/a, 1947/b*). A természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások elégtelen száma sem tette lehetővé. A kultúrtáj kialakításához, a mezőgazdasági művelés helyreállításához elengedhetetlen volt az emberi erőforrások biztosítása és a terület vízrendezése.

Az emberi erőforrások biztosításának folyamata viharos gyorsasággal történt, s a gazdasági szükségszerűségek által kikényszerített benépesítés zajlott. A beáramló népesség a helyi és helyzeti energiák mobilizálásával rövid idő alatt humanizált kultúrtájává alakította át a Marosszög területét, egyben a spontán migrációs folyamatok és a szervezett telepítések eredményeként etnikailag is rendkívül vegyes népesség alakult ki (*Kókai S. 2010*).

A gazdasági élet természetföldrajzi alapjai, lehetőségei és potenciális tartalékai továbbra is a táj arculatát meghatározó ártéri síkságok és belőlük foltszerűen kiemelkedő ármentes térszíneken alapultak. A differenciált ártéri gazdálkodást az tette lehetővé, hogy a Marosszög a Maros folyó szárazföldi delta torkolatának – e tekintetben a Kárpát-medence legnagyobb területi kiterjedésű ilyen képződménye – ugyan a legalacsonyabb tája – ahol a folyószabályozásokig a vizek szerepe volt a meghatározó –, de még e viszonylag homogénnek tűnő táj is két szintre tagolódott (*Kókai S. 2000*).

A környezetgazdálkodás idő- és térbeli változásait a népességnövekedés és az ökonómiai tényezők (a makrogazdasági folyamatok) indukálták. A területhasznosítási típusai és gazdálkodási sajátosságai – amelyek a folyószabályozási és ármentesítési munkálatok megkezdéséig alapvető fontosságúak voltak – is ezek alapján értelmezhetők, miként az ősvízrajzi állapotok feltárása szükséges a települési, közlekedési és kereskedelmi lehetőségek és kapcsolatok 18-19. századi vizsgálatához is.

A 18. századtól kezdődően – a gazdasági élet reorganizációs folyamatában – a településcsoport egészére jellemzően, a vegyes (polikultúras) gazdálkodás vált uralkodóvá. A településhatár térstruktúráját, a művelési ágak térbeli rendszerét az agroökológiai tényezők, elsősorban a mikrorelief és a termőtalajok tagoltsága szerint – több nemzedék egymásra rétegződő munkájával – alakították ki. Az

agrártörténészek szerint a határművelés gazdaságosan akkor lehetséges, ha az egyes munkahely-egységek a belterület központjából minden irányban 4,5-5 km-en belül megközelíthetők.

A kultúrtájteremtés, az antropogén tájformálás és annak részeként a településhálózat alapszerkezetének kialakítása és fejlesztése a hódoltság előtti időkben a magyarság alkotásaként értékelhető. A 16-17. századi pusztuláskorszakot követő reorganizációs folyamat és a későbbi korok település- és területfejlesztés eredményei a magyarság és a beáramló, többséget képező különböző etnikumok közös munkájaként épült be e bányási régió település- és gazdaságtörténetébe.

IV.1 A földterület és az állatállomány megoszlása a 18/19. század fordulóján

A Marosszög ösvízrajzi képe és sűrű vízhálózata a magyarázat arra is, hogy szinte mindegyik település valamely Marosból kiszakadó ér (pl. Szőreg mellett elhaladó Nagyér, Gyála és Kanizsa közötti Kettősfok-ér, Kiszombornál a Ladányi-ér, Keglevichánál a Kőkényér stb.) vagy mocsár (pl. Csilye mocsár, Kéra-bara mocsár, Sztara Torina mocsár stb.) mellé települt (14-16. ábra). A 18. században még az Arankából is erek és fokok ágaztak ki, amelyek kisebb-nagyobb tavakat, mocsarakat láttak el élővízzel (pl. Óbesenyő határában az Öreg-mocsár, Új-mocsár stb.).

A természetföldrajzi tagolódásnak megfelelően, a gazdaságföldrajzi tevékenységek is differenciálódtak, ami e korszakban is azt jelentette, hogy a társadalom alkalmazkodott, s tájformáló, környezetátalakító tevékenysége csak lokális szintű lehetett (16. ábra). A társadalom és gazdaság regenerálódása gyors léptekkel haladt az 1723-25-ös Merczy-féle térképen a Marosszög településeinek több mint háromnegyed része lakott helyként szerepelt, így a 18. század a feudális kori ártéri gazdálkodás második nagy korszaka volt a 19. sz. közepéig. A komplex ártéri gazdálkodás térbeli rendjét a korabeli források (pl. Mária Terézia féle bányási úrbérrendezés /1780/ iratainak adatai stb.) és a korabeli térképek örökítették meg (pl. I. katonai felmérés térképei, kamarai uradalmi térképek, az egyes települések kamara által történő eladásához készült felmérések stb.). Mindezek segítségével feltárhatók az ősi ártéri gazdálkodás térszerkezeti sajátosságai és a gazdasági egységek termelési övezetei (Frisnyák S. 1983), tágabb értelemben a lakosság megélhetését biztosító anyagi javak és gazdasági tevékenységek (4-7. táblázat).

A parasztság megművelte földek pontos kiterjedését nem tudjuk kimutatni, mivel csak az adó alá eső úrbéri föld terjedelmét tünteti fel az 1782. évi összeírás, s így értelemszerűen a mocsaras-lápos területek, mint az akkori szóhasználatban és felmérésekben „hasznavehetetlen” területek nem kerültek felmérésre (17. ábra). Azonban az ún. dohánykertész telepekre - amelyek nem

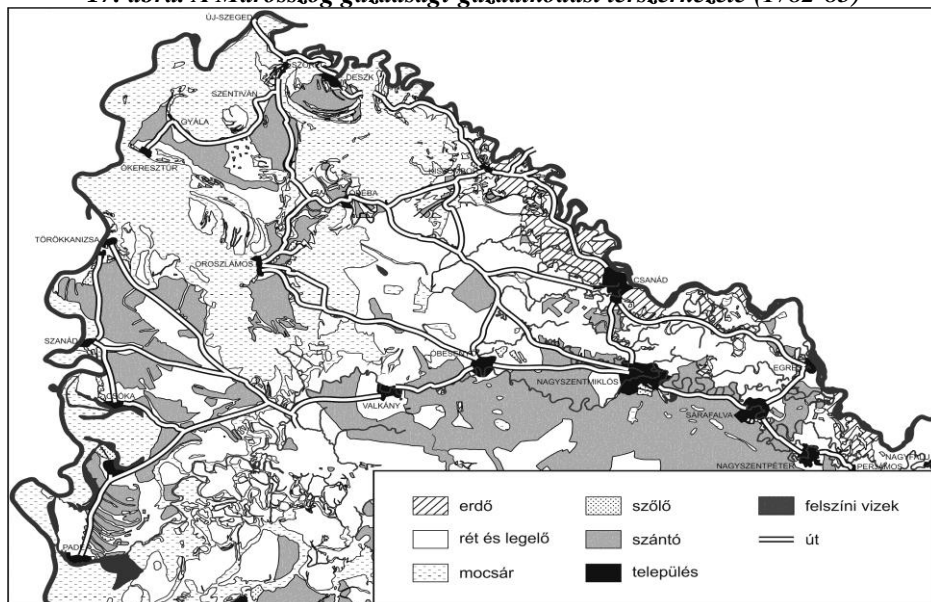
úrbéres, hanem szabad paraszti közösségekként funkcionáltak – fennmaradt a teljes határhasználatot feltüntető adatsor.

4. táblázat. Néhány marosszögi település úrbéres telki állománya (1782)

Települések	Úrbéres telki állomány			szőlő
	szántó	rét	legelő	
	kat. hold			
Csóka	1485	577	209	83,8
Feketető	903	292	207	47,3
Deszk	1185	367	191	50,7
Gyála	2589	713	355	103,6
Majdány	2161	612	312	217,7
Óbéb	1602	498	242	26,4
Padé	1642	450	225	114,9
Szanád	2736	737	363	109,7
Szőreg	1945	618	308	119,6
T. szentmiklós	3523	930	464	121,2
Törökkanizsa	2190	697	306	141,6
Újszentiván	665	367	103	57,1
Valkány	3360	1087	521	37,6
Zombor	496	525	147	29,4

Forrás: Rákos I. (1983) adatai alapján saját szerkesztés

17. ábra. A Marosszög gazdasági-gazdálkodási térszerkezete (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképszelvényei alapján saját szerkesztés

Rákos István 1983-ban megjelent tanulmányának mellékletében megadta ezeket az adatokat, s ebből kiderül, hogy a szántó ekkor még e településeknél is alárendelt szerepet játszott, s domináns a rét és legelő gazdálkodás volt, néhány extrém kedvezőtlen adottságú telep (pl. Magyarmajdány, Klárafalva stb.) esetén a mocsaras térszínek hetven százalék feletti arányt értek el.

5. táblázat. Néhány marosszögi dohánykertész település határhasználat (1782)

Település	Telken kívüli állomány		szántó		rét, legelő		mocsár	
	hold	%	hold	%	hold	%	hold	%
Rábé	467,4	100,0	69,5	14,8	245,1	52,4	152,8	32,8
Térvár	356,6	100,0	70,6	19,8	286,0	80,2	-	-
Kisbéb	137,9	100,0	26,5	11,2	83,2	34,9	128,2	53,9
Dédényszeg	55,7	100,0	12,2	21,9	36,0	64,6	7,5	13,5
Porgány	395,0	100,0	69,0	17,5	190,0	48,1	136,0	34,4
Magyarkeresztúr	289,3	100,0	129,2	44,6	160,1	55,4	-	-
Ladány	104,0	100,0	25,2	24,2	63,0	60,6	15,8	15,2
Magyarmajdány	851,7	100,0	144,8	17,0	88,9	10,4	618,0	72,6
Klárafalva	634,8	100,0	39,6	6,2	149,0	23,5	446,2	70,3

Forrás: Rákos I. (1983) adatai alapján saját szerkesztés

A 19. század első harmadából fennmaradt az 1828. évi országos összeírás (46 vármegye 9753 településére terjedt ki), amely 158 Torontál vármegyei települést tartalmaz. Azon túlmenően, hogy a történelmi Magyarország vonatkozásában nem teljeskörű a felmérés, a Torontál vármegyei – és ezen belül a marosszögi települések – adatai forrás értékűek, s az 1782. évi felméréssel összehasonlítva érzékelhető a fejlődés mértéke és eredményei. Mindazok ellenére, hogy itt sem a teljes településhatár és annak minden gazdálkodási eleme és erőforrása került felmérésre. A forrás értékét az is emeli, hogy a komplex folyószabályozási és ármentesítési munkálatok előtti állapotot mutatja, azaz az egyes gazdálkodási elemek térnyerése még nem ennek köszönhető.

Sajnos a parasztság megművelte földek pontos kiterjedését itt sem tudjuk kimutatni, mivel csak az adó alá eső úrbéri föld terjedelmét tünteti fel az 1828. évi összeírás (6. táblázat). Azonban az adófizető lakosság állatállományáról pontos statisztika áll a rendelkezésünkre. Mindez annál inkább figyelemre méltó, mert a szerződéses jobbágyságok, dohánykertészek, zsellérek, sőt a kézművesek is rendszerint bőséges állatállománnyal rendelkeztek (7. táblázat).

Az 1828-as összeírásban családonként feltüntetetik az igavonó jószágot, tehát a jármos ökröket, a három évnél idősebb lovakat. Hasonlóképpen tartalmazza az összeírás a három évnél idősebb fejős és meddő teheneket, a két és három éves borjakat, a csikókat, továbbá az egy évesnél idősebb birkák, sertések és kecskék számát. Ebből kiderül, hogy a marosszögi parasztság fejlett állattartást űzött. Az összeírás szerint a helyzet a következő volt (7. táblázat). A hetedik táblázatban

a szarvasmarhák és a lovak számának és jellegének vonatkozásában összevonásokat alkalmaztam, amelyek jelentősebb mértékben nem befolyásolják az eredményeket. A közel százezres állatállomány – természetesen a baromfifélék nélkül – jelentős állatsűrűséget takar, s megállapíthatjuk, hogy az igavonó állatok tekintetében már ekkor megtörtént az „örségváltás”, azaz a táj arculatát az ökrös szekerek helyett a lovas kocsik határozták meg, mind a földművelésben, mind a szállításban. Általánosságban elmondható, hogy minden negyedik-nyolcadik szekér volt már csak ökrök által vontatott, miután azokat – jellegüknél fogva – párban dolgoztatták.

6. táblázat. Az adó alá eső úrbéres földek megoszlása a Marosszög településein (1828)

Települések	szántó	kaszáló	szőlő
	kat. hold		p. mérő
Csanád	7437	1381	196
Csóka	2306	492	363
Feketető	1586	270	-
Deszk	1675	447	122
Egres	4881	922	-
Gyála	3417	695	213
Józsefháza	2464	391	216
Klárafalva	62	150	-
Majdány	246	386	-
Óbéb	2125	567	-
Óbesenyő	10520	2190	607
Oroszlámos	3419	611	440
Padé	1755	378	285
Perjámos	8910	1516	-
Porgány	83	163	-
Pusztakeresztúr	163	156	-
Rábé	117	240	-
Ráczkeresztúr	2560	421	164
Szerbszt.miklós	15195	2832	838
Sz.szentpéter	7260	1520	225
Szanád	4486	943	292
Sárafalva	8851	1718	107
Szőreg	2981	596	291
T. szentmiklós	5540	888	292
Törökkanizsa	3752	578	331
Újszentiván	870	216	114
Valkány	9620	1004	81
Zombor	1188	385	43

Forrás: Kovách G. (1998) adatai alapján saját szerkesztés

A természeti környezet csak részben magyarázza a magas juhállományt, közsímet, hogy az ekkor zajló gyapjú konjunktúra is jelentős tenyésztést generált. A 7. táblázat adatai jelzik azt a társadalmi differenciálódást is, amelynek nemzetiségi kapcsolódásai is ismertek. A németek által lakott

Perjámoson egyetlen ökrös fogat sem volt, ugyanakkor Óbében, Újszentivánon és Újszegeden az ökorállomány jelentősebb volt, mint a loállomány. Újszeged esetében ezt az magyarázza, hogy az Erdélyből érkező áruk kikötői mozgató-sához szükség volt a nagyobb erőkifejtésre képes, de lassabb ökrös fogatokra.

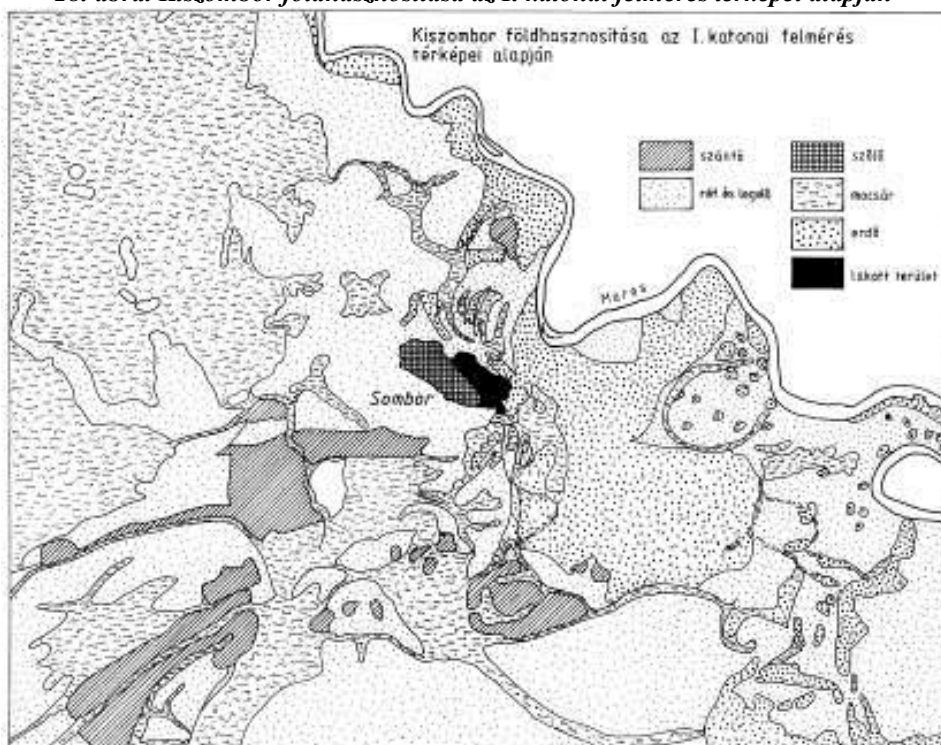
7. táblázat. A marosszögi települések állatállománya (1828)

Települések	ökör	szarvasmarha	ló	juh	sertés
Csanád	364	1347	1771	2714	830
Csóka	102	382	508	1218	210
Feketető	93	121	276	391	96
Deszk	332	291	505	1839	192
Egres	131	369	974	1626	376
Gyála	415	342	598	1997	183
Imretelek	-	161	121	1	170
Jazova-Hodits	134	346	296	420	220
Józsefháza	301	368	441	1995	247
Kláralfalva	28	71	56	204	1
K. monostor	82	206	162	4	124
Majdány	104	190	170	-	91
Óbéb	451	290	384	1836	302
Kisbéb	21	51	25	-	31
Óbesenyő	1200	1330	2346	8669	939
Oroszlámos	438	474	486	1626	301
Ószentiván	2	28	95	-	26
Padé	226	311	398	1358	244
Perjámos	-	990	1074	850	215
Podlokány	34	119	48	15	63
Porgány	24	72	72	60	33
Pusztakeresztúr	95	125	147	-	67
Rábé	54	129	88	100	30
Ráczkeresztúr	364	551	525	3529	354
Szerbszentmiklós	162	1281	2079	4752	443
Szerbszentpéter	40	422	959	1378	329
Szanád	255	292	609	1379	202
Sárafalva	8	615	1387	4046	297
Szóreg	292	430	714	2096	178
Térvár	38	65	9	60	6
Tiszaszentmiklós	388	687	913	3284	457
Törökkanizsa	269	328	526	2658	278
Újszeged	26	50	21	-	38
Újszentiván	49	168	10	242	46
Valkány	587	727	1184	5080	600
Verbicza	100	193	137	-	81
Verbicza-sziget	24	52	32	-	13
(Kis)Zombor	134	324	422	763	103
Összesen	7367	14298	20568	56190	8416

Forrás: Kovách G. (1998) adatai alapján saját szerkesztés

A fenti történeti-geográfiai adatok és térképészeti források alapján egyértelműen bizonyítható, hogy a Marosszög területén a gazdasági egységek sajátos termelési övezetekben, meghatározott időkeretek között gazdálkodtak az adott térben (18-19. ábra). Az is megállapítható, hogy az itt élők régióinkban a 18. századig nagyobb területekre kiható, a táj jellegét megváltoztató folyószabályozási munkálatokba nem fogtak. A környezeti potenciál kihasználását jelentő komplex tevékenységi forma két alappilléren nyugodott, a külterjes szántóföldi növénytermesztésen és a tradicionális állattenyésztésen, amelynek szerves részét képezte – évente eltérő hosszúságú időintervallumokban – az ártérhasználat is.

18. ábra. Kiszombor földhasznosítása az I. katonai felmérés térképei alapján

Forrás: Az I. katonai felmérés térképszelvényei alapján saját szerkesztés

A II. József uralkodása (1780-1790) idején készült I. katonai felmérés térképe (18. ábra), valamint az ahhoz készített leírások alapján rekonstruálni lehet Kiszombor belsőségének elhelyezkedését, jellemzőit, valamint a tradicionális paraszti gazdálkodás által mind jobban átformálódó környezetet, mely a 18. század végén jellemezte a település határát. A falu népességének 156 ház biztosított lakóhelyiséget, a házak zöme szalagtelkeken épült, 80,5 - 81,5

méterrel a tenger szintje fölött. A Maros bal parti medrének a pereme kb. 80 m tengerszint feletti magasságban feküdt, tehát kb. két méter relatív magasságkülönbség volt a település belsősége és a folyó medrének pereme között. A 18. században ez az érték azt jelentette, hogy a települést csak a Maros nagyobb áradásai veszélyeztették. Szirbik Miklós 1836-ban megjelent művében mindezt megerősíti, mely szerint: „...A Maros csaknem a templom tövit mosta...”, de megjegyzi: „...Mindazonáltal még akkor nem volt felette veszedelmes, minthogy árja az ereken mindenféle mehetett...”.

A házak zöme a 18. század végén a Susánban (a Nagyszentmiklósi és a Régi Makai út között) helyezkedett el, a templomtól délre mintegy 5-10 holdnyi területen (itt volt a községháza, az iskola, a posta és néhány uradalmi épület), illetve a Nagyszentmiklósi és Óébai utcák között (itt volt a Kistelek rész, s itt működött a szárazmalom is). A hely szűkösségét mutatja, hogy 19 ház már ekkor is az alvégen helyezkedett el. A településen mindössze egy téglából emelt épület volt (a rotunda), a többi épület a környéken fellelhető természetes építőanyag (pl. agyag, fa, nád, szalma stb.) felhasználásával készült. Ezek a házak alkották Kiszombor belsőségét, a külsőséget pedig a tulajdonképpeni faluhatár.

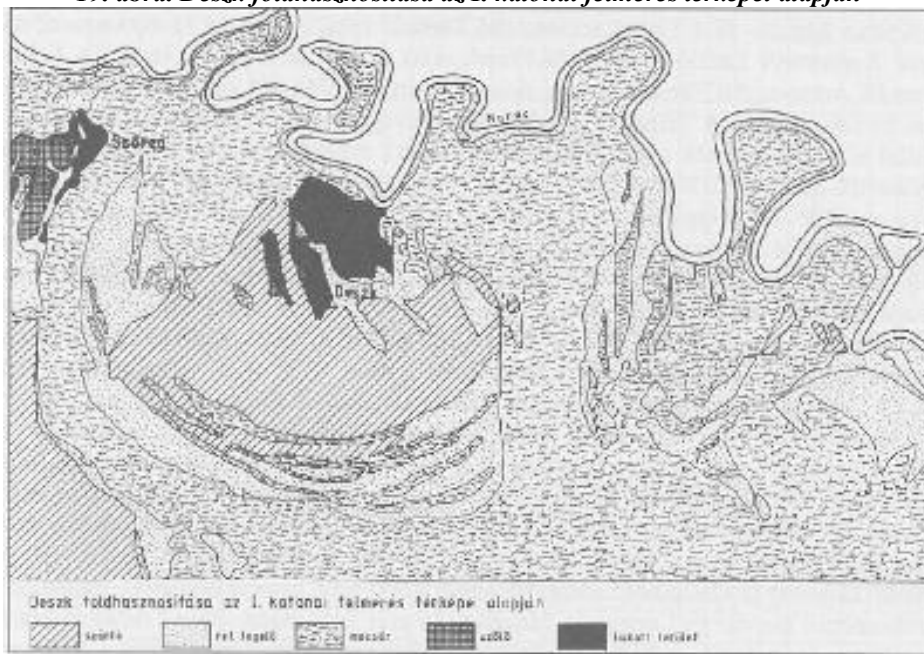
A természeti erőforrások az idők folyamán sajátos termelési struktúra kialakítását tették lehetővé a falu lakói számára, melyeket a domborzati és vízrajzi viszonyokhoz maximálisan alkalmazkodva igyekeztek hasznosítani. A Maros mentén mocsarakkal és morotvakkal tarkított erdőségek alkották az első övezetet, majd vizenyős, mocsaras rétek (különösen a falutól ÉK-re és DK-re) foglaltak el nagyobb felszínt. A falu közvetlen közelében túlnyomóan legelő volt a jellegadó, amely Ladánytól délre kiterjedt felszínt uralt, s melyet csak itt-ott tört meg egy-egy elszigetelt szántóföld. Délnyugatra összefüggő szántóparcellák húzódtak (az Óébai út mentén) a magasabb térszíneken, s hasonló földhasznosítás jellemezte Ladány és Porgány, valamint Dédényszeg körül elhelyezkedő ármentes térszíneket is.

Természetesen nem hiányzott a szőlőtermesztés sem, mely a falu nyugati szélén különálló – sövényvel elkerített – területen folyt, zömében az önellátás céljait szolgálta. Az egész Marosszöveget és a kiszomboriakat is jellemző polikultúrás (vegyes) gazdálkodás domináns elemeit az 1782-84 közötti robotkönyvből ismerjük. A legfontosabb számunkra az uradalom vásárlása (1781) idején fennálló határ megoszlása (18. ábra). Az adatsorok egyértelművé teszik, hogy Zombor terjedelmes határában kevés volt a gabonaföld (985 hold \approx 28 jobbágytelek), melyet három nyomásban műveltek, így gazdasági tevékenységük széles spektrumát (pl. zöldségtermesztés, dohánytermesztés, kapás növények stb.) a nyomásos rendszer egyetemlegesen kötelező előírásaihoz kellett igazítaniuk. A szántógazdálkodást az alacsony határfokú extenzív gabonatermesztés túlsúlya jellemezte, s az évente többször faekével megszántott, de csak ritkán trágyázott földeken főként gabonát, árpát és zabot

termeltek. Mennyiségét tekintve elegendő Vályi András (1799) korabeli leírását segítségül hívni, mely szerint „földjeiket a Maros vizének áradásaitól méltán félthetik, egészen ritkán szokták bevetni [...] gabonával nem igen bővelkedik, de szarvasmarhájok szép és számos...” E sorok is alátámasztják, hogy a rét- és legelőgazdálkodáson alapuló állattenyésztés a szántógazdálkodásnál fontosabb lehetett.

A meglévő állatállomány legeltetését a kiterjedt legelőkön és az überlandon gond nélkül végezheték, az állatok itatására a határban elegendő víz állt rendelkezésre. A külterjes szarvasmarhatartást jelzi az ökörhajcsárok 18. századi szerepe a falu társadalmában, valamint a Bébi út szélessége. Nem szabad azonban megfeledkeznünk az állattenyésztés másik fontos ágáról, a sertéstartásról sem (7. táblázat). Ekkor azonban még nem a kukorica jelentette a takarmánybázist, hanem a makkoltatás. Ennek alapját az - alföldi viszonylatban - a nagy kiterjedésű erdő jelentette (a Maros-parton Zombortól Csanádig), melynek fontosságát több korabeli forrás is hangsúlyozta, s a falu határának mintegy 20%-ra terjedt ki.. Valószínű, hogy az Árpád-korban is a dús tölgyesekre alapozott makkoltatás és fakitermelés lehetett a falu virágzásának alapja. Az erdő Oexel Mátyás jövedelmeinek is az egyik alapját képezte, fontosságát jelzi, hogy Szeged és Makó is innen szerezte be faszükségletét, kitermelt fáját a Maroson tutajozták.

19. ábra. Deszk földhasznosítása az I. katonai felmérés térképei alapján

Forrás: Az I. katonai felmérés térképszelvényei alapján saját szerkesztés

Oroszlámos esetében is ismert, hogy „...gazdag fekete földű róna határa, de az áradások ezt is erősen rongálták...”. Az első katonai felmérés térképszelvényei alapján megállapítható, hogy a Tisza és a Maros mentén elterülő szántóként hasznosított felszínek nem alkottak összefüggő területet, hanem a falvak határában szétszórta helyezkedtek el (pl. Padé esetében a Tisza övzatonyai szántóként, míg a közöttük lévő hosszanti mélyedések legelőterületekként kerültek ábrázolásra). Fényes Elek megjegyzi, hogy „...Padé határa igen termékeny, ámbár sok helyen mocsaras és szikes”. Oroszlámos és Deszk határában is több nagyobb és számos kisebb művelt szántóterület különíthető el (19. ábra).

Összeségében megállapíthatjuk, hogy az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterek (lápok és mocsarak, pl. Stara Torina) természeti erőforrásait az ártérperemi települések – jelentős környezetátalakítást nem igénylő módon – hasznosították, így a táj döntően természetközeli állapotában maradt. Az időszakosan elöntött magas ártereket is döntően természetközeli állapot jellemezte, ahol a jellegadó halászat, vadászat és a legeltető állattenyésztés mellett a megtelepedésre alkalmas árvízmentes térszíneken, a folyóhátakon és a lősz terasz-szigeteken szántóföldi gazdálkodást is folytattak. Az egyes munkaföldrajzi egységek (pl. szántóföldek, rétek stb.) a településközi térben részben már ekkor is összekapcsolódtak.

IV.2 A földterület megoszlása az 1860-as években

Az ember és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Marosszög területén is azt jelentette, hogy a társadalom a természeti táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedett. A tájhasználat 19. századi változásainak áttekintéséhez bőségesen állnak rendelkezésünkre korabeli térképek. Mindazok ellenére, hogy egy-két évtizedenként újabb és újabb térképek készültek a Marosszög területéről is (pl. katonai felmérések, birtokfelmérések stb.), az egyes gazdálkodási-művelési módok számszerűsített adatai (pl. rét, legelő, erdő területek kiterjedése stb.) sajnos csak töredékesen állnak rendelkezésre.

A történelmi Magyarország területét átfogó településsoros - művelési ágakra és a földjövödelmekre kiterjedő – első statisztikai adatok 1865-ben jelentek meg (8. táblázat). Mindez lehetőséget teremt arra, hogy a környezetgazdálkodás legfontosabb adatai bemutatathatók és értékelhetők legyenek. A statisztikai adatok a művelési ágak szerinti bontást tartalmazzák, s ezek alapján megállapíthatjuk a környezethasznosítás legfontosabb települési-területi különbségeit. 1865-ben a Marosszög területének (= 276 914 kat. hold) 92,9%-át az agrárium és az erdészet hasznosította. A szántó területi részaránya 60,7%-ra növekedett és elérte az optimális határait. A rét és legelőterület 27,8%-ra csökkent, és megindult az állattenyésztés belterjesebbé válása. A nádas 0,4%-kal, az egyéb (beépített és parlag terület) 6,7%-kal részesedett a régió földalapjából.

8. táblázat. A Marosszög településeinek földhasznosítása (1865)

Település	Terület (hold)	A földterület %-os megoszlása (1865)						
		szántó	rét	legelő	erdő	szőlő	nádas	hasznavehetetlen
Új-Szeged	2038	44,7	19,6	25,4	-	-	-	10,3
Szőreg	10627	73,9	3,1	17,7	-	0,6	-	4,7
Deszk	9618	51,0	10,9	23,9	2,8	0,9	-	10,5
Klárafalva	773	31,7	47,5	5,7	10,9	-	-	4,2
Kiszombor	9850	52,6	1,4	15,6	20,5	0,5	-	9,4
Ószentiván	3435	37,2	5,4	51,0	4,2	-	-	2,2
Újszentiván	3551	78,1	1,6	15,0	-	0,8	-	4,5
Térvár	362	63,5	1,1	30,4	-	5,0	-	-
Gyála	9127	39,5	18,6	35,0	-	1,4	-	5,5
Óbéb	5683	81,0	2,0	13,7	-	0,2	-	3,1
Rabé	479	50,3	5,4	41,7	-	-	-	2,6
Ókeresztúr	10160	41,9	7,6	40,2	-	1,0	-	9,3
Porgány	5994	89,0	1,7	6,3	-	-	-	3,0
Magyarkeresztúr	311	93,9	-	-	-	-	-	6,1
Oroszlámos	11152	67,2	8,9	17,0	0,9	1,7	-	4,2
Magyarmajdány	1165	86,4	-	7,3	-	-	-	6,3
Józseffalva	6490	61,9	2,3	21,6	-	1,9	2,5	9,8
Törökkanizsa	15304	50,3	3,8	29,3	0,8	0,7	0,3	14,8
Battyánháza	253	67,6	-	30,4	-	-	-	2,0
Szanád	7687	65,6	3,9	22,6	0,3	1,7	1,7	4,2
Csóka	10161	57,6	8,8	22,5	0,6	1,5	1,7	7,3
Feketető	4635	65,8	8,2	19,1	-	-	-	6,9
Tiszaszentmiklós	10391	55,2	14,5	16,7	0,8	1,6	6,1	5,1
Hódegyháza	4613	20,4	17,7	60,7	-	-	-	1,6
Szerb-Padé	3951	25,2	1,1	34,1	-	3,0	-	36,6
Valkány	9462	74,6	7,9	11,2	-	0,6	-	5,7
Nagycsanád	14041	53,9	6,5	7,1	26,0	0,8	-	5,7
Ócsanád	3878	66,4	6,1	21,5	-	0,6	-	5,4
Nagyszentmiklós	17124	56,2	3,2	22,6	6,2	2,8	-	9,0
Németszentmiklós	5208	74,7	7,7	7,8	-	3,6	-	5,2
Óbesenyő	15391	59,7	9,1	21,0	0,4	2,7	-	7,1
Egres	9413	67,5	9,7	9,9	7,2	0,7	-	5,0
Sárafalva	12877	70,1	8,5	11,6	3,0	1,5	-	5,2
Németszentpéter	11731	76,5	6,0	7,5	2,3	2,1	-	5,6
Perjámos	10928	72,8	4,1	9,5	8,3	0,2	-	5,1
Kocsóhát	19051	65,0	7,8	24,7	-	-	-	2,5
Összesen	276914	60,7	6,7	21,1	3,2	1,2	0,4	6,7

Ferencszállás, Kübekháza, Bolgártelep, Keglevichháza, Egyházaskér, Kanizsamonostor, Magyar-Padé nem szerepel a jegyzékben

Forrás. Magyarország műveléségi(1865) adatai alapján saját szerkesztés

IV.2.1 A szántó- és kertgazdálkodás jellemzői

A vizsgált régió tájhasználatához hozzá tartozott a szántó- és kertgazdálkodás is. A szántóföldi növénytermesztést a Marosszög belső területén fekvő valamennyi település határában a háromnyomásos gazdálkodás jellemezte (*Karakasevich K. 1942*). A korabeli írott források (*Bél M. 1742, Vályi A. 1799, Magda P. 1819, Fényes E. 1851*) szerint gyenge termőképesség és a szükségletekhez képest csekély kiterjedésű térszíneket műveltek. Kiszombor határában például nem volt elegendő a szántó, így a népesség egy része más településeken (pl. Dédénszeg, Ladány) is bérelt földterületeket (*Kiss Mária M. 1940*). A szántók (a Marosszög területének 60,7%-a 1865-ben) nagy része a magas ártéren helyezkedett el, így az áradások gyakran veszélyeztették, illetve előtötték, különösen az Ócsanád-Óbesenyő vonaltól nyugatra (*8. táblázat*). Ókeresztúr (ma Szerbkeresztúr) határáról Fényes Elek is megjegyzi, hogy „...határának nagy része mocsaras, sokat szenved a Tisza árjaitól...”.

Az Ócsanád-Óbesenyő vonaltól keletre elhelyezkedő területek kevesebbet szenvedtek a Maros áradásaitól, így ott összefüggő és uralkodó a szántóterület (pl. Németszentpéteren 76,5%, Perjámoson 72,8%, Sárafalván 70,1%-ot tett ki 1865-ben) az egyes települések határhasználatában (*8. táblázat*). Mindez lehetővé tette - a kedvező talajadottságok pedig még inkább elősegítették - a háromnyomásos gazdálkodás elterjedését és az árutermelő mezőgazdaság kibontakozását (*16. ábra*). Ócsanád és Perjámos esetében is tudjuk, hogy: „...határa bő termékenységgű, rétje, legelője sok, s a belsősegen nagy kiterjedésű káposztás és konyhakertek helyezkedtek el...” (*Fényes E. 1851*). Perjámos 9649 holdas határából 360 hold belső telek, 5924 hold szántó, 1648 hold rét, 751 hold legelő és 708 hold erdő volt. Ehhez képest az utak és vizes erek mindössze 215 hold területet foglaltak el (*Fényes E. 1851*). Fényes Elek és az 1865. évi felmérés adatainak eltérő értékei számottevően nem befolyásolják a marosszög táj- és erőforrás használatának regionális sajátosságait, a művelésági megoszlás százalékos értékeiben alig vannak eltérések.

A Marosszög szántóin a népesség ellátásához szükséges növényféléseket termesztették (pl. búza, rozs, árpa, zab, stb.), de igen fontos volt a kukorica és a kender termesztése (*Bárány Á. 1845*). Az árutermelés sem hiányzott, melynek legfontosabb elemei a belsősegeken termesztett hagyma, káposzta és saláta, illetve a külön kiváltságolt telepek és puszták dohánytermesztése /Fényes Elek 13 db dohánykertész községet és pusztát említ (pl. Klárafalva, Ferencszállás, Tértvár, Ószentiván, Kisbéb, Rabé, Porgány, Pusztakeresztúr stb.) geográfiai szótárában/. A hagyma és a dohány a 18. század végétől kiemelkedő jövedelmet biztosított a Marosszög településein élők egy részének (pl. Kiszombor, Porgány, Ócsanád, Valkány, Tiszaszentmiklós, stb.). E növények elterjesztését az Udvari Kamara (1784/87-ben 12 település kamarai birtok volt),

Szeged város (1784/87-ben 5 települést birtokolt) és a nagyobb birtokosok (pl. Batthyány, Nákó, Oexel, Marczibányi család stb.) egyaránt szorgalmazták.

A dohány megkülönböztetett helyet foglal el a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági életében. Gazdaságtörténeti jelentősége mellett közvetve a régió településtörténetére, hódoltság utáni újranepesedésére is jelentős hatást gyakorolt. A Marosszög 18. századi újranepesedésében és a „szögedi nemzet” ismételt térhódításában a dohánytermesztő magyar kertészek kiemelkedő szerepet játszottak (*Bálint S. 1974*). A marosszögi dohánykultúra fejlődését mind a természeti tényezők (pl. talajadottságok, éghajlat stb.), mind a társadalmi-gazdasági tényezők (pl. Szeged népességének vagyoni differenciálódása, földéhség ismételt megjelenése stb.) döntően határozták meg.

IV.2.2 A szőlő és gyümölcskultúra jellemzői

A környezetgazdálkodás változásának fontos eleme a szőlők és gyümölcsösök telepítése. A Marosszög szőlő- és gyümölcskultúrája az Árpád-korban alakult ki. A táj- és agrártörténeti kutatások szerint az alföldi szőlőkultúra az ártéri szőlős és gyümölcsös erdők zónájából terjedt át a homokos és löszös hordalékkúpokra, az alluviális síkból kiemelkedő parti hátakra és homokszigetekre és az árvízmentes folyóhátakra. A régió szőlőgazdaságát az autochton fejlődés mellett a kívülről érkező hatások is alakították (elsősorban a balkáni vörösborkultúra dél-alföldi térhódítása).

A szőlőtermesztés térbeli rendszerét a katonai felmérések térképszelvényei örökítették meg. A szőlőskertek az emelkedettebb, halmos térszíneken, helyenként a művelt földek és a rétek határán létesültek, egymás közelségében, kisebb-nagyobb téregységekben, parcella-kötegekben (*18-19. ábra*).

Az 1860-1870-es években a Marosszög szőlőbirtokosai 3046 kat. holdon termesztett szőlőt, – a rendelkezésükre álló mezőgazdasági földalap 1,2%-án.

A Marosszög szőlőtermesztő települései a kerti szőlők kategóriájába nyertek besorolást. Tizenegy településen nem volt szőlő, tizenkettő településen (pl. Törökkanizsa, Valkány, Kiszombor, Ócsanád, Egres, Perjámos stb.) nem érte el az 1%-os területi részesedést. Igen jelentős volt Nagyszehtmiklós (2,8%), Szerb-Padé (3,0%) és Németnagyszehtmiklós (3,6%) szőlőinek térfoglalása és a jövedelem-termelő képessége.

A szőlőskertek és -ültetvények 18-19. századi térfoglalása hozzájárult a paraszti és földesúri gazdaságok bizonyos mértékű növekedéséhez és szerkezetátalakításához. A homoki szőlő- és gyümölcskultúra fejlődés-folyamatát egy váratlan tényező, a filoxéra (= gyökértetű) törte meg, mely hazánkban először 1875-ben Pancsován jelent meg. A filoxéra kezdetben lassan, majd az 1880-as években növekvő ütemben terjeszkedett és hatalmas mértékben pusztította a történelmi borvidékek és a kötött talajú alföldi területek szőlőállományát. A szőlőskertek és -ültetvények pusztulása országosan 44%-os

volt, de egyes területeken csaknem teljesen megsemmisültek. A marosszögi települések löszös tájrészekben telepített szőlőskertjei elpusztultak, az immunis homoktalajokon megmaradtak.

A települések ártérövezetre kiterjedő határrészein – a 18-19. századi ármentesítő munkálatok hatására – a gyümölcsfaállomány csökkent. A gyümölcsstermelés súlypontja áthelyeződött a homokföldekre, a belterületi kertek és a szőlőültetvények területére.

IV.2.3 A rét és legelőgazdálkodás jellemzői

A korabeli források alapján (7. táblázat) megállapítható, hogy a Marosszögben a sertés és juhtenyésztés – néhány település kivételével (pl. Sáralfalva. Hódegyháza, Valkány-Kocsóhát stb.) – a 19. század elején alárendelt szerepet játszott, s a lakosság élelmezésében kiemelt jelentősége volt a szarvasmarha tenyésztésnek. Fényes Elek a 19. sz. közepén Gyálát (1865-ben határának 53,5% rét és legelő) és Öcsanádót (1865-ben határának 25,6% rét és legelő) úgy jellemezte, mint ahol sok a rét és legelő, s szarvasmarha tenyésztése virágzó. Nagyszentmiklós nagy kiterjedésű, termékeny határa a szarvasmarha, juh, sertés és lótenyésztés számára egyaránt kedvező volt. Tudjuk azonban, hogy a mezőhegyesi állami ménésbirtok hatása is kedvező volt, hiszen például Perjámos lóállománya kiemelkedő volt, ahol – vérfrissítés gyanánt – minden évben Mezőhegyesről is vásároltak lovakat.

A Marosszög kb. 50-60 %-át borító árterület nem volt hasznavehetetlen, mint ahogy az 1865. évi felmérés jellemezte (8. táblázat). A marosszögi népesség igyekezett azt is a legsokoldalúbban hasznosítani, amely elsősorban az állatállomány fenntartásában kiegészítő szerepet játszott, azonban a folyókból kiágazó fokok és erek, illetve nagyobb mocsarak és tavak a differenciált ártéri gazdálkodást is lehetővé tették.

Az ártéri gazdálkodás a feudális kori mezőgazdálkodás egyik sajátos ökológiai típusát alkotta, amely az alacsony ártér agroökológiai potenciáljára támaszkodott (Frisnyák S. 1992). Alapját a folyókból kiágazó fokok és erek alkották (Réfi Oszkó M. 1985):. Arra vonatkozóan azonban, hogy a fokgazdálkodás milyen mértékű volt, s mekkora szerepet töltött be a gazdasági szerkezetben, eddig nem sikerült egyértelmű bizonyítékot felkutatni, más tájak vizsgálatához hasonlóan (Dobány Z. 2012, 2014),. Mindazok ellenére sem, hogy térképeink és középkori okleveleink említenek ilyeneket (pl. Szanád határában Felsőréti fok, Pánai fok stb.). A csanádi káptalan rétjeit, halastavait, nádasait és vízfolyásait szinte minden birtokösszeírásakor számba vették. Az élő vízfolyásokból kiszakadó és a mocsaras-lápos területeket összekötő erek fontosságát mutatja, hogy ezeken, több helyen (pl. Óbáb, Porgány) rév-átkelők voltak, melyeken áthaladva fizetni is kellett, s ahol lehetett kőhidat építettek rajtuk (pl. Óbáb). A differenciált ártéri gazdálkodás részét alkotó állattartás

színtere elsősorban a magas ártér és az ármentes szint volt. A magas árterek mocsár- és gyeprétei, valamint az ártéri erdők nyújtottak táplálékot, de az ugaron hagyott földterületeken is tartottak állatokat. A legeltetés térbeli rendjét és ritmusát a folyók ismétlődő árvizei szabályozták. A legelőváltásnak ezt a síksági tájtypus sajátosságaihoz igazodó módszerét – Szabadfalvi József nyomán – réti transzhumációnak nevezzük (*Frisnyák S. 1992*).

A szűkös források alapján is megállapítható azonban, hogy a hazánkban eddig leírt (*Frisnyák S. 1990, 1994*) három ártéri gazdálkodási típusnak a földművelő-állattenyésztő típusa volt a jellegadó, amely egyben a komplex ártéri gazdálkodást is feltételezi. Az ártéren folytatott nagyállattenyésztést szervesen kiegészítette az aprójószág- és a baromfitenyésztés, amely a lakosság önellátásában játszott jelentősebb szerepet.

A mocsár- és gyeprétek jelentős területet (kb. 40-50%) foglaltak el a Marosszög nyugati területein (*8. táblázat*), ahol a vízinövényekkel benőtt, lassan mozgó vízzel borított területek és mélyebb térszínek nyílt vízterületei egyaránt kedveztek a halászat-pákászat ősi mesterségének továbbéléséhez. A morotvák, természetes mélyedések, tavak és erek lehalászása (varsa, tapogató, háló) azonban csak szezonális jellegű lehetett, s a szegényebb családok táplálkozásában játszhatott fontosabb szerepet. A hivatásos halászok inkább a Tisza és Maros közismert halgazdagságát (*Bél M. 1734*) aknázták ki, s jelentek meg áruikkal a környező nagyvárosok (Szeged, Makó, Nagyszentmiklós) piacain. A komplex ártéri gazdálkodás jellegéből fakadóan az alacsony ártér leghasznosabb növényeit (nád, gyékény, sás) széles körben alkalmazták (pl. házak fedése, kerítés, táskák készítése stb.) gyakran a 20. sz. derekáig (pl. Szőreg, Ószentiván, Kiszombor stb.). A néprajzi szakirodalomból azt is tudjuk, hogy a lápi gyűjtögetés, a vízimadarak és a lápi állatvilág zsákmányolása is a népesség élelemmel való ellátását szolgálta.

IV.2.4 A marosszögi erdők hasznosítása

A Marosszög területén az alacsony ártér puha- és keményfás ligeterdői, az égerligetek, a magas ártéren és ármentes szinteken a pannóniai cseres tölgyesek, valamint az alföldi tatárjuharos lösztölgyesek tekinthetők meghatározónak. Az egykori ármentes szintek cser- és tölgyerdőfoltjai, gazdag erdő (pl. kőris, hárs, juhar stb.) és cserje (pl. bodza, mogyoró, kökény stb.) vegetációval rendelkeznek.

Az 1865. évi országos mezőgazdasági összeírás adatai (*8. táblázat*) alapján megállapítható, hogy a Marosszög három településének (Klárafalva, Kiszombor, Nagycsanád) külterületén igen jelentős kiterjedésű erdők voltak. Az erdőségek jól beilleszkedtek a mezorégióban élők környezet-gazdálkodásába, az erdőélés különböző lehetőségei (pl. gombászás, gyógynövények gyűjtése stb.) mellett specifikumok is jellemezték. Az természetes, hogy a fűzvesztőt

sokoldalúan hasznosították (pl. házfal, kosár, szekérfal, halászati eszközök stb.), s a tűzifa ellátás is megoldottnak látszott a Maros menti települések esetében (pl. Deszk, Kiszombor, Ladány, Egres stb.), ellenben az épületekhez szükséges faanyagot és a tüzelő egy részét pénzért kellett megvásárolni, részben a Maroson érkező tutajosoktól. Az erdőgazdálkodás klasszikus elemei (pl. szénégetés, hamuzsírforrás stb.) ugyan hiányoztak, de a lakosság mindennapi épület-, szerszám- és tűzifa szükségletének kielégítésében ezek az erdők is szerepet játszottak.

A Marosköz legnagyobbat és leghíresebb erdőinek (pl. Csanádi erdő, Ladányi erdő, Vér erdő, stb.) vadállománya (főként őzek) a hétköznapi emberek számára elérhetetlennek bizonyultak. Az erdők tölgy állományát azonban az itt élők is eladták, korabeli források szólnak arról, hogy a Szeged-alsóvárosi ferencesek az évi tűzifa-szükségletüket a Ladányi- és a Csanádi-erdő állományából vásárolták.

Az erdők komplex hasznosítása (főként ártéri erdők fűzesei, nyárfásai) már nehezebben – elsősorban a sajátos tulajdonviszonyok miatt – valósulhatott meg, sőt az éppen „dübörgő” gabonakonjunktúra miatt felgyorsult az erdők kiirtása. E problematikát a korabeli (1863) Erdőszereti Lapokban Roxer Vilmos máramarosi (Dolha) erdőmester így foglalta össze:

„...Hazánk viszonyai olyanok, hogy az úrbéri szabályozások és erdőelkülönítések folytán az erdők mindinkább kisebb térre fognak szorítottatni, mert a kevésbé hegyes sőt gyakran lapályos vidéken, ha a meglévő erdők a közbirtokosok közt eloszlatnak; többnyire kiirtatni, és jövedelmezőbb szántó vagy kaszáló földékké fognak alakítottatni, úgy hogy idővel egyedül a nagyobb birtokosok és helységek — az utóbbiak a törvények által kényszerítve — bírandnak ily helyeken erdővel. Államgazdászati szempontból, az egyes birtokost, ez átváltoztatásban gátolni nem lehet, mert a térnek más miveltési ággal nagyobb hasznát veendő, és vele együtt az ország természetési képessége is növekedik...” (Erdőszereti Lapok 1863. 2. évf. 11. szám 287. old.)

A dolhai uradalom erdőmesterének előrelátása sajnos egy generáció alatt bekövetkezett. A marosközgi erdők 1895-ben már csak az összterület 1,8%-ra terjedtek ki, azaz gyakorlatilag a felére zsugorodtak.

IV.3 Dohánykertészek és dohánytermesztés megjelenése a Marosközben

A dohánynak és a dohányzásnak a megismerése hazánkban már a 16. század végén bekövetkezett, az erdélyi fejedelmekhez, illetve a Habsburg uralkodókhöz köthetően. Az Apaffy-, Báthory- és Bornemisza-családok által gyógynövényként is használt dohány, illetve a pestisjárvány idején a nagyszabeni orvosok által megelőző módszereként javasolt dohányzás elterjedése Magyarországon a 17. század közepére tehető. Hiába kárhóztatta és tiltotta az egyház (pl. VII. Orbán pápa 1642. évi rendeletében), ill. az erdélyi

fejedelmek (1670-1702), a 18. század kezdetére a dohányzás térhódítása megállíthatatlannak bizonyult, s ez egyre jelentősebb hazai termelést is generált.

I. Lipót császár már 1670-ben bérbe adta a dohány-kereskedelmet az egész Habsburg Birodalomban. Magyarországon 1702-ben szervezték meg a bérletet (Appaldo), három komáromi, illetve bécsi kereskedő kapta meg e jogot. Ezzel egy időben I. Lipót pátensében kihirdették, hogy Magyarországon mindenki ültethet dohányt, de fölvásárolni, szállítani és eladni a birodalom más részeibe csak a fent említett bérlőknek szabad. A rendelet érdekessége, hogy még a dohányzáshoz szükséges pipát is csak a bérlőktől lehetett vásárolni.

A bérleti rendszer fennmaradt 1784-ig, ekkor II. József rendeletére bevezették a dohány-monopóliumot, amely a külföldi dohány importját megtiltotta, a Lajtán túli területeken a termesztést engedélyhez kötötte. A dohányt kizárólag a kincstári gyárak – ekkor hazánk területén még egy sem volt – dolgozhatták fel, s az árusítás is az udvari szervek felügyelete alatt állt. Az állam minden konkurenciát kizárt, Magyarországon azonban 1850-ig nem volt egyedárusítás, s a termesztést sem akadályozták az ezzel járó korlátozások. Ezért a Habsburg Birodalom legfontosabb dohánytermesztő területe a Magyar Királyság – ezen belül a Délvidék – lett. Ez utóbbi tényt elősegítette, hogy a termelésre ekkor legalkalmasabbnak a kötött fekete talajokat tartották és olyan területeket, ahol bőségesen állt rendelkezésre szabad földterület, ugyanis a dohány rendkívül kizsarolja a talajt, ezért néhány év után talajváltás szükséges. A Bánság és a Bácska nagy kiterjedésű alacsony népsűrűségű térségei és kamarai tulajdonú feketeföldjei egyaránt megfeleltek e feltételeknek.

Mindezek tudatában nem véletlen, hogy a bánsági dohánytermesztés egyik legfrekvenciáltabb területévé 1718 után a Marosszög vált. A 18. század első felébe a Szegedről, illetve Csongrád és Csanád vármegyéből kirajzott telepések számára a dohánytermesztés egyfajta kitörési lehetőség is volt a szabad paraszti állapot felé, hiszen nem jobbágyi kötöttségben, hanem kertrendszerben művelték, és utána nem kellett tizedet fizetni, csak a megállapított bért. A dohány munkaigényes növény, ezért robotban művelteni nem lehetett. A növény hosszú tenyészidőszaka miatt érthető, hogy az új termék a nyomáson kívüli földeken, az ún. allodiális területeken, illetve kincstári területeken (jellemzően az überlandon) jelent meg.

A Marosszög területén megjelenő dohánykertészek elérték, hogy az udvari kamara kedvezőbb feltételeket biztosított számukra, mint a régió nagybirtokosai. Ez azért is fontos sajátosság, mert az 1780-as évektől meginduló tömeges kitelepüléskor ezt a rendszert (az ún. torontáli mintát) vették át valamennyi dohánykertész-telep kialakításakor. A magyarság tömegesebb beáramlására csak a Bánság polgárosítása (1779) és II. József türelmi rendelete (1781) után került sor, mert minden akadály elhárult a dohány félévszázados gazdasági, illetve a dohánykertészek marosszögi térhódítása elől.

E monográfia alábbi alfejezete hiánypótló a tekintetben, hogy az elmúlt évtizedekben megjelent Szeged egykori jobbágyközségeinek (Tápé, Kistelek) monográfiája, miközben – Szőreg (*Hegyi A. 1977*), Deszk (*Hegyi A. 1981*) és Kiszombor (*Marosvári A. 2008*) monográfiáinak kivételével – érdemtelenül háttérbe szorult Szeged bántási/marosszögi érdekeltsegeinek kutatása és bemutatása.

A Marosszög kincstári területein települt első kertészségek egyike Szőreg volt, ahol 100 család telepedett le, de a régió más településeire (pl. Százegyház, Klárafalva, Deszk, Szentiván stb.) is érkeztek szegediek, azonban az 1770-es évekig csak szórványosan. Az 1743. évi adókimutatásnál a deszki kertészek adóztak a legtöbbet (132 Ft) Szeged városának. E tény arra is rávilágít, hogy kezdetben a dohánykertészek megőrizték szegedi házaikat, s csak szezonálisan költözhettek ki. Mindezt az is bizonyítja, hogy Szeged 1750. évi vagyonszerzésében 24 térvári dohánykertész közül tizenkilencnek volt Szegeden is háza (*Bálint S. 1974*).

A korabeli kéziratos térképek alapján (*20. ábra*) az is megállapítható, hogy ekkor még csak néhány kertész volt egy-egy településen és nem telepszerűen laktak. Bálint Sándor is megemlíti, hogy 1738-52 között 304 család hagyta el Szegedet, akik közül Gyálára 8, Szentivánra 20, Deszkre 44 familia került. A kitelepülők többsége ekkor még szerb, mindössze öt magyar család volt.

Az 1780-as évektől meginduló tömeges kitelepüléskor az un. torontáli mintát vették át valamennyi dohánykertész-telep kialakításakor. Az un. numerosos feles torontáli dohánykertészségek, nagyobb kertésztelekkel (numerussal) rendelkeztek, mint más vármegyeiek, így a kertészek a dohány mellett meg tudták termelni az önellátáshoz szükséges gabonát, ill. állataik részére a takarmányt (*20. ábra*).

Megfelelő állatállománnyal, gazdasági felszereléssel, saját tulajdonukban levő épületekkel és házzal is rendelkeztek, azaz vagyonosabbak voltak, de kiszolgáltatottabbak is. A dohánytermesztés nagyságrendjéről csak szórványos adatok maradtak fenn. 1787-ben Gyálán 340, Szőregen 180, Újszentivánon 140 bécsi mázsá dohány termelt. 1801-1806 között az őszentivániak 94 kat. holdon természetek dohányt, s átlagosan évi 860 bécsi mázsát takarítottak be (*Bálint S. 1974*).

A későbbiek során a kincstár is ezt a Torontálban kialakult dohánytermelési rendszert ültette át a gyakorlatba kertészségeinek létrehozásánál. Egy-egy kertész telke 12 kat. hold (1 hold=1600 négyszögöl) szántóból, 1,5 kat. hold kaszálóból, 1,5 kat. hold legelőből, 1 kat. hold belső telekből állt. Három kat. holdon feles gazdálkodásban dohányt voltak kötelesek termelni (*Mandis J. 1866.*), azonban a családi munkaerő ennyit nem tudott megművelni, ezért a kötelező dohány beültetést egységesen megfelelték: 1,5 kat. hold/év. A termés felét kellett leadni, azonban a másik felére is elővásárlási joga volt a kincstárnak.

A dohány igazi gazdasági áttörést azonban külső hatásra ért el, s csak akkor vált sikernövényvé vidékünkön, amikor az amerikai függetlenségi háború, a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk tartós európai hiányt és ellátási zavarokat okoztak. Az országos és regionális társadalmi-gazdasági jelentőségét fokozta a II. József által bevezetett dohánymonopólium. A Bánság polgárosítására, a három bánsági vármegye megszervezése, II. József türelmi rendelete (1781) után kerülhetett sor a a magyarság tömegesebb beáramlására.

Ezen intézkedésekkel minden akadály elhárult a dohány félévszázados gazdasági karrirje, illetve a dohánykertészek marosszögi térhódítása elől.

20. ábra. Kiszombor-Dédénszeg dohánykertészei (1799)

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/128> (kéziratos térkép)

IV.3.1 A dohány gazdasági szerepe és jelentősége

A dohánytermesztés mennyiségére vonatkozóan Mária Terézia uralkodásának időszakából (1740-1780) még nem rendelkezünk megbízható adatokkal. 1780-ban Triesztből 3.278.136 font (= 26552,5 bécsi mázsa) magyar leveles dohányt és 100,759 font (= 816,1 bécsi mázsa) pordohányt vittek, ami mellett a Dunán felfelé vontatott hajókon is roppant sok dohányt exportáltak. Az osztrák jövedék (Appaldó) 1783-tól 1818-ig 4.287.674 bécsi mázsa dohányt vásárolt össze Magyarországon, s így egy évre átlagosan 120.779 bécsi mázsa esett (Milhoffer S. 1904). Szeged szerepe már ekkor is kiemelkedő volt (a város határában bizonyíthatóan 1719-től már termeltek dohányt). Vedres István leírásából ismert, hogy 1799-ben 40 ezer bécsi mázsa dohányt vásároltak fel az Appaldó ügynökei, amely 1809-re 60 ezer bécsi mázsára (Schwartner M. 1809.

336. o.), az 1810-es évek közepére 100 ezer bécsi mázsára emelkedett (*Reizner J. 1895. 499.o.*).

„ A bécsi Abalda tisztjei itt vannak
 Állandóan; a dohányt küldik, foglalóznak.
 Csak ők mintegy negyven ezer mázsát vesznek,
 Pestig viteléért fél tallért fizetnek”
 (*Vedres I: Szeged v. megnagyobbítandó tanácsháza. Pest, 1799. 24. o.*)

Közismert, hogy II. József már egyenesen pártolta a dohányzást és a dohánytermesztést. A bánsági dohánytermesztő községekbe eredeti amerikai (virginiai) dohánymagokat hozatott, s ennek termése lett a nevezetes „császárdohány”. A dohánytermesztés állami támogatása érthető, hiszen óriási hasznot hozott (pl. Magyarországon ekkor a termelő átlagosan 7 Ft-ot kapott az Appaldó felvásárlójától egy bécsi mázsá /56 kg/ dohányért, amely dohányárúként feldolgozva Ausztriában 120-200 Ft-ért került forgalomba). Mindez jelentős csempészetet is generált, s néhány hazai kereskedő család kezén – rövid idő alatt – óriási vagyon halmozódott fel. 1793-ban Szegedről 40 hajó dohányt (mindegyiken 250 bécsi mázsá rakomány) szállítottak Trieszt felé Károlyvárosig (*Magyar Hirmondó 1794. évf. II. rész. 276. old.*). 1819-re az Ullmann cég lett a dohánykereskedelem fő tényezője (*Gyömrei S. 1957*).

A szegedi illetőségű Ullmann Móric előbb, mint az Appaldó felvásárló ügynöke tevékenykedett, később, mint a Stuck & Co. bécsi cég beltagja kapott megbízást az egész kincstári dohányszükséglet összevásárlására. Megkapta a pesti, debreceni és tolnai kincstári dohányraktárak használati jogát, és az 1819/20-as kampányban félmillió forint tőkét forgatott. Ullmann Móric 1821-ben ajánlatot tett az egész dohányfelhozatal átvételére. Az Ullmann vezette dohányüzlet mind nagyobb terjedelművé vált, s a Wodianer és a Sina család felemelkedéséig (1830-as évek eleje) Ullmann Móric uralta a magyar dohánykereskedelmet. A magyarországi termelés mennyiségi adatait tekintve az 1800-as évek elejére vonatkozóan 250-280 ezer bécsi mázsás becslésekkel találkozunk, az 1820-as évektől azonban már pontosabb adatokkal követhetjük nyomon a termelés felfutását, illetve a dohány exportját (*9-10. táblázat*).

9. táblázat. A dohánykivitel alakulása a történelmi Magyarországon (1819-1850)

	1819	1820	1825	1835	1845	1850
Osztrák örökös tartományok	133390	91612	171962	130093	211625	151015
Egyéb országok	43016	57923	44078	na.	55571	79914
Összesen	176406	149535	216040	130093	267196	230929

Forrás: Deyák J. (1826), ill. Milhoffer S. (1904) adatai alapján saját szerkesztés

A kivitel tekintetében a 19. század elejére vonatkozóan becslések állnak rendelkezésre (kb. 25-30 000 bécsi mázsa), mely az 1820-as évekre ennek mintegy ötszörösére emelkedett (9. táblázat). Kisebb-nagyobb ingadozásokkal az 1850-es évekig 180-265 ezer bécsi mázsa között változott dohányexportunk. Az 1830-as évek végén a Wodianer család milliós üzletet bonyolított le a francia kormánnyal, 1839-ben 60 000, 1841-ben 55 000 mázsát szállított oda.

Versenyársként lépett fel 1837-ben a bécsi görög Sina cég, amely a gazdákkal előzetes termelési szerződést kötött. Ezeket Návay László, a Csongrád megye által kiküldött bizottság elnöke jogosan nevezte „uzsorás zsarolásnak" (Dáczer K. 1994). A termelő 2 Ft-tal a kincstári árnál olcsóbban volt köteles a terményt átadni. Ha a termelő a dohányt másnak adta el, minden mázsáért 50 Ft kötbért tartozott fizetni, tehát az árnak kb. négy-ötszörösét. A termelés volumenét és súlypontjait mutatja az a korabeli jelentés (báró Ambrózy 1842. IX.03), amely részletesen közli az Appaldó három hazai dohánybevéltőjében felvásárolt dohánylevél mennyiségét (10. táblázat).

**10. táblázat. A Magyar Királyságban 1836-1841 között
a beváltási eljárás során felvásárolt dohány (bécsi mázsa)**

Év	Pécs	Szeged	Debrecen	Összesen
1836	60 131,13	113 894,01	104 657,40	278 682,54
1837	29 735,81	26 517,95	35 768,60	92 022,36
1838	95 087,03	268 006,51	199 478,35	562 571,89
1839	77 323,84	175 419,30	12 473,54	265 216,68
1840	28 272,82	133 236,57	42 912,20	204 421,59
1841	45 691,56	4309,02	30 786,71	80 787,29
Összesen	336 242,19	721 383,36	426 076,80	1 483 702,35

Forrás: Dáczer K. (1994) adatai alapján saját szerkesztés

Az 1836 és 1841 között a Magyarországon szervezett dohánybevéltési bizottságok összesen 1.483702,35 bécsi mázsa dohánylevelet vettek át, ezen kívül Sina báró 1840-ben és 1841-ben még mintegy 100-100000 bécsi mázsát szállított, úgyhogy az Appaldó által felvásárolt mennyiség – nem számítva a finom magyar kerti leveleket és a sarjúdohányt – mintegy 1.600000 bécsi mázsa lehetett, azaz évi átlagban 266 660 bécsi mázsa. A Sina cég 1840-ben és 1841-ben egyidejűleg volt vállalkozó az Appaldó és Franciaország számára, ez pedig azzal járt, hogy az árakat lenyomták, és két éven át a termelést korlátozták. Az 1841. évi adat mutatja, hogy az Appaldó ügynökei – Sina báró akciójának köszönhetően – alig tudtak Szeged környékén dohányt felvásárolni.

Az országos dohánytermelési és kiviteli adatok mellett – témánk szempontjából – kiemelkedő fontosságú Fényes Elek 1842-ben megjelent Magyarország statisztikája c. műve, amely a 156. oldalon a magyar dohánytermelést (kb. 400000 bécsi mázsa) dohánytermelő körzetek (fajták) és

vármegyék szerint részletezi (11. táblázat.). A táblázat adatai is megerősítik, hogy az ország legjelentősebb dohánytermelő közege Szegedhez kapcsolódott (a megtermelt dohány több mint egyharmada), s a legnagyobb dohánytermesztéssel Torontál vármegye – ezen belül a marosszögi települések – rendelkezett.

A kortársak eltérően becsülték meg a dohánytermesztés volumenét, gróf Dessewffy Emil a Budapesti Híradóban publikált cikkeiben az 1846-1847-es évben a termést 600 ezer bécsi mázsára, a termelők számát 60 ezerre, a beültetett területet 200 ezer kat. holdra becsülte. Az 1848-49-es szabadságharc előtt 55.000 kat. holdnyi területről 500.000 bécsi mázsa dohányt értékesítettek. Kontrollképpen Benda Gyula adatai szerint 1798-ban 300.000, 1819-ben 247.000, 1841-ben 560.000, 1842-ben 400.000, 1845-ben 500.000, 1847-ben 650.000 bécsi mázsa volt az évi termés.

11. táblázat. Magyarország dohánytermelő közegei (1842)

Dohánytermelő közegek	Vármegyék	Mennyiség (bécsi mázsa)
szegedi dohány	Torontál	70000
	Bács	50000
	Csongrád	12000
	Csanád	1000
debreceni dohány	Szabolcs	60000
	Szatmár	18000
	Bihar	10000
	Közép-Szolnok	2000
pécsi dohány	Tolna	55000
	Somogy	15000
	Baranya	10000
	Veröce	3000
debrői dohány	Heves	20000
aradi dohány	Arad	6000
	Temes	8000
	Békés	2500
váci dohány	Hont	12000
	Nógrád	4000
zalai dohány	Zala	13000
soproni dohány	Sopron	7200
Összesen:	-	378700

Forrás: Fényes E. (1839-42) adatai alapján saját szerkesztés

A marosszögi dohánytermesztés gazdasági jelentőségét jelzi, hogy a 19. század közepére a zsidó kereskedők kerültek meghatározó helyzetbe. Wodianer Sámuel és veje /Basch József/ egyaránt jelentős szerepet játszottak Szeged és környékének dohányfelvásárlásában. Basch József Szegeden maradt, és báró

Sina György egyik nagybani felvásárlója lett. Wodianer Sámuel Pestre költözött, de a felvásárlási szférája Szeged és környéke maradt. Ugyancsak Pestre költözött Levy Mátyás, aki tanítóként érkezett Szegedre 1794-ben és Wodianer után a legnagyobb gyapjú- és dohánykereskedőként távozott. Wodianer Sámuel és báró Sina György a Habsburg Birodalom két legnagyobb dohányértékesítőjének számított az 1840-es években.

A nyugati országok felé irányuló szállítmányok felvásárlása kizárólagosan báró Sina kezébe került. Az általa vásárolt dohányt a környező településekről Szegedre szállították. 1846-tól kezdve a szegedi dohány egy része Hamburgig jutott gőzhajón. Wodianer Sámuel és alvállalkozói több irányba is szállítottak. Ők elégitették ki a hazai szükségletet, és kisebb részben a déli szállításokat Fiume irányába. Az 1840-es évekre a német területek felé irányuló szállítás vált meghatározóvá (12. táblázat).

12. táblázat. Szeged átmenő dohányforgalma 1846-ban

Honnan	Hova					
	Szegedre	Hamburgba	Sziszekre	Győrbe	Pestre	Összesen
Szeged	—	41862	3600	—	—	45462
Mindszent	4900	—	14785	13501	—	33681
Arad	31085	—	—	—	—	31085
Csongrád	5330	17750	1400	—	—	23080
Tokaj	2400	—	—	—	6867	9267
Tiszalók	2000	—	—	—	4100	6100
Makó és Kiszombor	6295	—	1755	—	—	8050
Szentes	2507	—	1400	—	—	3907
Fönlak	3109	—	—	—	—	3109
Tiszaroff	419	—	3000	—	—	3419
Perjámos	2975	—	—	—	—	2975
Körtvélyes	—	2126	—	—	—	2126
Más települések	3452	—	—	—	—	3452
Összesen	64472	61738	24540	13501	10967	110746

Forrás: Dáczer K. (1994) adatai alapján saját szerkesztés

A 12. táblázat az 1846-os év adatait közli, és azt a dohánymennyiséget tartalmazza, melyet vízi úton vittek Szegeden keresztül. Az adatok jelentősége országosan is figyelemre méltó, mivel a történelmi Magyarország legfőbb dohánytermelő vidékeinek a termését és forgalmát fogja át. A Szegedre hozott dohányból mintegy 110746 bécsi mázsát szállítottak el összesen vízi úton. Az adat kiemelkedő, ha tudjuk, hogy Magyarország évi termése az 1834-1838-as években évi 210 ezer bécsi mázsa volt (10. táblázat). Szeged vidékéről származott ennek a dohányynak a 30%-a. Mivel azonban a városba 64 472 mázsa

dohány érkezett vízi úton, és csak 45 462 mázsát szállítottak tovább, fel kell tételezni, hogy nem kis mennyiség ment tovább szekereken is.

A legtöbb dohányt (61738 mázsa) Szeged érintésével már gőzhajón vitték el, zömét közvetlenül Hamburgba. Érdekes a szegedi dohánytermelő alkörzetek arányában is vizsgálni a szállítást. A Károlyi és Pallavicini uradalmak termése (Mindszent, Szentés, Csongrád, Körtvélyes, Anyás) 62 890 bécsi mázsa, míg a Maroson (Arad, Makó, Kiszombor, Perjámos, Fönlak) szállított dohány mennyisége 45 174 bécsi mázsa volt. A Szeged környéki kertészek közvetlen Szegedre fuvarozott dohány mennyiségére nincs adatunk, mivel az szekereken érkezett. Palugyay I. (1853) 150 ezer bécsi mázsás évi szegedi forgalomról szóló korabeli adatát elfogadva, mintegy 20-30 ezer bécsi mázsa körül lehetett a Szeged környéki termés, azaz nem állunk messze az igazságtól, ha a marosszögi dohánytermesztés évi mennyiségét 35-40 ezer bécsi mázsára becsüljük, s ez a Torontál vármegyei termés felét tehetette ki (11. táblázat).

Az 1851. évi nyílt császári parancs megszüntette a szabad dohánytermelést Magyarországon is. Az abszolutizmus idejétől kezdve, minthogy a dohány állami monopólium lett, a dohány-kereskedelemnek nem volt többé egyéni gazdagodási létalapja. A Wodianer és a Sina cégek főként a vasutak finanszírozására fordították figyelmüket. Fordulópont volt ez a dohánytermelés történetében is, mindazok ellenére, hogy a termés általában rendszeresebbé, a felvásárlás szabályozottabbá vált, s a termés nagymértékben emelkedett (13. táblázat). Az engedélyhez kötött dohánytermelés ellenére a dohánytermelők száma és az ültetési terület az 1851. éviről (40.489 termelő, a 35.145 holdon történt ültetés) 1858. évre (a termelők száma 124.495-ra, az ültetett terület 133.864 hold) mintegy három-négyszeresére növekedett, az egy katasztrális holdra eső hozamok azonban érdemben nem változtak.

13. táblázat. A dohánytermelők száma és a termés változása (1851-1866)

Év	Termelők száma (fő)	Ültetési terület (kat. hold)	Termelt mennyiség (mázsa)	Hozam (hold/mázsa)	Beváltott dohányért fizetve (frt)	Egy mázsa dohány átlagára (frt)	Külföldi kivitel (mázsa)
1851	40489	35145	271649	7,73	1829535	6,73	190686
1855	78142	50145	529325	10,55	4822178	9,11	6844
1860	51844	66769	594814	8,91	4680476	7,87	65765
1865	60464	108304	1123315	10,37	9384348	8,35	156989
1866	57334	105128	608796	5,79	5307947	8,72	123113

Forrás: Milhoffer S. (1904) adatai alapján saját szerkesztés

A dohányjövedék bevezetésével Pesten Beváltási Főüzletvezetőség, és ezen kívül Pesten, Szegeden, Debrecenben, Tolnán, Marosvásárhelyen Dohánybeváltó Felügyelőségek lettek felállítva. A felügyelőségek területei a

dohánytermelés változásával együtt változtak. A termelés és a forgalom mennyiségét és minőségét jelzi, hogy:

„...A cs. és kir. dohányügyvitel, habár a magyar dohánylevelek átlagos bevásárlása 600 000 mázsát tesz, szivarbúrlevelekbeni szükségletét e nagy mennyiségből nem képes fedezni, hanem a hiányzó búrát csekélyebb szivar nemekre is külföldről megszerezni kényszerül. Erős magyar vágó- és lisztlevelek mennyisége mely külföldre szállítatik, korlátolt számú, és mintegy 100 000 mázsára rúg.” (Mandis J. 1866. 6. old.)

Ekkor a vetésterület 108 ezer kat. hold, ebből 24 ezer kat. holdon külföldi piacokra termeltek, s 8-10 mázsá/kat. hold termésmennyiséggel számolhatunk (13. táblázat). Az 1860-as évektől a dohánytermelés területileg teljesen átstrukturálódott, a Marosszög településein e növény szerepe alárendeltté vált, megjelent egy új sikernövény: a hagyma. Az első világháborút megelőző években a történelmi Magyarországon a 36 dohánybeváltó hivatal közül a csókai, a nagybecskereki, a szegedi és esetleg a zombolyai váltott be marosszögi dohányt.

A IV. fejezet megírásához felhasznált irodalom:

Aldobolyi Nagy M. (1947/a): Múlt és jelen a Marosszögben. In. Tiszatáj, 1 (1947/6–7.) pp. 37–46.

Aldobolyi Nagy M. (1947/b): Nép és táj a Marosszögben. In. Magyar Statisztikai Szemle, 1947/11–12. pp. 401–412.

Bálint S. (1974-75): A szegedi nemzet. – A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2

Bél, Mátyás (1742) Notitia Hungariae novae historico geographica, : divisa in partes quator, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam, altera Transdanubianam, tertia Cis-Tibiscanum, quarta Trans-Tibiscanum, universim XLVIII. comitatibus designatam, expromit 1-4. tom.

Bárány Á. (1845): Torontálvármegye hajdana I-II. Buda, p.162. p. 80.

Deyák J. (1826): Gyökeres rendszabások a dohánynak termesztéséről, és a dohány és tobák leveleinek megnevesítéséről. Pest, p. 19.

Fényes E. (1839-42): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, 4. kötet. Pest. Trattner K. Torontál vármegye, Törökkanizsai járás, pp. 398-404.

Dobány Z. (2012): Adatok a Taktaköz 18-20. századi településföldrajzához. In: Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára (szerk. Frisnyák S. – Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 87-103.

Dobány Z. (2014): A tájhasználat történeti szakaszai a Taktaközben (18-20. század). Nyíregyháza, p. 178.

Fényes E. (1851): Magyarország geographiai szótára I-IV. Pest

Frisnyák S. (1983): A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. Földr. Közl. 3-4. sz.

Fisnyák S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest

- Frisnyák S. (1992):* Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és –átalakítás értékeléséhez). Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc, pp. 5-19.
- Frisnyák S. (1994):* A tájak és az emberi tevékenységi formák. In: Viga Gy. (szerk.): Megyekönyv. Miskolc, pp. 9-44.
- Hegyí A. (szerk.) (1977):* Szőreg és népe. Szeged, p. 403.
- Hegyí A. (szerk.) (1984):* Deszk története és néprajza. Deszk, p. 1127.
- Gyömrei Sándor (1957):* A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. pp. 197-278. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957)
- Karakasevich K. (1942):* A Maros-Tisza-szög földrajza. Ablaka Nyomda, p. 65.
- Kiss M. H. (1940):* Kiszombor története. Csanád vármegyei Könyvtár 35. Makó, p. 166.
- Kovach G. (1998):* A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 328.
- Kókai S. (2000):* Adalékok a Marosszög történeti földrajzához (XVIII-XIX. század). In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza, 2000. pp. 303-320.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- Magda P. (1819):* Magyar Országnek és a' határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
- Magyar Hírmondó 1794. évf. II. rész. 276. old*
- Magyarország műveléségi terjedelme és földjövendelme.* Buda. (1865)
- Mandis J. (1866):* Az okszerű dohánytermesztés. Bécs. p. 138.
- Marosvári A. (szerk.). (2008)* Kiszombor története I-II.. Kiszombor, 2008.
- Milhoffer S. (1904):* Magyarország közgazdasága. I. kötet. Bp. p. 602
- MOLE 73. 182. cs. 18. k. 41.420/48-1842. Banal. Br. Ambrózy 224/Praes. sz. és 1842. szeptember 13-i keltű jelentése. Eredeti szöveg: német nyelvű. Válogatott részletek a kincstári dohánykertészségek 1843/44-es telepítésének eredeti dokumentumaiból. Közzéteszi, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta: Dáczer Károly, In.: Tanulmányok Csongrád megye történelméből 21. kötet. Szeged, 1994. pp. 207-256.
- Palugyai I. (1853):* Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. II. kötet. Pest. p. 528.
- Reizner J. (1895):* Szeged története 3. kötet. Szeged. p. 522.
- Rákos I. (1983):* Gazdasági és társadalmi viszonyok a szőregi uradalomban Szeged zálogbirtoklása idején (1781—1831). In. Acta Historica. 75.tom. Szeged. JATE. pp. 27-48.
- Réfi Oszkó M. (1985):* Természeti – gazdasági - társadalmi egység: Az ősi ártéri gazdálkodás. Természet Világa 4. pp. 152-156.
- Schwartner M. (1809):* Statistik des Königreich Ungarn I-III. köt. 336. o.
- Vályi A. (1796-1799):* Magyarországnak leírása.... I-III. Buda.
- Vedres I (1799):* Szeged v. megnagyobbítandó tanácsháza. Pest, 1799. 24. p.

V. Folyószabályozási és ármentesítő, ill. belvízlevezető munkálatok a 18-20. század folyamán

Az integrált környezetátalakító munkálatok olyan mértékben megváltoztatták a Marosszög képét, amelynek vázlatos bemutatása és áttekintése e könyvben is önálló fejezetet igényel. A 19. századi integrált környezetátalakító – folyószabályozó, láp- és mocsárlecsapoló, erdőtelepítő – munkálatok, illetve a dualizmus kori (1867-1918) infrastruktúra- és gazdaságfejlesztés eredményeként a Marosszög és környékének táj- és erőforrás használata drasztikusan átalakult és jelentősen fejlődött. A szántóföldi kultúra behatolt az alluviális lapályok ártéri (infúziós) löszös területeire, az ármentes területeken pedig erősödött az intenzív tájhasználat, felgyorsult a szántó-kultúra térhódítása.

A 18. századi térképek jól tükrözik a Tiszának és a Marosnak, ill. tágabb környezetüknek török hódoltság utáni állapotát, ugyanakkor képet adnak a kezdeti – lokális – szabályozási munkákról, a már megépült töltésekről, átvágásokról is. A 18. század közepén meginduló környezetátalakító munkák a növekvő árvízszint elleni védekezést és a gazdaság fejlesztését szolgálták.

Az igazán tervszerű, komplexitásra törekvő és egységes környezetátalakító munkálatok azonban csak 1840-ben indultak meg, amikor a Vásárhelyi Pál vezette bizottság helyszíni és vízrajzi felvételeket készített. A Maroson és az Alsó-Tiszán végrehajtott folyószabályozási és ármentesítési munkálatok szakirodalma bőséges (pl. *Eperjessy K. 1927/a, Eperjessy K. 1993, Botár I-Károlyi Zs. 1971, Ihrig D 1973., Iványi B. 1948, Fejér L. 2001, Kvassay J. 1902, Lászlóffi W. 1982, Schweitzer F. 2001 stb.*), minden részletre kiterjedő, így e fejezetben csak egy rövid kronologikus áttekintéssel utalok a legfontosabb változásokra.

V.1 A Maros folyón végrehajtott szabályozási munkálatok

A szabályozás előtti Marosnak rendkívül bonyolult, szerteágazó erekkel, morotvakkal, mocsarakkal átszőtt vízrendszere volt. Alföldi szakaszán zátonyos és szigetképződésre hajlamos folyómedre, s vízrendszerre jellemző volt még, hogy az árvizei a síksági szakaszon, mindkét oldal irányába megcsapolódtak, és szétterültek. A Maroson a 19. század közepétől lezajlott egységes szabályozási és ármentesítési munkálatoknak jelentős 18. századi előzményei voltak (*Sipos Gy. 2012*). A Maros a nagyszámú felmérés tanúsága szerint a 18. század derekától – elsősorban, mint fontos vízi út – az érdeklődés előterébe került. A katonai, politikai és gazdasági érdekek már ekkor szükségessé tették a folyó sokoldalú megismerését (pl. a folyómeder szélessége, mélysége, a víz sebességnek, az átkelő- és révhelyeknek a tanulmányozása stb.). Az e célból tartott helyszíni szemlék eredményei – a helyi vonatkozású és az egész vízkörnyéket felölelő folyamterképek, ill. topográfiai felvételek és leírások –

alapján a Maros 18. századi állapotát és a szabályozás egyes lépéseit is jól rekonstruálhatjuk (*Eperjessy K. 1927, Gillyén J. 1912/0, 1912/b*).

A Maros-szabályozás első lépései azok a felhívások, amelyeket egy-egy nagyobb só szállítmány elindítása előtt az érdekelt hatóságokhoz intéztek a mederben lévő akadályok eltávolítása ügyében. Az első töltések a bal parton, Temes megyében már 1750 táján megépültek. A Maros kiöntéseivel ott is jelentős károkat okozott előntve a művelt mezőgazdasági területeket. Az alsóbb szakaszon is így volt ez például 1737-ben, amikor a folyó árvize átszakította a gyenge gátakat és Makót is előntötte (*Peja Gy. 1935*).

Az egyik legkorábbi törvénycikk az 1751. évben kelt XIV. tc., amely a hajózást akadályozó duzzasztó gátak lebontásáról és a vízimalmok megfelelőbb elhelyezéséről intézkedik (*Eperjessy K. 1993*), s elrendelték a folyó vonalának évenkénti rendszeres bejárását. A medervizsgáló bizottság tagjai alkották az ún. „Wasserkommissio”-t,

Az 1750-es években készült térképeken már feltűnnek a töltésépítések és szabályozási beavatkozások első nyomai is. Elsősorban az alacsonyabb térszíneken és a nagyobb települések közelében emeltek töltéseket. Az első kezdetleges töltések a bal parton már 1752-ben megépültek. A lokális folyószabályozás egyik példája szintén mutatja a Maros árhullámok és a települések kapcsolatrendszerét. Torontál vármegye 1784-ben elrendelte a töltés megerősítését a „deszki foktól a csanádi határig”. Ezen belül hozzáfogtak a zombori töltés (ún. Székhát-út, amely az 1752-ben épült) javításához is (*Marosvári A. 2008*). A megye községenként állapította meg a „javításhoz fizetendő kulcsot”, s mindez jól mutatja, mely települések határát is veszélyeztették az itt kilépő árhullámok. Eszerint: Óbesenyő 2398 Ft, Kiszombor 419 Ft, Óbéb 643 Ft, Deszk 641 Ft, Oroszlámos 1198 Ft, Valkány 1643 Ft, Oroszlámos kertészség 152 Ft, Porgány 66 Ft, Kisbéba 28 Ft, Ladány 23 Ft, Dédényszeg 12 Ft, Klárafalva 41 Ft befizetésével tartozott, a településeknek így mindösszesen 7273 Ft-ot kellett kifizetniük (*Eperjessy K. 1927/b*).

Az első nagyobb jelentőségű szabályozási munka a folyó Makónál lévő egyik kanyarulatának (az ún. Goszpodi hajlás) átvágása volt 1754-ben. A munkálatok megkezdésének közvetlen előzménye az volt, hogy az említett kanyarulat 35-40 év alatt mintegy 130 lépéssel került közelebb a városhoz, elérve annak peremét illetve az 1751-es karácsony esti árvíz során, két sorházon és a hozzájuk tartozó kerteken kívül a folyó a város két terét is elpusztította (*Eperjessy K. 1927/a*). Később, 1779-ben Arad és Máriaradna között vágtak át egy túlfejlődött kanyarulatot (*Laczay I. 1975/a*). Az 1754-ben történt átvágás nem érte el célját, a folyó fokozatosan elhagyta ásott medrét és ismét pusztítással fenyegette a várost (*Blazovich L. 1993*). Az árvizek később is újra és újra áttörtek a régi medrekbe, vagy a megépült kezdetleges töltéseket tették tönkre (*Laczay I. 197/a*). Nagy jelentőségű volt a Helytartótanács 1783-ban

kiadott ún. „mérnökszabály” rendelete, amely előírta például az évenkénti folyóbejárást, a vízállás mérését, a folyó térképezését.

Fontos adatokkal szolgálnak az 1784-ben elkészült I. katonai felmérés térképszelvényei is a hozzájuk tartozó Országleírással együtt. A térkép szelvényeken részletesen feltüntették a Maros kanyarulatait, a tavakat, és ereket is. A Marosszög területéről mintegy 30 db 1:28000 méretarányú részletes térképlap készült. Az első katonai felmérés mellett a Maros térképezése is tovább folytatódott, s szabályozási tervekben sem volt hiány a 19. század elején sem. Közismert, hogy a korszak legtökéletesebb folyami térképei a Marosról készültek 500 ölenkénti mederszelvényekkel Vertics József makói mérnök munkájaként (*Ihrig D. 1973*). A II. József által elrendelt országos folyófelmérés szervezetében a mérés 1785-ben kezdődött, ezek alapján 1787-88-ban kezdték meg az elsődleges térképek szerkesztését, végül 1789-ben a mederszelvényeket rajzolták meg (*Blazovich L. 1993*).

A medertisztítást külön hivatal, a mai folyammérnökségnek megfelelő „Marosraumungamt” végeztette (*Eperjessy 1993*). Sax Zoltán kamarai mérnök szemleútjai alkalmából hajózási térképeket is készített a folyóról, majd szabályozási terveket készített és hajtott végre. Több kiváló hazai mérnök, mint például Vedres István, az említett Vertics József és Giba Antal dolgoztak a Maros meder tisztításának és az elöntött területek ármentesítésének tervén. Vertics József több átmetszést javasolt 1814-ben és arra tervet is dolgozott ki. A királyi helytartótanács által kiküldött Iry F. D. három, Makó alatti kanyarulat átvágásának tervét dolgozta ki 1815-ben (*Blazovich L. 1993*). Peter Klingenspöck 1818-ban a Maros Arad-Szeged közötti szakaszának szabályozására (Situations Plan des Maros Fluszes von der Gegend oder Arad bis zu dessen Ausmündung in den Theisz Strom ...) készített térképet (*21. ábra*).

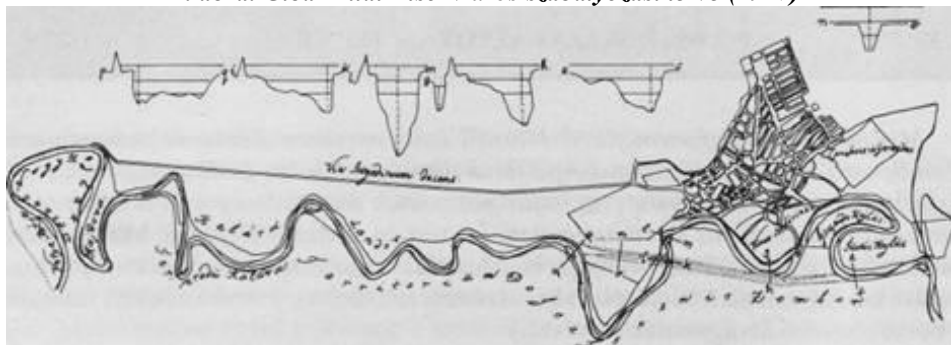
21. ábra. A Maros szabályozási terve Arad-Szeged között (1818)

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára • S 12 Helytartótanács térképek (1738-1875)

Buday Mihály a munkálatok folytatásához 1820-ban készített tervet (*Blazovich L. 1993*). 1827-ben Giba Antal Makó és Kiszombor közötti szakasról készített szabályozási tervet (22. ábra).

22. ábra. Giba Antal Alsó-Maros szabályozási terve (1927)

Forrás: Magyar Országos Levéltár (S. 12. Div. XIII. No. 576.)

Szathmáry S. Perjámostól a torkolatig terjedő vízrajzi térképsorozata 1829-ben készült el (*Blazovich L. 1993*). Az 1814-32 között tucatszám készített felmérések, helyi szabályozási tervek végső, lezárt szakaszát jelentette a Királyi Maros-szabályozó Bizottság által jóváhagyott Maros-átvágási terveinek térképe (1832), ami Csanádtól a torkolatig terjed. A 19. század elején a Maros további szabályozását, újabb átvágások építését évtizedekig akadályozták és késleltették az egyes vármegyék, birtokosok eltérő érdekeit. A 19. század elején az első lépést az ármentesítés terén - az 1816. évi árvíz pusztításain okulva - Torontál megye tette meg a Perjámostól Deszkgig terjedő, mintegy 60 km hosszú bal parti töltés megépítésével. Az 1816. évi árvízről Vedres István mérnök így emlékezett:

„...Torontál vármegyének nagyobb része is víz alatt hevert akkor. Szegedről a kikindai vásárra hajókon mentek a kereskedők és a mesteremberek, és onnét a Bega-csatornáig szabadon lehetett mindenfelé csónakázni...”.

Ugyanekkor a Temes vármegyei Fönlak és Perjámos között is kiépült az árvízvédelmi töltés. 1827-ben megépült a Deszk–szőregi szakasz, a jobb parton a kezdeti töltésépítések az 1821. évi árvíz után folytatódtak (*Márton Gy. 1914*). Az 1825-1830 közt végzett munkák során zárták el az Arankát Nagyfalunál az anyamedertől (*Szűcs S. 1987*).

A gróf Károlyi György Maros-szabályozási királyi biztos alatt végzett 1845-47. évi medertisztogatással kapcsolatban három, majd az 1854-60 közötti általános szabályozás keretében a Lippa alatti szakaszon további 27 átvágás készült (*14. táblázat*). A nagyobb folyószabályozáshoz és a Maros kanyarulatainak átmetszéséhez 1841-ben kezdtek csak hozzá, amikor átvágták a Felső-szigetnél kezdődő Goszpodi-hajlást a lúdvári erdőig, onnan

továbbfolytatva az Egeres nevű szőlőig. Az átvágás után, melyet már 1850 körül teljesen befejeztek, a partvédelmi munkálatokhoz fogtak. 1851-ben Szentlőrincnél két sarkantyút építettek, kőrakásokkal igyekeztek a meder változtatását lehetetlenné tenni.

A tervszerű és átfogó töltésépítés – amely a Maros nagyvizeinek a szabályozását szolgálta – csak az 1850-es évek végén indult meg. Ugyanezen időben épült meg a Maros jobb parti töltése Apátfalva és a torkolat között, továbbá a nagylaki körtöltés (*Blazovich L. 1993*). Feljebb a Szeged-aradi közút töltése alkotta a védvonalat. A töltések végleges kiépítéséről a bal parton az 1858-ban alakult Felső-Torontáli Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat (Székhelye: Nagykikinda, Létrejött: 1840, az országban másodikként a 47 társaság közül, hatáskörének kiterjedése: 321,4 ezer hektár volt), a jobb parton az 1885-ben - 15 kisebb-nagyobb helyi jellegű érdekeltség összefogásával - megszervezett Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő Társulat gondoskodott. Azonban még ezután is lassan haladt a töltések építése és megerősítése, ezért gyakoriak voltak a töltésszakadások. Néhány jelentősebb gátszakadás időpontja és száma az Alsó-Maroson: 1851 (1 db), 1855 (1 db), 1856 (1 db), 1860 (több), 1861 (3 db), 1864 (2 db), 1877 (8 db), 1879 (1 db), 1883 (1 db), 1893 (4 db).

14. táblázat. Az Alsó-Maroson végrehajtott fontosabb átmetszések

hely	szám	hossz (m)	befejezés	végrehajtás
Nagylak	1	2000	1855	közmunka
Csanád	1	2500	1855	társulat
Csanád	1	2500	1862	társulat
Apátfalva	1	900	1871	állam
Apátfalva alatt ún. szecsői átmetszés	1	1200	1855	közmunka
Apátfalva alatt ún. tárnoki átmetszés	1	1400	1854	közmunka
Makó fölött az ún. fehérházi átmetszés	1	800	1854	közmunka
Makó fölött az ún. goszpodi átmetszés	1	700	1846	közmunka
Makónál az ún. hányási átmetszés	1	1300	1855	közmunka
Kiszombornál az ún. zugolyi átmetszés	1	1600	1855	közmunka
Makó alatt az ún. csipkési átmetszés	1	550	1865	társulat
Kláráfalva alatt az ún. kis-hajlási átmetszés	1	350	1856	közmunka
Kláráfalva alatt ún. nagy-hajlási átmetszés	1	400	1856	közmunka
Kláráfalva alatt ún. vetyeháti átmetszés	1	950	1858	közmunka
Deszk fölött	1	1700	1858	közmunka
Deszknél az ún. székelői átmetszés	1	300	1960	közmunka
Deszk alatt	1	1700	1869	közmunka
Deszk alatt ún. marostói átmetszés	1	2200	1860	közmunka

Forrás: Török I. (1977) adatai alapján saját szerkesztés

Változás akkor következett be, amikor megalkották az 1881. évi XII. törvényt, amely kötelezővé tette a töltések kiépítését és a szervezettebb árvízvédekezést (*Török I. 1977*). Az 1884. évi XIV. tc. – ez az ún. „tiszai törvény” -, pedig kimondta, hogy a mederszabályozást az állam költségén, míg

az ármentesítést és belvízrendezést társulati fedezettel hajtják végre. Az 1885. évi XXIII. vízjogi törvény rendelkezése értelmében az ártérfejlesztés során az addigi, a töltések létesítése után ott tapasztalt legnagyobb árvízszint vált a mérvadóvá (Schmidt 1929). Ez alapján a töltéseket a fokozatos fejlesztések során először az 1881. évi nagyvíz fölé 1,5 méterre, a víz felől 1:3, a mentett oldalon 1:2 rézsűvel, 6 m koronaszélességgel és 4 m-es padkával építették ki (Török I. 1977). A Maros bal parton a töltések vonalazása néhány helyen ma is erősen kifogásolható. Különösen, ahol a töltések még az átvágások megépítése előtt épültek és követik a régi meanderek vonalát (Lacza I. 1975/a). Az 1890-es évektől végzett munkák főként a hajóút megjavítását célozták (Lászlóffy W. 1982, Lacza I. 1975, Török I. 1977). Összességében Lippától a Maros torkolatig 33 mederátmeteszt végeztek, a folyó 260 km hosszú szakaszát 88 km-rel lerövidítve. A Nagylakig terjedő alsó szakasz hosszában a 13 átvágás hatására 86-ról 50 km-re csökkent. Hatására az esés duplájára nőtt, a meder beágyazódott, s egy méter körüli vízszintsüllyedések következtek be (Kvassay J. 1902, Lacza I. 1975, Somogyi S. 2000). A Maros az Alföld leggyorsabb vízjárású folyója lett.

A Maroson intézményes kisvízi folyószabályozás (meder- és partbiztosítás, valamint a hajóút kialakítása) az 1800-es évek végén kezdődött Girardon francia mérnök elméletének megfelelően Konop és Arad közötti folyószakaszon (Török I. 1977). A szabályozó munkákat a Maros torkolatától indulva felfelé is megindították 1903-ban, először Makóig, majd Apátfalváig 33 km hosszúságban. A Maroson 1929-től 1944-ig jelentősebb beavatkozás csak a makói híd környékén volt, nagyobb munkálatok a II. világháború után indultak el. A II. világháború után több túlfejlődő kanyar védelmére volt szükség, különösen töltések közelében (pl. Ferencszállásnál). Ma a torkolat és a Makó közötti szakasz, mindössze 50%-ban tekinthető szabályozottnak.

Napjainkban a torkolat és Makó közötti folyószakasz jelentős része szabályozottnak tekinthető. A szabályozás azonban inkább helyi jellegű, illetve rövidebb szakaszokon összefüggő. Mivel az első világháború után a Makó-Nagylak közötti folyószakasz határszakasz lett, ezért gyakorlatilag azóta is szabályozatlan (Lacza I. 1975). A III. Országos Vízgazdálkodási Keretterv adatai szerint 17 km-es szakasza szabályozott, 8 km részben szabályozott, míg 25 km-es hossza szabályozásra szorul (Somogyi S. 2000). A munkálatok eredményeként a folyó jelenlegi futására jellemző, hogy Nagylaktól lefelé mintegy 10 km hosszan néhány nagy kanyart alkot, ahol a meder erősen túlszélesedett, zátonyok, szigetek alakulnak ki (Sipos Gy. 2012).

A Maros 1950-es évek óta bekövetkezett mederváltozásaira a meder egyértelmű szűkülése a jellemző a maximális, minimális és átlagértékek tekintetében is, ami a meanderező mintázat újbóli kialakulását és az ártér területének növekedését vetítheti elő (Blanka V.-Kiss T. (2006/b, Kiss T. 2014, Sipos Gy. 2012). A folyó egyes (nem bevédett) kanyarulatai esetében az elmúlt

50 évben 50-60 m-es eltolódást (Sipos Gy. 2012), illetve az elmúlt 25 évben akár 40-50 m széles övzátony felszínének épülését is megfigyelték dendrokronológiai módszerrel (Blanka V.-Kiss T. (2006/a). A medervándorlás mértéke nagy valószínűséggel még ezeken a rövid mederszakaszokon is elmarad a szabályozásokat megelőzően helyenként megfigyelt (Eperjessy 1927/a) igen nagymértékű (35-40 év alatt kb. 100 m) medervándorlástól. Egy román földmérő szerint az utóbbi tíz évben a Maros mederváltozása miatt Románia területe körülbelül 5000 m² növekedett Magyarország rovására.

A Maros legutóbbi általános szabályozási terve 1977-ben készült el (Török I. 1977), benne megállapítják, hogy a folyó magyar szakaszán meglévő művek beilleszthetők egy általános szabályozási tervbe, de legnagyobb részük javításra szorul. A közös határszakaszon a bal parti művek állapotáról nem sokat tudunk, a románok 60 év alatt javítási munkálatokat nem végeztek rajtuk, a magyar oldalon levőkön csak annyi javítást végezhettek, amennyihez a román fél hozzájárult.

V.2 A Tisza folyón végrehajtott szabályozási munkálatok

A Lányi Sámuel vezetésével 1834-1848 között elvégzett tiszai térképezés alapján kitűnt, hogy a tiszai árvizek a történelmi Magyarország területén 18 vármegye 854 települését veszélyeztették, ritkán olyanokat is, amelyek a magasártéri szinten települtek és az árvizek által korábban védettek voltak. Ez a tény is utal arra, hogy az antropogén hatások következtében változások következtek be a folyó árhullámainak szintjei megnövekedtek, s az integrált folyószabályozás és árvízvédelem halaszthatatlan feladattá vált. A megvalósítás eredményei alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a Tisza völgyi árvízvédelemnek közel két évszázada egyik kritikus szakasza Szeged és közvetlen környéke, melynek két ismert eleme a Maros torkolat – és ezzel összefüggésben a folyó hordalékának és árhullámának – problematikája és a túl szűkre szabott hullámtér és annak feliszapolódása.

A Tisza által elöntött marosszögi árterületek mentesítését 1816-tól (1000-nél több ház pusztult el vagy rongálódott meg Szegeden) kezdték meg. A Tiszából kifolyó fokokat először Padé és Aracs között gátolták el 1824-ben, sőt 1826-ra már a bábatői magas parttól a szablyai révig töltések voltak, amelyek 1838-ra Nagybecskerek és Törökkanizsa között egységes védelmi rendszert alkottak (Borovszky S. 1909). Ezen kívül töltéseket emeltek – a minél nagyobb biztonság miatt - a nagyobb vízvezető fokok, erek partjain is (Iványi B. 1948). A további munkálatok csak 1846 után vettek nagyobb lendületet, amikor elhatározták, a Tisza és a Maros töltéseinek összekötését is.

Közismert, hogy a szabályozás során az új Maros torkolat elhelyezkedéséről - az eredeti a Tisza folyásirányával szemben volt (7. ábra, 23. ábra) - 25 évig tartó (1830-1854) vita folyt. Az egyik javaslat szerint Szeged biztonsága

érdekében a szőregi kanyarulattól kezdve a város alatt, a Boszorkány-szigettel szemben tervezték a Maros bevezetését a Tiszába. A város ez ellen kereskedelmi és gazdasági okokból tiltakozott (Lacza I. 1975). A Maros vizének az Aranka medrébe történő terelése is felmerült, végül a Tápé–Vetyehát vonalon történő bevezetés mellett döntöttek (Lacza I. 1975) és csupán 1860-ban készültek el a munkálatokkal (Török I. 1977). Az érdekellentét ellenére a töltésépítésekkel együtt a középvízi szabályozás is lassan-lassan előre jutott (15. táblázat).

23. ábra. A Maros torkolat és a Vedresházai átmetszés tervei

Forrás: Vásárhelyi-terv (részlet)

A Tiszán az integrált környezetátalakító munkálatok eredményeként 1855-1864 között tizenkét átvágással és partvédő művek sorozatával valamint a zátonyos szakaszok (pl. padéi, törökbecsei stb.) kotrásával és egységes védőgátrendszer kiépítésével biztosították a településeket, és gyorsították a víz lefolyását. A Tisza vízgyűjtőjében 53 Torontál megyei település volt a legszélsebb árhatáron belül (Lászlóffy W. 1982).

A Tisza folyón az átvágások száma 1879-ben 111 db, az átvágások hossza 133 km, a levágott kanyarulatok hossza 620 km, a Tisza hosszának megrövidülése 487 km, a töltések hossza 1287,4 km, az ármentesített/megvédett terület 1884, 7 ezer magyar katasztrális holdat (1100 négyszögöl/hold) tett ki (Botár I.- Károlyi Zs. 1971). Kevésbé közismert tény, hogy az általánosságban igaz szűk hullámterek egyes marosszögi szakaszokon még veszélyesebben

összeszűkültek, s komoly visszaduzzasztás és potenciális gátszakadást erősítő tényezővé váltak. Ilyen volt például a Szeged-Temesvár vasútvonal ártéri szakasza, amelyet 1856-ban úgy építették meg, hogy a Tisza bal parton a vasúti hídhoz vezető vasúti töltés drasztikusan leszűkítette az árhullámok levonulási útját. A Tisza mentén itt alakult ki a legszűkebb nagyvízi meder, melynek visszaduzzasztó és vízszintemelő hatása is hozzájárult az 1879. évi katasztrófához. A Szőreg-Szeged közötti közút hídjai (összesen 728 m hosszú) nem tudtak többé részt venni az árhullámok levezetésében. Pedig az 1856. évi árhullám közel 55%-a még itt folyt át. Különösen a Szeged-Padé közötti Tisza szakaszon Magyarkanizsánál (178-303 m), Csóka felett (233 m) és Padénál (324-362 m) volt a töltések közti távolság még rendkívül keskeny. A kívánatos hullámtér szélesség itt minimum 800 m lett volna (Iványi B. 1948).

15. táblázat. Az Alsó-Tiszán végrehajtott fontosabb átmetszések

Átvágás neve	szám	hossz (m)	befejezés (év)	levágott kanyarulat (m)
vedresházi	1	7389	1857	19928
martonosi	1	2300	1905	6000
szanádi	1	1187	1856	5196
bátkai	1	1659	1856	na.
Ada-moholi	1	2030	1856	4684
aracsi	1	3232	1863	14649
borjasi	1	6302	1858	23060
tarrasi	1	1754	1863	6018
zsablyai felső	1	861	1862	4876
zsablyai alsó	1	1225	1863	3806
alsóaradi	1	1345	1863	7160
mosorini	1	1441	1864	4003

Forrás: Borovszky S. (1909) adatai alapján saját szerkesztés

A Tiszán a legjelentősebb átvágásoknál (vedresházi, szanádi stb.) kőfallal is megerősítették a partot (1855-57 között), miként a Maroson is. A felsőbb szakaszon megkezdett munkálatok - a kőszállítás biztosítása indokolta - azt jelentették, hogy a Marosszög területe csak az 1870-es évek végére vált biztonságosan védhetővé (pl.1850-ben a Maros /Deszknél/, a Tisza /Újszentivánnál és Törökkanizsánál/ átszakította a gátat, elöntve a Marosszög nagy részét, 1877-ben a Maros Deszknél, a Tisza Új-Szegednél gátat szakított stb.).

A szegedi árvíz (1879) előtt a Szeged–Titel közötti 11 átvágásból mindössze egy képződött ki teljesen. A tervszerűtlenül megépített töltések eredményeképpen a Tisza ártere hol összeszűkül, hol kitágult. A meder vízlevezető képessége rosszabbodott. E tényezők együttes hatására 1876 és 1895 között a Tisza és mellékfolyóinak völgyében minden korábrinál nagyobb árvizek söpörtek végig, s nem egy esetben az árhullám addig nem veszélyeztetett

területeket is elért (16. táblázat). Amíg a Tiszánál az átmetszések létesítése elsősorban az esés növelését és ezzel a nagyvizek gyorsabb levonulását célozta, addig a Maros esetében a vízparti települések pusztulásának megakadályozása (Blazovich L. 1993), valamint a hajózhatóság feltételeinek javítása volt az elsőrendű szempont (Ihrig D. 1973).

16. táblázat. Az árvízszint magassága Szegednél (1772–2006)

Év	1772	1816	1855	1865	1876	1879	1895	1919	1932	1970	2006
cm	630	623	687	722	786	806	884	916	923	961	1009

Forrás: ATIKÖVIZIG vízmércei adatai alapján saját szerkesztés

A Tisza árvizeinek kiemelkedő tudósa, Vágás István szerint a Tisza szabályozása a folyó vízjárását jelentősen megváltoztatta. A nagyvizek szintje emelkedett, a kisvizeké süllyedt, az árhullámok levonulása felgyorsult, a főfolyó és a mellékfolyó árhullámjainak kapcsolata megváltozott (Vágás I. 1984).

V.3 Az integrált környezetátalakítás következményei

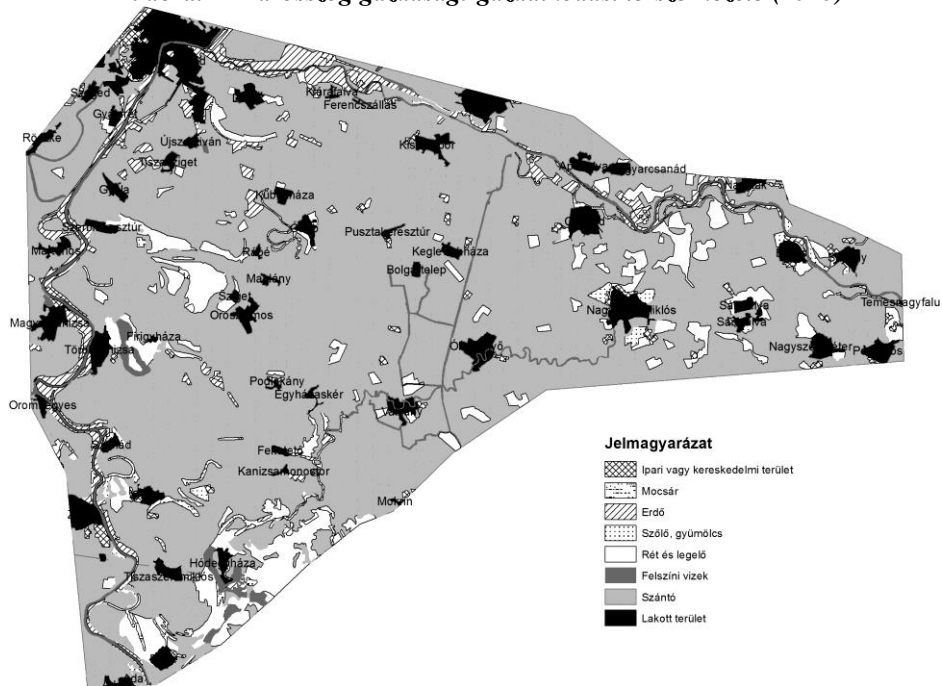
A komplex környezetátalakító munkálatok eredményeként eltűntek az egykori ártéri életterek, az ártéri tájak és élőhelyek, amelyek megfeleltek a nagyállattartó és földművelő életformának. Az integrált környezet-átalakító munkálatok megkezdése (1846) előtt a régió felszíne, a tájhasználat és táj karaktere, valamint geomorfológiai és biogeográfiai képe is változatosabb volt (17. ábra), mint napjainkban (24. ábra).

Karakterisztikusan megváltozott az alacsony és a magas ártér természetes növénytakarója, talajföldrajzi sajátosságai, amelyekben korábban az ún. komplex ártéri gazdálkodás alakult ki, alapvetően állattenyésztő profillal (Frisnyák S. 1990). A 19. század második felében azonban ez a gazdálkodás fokozatosan elsorvadt. Az 1860-as évektől kezdődően a természeti környezetben előidézett változások, a mezőgazdasági termelés költségeinek a növekedése, a gabonakonjunktúra és a gyarapodó népesség a szántóterület erőteljes növekedését, ezáltal a művelési szerkezet gyökeres megváltozását, végső soron a gazdálkodás strukturális átrendeződését eredményezte. A mezőgazdasági tevékenység jelleg egyre inkább a szántóföldi növénytermesztés és az istállózó állattenyésztés felé tolódott el.

A már említett folyószabályozási, ármentesítési, láp- és mocsárlecsapolási munkálatok eredményeként megváltozott a tájhasználat, s a mentesített ártérövezetbe behatolt a szántóföldi kultúra. Fokozatosan megszűnt az ártér és az ármentes térszín határhasználati különbsége, s mindenütt a szántógazdálkodás vált uralkodóvá. A szántóterület növekedése a Marosszög nyugati részén volt a legnagyobb arányú, ahol korábban nagyrészt ingoványok borították a felszínt. A környezet-átalakító munkálatok legközvetlenebb hatása a

határhasználat gyökeres átalakulásában nyilvánult meg. A 19. század második feléből származó, a mezőgazdasági földalapot művelési megoszlását bemutató sta-tisztikai adatok elemzése révén a következő fejezetben pontos képet alkothatunk mindenek mértékéről, intenzitásáról.

24. ábra. A Marosszög gazdasági-gazdálkodási térszerkezete (2018)

Forrás: Corine CLC 2018 térkép alapján saját szerkesztés

A környezet-átalakító munkálatok kétségtelenül sokat javítottak mind az ár-, mind a belvízvédelem terén, ám a már megoldott problémákon túl újabb gondok is jelentkeztek. Az átalakítás kétségtelen pozitívumai ellenére a negatívumok (pl. magas talajvíz, elszikesedés, ökológiai környezet teljes átalakulása, lápi vegetáció megszűnése, stb.) napjainkig ható tényezőiről sem szabad megfeledkezni. A Marosszög lakóinak a Marostól és a Tiszától való rettegése, a szabályozások után sem szűnt meg, bár a gyors mederváltozás veszedelme ugyan kevésbé volt jelentős, ugyanakkor az árvízveszedelem fokozódott (16. táblázat). Míg az árvíz tömege korábban szétszlott, most a gátak között folyt le. Jó példa erre az 1932 tavaszi árvíz is, amikor az árvíz magassága a Maros makói vízmércéjének 0 pontja (79,5 mBf.) felett 5,5 m-re nőtt (85,0 m), vagyis az áradó víztömeg szintje a makói belváros legmagasabb területei (82 mBf.) fölé 3,3 m magasra emelkedett. A Maros árvízveszélye napjainkban sem szűnt meg. Az elmúlt évtizedekben az 5 m-nél magasabb „nagyvízi állapot” (NV) több

esetben is előfordult. Különösen az 1970-1980 közötti évek tűntek ki árvízveszélyükkel, amelyek közül az 1970. évi volt – hosszantartó magas vízállás és az extrém csapadékos tavasz miatt – a legfélelmetesebb. A Maros 1970. május 20-án, este 22 órakor tetőzött 624 centiméteren. E napokban aludtunk ruhástól, néhány kilós csomagunk mellett Kiszomboron, minden pillanatban várva a kitelepítésünket, amely végül nem következett be.

Az elmúlt 150 év változásainak egyik szegmense a Tisza és a Maros szabályozását követő hullámtéri akkumuláció. A Tisza ebből a szempontból hazánk leginkább megkutatott folyója. A Közép- és Alsó-Tiszára vonatkozóan egyaránt közöltek eredményeket (pl. Lovász Gy. 2005, Szlávik L. 2001, Balogh J. et al. 2005, Gábris Gy. 2003, Gábris et al. 2002 stb.). Vízügyi mérések alapján arra a megállapításra jutottak, hogy a Tisza alsó szakaszain a hordalék felhalmozódása a parthoz közel átlagosan évi 5 cm körüli volt az 1976-1983 közötti időszakban. A vizsgálatok szerint helyenként ettől lényegesen eltérő lokális maximumok is előfordultak, az övzátányokon elérte a 60-80 cm-t is az akkumuláció értéke. A számítások szerint a parti sáv 1 napos vízborítása 1 mm átlagos feltöltődéssel jár, így Kisköre-Szeged között övzátányokon a lerakódás mértéke 500 ezer m³/év értéknek adódott. Az említett kutatók véleménye szerint a teljes hullámtéri feliszapolódás 1/4-1/5 része a meder két oldalán, 30-50 m-es szűk sávban rakódik le, a többi pedig a kiszélesedő öblözetekbe kerül.

Az Alsó-Tiszán Mártélynál végzett szemcseösszetétel és nehézfém tartalom vizsgálatok szerint az övzátányon 0,8 cm/év, míg a hullámtér aktív medertől távoli pontján 0,3 cm/év érték adódott az átlagos akkumuláció, a több mint száz éves vizsgálati intervallum idejére vonatkozóan (Kiss T. 2014). Nehézfémek feldúsulása alapján, a szolnoki mintaterülethez hasonlóan itt is duplázódott mértékű hullámtér feltöltődést számítottak az elmúlt 30-40 évre.

A Szegedi Tudományegyetem Természetföldrajzi Tanszékének doktorandusz (PhD) hallgatói (Oroszi V. Gy. 2009, Botlik A. 2005) részletesen tanulmányozták a Maros hullámterének Makó és a torkolat közötti szakaszának akkumulációját, s a tanulmányokból egyértelműen megállapítható, hogy a legintenzívebb akkumuláció elsősorban a Maros hordalékkúpjának előterében (Zugoly térségében), illetve a torkolat közvetlen közelében jellemző. A modell jól mutatja a Makó alatti szakasz mentén az intenzív folyóhát épülést is.

A Maros hullámtér feltöltődését elsősorban az aktív medertől való távolság, a medermintázat és a domborzati viszonyok határozzák meg a Maros hazai szakaszán. Utóbbi miatt az egyes geomorfológiai képződmények eltérő gyorsasággal fejlődnek. A hullámtér mélyebb részei, az egykori folyó-kanyarulatok (meanderek) töltődnek fel a leggyorsabban (1,30-2,45 cm/év), az ártéri lapályok fejlődése már lassabb (0,63 cm/év), míg magasabb fekvésű, inaktív folyóhát csupán 0,23 cm/év feltöltődési ütemet mértek a szabályozás óta eltelt időszakban. A Maros hullámtérben lévő (Kiszombor-Szugoly) inaktív folyóhát zártkertem elmúlt 40 éves mérési adatai alapján az átlagérték 0,19 cm/év

értéknek adódott. Egy-egy árvízi esemény alkalmával mért jelentős akkumuláció (max. 22, ill. 26 cm/árhullám) jelzi az aktív meder környezetének (20-50 méter szélességű sáv) intenzív felmagasodását. A vizsgált öblözetek területén ezzel szemben átlagosan 1,5-3,5 cm üledék rakódott le a hallgatók által vizsgált 2005-2006. évi áradások során. A lerakódott üledék vastagsága exponenciálisan csökkent a medertől távolodva. Az egykori medreket fokozott feltöltődés jellemzi (2-3,5 cm/árhullám). A rövid- és hosszú távú hullámtéri akkumulációs adatok is alátámasztják azt, hogy az árvízvédekezés szempontjából számolni kell a Maros hullámterén is annak felmagasodásával (0,23-3,4 cm/év).

A folyók áradásainak megfékezésére történt több évszázados emberi tevékenység során sem feledkezhetünk meg a belvízi elöntésekről. A Marosszög ár- és belvízmentesítésére különböző társulások alakultak. Az árvízveszély elhárításával párhuzamosan jelentkezett a belvíz- és fakadékvíz elvezetésének és a mocsarak kiszárításának feladata, amelynek kezdeti lépéseit a Felső-Torontáli Ármentesítő Társulat az 1880-as években kezdte el, s 1900-ra 35 km hosszú csatornahálózattal rendelkezett. E feladat megoldására alakult meg 1882-ben az Arankavidéki Belvíz- és Lecsapoló Társaság (142976 kat. hold mentesítésére, amely 41 község határát érintette). A belvizek levezetésére szolgált 446 kilométernyi csatornahálózat, továbbá öt állandó szivattyútelep, összesen 340 lóerőre, másodpercenként 4.00 köbméter munkaképességgel, végül a főcsatorna védtöltéseibe épített 13 darab, vaskapuvá ellátott csőáteresz. A főcsatornát maga az Aranka alkotja, mely 117.5 km. hosszú, 7.0 m. fenékszélességgel; vizei a Felsőtorontáli Ármentesítő Társulattól készített kettős nyílású padéi zsilipen át ömlenek a Tiszába. E főcsatorna mindkét partján 39.957 m. hosszú védtöltésekkel van ellátva, melyekbe az oldalvizek beeresztése céljából, a mellécsatornák betorkolásánál 13 csőáteresz van beépítve (*Borovszky S. 1909*). A Törökkanizsai Belvíz- és Lecsapoló Társaság (16 ezer hold mentesítése alakult 1889-ben, e területek Törökkanizsa és Oroszlámos határában vannak). A társulatnak 118 km. hosszú csatornái és ezek mentén töltései vannak. Egy szivattyú-telepe van, mely két körszivattyúval, 0,90 m. átmérőjű nyomócsővel, 117 lóerejű gőzgéppel, másodpercenként 200 liter víz kiemelésére van berendezve (*Borovszky S. 1909*).

A 19. sz. végén elkezdett munkálatok áthúzódtak a 20. század elejére is. A Marosszög mélyebben fekvő – egykori alacsony ártéri térszíneinek – belvizeit – a vizsgált időszak végén – mintegy 600 km hosszú csatornahálózat segít elvezetni. A belvízrendezések első időszakában (1892-ig) a természetes erek és régi folyómedrek felhasználásával árvédelmi zsilipeket, majd később – főként gőzüzemű – szivattyútelepeket építettek és a legszükségesebb mellécsatorna hálózatot (470 km összes hosszúságban). A belvízrendezés második időszakában (1892-től) megkezdődtek azok a főcsatorna-bővítések és a mellékhálózat-ékesítés, amelyek helyes vonalozásuk miatt ma is alapját képezik belvízi

csatorna-hálózatunknak. Ebben az időszakban épült például a Kiszombor-csipkési és az őszentiváni szivattyútelep is (17. táblázat).

17. táblázat. A Marosszög jelentősebb belvízelvezető fő- és mellék-csatornái (1897)

Név	Típus	Hosszúság (km)	Öblözet (km ²)	Befogadó vízfolyás
Aranka	főcsatorna	117,5	1470,1	Tisza
Óbesenyő-Csanádi	mellékcatorna	446,0	1000*	Aranka
Kocsóhát-Kiszombori	mellékcatorna			Aranka
Kocsóhát-Vöröscsárdai	mellékcatorna			Aranka
Egyházaskér-Potosvidéki	mellékcatorna			Aranka
Súlymos-ÓArankai	mellékcatorna			Aranka
Vok	főcsatorna	118,0	250*	Tisza
Peszéri	mellékcatorna			Tisza
Törökkanizsa-Óroszlámosi	mellékcatorna			Tisza
Porgány-ér	mellékcatorna	12,7	35,1	Aranka
Őszentiváni	mellékcatorna	10,1	44,7	Tisza
Szőreg-Deszk-Kübekházi **	mellékcatorna	13,3	45,9	Maros
Deszk-Fehértói **	mellékcatorna	9,6	81,1	Maros
Kiszombor-Csipkési **	mellékcatorna	5,6	15,8	Maros

* becslés ** 1920 után kiépítve

Forrás: ATIVIZIG és Borovszky S. (1909) adatai alapján saját szerkesztés

25. ábra. A Marosszög vízrendszere (1901)

Forrás: Országos Széchenyi Könyvtár (rajzolta: Vályi Béla mérnök 1901)

A trianoni határok meghúzása az elmúlt 100 évben újabb súlyos problémákat generált. A Marosszög területe délnyugati irányba lejt, tehát esetleges töltésszakadás esetén a kiömlő víz a trianoni határ felé áramlana. A trianoni határ megvonása után azonban a Magyarországon maradt belvízcsatornák lejtését megfordították és kialakították a Maros-balparti és az Új-szegedi vízrendszert. Ennek alapvető oka, hogy románok előbb az Aranka irányába történő lefolyást (1922), majd a Porgány-éren történő lefolyást (1926) is lezárták. Ezért a belvizek elvezetése a Maros irányába történik, négy főcsatorna (Szőreg-Deszk-Kübekházi-, Kiszombor-Csipkési-, Kocsóhát-Porgányéri, Deszk-Fehértói-) és az azokon lévő átemelő szivattyúk segítségével (2011. évi CXCVI. törvény a nemzeti vagyorról).

Az V. fejezet megírásához felhasznált irodalom

Balogh J. – Nagy I. – Schweitzer F. (2005): A Közép-Tisza mente geomorfológiai adottságainak és a hullámterek feliszapolódásának vizsgálata mintaterületeken. Földrajzi Értesítő 54/1-2: pp. 29-59.

Blazovich L. (1993): Makó története a kezdetektől 1849-ig. Makó, p. 720.

Blanka V.-Kiss T. (2006/a): Ártérfejlődés és növényzet kapcsolatának vizsgálata a Maros hullámterén (Biogeomorfológia). Tájökológiai Lapok 4/2. pp. 301-308.

Blanka V.-Kiss T. (2006/b): Kanyarulatfejlődés vizsgálata a Maros alsó szakaszán. Hidrológiai Közönlöny 86/4. 19-23.

Borovszky S. (1909): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Bp.

Botár I.-Károlyi Zs. (1971): A Tisza szabályozása I. rész (1846-1879). In. Vízügyi Történeti Füzetek 3. pp. 18-72.

Botlik A. (2005): Az ártéri akkumuláció vizsgálata a Maros magyarországi szakaszán. SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai T., Szeged; pp. 1-53.

Eperjessy K. (1927/a): A Maros szabályozása Makónál 1754-ben. In. Barna J. – Eperjessy K. (szerk.) Csanád Vármegyei Könyvtár 12. Makó; pp. 1-22.

Eperjessy K. (1993): Politikai és gazdasági elemek a Maros folyó történetében. In. Halmágyi P. (szerk.) A makói múzeum füzetek 76., Makó.

Eperjessy K. (1927/b): Repartitio operationem ad Aggeret Zomboriensis. Torontál vármegye. közgyűlésének jkv. XIV-205. 11. 886/1784. júl. 10.

Fejér L. (2001): Vizeink krónikája. Budapest.

Frisnyák S.(2012): Tájhasználat és térszervezés: történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza p. 201.

Gábris, Gy. (2003): Övzátony vagy parti hát? Földrajzi Közlemények CXXVII (LI.) kötet 1-4. szám. Budapest. pp. 178-184.

Gábris Gy. – Telbisz T. – Nagy B. – Belardinelli E. (2002): A tiszai hullámtér feltöltődésének kérdése és az üledékképződés geomorfológiai alapjai. Vízügyi Közl. 84/3: pp. 305-318.

- Gillyén J. (1912a):* A Maros hajózhatósága. *Vízügyi Közl.* 2/4: pp. 70-72.
- Gillyén J. (1912b):* A Maros szabályozás mai állása. *Vízügyi Közl.* pp. 63-64.
- Ihrig D. (1973):* A magyar vízszabályozás története, Budapest.
- Jelentős Vízgazdálkodási Kérdések* 2-21. Maros vízgyűjtő-gazdálkodási tervezési alegység VITAANYAG, Szeged, 2020. ápr. 22. p. 27. <http://vizeink.hu/wp> (letöltés ideje. 2020. december 21.)
- Iványi B. (1948):* A Tisza kisvízi szabályozása. *Vízügyi Közlemények*, 1948. évi 2., 3. és 4. szám, pp. 131-159., pp. 271-304, és pp. 398-435.
- Kiss T. (2014):* A fluvialis folyamatok antropogén hatásra megváltozó dinamikája: egyensúly és érzékenység vizsgálata folyóvízi környezetben. Akadémiai doktori disszertáció tézisei. Szeged, p.10.
- Kvassay J. (1902):* A szabályozások hatása a folyók vízjárására Magyarországon. *Vízügyi Közlemények* 15: pp. 7-27.
- Lacza I. (1975/a):* A Maros szabályozása és kanyarulati viszonyai. In. *Vízrajzi Atlasz sorozat* 19. Maros. VITUKI, Bp. pp. 20-23.
- Lászlóffy W. (1982):* A Tisza. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 610.
- Lovász Gy. (2005):* A hullámtéri akkumuláció gyakorisága a Tisza középső folyásszakaszán. *Földrajzi Közlemények* 129/3-4: pp. 125-132.
- Marosvári A. (szerk.). (2008)* Kiszombor története I-II.. Kiszombor, 2008.
- Márton Gy. (1914):* A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei (az Aranka és a Szárazér). *Földrajzi Közlemények* 52: pp. 282-301.
- Oroszi V. Gy. (2009):* Hullámtér-fejlődés vizsgálata a Maros magyarországi szakaszán, Doktori (PhD) értekezés, Szeged. p. 135.
- Peja Gy. (1935):* Makó és környékének felszíne. In. Eperjessy K. (szerk.) *Csanádvármegyei Könyvtár* 27. Makó, 25 p.
- Schweitzer F. (2001):* A magyarországi folyószabályozások geomorfológiai vonatkozásai. Folyóink hullámtereinek fejlődése, kapcsolatuk az árvizekkel és az árvízvédelmi töltésekkel. *Földrajzi Értesítő* 50/1-4: pp. 63-72.
- Sipos Gy. (szerk.) 2012:* A Maros folyó múltja, jelene, jövője. Editura Universităţii de Vest din Timişoara, p.212.
- Szlávik L. (2001):* A Tisza-völgy árvízvédelme és fejlesztése. In. Dormány G. – Kovács F. – Péti M. – Rakonczi J. (szerk.) *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén* (I. Magyar Földrajzi Konferencia CD-kiadványa). Szeged.
- Szűcs S.(1987):* Régi magyar vízvilág, 81. p.
- Török I. (1977):* A Maros folyó 0-51,33 fkm közötti szakasza általános szabályozási terve. Alsó-Tisza Vidéki Vízügyi Igazgatóság, Szeged.
- Vágás I. (1981):* A vízszint természetes duzzasztásának és süllyesztésének meghatározó szerepe a Tisza és alföldi mellékfolyóinak vízjárásában. *Hidr. Közl.*, 1981/9.
2011. évi CXCVI. törvény a nemzeti vagyronról

VI. Az integrált környezet-átalakító munkálatok hatása a marosszögi települések tájhasználatára

Az 1848-49-es polgári forradalom társadalmi-gazdasági hatásain túlmenően ebben az időszakban köszöntött be a régóta várt gabonakonjunktúra, mellyel párhuzamosan megindult az ármentesítés és a folyószabályozás, a határtagosításának kezdete, valamint a termelési eszközök, technológiák modernizációja, mindez pedig azt jelentette, hogy új fejlődési szakaszba lépett a Marosszög gazdasága. Az 1840-es évek végén meginduló komplex vízszabályozási és árvíz-mentesítési munkálatok – szerves egységben a kiépülő vonalas infrastruktúrával –, a nemzetközi gabonakonjunktúra, valamint a kiegyezést követően megalakuló Osztrák-Magyar Monarchia védett belső piacai egyaránt azt eredményezték, hogy a 19. század végére a Marosszög mezőgazdasági súlya, szerepe, földhasznosítási formái jelentős mértékben átstrukturálódtak.

A komplex környezetátalakító munkálatok eredményeként több mint 120 ezer hektár vált hasznosíthatóvá (*Kókai S. 2004/a*). A marosszögi gazdaság egyes ágazatai a 19. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységesülő gazdasági térstruktúrához (*Kókai S. 2000*). Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a Marosszög helyét a Kárpát-medence, s ezen belül az Alföld és a Bánság földrajzi munkamegosztásában (*8. táblázat, 18-20. táblázat*), s ezek a mennyiségi és minőségi változások a társadalmi-gazdasági sajátosságok alapján értékelhetők.

A gazdaság legfontosabb ágazatait elemezve megállapítható, hogy a modernizáció csak felszínesen érintette – és nem is minden gazdasági ágát egyformán – a régiót (*Kókai S. 2002*). A mezőgazdasági tevékenység régióon belüli differenciálódása felgyorsult, belső és külső kapcsolatrendszere, térszerkezete és árualapja mind a mennyiségi, mind a minőségi mutatókat tekintve megváltozott, s kialakultak a tökéletes mezőgazdaság termelési és kapcsolat-rendszerét jellemző sajátosságok. Az agrártermékek folyamatosan emelkedő árai, biztos piaci és a szállítási-feldolgozási feltételek megteremtése azt eredményezte, hogy az extenzív növekedés rendelkezésére álló tartalékterüleit (pl. árterek, rétek és legelők, erdők stb.) is igénybe véve a termelés a búza és kukorica természetesen alapuló monokultúras jellegű gazdálkodás irányába tolódott el.

VI.1 A marosszögi települések földhasznosítási viszonyai

A környezetátalakító munkálatok hatására megváltozott a Marosszög földhasznosítása (az agrártermelés strukturális átalakulását a *18-19. táblázat* adatai mutatják) és gazdálkodási feltételrendszere (*Kókai S. 2004/b*).

18. táblázat. A Marosszög településeinek földhasznosítása (1895)

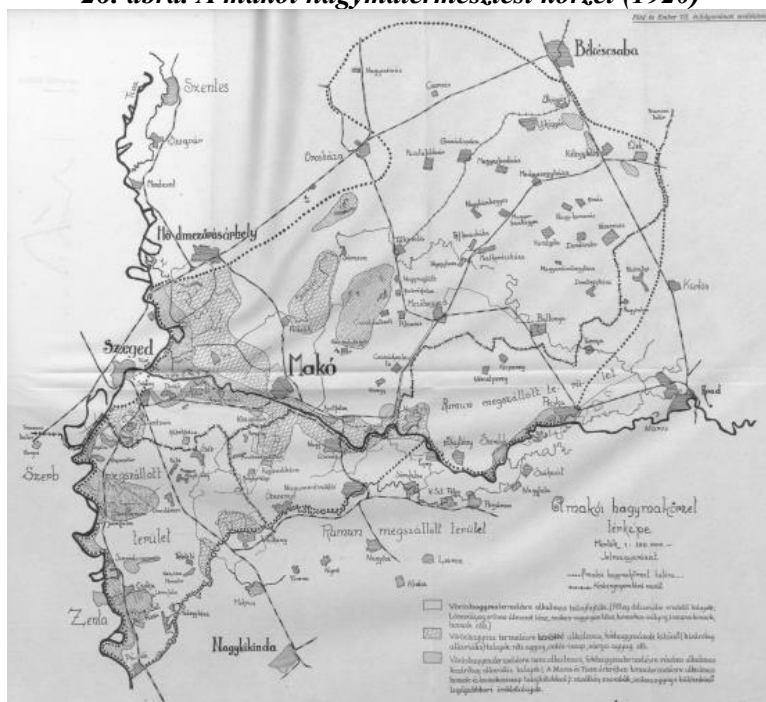
Település	Terület (hold)	A földterület %-os megoszlása (1895)						
		szántó	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	hasznavehetetlen
<i>Szőreg</i>	7860	93,2	1,7	0,5	3,3	-	-	1,3
<i>Deszk</i>	10225	66,7	4,2	0,2	18,7	2,9	0,4	6,8
<i>Kláralfalva</i>	842	55,5	18,6	0,01	6,7	9,09	-	10,1
<i>Ferencszállás</i>	52	82,7	-	-	-	-	-	17,3
<i>Kiszombor</i>	10278	79,7	2,3	0,6	9,0	3,7	-	4,7
<i>Ószentiván</i>	4109	82,7	2,6	0,2	9,6	1,5	0,4	2,7
<i>Újszentiván</i>	2944	85,1	0,1	1,1	8,8	0,4	-	4,5
<i>Kübekháza</i>	3584	89,1	-	1,2	7,6	0,1	-	2,0
<i>Gyála</i>	9712	78,5	0,9	1,1	6,1	1,1	-	12,3
<i>Óbéb</i>	9828	83,1	0,01	0,19	11,2	0,4	-	5,1
<i>Rabé</i>	472	79,6	2,5	0,4	13,3	-	-	4,2
<i>Ókeresztúr</i>	10112	55,6	4,9	0,5	27,8	0,7	-	10,5
<i>Porgány</i>	6067	92,5	-	0,01	2,0	0,59	-	5,0
<i>Keglevichháza</i>	2045	85,9	-	2,3	5,0	-	-	6,8
<i>Bolgártelep</i>	1156	74,2	-	1,0	17,8	-	-	7,0
<i>Magyarkeresztúr</i>	1115	97,3	-	0,1	-	-	-	2,6
<i>Oroszlámos</i>	19702	77,7	2,7	0,3	17,1	0,4	-	1,8
<i>Magyarmajdány</i>	1203	90,9	0,9	0,8	5,4	-	-	2,0
<i>Józseffalva</i>	6606	77,5	0,8	0,8	13,6	0,6	-	6,7
<i>Egyházaskér</i>	1179	90,5	1,2	0,1	3,0	-	-	5,2
<i>Törökkanizsa</i>	14474	65,3	7,0	0,3	21,6	1,5	0,2	4,3
<i>Battyánháza</i>	689	87,2	-	-	12,8	-	-	-
<i>Magyarpadé</i>	11134	53,8	5,5	0,01	31,2	1,3	0,19	8,0
<i>Szanád</i>	8146	68,5	6,2	0,9	16,1	0,1	-	8,2
<i>Csóka</i>	9456	71,3	3,1	1,5	13,3	1,2	1,2	8,4
<i>Feketető</i>	3516	73,2	8,2	0,5	13,9	-	-	4,2
<i>Bánátmonostor</i>	1463	51,1	0,4	-	45,0	-	-	3,5
<i>Tiszszentmiklós</i>	15236	56,4	10,7	0,6	23,4	1,1	2,3	5,5
<i>Hódegyháza</i>	330	46,0	-	1,8	27,5	-	-	24,7
<i>Szerb-Padé</i>	2407	70,6	0,1	4,9	18,2	-	-	6,2
<i>Valkány</i>	23375	83,8	5,4	0,3	6,1	0,3	0,01	4,09
Nagycsanád	14455	74,9	1,8	0,6	5,6	11,1	0,1	5,9
Ócsanád	4090	76,0	3,2	1,4	13,3	0,1	0,2	5,8
Nagyszentmiklós	17281	67,7	6,6	2,4	13,0	4,0	0,1	6,2
Németszentmiklós	5427	78,0	8,6	3,8	3,5	-	0,2	5,9
Óbesenyő	15548	87,1	3,2	2,9	2,0	-	0,1	4,7
Egres	9961	69,2	8,1	0,6	8,3	7,1	-	6,7
Sárafalva	13128	77,7	7,2	1,3	8,1	-	0,1	6,6
Németszentpéter	2005	81,3	1,9	2,9	7,0	0,3	-	6,6
Perjámos	10903	73,1	3,8	1,6	6,3	9,1	0,1	6,0
Összesen	292115	74,5	4,5	1,0	12,6	1,8	0,2	5,4

Forrás. Az 1895. évi adatok alapján saját szerkesztés

A településsoros adatfelvétel lehetővé teszi, hogy a régió egészére jellemző tájhasználat mellett – az agroökológiai feltételekhez alkalmazkodó – lokális tájszerkezeteket is megismerjük. Harminc év alatt, 1895-re, jelentős aránytölődés következett be a települések határterületeinek művelési szerkezetében. A környezeti változások, a gabonakonjunktúra, a népességgyarapodás erőteljes üteme együttesen azt eredményezte, hogy a vizsgált régióban a szántóterület megnövekedett, különösen a Nyugat-Marosszögben.

A tájhasználat egyes elemeit tekintve a szántók területe 1895-re 74,9%-ot ért el, a rét és legelőterületek drasztikusan lecsökkentek (17,1%, 1895-ben), s a gazdálkodás strukturális átrendeződése felgyorsult (18. táblázat). E folyamat egyik jeleként mindenhol uralkodóvá vált a vetésforgó, s a mezőgazdasági tevékenység jellege egyre inkább a szántógazdálkodás felé tolódott el (Kókai S. 2006/a). A határhasználat gyökeres átalakulásának folyamatát felgyorsították a fentebb említett társadalmi-gazdasági folyamatok, s ehhez még nagymértékben hozzájárultak a németek – magasabb szaktudásukkal – és a bolgárok – 5-10 hektáros öntözött parcellák (ún. "bolgárkertészetek") kialakulása (pl. Nagycsanád, Csóka stb.) – belterjes gazdaságai, valamint az intenzív mezőgazdasági kultúrák elterjedése (pl. hagyma, saláta, burgonya, rózszatermesztés stb.). E tekintetben régi-új sikernövényként jelent meg a hagyma (26. ábra).

26. ábra. A makói hagymatermesztési körzet (1920)

Forrás: A Föld és Ember VII. évfolyamának melléklete

A makói hagymatermesztés 1861-ben, – a belső legelők felosztása után – került át a kertekből a szántóföldekre, ami ugrásszerű természetnövekedést eredményezett. Elősegítette mindezt, hogy a vámhatárok megszüntetése nagy mértékben elősegítette a makói hagyma bejutását az osztrák piacra. Ezt elősegítette, hogy az Osztrák Államvasút Társaság 1857 őszén adta át a forgalomnak a szeged–temesvári vasútvonalat. S miután a makói határ kicsinynek bizonyult, a termelők egyre nagyobb számban vették bérbe a szomszédos megyék, s így a Marosszög felszántott területeit. A Marosszögben hagymát termelő kertészek a makói és a csanádi révet vették igénybe. A makói hagymakertészek 1879-től a hagymatermeléssel átmentek a Maroson túlra, a Marosszög területére. A Rónay- és a Nákó birtokból kitűnő minőségű, friss erdőirtásföldet kaptak haszonbérbe. A földet általában gőzekével szántva vették ki. Minden évben más helyen kapták a bérleményt. Csóka határában a Léderer-féle birtok, ahol kitelepedett makói hagymakertészek makói hagymát termeltek. Az uradalom Trianon előtt értékesítés végett Makón kirendeltséget tartott fenn.

A 19. század végére a trianoni békekötésig a makói hagymakörzet Csanád, Békés, Arad és Torontál vármegye területeit is magába foglalta. A szántó területi növekedését a gazdaságosság, a földterületek termőképessége, az ökológiai adottságok és a piacra jutás feltételei, lehetőségei egyaránt befolyásolták (Kókai S. 2006/a). A makói hagymás társadalomnak különösen nagy veszteséget okozott a marosszögi földek elszakítása, hiszen ezek évtizedek óta a makói hagymakörzet fontos részét alkották.

A szántó részarányának növekedése az egyes településeken differenciáltan történt (18. táblázat). A legnagyobb arányban az Ócsanád-Óbesenyő vonaltól ÉNy-ra elterülő, korábban mocsaras-ingoványos területen következett be (pl. Gyálán, Hódegyháza és Padén több mint kétszeresére, Klárafalván, Rabén és Szajánban több mint 70 %-kal nőtt a szántó kiterjedése stb.). A frissen művelés alá vont terület kezdetben az egykori szántók pereméhez kapcsolódott, míg az ár- és belvízveszély elhárulása után a korábbi árterület egyéb művelésre alkalmas részeit is feltörték (24. ábra). Az új szántóparcellák többségét a rét és legelőterületek rovására alakították ki.

A jó minőségű rét és legelő területek az ármentes térszíneket övezték. Kezdetben a gyepterületek legjobb adottságú, víztől már kevésbé veszélyeztetett részeit törték fel szántónak. A rét aránya a korábbinak majdnem a felére csökkent, s alig érte el a 4,5%-ot, amely alacsonyabb volt, mint az országos átlag (8,6%, 1895-ben). Az általános csökkenés területi differenciáit a települési szintű adatok jól reprezentálják. A legelő területek csökkenése (21,1%-ról 12,6%-ra), hasonlóképpen alakult, részben a nyílt ártér legelőként került hasznosításra, esetenként öntözték is, mint pl. Kiszomboron 15 kat. holdat az 1890-es években (Kiss M.H. 1940). Másrészt a 19. század végén készült térképekről megállapítható, hogy a legelők egy része a korábbi mélyebb fekvésű térszíneket (pl. Stara Torina mocsár Deszktől délre, Öreg és Új mocsár

Óbesenyő határában stb.) foglalták el, amelyeket a 19. század végén is időszakos legelőként hasznosították. A rét és legelő területek mérsékeltebb zsugorodását a jó minőségű föld bősége is lassította, így a tradicionálisan jó minőségű – akár ármentes térszínen is elhelyezkedő – legelők kisebb foltjai évtizedekig megmaradtak (pl. kiszombori Gulyás-gyep stb.). A rendelkezésre álló térképek segítségével rekonstruálni lehet (27-29. ábra) az egyes települések határhatalmának változását, amelyeket összehasonlítva a 17-18. ábrákkal, jól láthatóak az átalakulás területi aspektusai is.

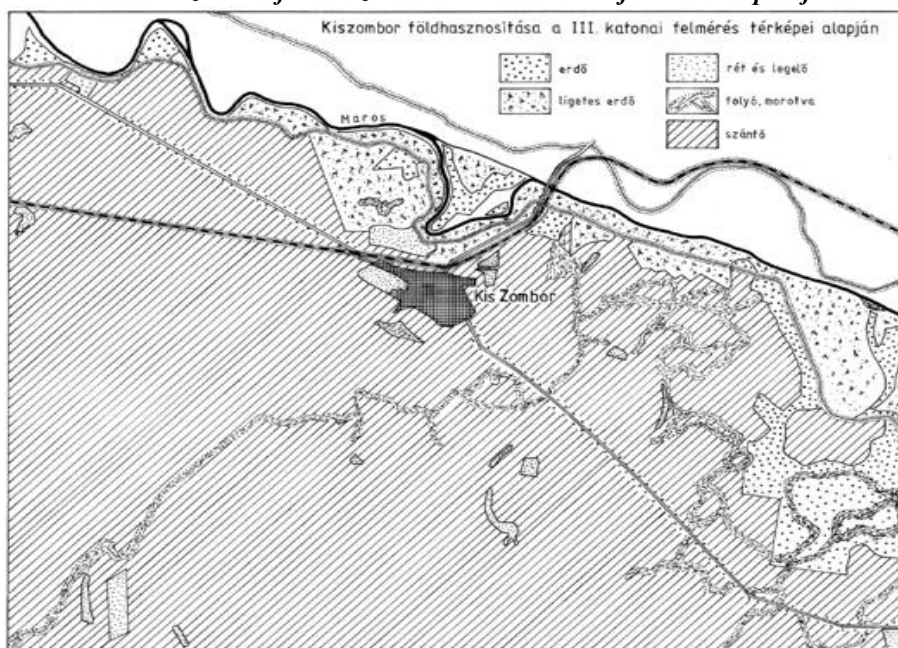
Kiszombor határában is mélyreható változások indultak meg, egyre erőteljesebben átalakítva a földhasznosítás évszázadok alatt kialakult rendjét (17. ábra). A fenti folyamatok legszembetűnőbb eredménye (27. ábra, 18-19. táblázat) a szántó területének növekedése, illetve a gyepterületek drasztikus csökkenése volt. A rétként hasznosított határterületek elsősorban a Maros bal parti, erdőfoltokkal tarkított mélyedéseit, valamint a Porgány-eret öveztek. Változott idővel a szőlő- és a hasznavehetetlen terület aránya és területi elhelyezkedése is. Erre jó példa a szőlőtermő-területek eltolódása, mely az 1780-as években a mai Szőlő utca környékére, az 1900-as évek elején a Pollner Kálmán utca környékére (Új-telep) koncentrált. A legdrasztikusabb az erdő terület csökkenése volt, mely az 1860-as évektől egészen az 1930-as évekig tartott, olyannyira, hogy napjainkra az egykor híres tölgyerdőnek már csak 1-2 megmaradt példány látható (pl. általános iskola melletti védett tölgy, a köztemető néhány idősebb tölgyfája stb.). A népesség számának növekedése egyébként nem indokolta a művelési szerkezet ilyen mértékű átalakítását a településen. 1851-től (2586 fő) 1890-ig (3998 fő) ténylegesen 1412 fővel (54,6%) gyarapodott a lakosság száma, melynek elegendő élelemmel történő ellátásának kényszere a belterjesség fokozásával is megoldható lett volna. Sajnos, a művelési szerkezet nem kellően átgondolt és végrehajtott átalakítása következtében a természeti környezet-potenciál optimális kihasználásának az esélye egyre inkább romlott, ami a település társadalmi-gazdasági viszonyait előnytelenül befolyásolta.

A tájhasználat-változással a termékstruktúra is átalakult. Növelte a gondokat az is, hogy Kiszomboron nagyon kedvezőtlen volt birtokszerkezet (nem volt nagybirtok, öt középbirtok, kisbirtok is csak tíz, a törpebirtokosok zöme 2-3 holdon termelt) és nagyfokú tőkeszegénység jellemezte a gazdasági életet. Alig volt 1-2 tőkeerős, jól felszerelt gazdaság, innovatív szemléletű gazdálkodó, aki egyaránt figyelembe vette a természeti adottságokat, valamint a szántóföldi növénytermesztés és az állattenyésztés érdekeit, lehetőségeit.

A földhasznosítás szerkezetében bekövetkezett változás a településen folyó állattenyésztésre is hatott, megszűnt a léalapja a külterjes állattenyésztésnek, s ezzel a gazdákat a belterjesebb tartásmódra kényszerítette. Az intenzív tenyésztés megvalósítása a fajtajelleg átalakítását igényelte – az állatállomány nagy része az uradalomé volt, ahol a lótenyésztés (mezőhegyesi nőniusz) és a

szarvasmarha tenyésztés (szimenthali fajta) dominált –, a lakosság a sertésfajták közül a mangalicát tenyésztette, s kismértékű volt a baromfi- és selyemhernyó tenyésztés. Az első világháború előtt a község állatállománya az alábbiak szerint tagolódott: 1160 db szarvasmarha, 880 db ló, 3580 db sertés, 71 db juh, mely semmiképpen sem utal intenzív állattenyésztésre (20. táblázat). A gabonafélék erőltetett termelése, a szántóföldi takarmánynövények nagyobb volumenű termesztésének hiánya, az ipari növények és kertészeti kultúrák elterjedése egyaránt azt eredményezte, hogy az állattenyésztés háttérbe szorult. Az állattenyésztés egyik ágazatában sem alakult ki specializáció – miként a 18. században a sertés és a szarvasmarha tenyésztés -, bár a 19. század végén a település állatállománya viszonylag jelentős volt a térségben.

27. ábra. Kiszombor földhasznosítása a III. katonai felmérés időpontjában

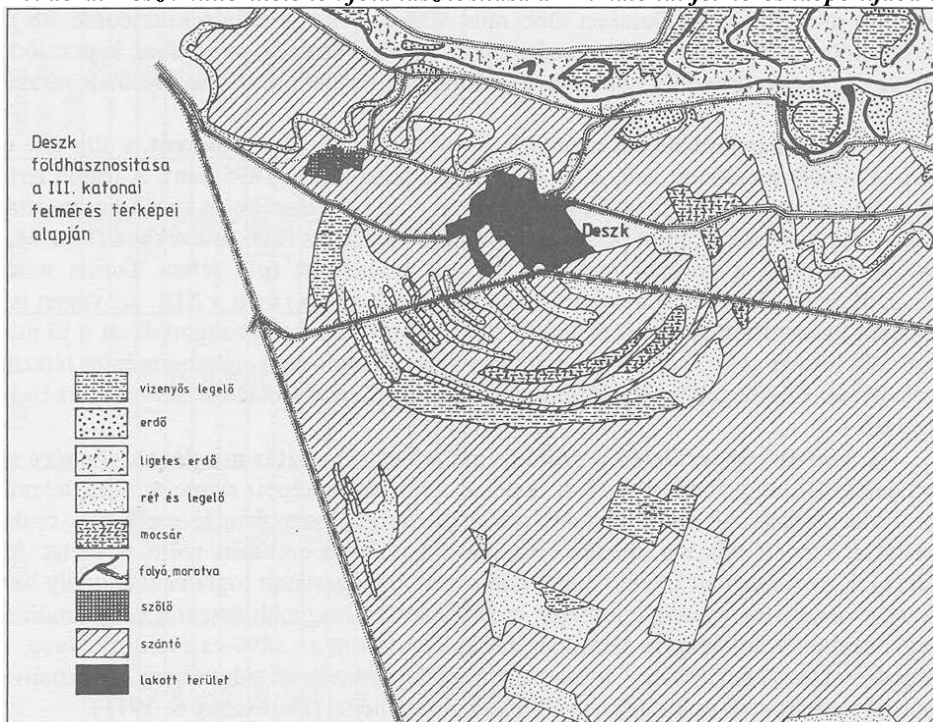
Forrás: harmadik katonai felmérés térképlapjai alapján saját szerkesztés

Kiszomboron a 19-20. századfordulójára a mezőgazdaságilag hasznosított terület aránya meghaladta a 95%-ot, így a termelés ökológiai feltételei visszafordíthatatlanul megváltoztak. A vonalas infrastruktúra átrendeződése és gyors kiépülése markáns térszerkezeti változásokat is eredményezett, melyek alapjaiban formálták át a település társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszerét. Mindez azt is jelentette, hogy a település legfontosabb piacközpontja Szeged lett (a falu lakói 5-6 órás szekerezést vállalva is felkeresték áruikkal a város heti piacait), s átértékelődött Makó, Nagykikinda, Kanizsa és Nagyszentmiklós

szerepe és kapcsolatrendszere is. A differenciált fejlődés ellenére Kiszombor társadalmi-gazdasági élete olyan mértékű fejlődésen ment keresztül, mely a 20. század elejére túllépett a gyarapodó népesség (míg 1880-ban 3707 fő, 1920-ban már 4329 fő) alapvető igényeinek kielégítésén, s a mikrorégió egyik fontos mezőgazdasági árutermelő településévé fejlődött.

A Marosszög egykori övzátonyai sok szikes rétet őriznek napjainkban is. Közülük legnagyobb, legértékesebb a Szőreg–Deszki-legelő (28. ábra). A legelő 537 hektár kiterjedésű pannon szikes sztyeppék és mocsarak egyik legszebb marosszögi területe, amit a vöröshasú unka (*Bombina bombina*) jelenléte miatt 2007-ben kiemelt jelentőségű Természetmegőrzési Területté nyilvánították (Natura 2000). Jórészt még természetes jellegű szikes gyepek, amit főként kaszálóként, kis részét legelőként hasznosítják (24. ábra). Sajnos ez a gyepek sem teljesen egybefüggő: épületek, kerítések, karámok, erdősávok szabdalják fel. Értékes gyepek találhatóak még Tiszaszigeten (Térvár, Fertály), Szőregen (Tatari-bara) és a ferencszállási határban a vasút mellett. Ez utóbbi terület igazi unikum, mert a szőregi Tatari-bara mellett ez mutatja leginkább a Marosszög eredeti, természetközeli erdős sztyepp jellegét. Az egykori meanderekben szikes rétek, míg az övzátonyokon őszirózsás rétsztyepp található.

28. ábra. Deszk külterületének földhasznosítása a III. katonai felmérés időpontjában

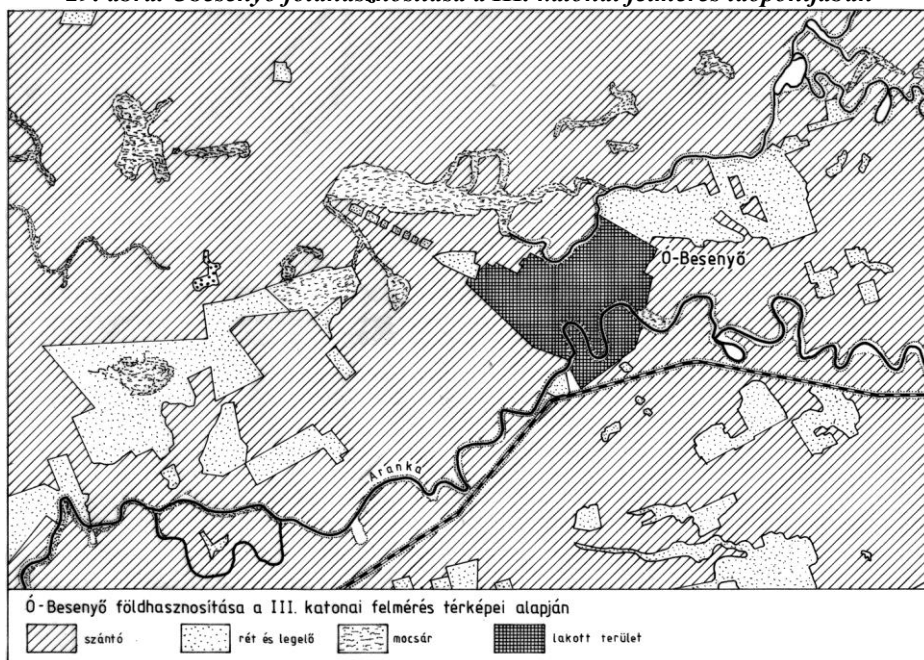
Forrás: harmadik katonai felmérés térképlapjai alapján saját szerkesztés

Óbesenyőn a település belsőségétől északkeletre húzódó Golemi-rét szántóvá történő átalakítása említhető. Elsősorban a belsőségtől északnyugatra (pl. Livadai, Sarancitai, Kocsóháti külterületek stb.), illetve délre (pl. Vincehát stb.) eső területeken volt markáns a földhasznosítási szerkezet megváltozása (29. ábra). Felszántották a Kocsóháti-rét és a Felső-Aranka-ér környékének számottevő részét, illetve a települést délkeletről övező területet.

A Marosszögben a szőlő- és gyümölcsstermesztés nem volt számottevő, a földalap alig egy százalékára terjedt ki, amelyben jelentős szerepe volt a filoxéravésznek is. Másrészt a homokos hátaikat, amelyek esetleg alkalmasak lettek volna szőlő termesztésére, szántóként művelték. A filoxéra-vész és az azt követő rekonstrukció mértékére a statisztikai adatok alapján is következtethetünk (18-19. táblázat).

Az egykori alacsony ártér nádas-gyékényes vegetációja, amely évszázadokon át fontos funkciót töltött be a lakosság gazdálkodásában, a 19. század végén sem veszítette el jelentőségét, mert alapvető építőanyagként szolgált. Területe azonban fokozatosan csökkent.

29. ábra. Óbesenyő földhasznosítása a III. katonai felmérés időpontjában

Forrás: harmadik katonai felmérés térképlapjai alapján saját szerkesztés

A szabályozási munkálatok során jelentős területekről (főként a Tisza és Maros menti térszínekről) kiirtották az erdőket (pl. felhasználva a meder kialakítására, partvédőművek készítésére stb.), de jelentős csökkenést

eredményezhetett a jobb talajadottság is. Nemcsak kisebb erdőfoltok tűntek el, hanem nagyobb – akár több száz holdas – erdők is (pl. Ladányi-erdő, Vér-erdő stb.), melyek eredményeként az erdő aránya 3,2%-ról 1,8%-ra csökkent. A 20. században tovább fogyatkozott az erdők területe, s következő jelentősebb erdők maradtak meg: a Tálagyi erdő (134 ha), a Szőregi erdő (82 ha), a Budzsáki erdő (72 ha), a Deszki- puszta erdő sávja (70 ha), Kübekháza területén pedig kb. 60 ha-os erdő (24. ábra). A marosszögi övzátányokra (pl. Deszk, Tiszasziget stb.) kocsányos tölgyet telepítettek, amely sziki tölgyessé alakult át.

A 19/20. század fordulójára a mezőgazdaságilag hasznosított terület a Marosszög területén meghaladta a 90 %-ot, míg a művelésre alkalmatlan terület – a környezetátalakító munkálatoknak köszönhetően – ötödére csökkent (3 % 1895-ben), így a termelés ökológiai feltételei visszafordíthatatlanul megváltoztak, melynek tartósságát a vetésforgó alkalmazása egyre inkább elmélyítette (Kókai S. 2010/a). A polikultúras gazdálkodás ellenére a Marosszög mezőgazdasági élete olyan mértékű fejlődésen ment keresztül, amely a 20. sz. elejére túllépett a gyorsan gyarapodó népesség alapvető igényeinek kielégítésén, s hazánk egyik fontos árutermelő körzetévé fejlődött.

Az 1909. évi kataszteri felmérés szerint a szántók részaránya (77,9%) emelkedett, a kertekkel együtt megközelítette a nyolcvan százalékot. A növekedés forrásai a rét és legelő területek csökkenése (pl. Óbéd, Törökkanizsa, Tiszszentmiklós, Nagyszentmiklós stb.) és az erdők kivágása (pl. Kiszombor stb.). A rétek és legelők 11,4%-kal, a szőlők 1,9%-kal, az erdők 1.3%-kal részesedtek a mezőgazdasági földalapról. A filoxeravész utáni sikeres szőlő telepítések eredményeként e fontos haszonnövény termőterülete megduplázódott. Az erdők tekintetében a korábban méltán híres nagyszentmiklósi és ladányi erdőket kivágták, s csak a csanádi és a perjámosi erdők maradtak fenn. A terméketlennek minősített területek 6,30%-ot tettek ki.

Az egyes művelési ágak jövedelmi viszonyai jelentősen eltértek. A régió kataszteri tiszta jövedelmének (4238152 korona) közel kilencven százaléka (3791939 korona) a szántógazdálkodásból származott. A régió egy katasztrális holdra jutó átlagos tiszta jövedelme 15 korona 39 fillér volt, úgy, hogy a terméketlen területekre nem került megállapításra tiszta jövedelem.

A magyarországi átlagos tiszta fövedelem ekkor 6 korona 48 fillér/kat. hold volt. A marosszögi települések közül a legmagasabb értékekkel Ferencszállás, jszentiván, Gyála és Perjámos rendelkezett, de még a legalacsonyabb értékkel rendelkező Hódegyháza is az országos átlag feletti tiszta jövedelemmel rendelkezett (19. táblázat).

A környezetátalakítás és gazdálkodás folyamatát elemezve és összehasonlítva megállapítható, hogy nagymértékben homogenizálódott és egyszerűsödött e mikroformákban gazdag mezotáj mezőgazdasági térszerkezete, azonban a gazdálkodás jellege, a földhasznosítási formák tipizálása alapján a marosszögi kultúrtáj különböző régiói különíthetők el (Kókai S. 2008/a, 2008/b, 2010/b).

19. táblázat. A Marosszög településeinek földhasznosítása és tiszta jövedelme (1909)

Település	Terület hold	A földterület %-os megoszlása (1909)								tisztá jövedelem			
		szántó	kert	rét	szőlő	legelő	nádas	erdő	terméketlen	össz.	1 kat hold	szántó	% *
		százalék								korona		korona	% *
Szőreg	7949	88,7	1,5	1,4	0,5	3,0	-	0,2	4,6	133963	17,7	127561	95,2
Deszk	10212	67,6	1,7	-	0,2	20,1	1,0	3,2	6,2	116748	12,2	103088	88,3
Kláralfalva	863	68,4	1,6	1,4	0,9	5,1	-	6,8	15,8	8621	11,9	7694	89,2
Ferencszállás	62	-	67,7	-	8,1	-	-	-	24,2	999	21,3	834	83,5
Kiszombor	10327	82,1	1,0	0,1	7,8	2,4	-	0,2	6,4	162665	16,8	138313	85,0
Ószentiván	4198	83,5	0,3	-	0,8	9,3	-	-	6,1	58566	14,8	54450	93,0
Újszentiván	2936	83,9	0,9	-	2,2	7,8	-	0,4	4,7	60903	21,8	56799	93,3
Térvár	376	73,7	1,3	-	1,1	17,0	-	-	6,9	4126	11,8	3518	85,3
Kübekháza	3611	84,9	1,9	-	2,1	6,5	-	-	4,5	59316	17,2	53307	89,9
Gyála	9673	78,2	1,0	0,1	1,6	8,8	-	0,4	10,0	182173	20,9	170426	93,6
Obéb	10520	88,8	1,2	-	0,3	5,7	-	-	4,0	177787	17,6	170302	95,8
Rabé	476	84,9	-	-	1,5	8,0	-	-	5,7	4799	10,7	4448	92,7
Ókeresztúr	10184	57,2	0,6	4,0	0,8	27,6	-	0,7	9,1	115384	12,5	98073	85,0
Porgány	6062	91,9	0,1	-	0,8	1,6	-	0,4	5,1	80489	14,0	77994	96,9
Keglevichháza	2070	80,2	1,5	-	6,4	5,0	-	-	6,9	22157	11,5	18442	83,2
Bolgártelep	1979	89,1	-	-	1,6	3,7	-	-	5,6	18920	10,1	17955	94,9
Magyarkeresztúr	1140	94,0	0,3	-	0,9	-	-	0,1	4,7	15008	13,8	14780	98,5
Oroszlámos	11472	79,9	1,0	0,5	0,8	13,6	-	0,1	4,2	168083	15,3	153325	91,2
Magyarmajdány	1235	90,4	0,4	-	1,8	2,8	-	-	4,6	19106	16,2	18078	94,6
Józseffalva	6609	76,1	0,6	0,7	1,0	13,3	-	0,7	7,8	115933	19,0	103446	89,2
Egyházaskér	1133	92,4	0,2	-	0,4	1,2	-	-	5,7	16494	15,4	16267	98,6
Törökkanizsa	15535	73,8	0,6	2,6	0,6	14,2	0,1	1,1	7,1	203128	14,1	189281	93,2
Magyarpadé	11153	56,5	0,3	2,7	1,5	30,4	-	1,1	7,5	112512	10,9	89956	80,0
Szanád	8052	77,7	0,7	2,8	2,0	7,9	-	1,7	7,2	115700	15,5	105204	90,9
Csóka	10806	68,5	0,8	2,2	3,5	17,3	0,4	0,1	7,3	153031	15,3	122657	80,2
Feketető	3501	76,3	1,0	5,7	1,9	10,5	-	-	4,7	51467	15,4	45417	88,2
Tiszászentmiklós	11848	68,1	0,4	5,6	2,0	17,2	0,5	0,2	6,1	137032	12,3	115565	84,3
Hódegyháza	3721	60,9	0,3	1,8	2,0	30,0	-	-	4,9	24986	7,1	17669	70,7
Szerb-Padé	2422	72,2	2,3	-	0,4	18,1	-	-	7,1	37425	16,6	34567	92,4
Valkány	23528	91,1	1,0	0,7	1,0	1,4	-	0,1	4,6	287754	12,8	272161	94,6
Nagycsanád	14430	73,2	2,1	2,0	0,6	4,9	-	11,1	6,1	242633	17,8	212729	87,7
Ócsanád	4045	77,4	1,4	1,3	1,3	12,7	-	-	5,9	59947	15,7	52664	87,9
Nagyszentmiklós	17690	81,2	1,7	2,8	4,2	2,5	-	0,2	7,3	277119	16,9	244550	88,2
Németszentmiklós	5444	81,5	0,8	3,2	6,7	1,5	0,1	0,1	6,1	96262	18,8	82718	85,9
Óbesenyő	14702	87,0	1,7	2,2	2,2	1,9	-	-	5,1	217306	15,6	198782	91,5
Egres	10019	77,6	1,7	3,5	0,7	7,4	-	0,7	8,4	127578	13,9	115647	90,6
Sárafalva	13156	79,3	1,7	3,5	2,8	7,1	-	-	5,6	177480	14,3	148188	83,5
Németszentpéter	9767	80,8	1,8	2,4	1,6	7,1	-	-	6,2	165751	18,1	152554	92,0
Perjámos	10944	73,0	1,1	1,5	3,5	5,7	-	8,8	6,4	208801	20,4	182530	87,4
Összesen (hold)	293850	228896	3337	5458	5703	27985	232	3842	18477	4238152	15,4	3791939	89,5
Összesen (%)	100,0	77,9	1,1	1,9	1,9	9,5	0,1	1,3	6,3	100,0	-	100,0	-

* a szántóra eső tiszta jövedelem az összes tiszta jövedelem százalékából

Forrás: Az 1909. évi felmérés adatai alapján saját szerkesztés

VI.2 A Marosszög állatállománya

A természetes takarmánybázison, illetve a takarmánytermesztésen alapuló (istállózó) állattenyésztés a 19. század második felében mérsékelt ütemben fejlődött. Az állatállomány nagyságának és térbeli megoszlásának vizsgálatához az első teljes körű dualizmuskori állatösszeírások adatai 1895-ből állnak rendelkezésre (20. táblázat), melyek alapján megállapítható, hogy 26971 db szarvasmarha, 25779 db ló, 60338 db juh, 56614 db sertés és több mint háromszázezer baromfi volt a marosszögi települések gazdaságaiban. A statisztikai forrás – ha nem is teljesen pontos - arra mindenképpen alkalmas, hogy nagy vonalakban megismerhessük a 19. század végének marosszögi állattenyésztését.

20. táblázat. A marosszögi települések állatállománya (1895)

Település	Terület (hold)	Az állatállomány megoszlása						számos- állat/ 100 hold
		szarvas- marha	ló	sertés	juh	baromfi	számos- állat*	
Szőreg	7860	379	681	1279	256	9322	1011,7	12,87
Deszk	10225	1342	682	2061	3721	6779	2114,6	20,68
Klárafalva	842	52	94	193	18	1888	140,1	16,63
Ferencszállás	52	30	93	74	5	919	107,2	206,13
Kiszombor	10278	1143	875	3742	1813	13492	2167,9	21,09
Ószentiván	4109	349	348	427	43	5140	609,3	14,83
Újszentiván	2944	372	484	730	231	6007	784,2	26,64
Kübekháza	3584	407	581	1356	9	6322	945,6	26,38
Gyála	9712	668	777	1443	610	8335	1363,2	14,04
Óbéb	9828	908	757	2426	7786	8630	2153,6	21,91
Rabé	472	55	74	118	-	1899	116,7	24,71
Ókeresztúr	10112	1015	785	735	4164	8245	1815,3	17,95
Porgány	6067	236	202	2606	2731	3854	838,7	13,82
Keglevichháza	2045	394	375	1163	-	4141	747,8	36,57
Bolgártelep	1156	48	189	243	164	1373	228,8	19,79
Magyarkeresztúr	1115	60	118	313	28	1955	180,0	16,15
Oroszlámos	19702	913	602	1009	4920	6650	1671,4	8,48
Józseffalva	6606	704	610	948	667	8219	1206,0	18,26
Egyházaskér	1179	116	302	392	3	3408	379,3	32,17
Törökkanizsa	14474	1799	880	3452	6970	10695	3024,6	20,90
Battyánháza	689	61	101	230	-	588	155,8	22,62
Magyarpadé	11134	738	464	1020	2559	4607	1257,0	11,29
Szanád	8146	705	732	801	663	4790	1287,3	15,80
Csóka	9456	783	663	2677	315	8379	1484,0	15,69
Feketető	3516	345	232	342	364	2868	526,1	14,96
Kanizsamonostor	1463	123	149	257	-	1867	246,9	16,88

Tiszaszentmiklós	15236	1131	840	1088	1999	11426	1840,8	12,08
Hódegyháza	330	836	578	668	798	3575	1263,2	382,79
Szerb-Padé	2407	247	401	492	1433	4042	674,8	28,03
Valkány	23375	1282	1018	1970	2004	10299	2204,9	9,43
Nagycsanád	14455	1512	1180	2517	962	15040	2507,9	17,35
Ócsanád	4090	783	710	1163	-	7005	1327,0	32,44
Nagyszentmiklós	17281	1384	1546	6168	3383	24594	3284,0	19,00
Németszentmiklós	5427	534	800	1576	200	9217	1260,9	23,23
Óbesenyő	15548	1099	2085	2492	2286	24753	2991,3	19,24
Magyarmajdány	1203	83	185	408	4	2019	261,2	21,71
Egres	9961	867	1063	1356	1844	8879	1827,7	18,35
Sárafalva	13128	1093	1191	1640	1709	13051	2133,8	16,25
Németszentpéter	2005	994	1012	1781	3294	9882	2038,4	101,67
Perjámos	10903	1381	1320	3258	2432	18169	2702,5	24,79
Összesen	292115	26971	25779	56614	60388	302323	52881,2	18,10

*baromfi nélkül

Forrás. Az 1895. évi adatok alapján saját szerkesztés

A 19. század kilencvenes éveinek állattenyésztését reálisan értékelni csak úgy tudjuk, ha a fenti információkon túlmenően feltétlenül figyelembe vesszük az állatsűrűség alakulását is. Általában ezt a 100 hektár szántóterületre jutó számosállatok számával fejezzük ki, de meggyőződésem, hogy az összterületre eső számosállatok száma korrektebb képet nyújt (20. táblázat). Különösen azért, mert az ökológiai adottságokat is figyelembe veszi, valamint az egységnyi területre jutó állatállomány viszonylagos nagyságát jellemzi, úgy, hogy az eltartóképességet is kifejezi. A rét- és legelőterületek differenciált mérete és minősége, eltérő szénahozama, az erdei legelők túllegeltetése mind-mind jelentősen befolyásolták az extenzív állattenyésztés állapotát és fejlődési alternatíváit. Nagyon valószínű, hogy ekkor az extenzív állattenyésztés domináns szerepet játszott. Az intenzívebb állattenyésztés csak különösen kedvező adottságú településeken (pl. városok környezetében, kiváló talajadottságok stb.) kezdhetett térhódításába.

Másrészt a korabeli statisztikusok országos és regionális összehasonlításban sem 100 ha szántóra alkalmazták viszonyszámaikat, hanem 100 km²-re, illetve 1000 főre vonatkozó adatsorokat közöltek (*Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 1897, 124. oldal*), mindazok ellenére, hogy pontos kimutatásokkal rendelkeztek minden művelésre és az állatállomány megoszlását és nagyságát tekintve. A 100 katasztrális hold összterületre jutó számosállatok számának megoszlása a fenti folyamatok pillanatnyi állapotát tükrözi (20. táblázat), differenciálva a Marosszög területét.

A 100 katasztrális holdra eső számosállat állományt tekintve kimagasló értékkel rendelkezett, Hódegyháza, Ferencszállás és Németszentpéter, ami csak úgy volt fenntartható, ha a szomszédos községek területén is béreltek legelőket,

illetve vásároltak takarmányt. Mindehhez azonban a lakosoknak jelentős jövedelemmel kellett rendelkezniük. Ezt a növénytermesztés extre bevételei (pl. Ferencszállás korai zöldségek termesztése, hagyma stb.) biztosították.

Az állatsűrűség marosszögi átlagát (18,1 számosállat/100 katasztrális hold) a fenti három településen túlmenően még 20 település értéke haladta meg, amelyeken belül kiemelkedett Ócsanád, Egyházaskér és Keglevichháza, valamint a németek által lakott települések a fejlett és intenzív szarvasmarha és lótenyésztés eredményeként (20. táblázat). A magas juhállománnyal rendelkező települések (pl. Óbéb, Ókeresztúr, Deszk, Törökkanizsa, Oroszlámos, Valkány stb.) a kedvezőtlen környezeti adottságok miatt csak az átlag körüli vagy attól alacsonyabb állatsűrűséggel rendelkeztek. E települések egy részén a juhtartás tradíciói is a külterjes juhászat fennmaradását segítették elő.

Az állatállomány sűrűségét jelző értékekbe nem számítottam bele a baromfiféléket, mindazok ellenére azonban tudjuk, hogy néhány település lakóinak esetében (pl. Nagycsanád, Kiszombor, Óbesenyő stb.) kiemelkedően fontos volt a hizott libatartás, melyeket szezonálisan – elsősorban ősszel – a makói vagy a szegedi piacokon értékesítettek.

A VI. fejezet megírásához felhasznált irodalom

Dobány Z. (2018): A földhasznosítás intenzitásának vizsgálata folyó menti területeken: Taktaköz, Hernád-völgy, Sajó mente. In: Horváth G. (szerk.) A magyar földrajz szerencsi műhelye : Tanulmányok dr. Gál András kutató-tanár és gimnáziumi igazgató tiszteletére. Szerencs, Szerencs Város Önkormányzata. pp. 123-143.

Csüllög G.-Frisnyák S.-Tamás L. (2018): Történeti tájtipusok a Kárpát-medencében (11-16. század). In: Kocsis, K (főszerk.); Horváth, G; Keresztesi, Z; Nemerényi, Zs (szerk.) Magyarország nemzeti atlasza 1. kötet. Természeti környezet, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, pp. 112-113.

Deák J. Á. (2010): Ártéri tájtipusok, élőhely-komplexek a Dél-Alföldön. In: Tájökológiai Kutatások. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. pp. 51-58.

Fényes E. (1851): Magyarország geographiai szótára I-IV. Pest

Frisnyák S.(2012): Tájhasználat és térszervezés: történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza p. 201.

Frisnyák S.-Kókai S. (2019): Adalékok a Deliblati-homokpuszta és környéke tájtörténetéhez (környezetgazdálkodás, 18. század - 20. század eleje). Történeti Földrajzi Közlemények 7 : 3-4 pp. 37-69.

Kiss M. H. (1940): Kiszombor története. Csanád vm. Könyvtár. Makó, p. 166.

Kókai S. (2000): Adalékok a Marosszög történeti földrajzához (XVIII-XIX. század). In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza, 2000. pp. 303-320.

- Kókai S. (2002): A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk. Füleky Gy.). IV. Tájérténeti konferencia. Gödöllő, 2002. pp. 210-223.*
- Kókai S. (2004/a): A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII-XIX. században. In: Víz a tájban, táj a vízben (szerk.: Füleky Gy.). Gödöllő.*
- Kókai S. (2004/b): A bánáti folyók társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk.: Füleky Gy.). Gödöllő, 2004. pp. 233-240.*
- Kókai S. (2006/a): A Bánát ökológiai sajátosságai, különös tekintettel a mezőgazdaságra. In: Táj, környezet, társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére (szerk. Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z.) Szeged, 2006. pp. 391-402.*
- Kókai S. (2006/b): A Bánát állattenyésztése a XIX. század második felében. In: Természettudományi Közlemények 6. kötet. Nyíregyháza, pp. 167-190.*
- Kókai S. (2008/a): A település földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája (szerk.: Marosvári A.) Kiszombor. pp. 5-28.*
- Kókai S. (2008/b): Zombor a térben, Zombor a tájban. In: Marosvidék (szerk. Szilágyi S.-né et. al.) IX. évf. 2. szám 2008. aug. pp. 24-32.*
- Kókai S. (2010/a): A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In.: Dr. Moholi Károly emlékkötet (szerk. Pál Á.), Szeged, pp.167-177.*
- Kókai S. (2010/b): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza.*
- Kókai S. (2012): A Marosszög vízrajzi viszonyainak változása és hatása a közlekedésre (1718-1918). In: Frisnyák S.- Kókai S. (szerk.) Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára. Nyíregyháza, pp. 205-218.*
- Kókai S. (2016): A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. Történeti Földrajzi Közlemények 4/1. pp. 84-107.*
- Kókai S. (2019): Adalékok a Bánsági-alföld régi vízrajzához. In. Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Nyíregyháza-Sárospatak, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. pp. 227-246.*
- Lóczy D. (2010): Az árterek tájökölógiai jelentősége . In. Tájökölógiai Kutatások 2010. Bp. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. pp. 147-154.*
- Marosvári A. (2008): Kiszombor története I-II. kötet. Kiszombor Nagyközség Önkormányzata, p. 636., p. 569.*
- Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 1897, 124. oldal*
Torontál vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Bp, Állami Ny. 1914. 115. p.

VII. A marosszögi települések demográfiai jellemzői (1717-2011)

VII.1 A Marosszög népessége a 18. században

Az 1718. augusztus 21-én aláírt pozsareváci békével a Temesi Bánság területe is felszabadult a török uralom alól. Mindazok ellenére, hogy nem néptelenedett el teljesen, népessége erősen megcsappant, s területe gazdaságilag teljesen tönkrement. Az emberi erőforrások biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. A pozsareváci békekötéssel kezdődő korszak egyszerre vetett fel politikai, társadalmi, etnikai-nemzetiségi, nyelvhasználati, gazdasági kérdéseket a Bánságban, s az Udvari Kamara felülről igyekezett mindezt szabályozni. Minderre lehetőséget adott a régió különleges státusza. A Bánság 18. századi emberi erőforrásait tekintve azonban a kutatók között, mind a népesség számában (pl. *Kovách G. 1998, Borovszky S. 1909, Danyi D. – Dávid Z. 1960, Thirring G. 1938* stb.), mind etnikai-nyelvi összetételében (pl. *Tinta A. 1972, R. Cretan 2006, Gulyás L. 2009, Grisellini F. 1780* stb.), mind vallási megoszlásában, mind származásában és identitásában egyaránt jelentős eltérések alakultak ki (pl. *Bálint S. 1970, 1974, Banner J. 1925, Czirbusz G. 1880, 1883, Möller von Karl 1924* stb.). Ezek feloldása csak úgy lehetséges, ha az ismert adatbázisok összehasonlító elemzésével adunk korrekt válaszokat a felmerült problémákra, nyomon követve a 18. századi változásokat.

VII.1.1 A népességszám és a népsűrűség változása a 18. században

A lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak. A népességszámhoz kapcsolódó bizonytalanság oka, hogy a török kiűzése után hazánkban nem született olyan felmérés, amelyből egyértelműen kiderülne a lakosság száma. Az 1715-i összeírásból (kiegészítve az 1720-i pótlás és az 1721-i erdélyi összeírás adataival) tudjuk, hogy az országban kb. 413 ezer adófizető háztartás létezett. Acsády Ignác szerint a történelmi Magyarország lakossága a 18. század elejére 2,5 millió főre (népsűrűsége 9-10 fő/km²) csökkent. Az újabb kutatások szerint (*Dávid Z. 1957*) azonban az ország népessége a szatmári béke időpontjában érte el a mélypontot, kb. 3,9 millió fővel. Mindkét demográfus véleménye megegyezik abban, hogy az ország több mint 40%-át kitevő egykori hódoltsági területen (kb. 120 ezer km²) az említett összeírások az adófizető háztartásoknak alig több mint egyötödét (kb. 22%-át) találták, ahol a népsűrűségi átlag 6-9 fő/km² körül lehetett. A Maros vonalától északra Békés megye népsűrűsége (3,4 fő/km²) jelentette a mélypontot, délre a Bánság alföldi területei.

Mercy kormányzó hivatalba lépése után 1717-ben elvégeztette a Bánság helységeinek és házaiknak összeírását, majd hat évvel később elkészítette ennek részletes térképét is. Ezt először Szentkláray Jenő (1879) tette közzé (638 lakott település, 21784 lakóház), kisebb eltérések a Magyar Katolikus Lexikon adataival összevetve megfigyelhetők, s ez utóbbiak alapján mutatom be az általam vizsgált régió népességszámát és területi elhelyezkedését (21. táblázat).

21. táblázat. ATemesi Bánság és a Csanádi kerület lakott és lakatlan települései (1717)

Kerület	Lakott települések	Lakatlan települések	Lakóházak száma	Népességszám		Lakott települések száma*	Lakóházak száma*
				4,5fő/ház	5 fő/ház		
Bánság	654	325	21.289	95.800	106.445	638	21.784
Csanádi	21	40	448	2016	2240	20	410

Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *Szentkláray J. (1879) adatai szerint

Amennyiben hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor a Csanádi kerület 21 lakott falujában (30. ábra) 448 lakóház volt (a legtöbb Szanád 44 db, Csanád 40 db, Törökkanizsa 40 db, Gyála 35 db, Nagyszentmiklós 30 db, Tizsaszentmiklós és Perjámos 20-20 db, Zombor 15 db, míg a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 2-2200 fő élhetett (Kovách G. 1998). A Bánság e területein a népsűrűség átlagos értéke nem haladhatta meg az 1-2 fő/km²-es értéket, azaz a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya lehetetlenné tette.

30. ábra. A Csanádi kerület települései (1755)

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar>, B IX a 1280. térkép részlete

Jelentősebb népesség csak a Bánság dombsági és hegyvidéki területein élt (pl. Karánsebes 422, Lugos 218 lakott házzal, Orsova 170 lakott házzal, Krassóvár 400, Váradia 180, Dikvan 122 házzal stb.). Mindez azért is elfogadható, mert – mint közismert – e terület csak 1658 szeptemberétől került a török közvetlen fennhatósága alá, amikor Barsay Ákos az erdélyi fejedelmi cím elnyeréséért cserébe átadta a lugosi és a karánsebesi várat és az egész régiót a törököknek. A török kiűzése után rögtön aligha beszélhetünk helyhez kötött állandó lakosságról, különösen a szerbek esetében, de a román lakosság egy része is gyakran változtatta a helyét, így Mercy 1717. évi összeírása egy adott pillanatnyi helyzetet igyekezett rögzíteni, s nyilvánvaló, hogy nem is teljes pontossággal.

A Bánság visszafoglalása után a bécsi kormányzat elhatározta, hogy az emberi erőforrásokat betelepítésekkel is növelni kívánja. A betelepítés már 1716-ban kezdetét vette, s kisebb-nagyobb megszakításokkal az 1840-es évekig tartott. A bánsági betelepítéseknek bőséges szakirodalma van (pl. *Baróti L. 1896, Bodor A. 1914, Borovszky S 1911, ill. 1909, Buchman K. 1936, Möller von Karl 1924, Marjanucz L. 2002* stb.), s más és más szempontok szerint közelítette meg és értékelt e problémakört a magyar, a német, a szerb és a román történetírás. A telepítések történetével korábban részletesen foglalkoztam megemlítve az egyes uralkodók elvi álláspontjait (pl. csak katolikusok, lehetőleg németek stb.) is (*Kókai S. 2010*), itt és most a Marosszög népességszám változását követem nyomon az egyes ismert időpontokhoz kapcsolódva.

A folyamatos betelepítések, a spontán migráció és a természetes szaporodás együttes eredménye, hogy az 1770-es évekre a Marosszöget is magába foglaló Csanádi kerület népessége kiemelkedő mértékben gyarapodott (22. táblázat). Mivel az 1784/87. évi népszámlálás előtti időszakról nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, ezért a különböző becslések adatai egymásnak ellentmondanak. Francesco Grisellini (1775) által leírt adatokat többen kétségbe vonják, többek között azért, mert a magyarokat, mint a Bánság lakóit meg sem említi. A temesvári Landes-Administration levéltári adatai viszont arról tanúskodnak, hogy különösen a mindenkori csanádi tisztartók fejtettek ki kerületükben élénk tevékenységet a Szeged vidéki római katolikus magyarok betelepítésében (*Baróti L. 1896, Bálint S. 1974*), számuk csak a Marosszög településein 3-5 ezer fő lehetett (*Kókai S. 2014/a*).

22. táblázat. *A Temesi Bánság és a Csanádi kerület népessége és igazgatási régiói (1775)*

Kerület	Település	Lakossága	Járásokba sorolt települések száma
Csanádi	15	29733	Marosi (8 db), Tiszai (7 db)
Bánság	516	317928	36 járás

Forrás: Ethnographie... (1857)

A két járásra bontott Csanádi kerület 15 településének népessége megközelítette a harmincezer főt, amely a Bánságon belül is az egyik legjelentősebb gyarapodást jelentette, s ezt megerősíti a II. József időszakában végrehajtott népszámlálás adatsorai is. A 18. század végére vonatkozóan a legpontosabb adatokat a II. József-féle népszámlálás adja. Az első magyarországi népszámlálás idejére a Marosszög népességszáma - 32 lakott településen - elérte a harminchétezer főt, amely igen jelentős növekedés 1720-1787 között (23. táblázat). Az ország népessége ez idő alatt megkétszereződött, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nőtt.

23. táblázat. A Marosszög településeinek népességszám változása (1784/87-1910)

Település	Népességszám							Változás	Változás
	1784/87	1850	1870	1880	1890	1900	1910	1784/87-1870	1870-1910
Új-Szeged (mv)	67	582	843	1880-tól Szegedhez kapcsolva				1158,2	-
Szőreg	1410	2430	2661	2898	3337	3536	4052	88,7	52,3
Deszk	932	1964	2403	2316	2729	2925	2944	157,8	22,5
Kláráfalva	86	234	331	333	430 ⁺	554 ⁺	570	284,9	72,2
Ferencszállás	-	202	406	397	422	396	404	-	-0,5
Kiszombor	981	2586	3712	3707	3994	4101	4107	278,4	10,6
Ószentiván	-	354	973	926	1130	1302	1472	-	51,3
Újszentiván	361	669	903	1123	1300	1410	1387	150,1	53,6
Térvár	107	174	243	1880-tól Újszentivánhoz kapcsolva				127,1	-
Kübekháza	-	-	1705	1701	1927	1699*	1817	-	6,6
Gyála	1070	1838	2469	2465	2823	2898	2782	130,7	12,7
Obéb	1020	1998	2872	2857	3089	3026	2494	181,6	-13,2
Rábé	172	322	431	374	456	497	478	150,6	10,9
Ókeresztúr	719	1532	2538	2388	2677	2958	3053	253,0	20,3
Porgány	130	202	762	895	977	1253 ⁺	980	486,2	28,6
Keglevichháza	-	-	1071	1009	1160	1158	1191	-	11,2
Bolgártelep	-	-	546	508	681	702	725	-	32,8
Magyarkeresztúr	173	758	615	599	673	634	687	255,5	11,7
Oroszlámos	1307	1990	2999	2688	3071	3224	3538	129,5	18,0
Törökkanizsa	1157	1982	3329	3333	3429	4044	4938	187,7	48,3
Józseffalva	578	-	2450	2062	2273	2429	2967	323,9	21,1
Egyházaskér	-	-	738	630	848 ⁺	844	861	-	16,7
Batthyányháza	53	-	230	225	191*	146**	155	334,0	-32,6
Magyarpadé	-	-	1601	1591	1600	1713	1998	-	24,8
Szanád	917	1766	2387	2006	2183	2310	2317	160,3	-2,9
Csóka	1191	2410	3652	2986	3330	3919	4245	206,6	16,2
Feketető	514	660	870	705	897 ⁺	1019	1101	69,3	26,6
Kanizsamonostor	-	366	542	486	401*	327*	329	-	-39,3
Tiszaszentmiklós	1270	2860	3252	2725	3279 ⁺	3440	3530	156,1	8,5
Hódegyháza	-	1364	1776	1422	1363	1731	1848	-	4,1
Szerb-Padé	787	1463	1668	1431	1680	1728	1641	111,9	-1,6
Valkány	1800	4012	4204	3549	4260	4822	4809	133,6	14,4

Nagycsanád	2402	4600	5385	5114	5585	5710	5649	124,2	4,9
Oscsanád	999	1736	2059	1868	1842	1678*	1538	106,1	-25,3
Nagyszentmiklós	5416	8306	9205	8988	10340	10711	10617	70,0	15,3
Németszentmiklós	-	1606	1903	1848	1971	1918	1740	-	-8,6
Óbesenyő	3188	7740	7099	6386	6331	5921**	5913	122,7	-16,7
Magyarmajdány	275	688	750	796	715	703	758	172,7	1,1
Egres	1808	2596	3042	3228	3491	3576	3482	68,3	14,5
Sárafalva	2586	4236	3839	3606	4188	4279	3944	48,5	2,7
Németszentpéter	2026	4130	4180	3701*	3941	3677*	3572	106,3	-14,5
Perjámos	1823	3662	5215	5486	5953	5601	5348	186,1	2,6
Összesen	37325	74018	97871	91356	100537	103965	105981	162,2	8,3

+ gazdasági cselédek beköltözése miatt jelentős népességgyarapodás

* elköltözés miatt jelentős népességsökkenés

** kivándorlás miatt jelentős népességsökkenés

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

A legnépesebbek a mezővárosok (Nagyszentmiklós, Óbesenyő) voltak, ahol 3-5 ezer fős népesség koncentrálódott, de jelentős népesség élt a Marosszög keleti – vízrajzilag kedvezőbb – térszínein (pl. Csanád, Egres, Sárafalva, Perjámos stb.) is. A népesség területi-települési eloszlását tekintve megfigyelhető, hogy a Marosszög nyugati részén sokkal alacsonyabb volt a népességszám, s gyakorlatilag néhány Tisza menti – kedvezőbb helyi és helyzeti energiával rendelkező – településre koncentrálódott 1000-1500 fő közötti népesség településenként. Torontál vármegye (22,1 fő/km²) és a Marosszög (24,9 fő/km²) népsűrűsége 1785-ben még mindig magán viselte a török pusztítás nyomait. A népsűrűség az országos átlagnak (29,3 fő/km²) mintegy háromnegyede volt (*Danyi D.-Dávid Z. 1960*). Arra a kérdésre, hogy a népességnövekedés forrásai hogyan oszlottak meg a három legfontosabb tényező között (szervezett telepítés, spontán migráció, természetes szaporodás) csak megközelítő válaszokat tudunk adni. Különösen a spontán migráció és a természetes szaporodás értékei bizonytalanok, azonban, ha elfogadjuk az 1716-1784/87 közötti hetven évre a következő hatvan év országos természetes szaporodási értékét - *Tóth Pál Péter (2001)* 1784/87 és 1850 között 39%, maximum 50%-os népességgyarapodást tart elfogadhatónak – a Marosszög népességszáma ettől sokkal gyorsabban nőtt. A spontán migráció 1716-1784/87 között a népességgyarapodás mintegy ötven százalékát tehetné ki. Erről az igen jelentős spontán migrációs folyamatról viszont alig rendelkezünk konkrét adatokkal. Sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk – a bőséges szakirodalomnak köszönhetően – a szervezett telepítés témakörét illetően.

VII.1.2 A magyarság betelepítésének demográfiai hatásai

A betelepítés és betelepítés egyik – számunkra legfontosabb – csoportját a Bánság területére érkező magyarság alkotta. A Marosszögben élő magyarság

beköltözése és megtelepülése eltérő módon, időpontokban és területeken következett be. A Bánság etnikai térszerkezetébe hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba. A magyarok telepítését zömében az Udvari Kamara és a földbirtokosok szervezték (pl. dohánykertész községek) a környező és felső-magyarországi vármegyék magyar lakóiból. Jelentős számban települtek azonban Makóról és Szegedről is magyarok a Bánságba (*Sarnyai Cs. 2001, Kókai S. 2010/b*). Mindez azt eredményezte, hogy a bánsági magyarok származása, nyelvi-etnikai identitása és térstruktúrája is egyedülállóvá vált az elmúlt három évszázad tekintetében.

Tény, hogy a régiókban nem maradt jelentős magyar közösség, csak a 18. századi spontán migrációval és betelepítésekkel kezdett ismét számbelileg gyarapodni (*Kókai S. 2012/a*). Mindezek egyik következménye, hogy a Marosszög is – a Bánsághoz hasonlóan – sokszínű nemzetiségi régiójává vált, ahol a magyarság is sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotott.

VII.1.2.1 Az Udvari Kamara magyar telepítései (1718-1790)

A Habsburg Birodalom gazdasági, vallási, etnikai szempontokat mérlegelő kolonizációs politikája – a betelepülőknek adott általános kedvezmények mellett - leginkább a katolikus vallású és német etnikumú lakosság betelepítését támogatta (*Kókai S.-Kristóf A. 2019*). A protestánsok és magyarok visszatelepülését évtizedekig akadályozta, emiatt is lassan haladhatott a magyarság térfoglalása, mely kezdetben a csanádi kerületre összpontosult. Részben a Maros és a Tisza ármentes térszíneit szállta meg néhány család, elsősorban a Marosszög területén, melynek áttekintéséhez Bálint Sándor egyik legismertebb művének (1965) adatait is felhasználtam (24. táblázat).

Kiszombor az egyik ilyen település volt, mely 1717-ben 15 házból állott (*Marjanucz L. 2008. Kiss M. H. 1940.*), s a csanádi tiszttartósági kerületbe osztották be. A falu magyar lakói a 18. században több szakaszban települtek meg. Reizner János szerint az 1712. évi árvíz idején szegedi családok telepedtek be az akkor még törökhöz tartozó Kiszomborra. 1718 őszen Pest vármegyéből 20 katolikus magyar család telepedett ide. 1724-ben a tetemes adóhátralékok következtében, a lakosok nagyrésze felkerekedett és a Maros túlsó partjára (Makóra) költözött. 1733-ban ismét nagy éhínség volt a faluban és a szökések megisméltődtek. 1737-38-ban a pestis pusztította a lakosokat. 1762-ben Csanádról 19, Nagyszentmiklósról pedig 13 magyar család költözött ide. A falu helyzete csak akkor konszolidálódott és indult fejlődésnek, amikor 1783-ban *Oexel* Mátyás nagyszentmiklósi sörgyáros vásárolta meg.

Deszk magyar lakossága a hódoltság idején megtépázva ugyan, de a helyén maradt, azaz nem tűnt el teljesen (*Bálint S. 1965*). A szerbek, akik kiszolgált

határőrök voltak, 1746-ban telepednek a faluba, melyet Klárafalvával együtt a báró Gerliczy-család vásárolt meg (1801).

24. táblázat. A magyarság elsődleges (kincstári) telepítése a Marosszögben (1718-1784)

Település	Megtelepülés/ telepítés éve	Telepítés típusa	Betelepülők származása	Betelepülők vallása	Népesség (1869)
Kiszombor	1718	kincstár	Pest megye	római kat.	3712
Deszk	1746	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	2403
Szőreg	1752	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	2661
Hódegyháza	1760	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	1776
M.majdány	1773	kincstár	Kunság, Szeged és Hódmezővásárhely	római kat.	750
Kisbéb	1773	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	101
P.keresztúr	1773	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	615
Térvár	1772	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	120
Rabé	1777	kincstár	Szegedi lakosok	római kat.	431
Klárafalva	1777	kincstár	Új-Csanád	római kat.	331
Beodra	1740	kincstár	Aracs, Kerekítő és Somogy megye	római kat.	5062
	1781	Karátsonyi Bogdán	Nincs adat		
Magyar- Padé	1784	kincstár	Szeged vidéke	római kat.	1001
	1839		Nincs adat	római kat.	

Forrás: Borovszky S., Bálint S., Népszámlálás (1869) alapján saját szerkesztés

Hódegyháza a temesvári igazgatóság 1760-ban szerződéses községet telepített Jázova-Hodics néven, Szeged vidéki római katolikus magyarokból. Házaik homlokán föltűnik a napsugár, amely szintén Szegedre emlékeztet. 1816-ban József nádor vette meg a kincstártól, s 1833-44-ben a község lakóit a Torontál megyei Akács, Nagy- és Kis-Bikács községekből gyarapította.

Józseffalva község 1753 táján települt. Első lakosai a tiszta-marosi katonai Határőrvidék kötelékébe tartozott szerb határőrök sorából kerültek ki, majd Szeged vidéki római katolikus magyarok érkeztek.

Klárafalva esetében 1777. szeptember 6-án a csanádi tiszttartóság megengedte, hogy Új-Csanádról magyar dohánykertészek telepedjenek le a pusztára. Ezeknek az utódai a helység jelenlegi lakosai. A falu hagymatermesztő lakossága, főleg Makó katolikus parasztságából települt, de bevándorolt szegedi családjai is vannak.

Magyarmajdányba (Ó-Oroszlámos) a csanádi tiszttartói hivatal 1773-ban római katolikus dohánytermelő magyarokat telepített a Kunságból, Szegedről és Hódmezővásárhelyről.

Óbéb területére 1773-ban a csanádi tiszttartóság két falut telepített a régi helység helyére: Kis-Bébet, hova Szeged vidékéről magyar dohánytermelőket

hívott be (*Bálint S. 1965.*) és Óbáb-et, melyet románajkú települőknek engedett át. Óbáb községet 1781. augusztus 1-én gróf Batthyány József és testvérei a kincstártól megvásárolták, ettől kezdve a helység középpontja lett a bébi uradalomnak, a melyhez Óbáb, Oroszlámos és Valkány községek, továbbá (Pusztá)Keresztúr, Majdány és Kocsóhát puszták tartoztak. Batthyány Ignác erdélyi püspök 1782-ben magyarokat telepített a helységekbe (24-25. táblázat).

Ókeresztúr túlnyomóan szerb többségű, hajdanában a szőregi kincstári uradalomhoz, Szeged bérleményéhez tartozó marosszögi falu, amelynek magyar kisebbsége a 18. század végén dohánykertészként telepedett meg.

Oroszlámos helység az 1748-1761. évek között keletkezett. Első lakosai 1748 után Magyarmajdányról, mely egészen a 17. század végéig Ó-Oroszlámos nevet viselt, - költöztek ide (24-25. táblázat).

Ószentivánt 1783. március 5-én Szeged városa vásárolta meg a királyi kamarától, mire szerb lakosai a szomszédos Újszentivánra költöztek át és helyükbe alsóvárosi és tápéi dohánykertész magyarok telepedtek le, illetőleg bérlő, cselédsorban élő magyarság szállta meg, akik hosszú időn át a falu legszegényebb rétegét alkották (*Bálint S. 1965.*).

Padé 1784-ben a kincstár Szeged vidéki dohánytermelő magyar családokat telepített ide, kiknek száma 1839-re megszorodott.

Pusztakeresztúron a csanádi tiszttartóság 1773-ban szegedi dohánykertész családokat telepít le, amelyeket később Szőregről jött egyéb szegedi sarjadékok is gyarapították. Máiig őrzik nyelvüknek szegedi sajátosságait (*Bálint S. 1965.*).

Rábé helység lakosait a csanádi tiszttartóság 1777-ben telepítette, szegedi dohánytermelő lakosokból. A királyi kamara 1783-ban bérbe adta Szeged városának s ettől fogva lakossága egyre inkább szaporodott. Önálló községgé 1900-ban alakult. 1875-ben az árvíz az egész határt elöntötte.

Szőreg magyar népe Szegedről rajzott ki, először 1712-ben az akkori rettenetes árvíz következtében. 1739-ben e pusztá már benépesült, de 1739-40-ben lakosait a pestis megtizedelte. 1746-ban a temesvári igazgatóság a szőregi pusztán három községet telepített: Szőreget, Deszket és Szent-Ivánt. 1778-ban Szőreg már 70 házból állott (*Bálint S. 1965.*).

Térvár a 17. század második felében pusztává néptelenedik. 1777-ben „a katonai szállítások végett” 14 szegedi dohánykertész család telepedett itt le - az utódok visszaemlékezése szerint - határőri kötelezettséggel. Később a feloszlott Százegyháza szegedi népéből is jöttek ide (*Bálint S. 1965.*).

Törökkanizsa magyarsága teljes egészében szegedi eredetű. Letelepedése nem egyszerre történt. Nagyobb része a szomszédos Budzsák faluból származik, amely 1776-ban kamarai birtok volt.

VII.1.2.2 A királyi kincstár által szervezett magyar telepítések 1790-1848-ig

A három bánási vármegye visszaállítása (1779), illetve a délvidéki urbárium (amely a parasztságra nézve sokkal kedvezőbb volt a magyarországinál), valamint a bánási földbirtokok eladása (1780) újabb lendületet adott a Marosszög benépesítésének is. A telepítéseket azonban máé nem a Bécsi Udvar, hanem alkotmányos jogkörében a vármegye, a magyar kormány, a kincstári uradalmak és a földesurak hajtották végre. A legjobb minőségű földterületek már el voltak foglalva, így a magyarságnak önálló településeinek kialakítására alig volt lehetősége. Az új jövevények a meglévő településeket gyarapították vagy újakat építettek maguknak. Jakabffy I. szerint ennek egyik következménye az lett, hogy a gazdasági cselédek száma a Bánságban mindig magasabb volt az országos átlagnál (1910-ben 47%), azaz a bánási magyarok zöme a szegényebb rétegek közül került ki. A Bánság társadalmi-gazdasági fejlődése, különösen az intenzív mezőgazdasági kultúrák (pl. selyemhernyó tenyésztés, rizstermelés, szőlőművelés, dohánytermesztés stb.) elterjedése lehetővé tette, hogy az eddig még be nem népesített kincstári pusztákra is telepések érkezhessenek.

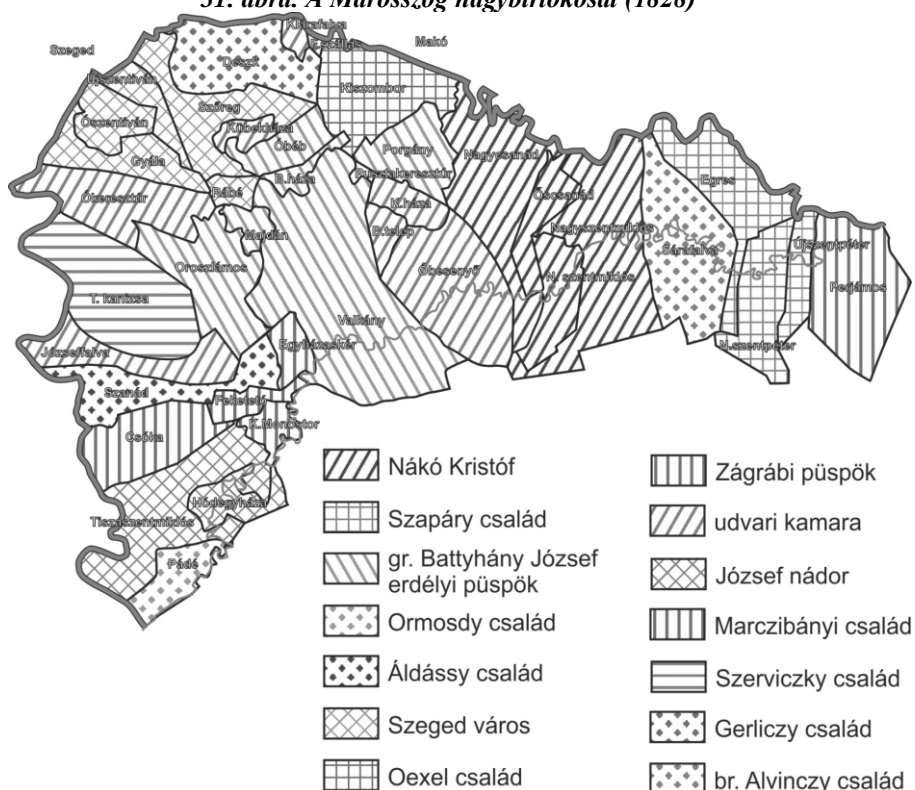
Különösen a kincstári dohány ültető telepek mozdították elő jelentékenyen az új magyar telepítéseket. A dohány ültetvényesek vagy kertészek nem úrbéri jobbágyok voltak, hanem csak bérlők. Minden ültetvényes évenként 2-3 ezüst forint haszonbért fizetett egy holdért és a bérelt földből négy holdat dohánnyal kellett beültetnie. A Marosszög területén is olyan dohánykertész telepek jöttek létre (pl. Kübekháza, Bolgártelep, stb.), amelyek később önálló falvakká fejlődtek.

Gyála szerb többsége mellé a falu magyarsága a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve, nyilvánvalóan béresként, felesként, dohánykertészként szivárgott be (*Bálint S. 1965*). Kálmány Lajos anyakönyvi vizsgálatai szerint a gyálai magyarság a 19. század végén 43 szegedi, illetőleg szőregi, ószentiváni és 6 más eredetű családból állott.

VII.1.2.3 A nagybirtokosok által szervezett magyar telepítések 1780-tól

A folyamatot II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesváron) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra). A birtokok zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő, Csekonics József lókereskedő stb.). A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen az árverésen kialakult árnak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5%-os kamattal (*31. ábra*).

31. ábra. A Marosszög nagybirtokosai (1828)

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S. (1965) adatai alapján saját szerkesztés

Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg). Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elkótyavetyélték, amelynek valóságtartalmát az 1865. évi földjövendelmek ismeretében el kell ismerni (*Kókai S. 2010/a*). Az Udvari Kamara megmaradt vagyonának értéke azonban még így is meghaladta a 2 millió forintot, melyek zöme a kincstári erdőkre terjedt ki. Az ekkor birtokot szerzettek zöme elősegítette és ösztönözte a magyar munkaerő megtelepedését is (25. táblázat).

Csókát Marczibányi Lőrincz vásárolta meg, aki 1782-ben 500 szegedi családot telepít ide, akik részben Csókán, részben az uradalomhoz tartozó pusztákon voltak dohánykertészek. Ilyen volt Monostor (1782) és Morotva (1782), amelyek azonban földesúri fortélyoskodás miatt 1832-ben fölöszlottak, és lakosságuk a szintén a szegedi eredetű Padéra költözött. Csak a teljesség kedvéért említjük meg, hogy szegedi eredetű csókai magyarokhoz 1800 táján

Baranyából és Tolnából származó magyar családok, sőt kisebb számban felvidéki szlovákok is csatlakoztak. Ezek valamennyien alkalmazkodnak a szegedi környezethez, eredetükre azonban egyes családnevek máig emlékeztetnek (Bálint S. 1965).

25. táblázat. A magyarság elsődleges (magánföldesúri) telepítése a Marosszögben (1782-1838)

Település	Megtelepülés/ telepítés éve	Telepítés típusa	Betelepülők származása	Betelepülők vallása	Népesség (1869)
Óbéb	1782	Batthyány Ignác	Erdély és Szeged vidéke	római kat.	2872
Ószentiván	1783	Szeged városa	Szegedi lakosok	római kat.	978
Oroszlámos	1785	Batthyány Ignác	Erdély és Szeged vidéke	római kat.	2999
Kanizsamonostora	1782	Marczibányi Lőrincz	Szeged vidéke	római kat.	542
Csóka	1782		Felső magyarországi	római kat.	3405
	1800		Dunántúli		
Egyházaskér	1789		Szeged vidéke	római kat.	738
Feketető	1800		Szeged vidéke	római kat.	870
Firigyháza	1804	Szerviczky Márkus	Csongrád megyei haszonbéresek	római kat.	230
Tiszaszentmiklós	1831	József nádor	Szeged város	római kat.	3252
Porgány	1838	Nákó Sándor	Nincs adat	római kat.	762

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S. (1965), Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

Egyházaskér helység 1789-ben települt Szeged vidékéről származó 41 római katolikus vallású magyar lakossal, 1848-ig a Marczibányi család volt a földesura.

Firigyházát 1781-ben a törökkanizsai uradalommal együtt Szerviczky Márkus vette meg. E család 1804-ben Csongrád vármegyéből haszonbéresekkel telepített ide. A birtokos család Kálmány L. szerint 1820 táján szegedi, tápéi, algyői, hantházi és még hét környező településről származó dohánykertészekből falut telepített a régi helyén. Kálmány L. anyakönyvi adatai részleteznek is családneveket, hogy ki honnan érkezett. 1858-ban a telep önálló község lett.

Kanizsamonostorra 1782 táján Marczibányi Lajos, Szeged vidékéről magyar kertészeket telepített és az új helység számára, a régítől délkeletre, az Aranka-csatorna közelében jelölt ki helyet.

Magyarpadét 1781-ben Ormosdy István vásárolta meg, és már 1784-ben szegedi dohánykertész családokat telepít a szerbek mellé. Következő földesura

Padi Diván György volt, aki 1810-ben itt házat is építtetett. Eleinte puszta volt, s csak 1872-ben alakult önálló községgé.

A Marosszög magyar lakosságának egy részéről (különösen a városi lakosságról) azonban alig rendelkezünk információkkal, de a falvak egy részére is igaz a megállapítás: a földesúri és kincstári telepítések nagy része szerződéses dohánykertész község volt, ezek közül sok csak néhány évig állt fenn, lakossága később szétszéledt, vagy másutt telepedett le. Ezek az ún. belső bánági vagy másodlagos magyar telepítések (26. táblázat).

26. táblázat. A magyarság másodlagos megtelepülése a Marosszögben (1762-1859)

Település	Megtelepülés/ telepítés éve	Telepítés helyszíne	Telepítés típusa	Betelepülők származása	Népesség (1869)
Kiszombor	1762	község	kincstár	Csanád, Nagyszentmiklós	3712
Hódegyháza	1833-44	község	József nádor	Akács, Nagy- és Kis-Bikács	1776
Szanád	1859	község	Áldássy Ignác	Nincs adat	2387

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S. (1965), Népszámlálás (1869) adatai alapján saját szerkesztés

VII.1.3 A németek, szerbek, románok és bolgárok betelepítése

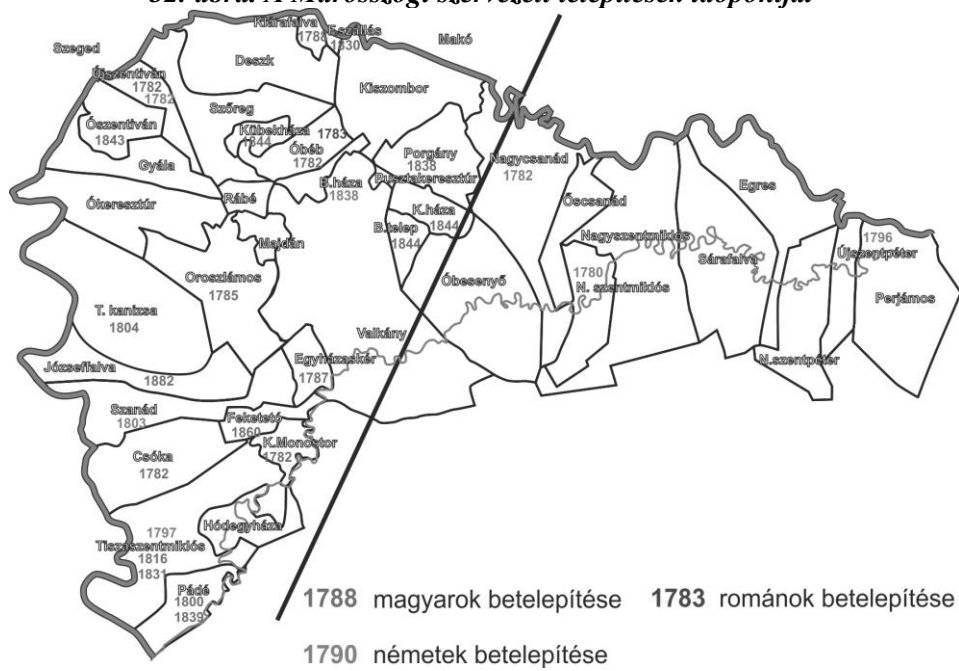
Természetesen a Marosszög területére nem csak magyarok telepedtek be (32 ábra), de nagyságát és arányait tekintve, mind a német, mind a bolgár és román betelepülés/betelepítés sokkal kisebb jelentőségű volt, azaz alapvetően magyar-szerb etnikai térstruktúra alakult ki. A magyar dohánykertészek betelepülésének köszönhető, hogy a Bánág egyetlen járása a törökkanizsai volt, ahol a magyarság többségben volt 1910-ben (Kókai S. 1910/a), s bár a bánági magyarok nagy része kisebbségi sorba került az elmúlt 100 évben - a trianoni békediktátum miatt -, de talán nekik is köszönhető, hogy 271 km² (9 község+17 puszta és telep) Magyarországon maradt (Kókai S. 2021).

A szervezett betelepítést és a Bánágon belüli migrációt jelzi, hogy a kincstár meglévő marosszögi települések mellé vagy azok egy-egy részébe is telepített németeket. 1752-ben 40 német család költözött Német-nagyszentmiklósról, melynek római katolikus templomát Nákó Sándor építtette 1824-ben, és Kőszegi László püspök szentelte fel (27. táblázat). 1745-től német telepesek érkeztek az észak-rajna-wesztfáliai Sauerlandból Nagycsanádra. A telepítés megismétlődött 1764-65 táján, a német bevándorlóknak külön házhelyeket jelöltek ki. Ettől kezdve a helység egyik részét Szerb-, a másikat Német-Csanádnak nevezték.

Nagyszentpéterre 1752-ben németek telepedtek, akik 1796 táján a Perjámosról ide költözött 30 családdal megszaporodtak. Sárafalvára az 1740-es

években németek vándoroltak be, zömmel Triebswetterből (Nagyősz) és Gottlobból (Kisősz). A község római katolikus templomát gróf Gyulay Sámuel költségén 1873-74-ben építették. Szanádot a 19. század elején Áldassy Ignác vásárolta meg, aki ide 1803-ban 70 német családot telepített. A település római katolikus templomát – és az előtte álló márvány keresztet – 1804-ben építették. Az Udvari Kamara által irányított és szervezett telepítések kora az 1810-es évek végére lejárt, a Marosszög területére – miként a Bánság más régióiba (kivétel az Al-Duna mente) – 1817 után jelentős az állam által szervezett betelepítés nem történt, így a belső migrációs folyamatok és a magánföldesúri telepítések váltak meghatározóvá.

32. ábra. A Marosszögi szervezett telepítések időpontjai

Forrás: Borovszky S. (1909), Bálint S. (1965), Dáczer K. (1997) adatai alapján saját szerkesztés

VII.1.4. A népesség etnikai és felekezeti összetétele

A korábbi korokhoz hasonlóan a lokális társadalmakban a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és az etnikai-vallásfelekezeti hovatartozás volt. A vallási szempontok hosszú időn keresztül fontos szerepet játszottak a Marosszög lakosságánál is. A folyamatos betelepítések, a spontán migráció és a természetes szaporodás következtében a 18. század folyamán a Marosszög

népessége is nagymértékben gyarapodott. A szervezett telepítések etnikai-vallási jelentőségét sokan értékelték és sokszor túlértékelték. A telepítési akciók egyik következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. E térszerkezetbe hivatalosan a református magyarok csak 1734 után települhettek be, azonban a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezer római katolikus magyar költözött már 1716-tól a kialakuló városokba és falvakba. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai többletet is jelentettek, de igazi értéket az emberi erőforrások jelentettek. Az etnikai-vallási adatok azonban települési szinten hiányoznak a 18. századból, amelyek teret és lehetőséget teremtenek más forrásokból levont – igen gyakran szubjektív – megállapításoknak és következtetéseknek.

Az utóbbira példa az 1743. évi adóösszeírás, mely szerint az 542 helységből 381 román, 117 szerb, 26 vegyesen román és szerb, 10 német, 2 német–román és 6 bolgár, olasz, spanyol vegyes népességű volt (*Marjanucz L. 2002*). Az adóösszeírás településeinek tételes felsorolása nem szükséges, elegendő utalni arra az internetes világhálón is megtekinthető térképre, amely ezen adatok alapján készült (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Banatul_la_1743.jpg).

A térkép hibái egyértelműek, amelynek marosszögi vetülete, hogy a feltüntetett 16 település közül 13 szerb (Gyála, Törökkanizsa, Szanád, Csóka, Tizsaszentmiklós, Padé, Csanád, Nagyszentmiklós, Egres, Sárafalva, Nagyszentpéter, Oroszlámos, Kiszombor), egy bolgár (Óbesenyő) egy német (Perjámos) és egy román (Valkány) lakosságuként került feltüntetésre. Eltekintve attól, hogy néhány település kimaradt (pl. Szőreg, Klárafalva, Deszk stb.), tudjuk, hogy például Kiszombor ebben az időpontban sem volt szerbek által lakott település (*Marjanucz L. 2008*), a kiszombori római katolikus plébános magyarul tartotta istentiszteleteit magyaroknak. A Maros folyó vonalától délre Kiszombor az egyetlen olyan bánsági település, amely bizonyíthatóan magyar lakosságú maradt a török uralom alatt is.

A térkép készítői szerint az 1580-as évekre kialakult helyzet 1743-ra sem változott jelentősebben, azaz a Bánság keleti körzetei tiszta román etnikumú területek voltak, a nyugatiak pedig tiszta szerbek. A középső körzetek (verseci, lippai, temesvári, csanádi, csákovai) vegyes, azaz szerb-román lakossággal rendelkeztek.

E tekintetben sem elhanyagolható tény, hogy Csanádi Egyházmegyéhez tartozó Bánságban 1738-ban – különböző alapítási évszámmal – 29 római katolikus plébánia működött. Ezek a települések Baróti Lajos adatai szerint: Pancsova (1716), Orsova és Temesvár (1717), Karánsebes, Krassóvár és Lippa (1718), Versec (1720), Temesrékás és Freudental (1721), Nagybecskerek, Oravica, Újpalánka és Temesszlatina (1722), Freidorf (1723), Újarad, Denta, Temesgyarmat, Perjámos,

Újpest, Németszentpéter, Ruszova és Fehértemplom (1724), Újmoldova (1725), Deliblát és Rebenberg (1726), Markovec (1727), Temes-Palánka (1728), Guttenbrunn (1729) és Dognácska (1732).

A Marosszög realisabb etnikai-vallási térstruktúrájának egyik eleme lehet, hogy a térfoglalást a templomok építési évei szerint vizsgáljuk meg. A települések lakóinak megtelepülésében és életében a természeti környezet mellett kiemelkedő szerepet játszott az etnikai-nyelvi, ill. kulturális-vallási kötődés, amely napjainkig meghatározza e lokális közösségek nemzeti/nemzetiségi identitását. A hely szelleme mindig felértékelődik olyan régiókban, ahol a népek, nyelvek és kultúrák találkozása, érintkezése és asszimilációja következik be. E kontaktzónákban mindegyik népcsoport öngazolást keres saját identitásának hangsúlyozására, a hely- és térfoglalás elsődlegességétől a szocializációs differenciákon át eljutva olykor a kulturális-nemzeti fölény hangsúlyozásáig.

A 18-19. századi marosszögi térfoglalás időbeli differenciáit és sajátosságait fontosak – az egyházi-szagrális épületek felépítésének időpontja mindennek egy sajátos vetülete –, mert ez az időszak meghatározó volt a lokális identitás kialakulását tekintve. Az identitás kialakulása és megerősödése ugyan az individuuum szintjén történik, azonban ehhez a vizsgált időszakban az etnikai-nyelvi környezet és az ezzel szorosan összefüggő vallási környezet jelentette azt a miliőt, amelyben az egyes nemzetiségi identitások kikristályosodtak, a korábban domináns hungarus tudattal szemben.

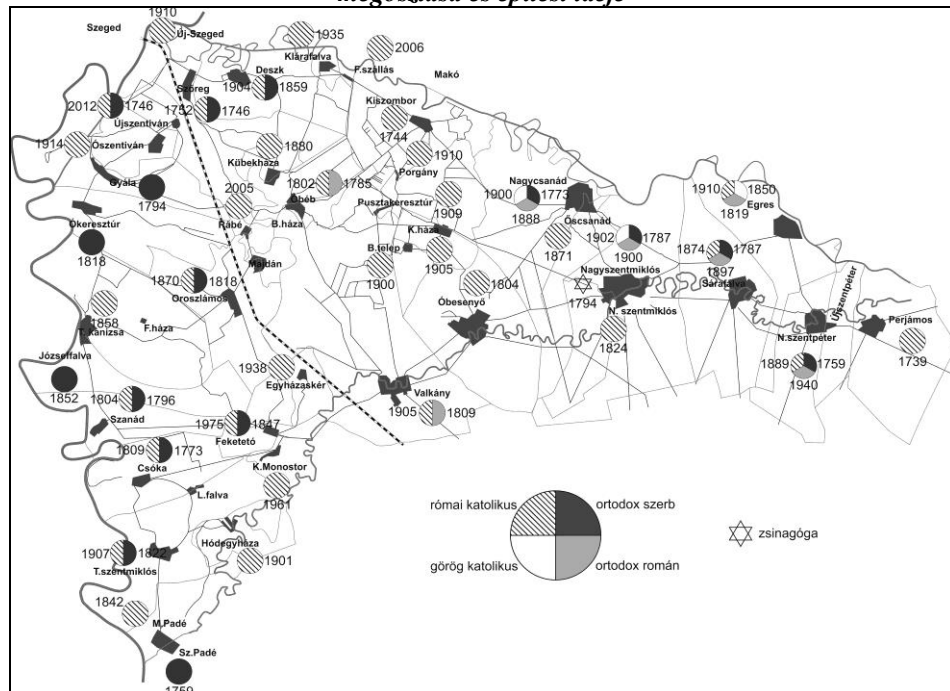
A vallási és nemzeti identitás fejlődését és szoros kölcsönhatását mutatja, hogy a Marosszög és a Bánság spontán migrációs és szervezett benépesítése az Udvari Kamara által irányítva 1718-tól úgy zajlott le, hogy a nemzetiségek eltérő önmeghatározását legalább települési szinten figyelembe vették (*Milleker R. 1923*). Az irányított betelepítésekkel igyekeztek elkerülni vagy minimalizálni az egyes nemzetiségek közötti nyílt összeütközéseket és konfrontációkat, települések vagy településrészek szerinti mozaikosságot létrehozva.

Az 1848/49-es polgári forradalom bánsági eseményei jelzik, hogy az interkulturalizmus nem működött, miként a tolerancia sem. Mindezeket felülírták az etnikai-vallási identitások és a köztük húzódó évszázados törésvonalak. A Marosszögben a települési szintű társadalmi átrétegződés mélyreható jelenségeinek több, szignifikáns jegye vizsgálható és mutatható ki, amelyek napjainkig hatnak az itt együttélő népek mindennapjaira (*Kókai S. 2012/a, 2014/b*).

A marosszögi települések benépesítése, templomainak megjelenése (ezek egyben a közös kultúra és az összetartozás jelképeivé, a tér és identitástudat fontos elemeivé is váltak) és elterjedésük eltérő idősíkjai jelzik (*33. ábra*) számunkra a régióban élő közösségek gazdasági és mentális erejét, etnikai-vallási identitását és térbeli kiterjedésük változásait. Az egyes templomokon túlmenően fontosak és értékesek a körülöttük elhelyezkedő – sokszor műemléki környezetben, olykor egyszerűbb külsővel (karakterrel) rendelkező – egyházi

épületek (pl. parókiák, imaházak, kápolnák stb.) és egyházi szimbólumok (pl. kálváriák, szobrok, keresztek, feszületek stb.) is.

33. ábra. A Marosszög műemlék és műemlék-jellegű templomainak felekezeti megoszlása és építési ideje

Forrás: Borovszky S. (1909), ill. Magyar Katolikus Lexikon adatai, illetve a települések internetes honlapjai alapján saját szerkesztés

VII.1.4.1 Az egyes etnikai-vallási csoportok térfoglalása a pozsareváci békétől 1784/87-ig

A térfoglalásban és a hely szellemének kialakításában ekkor domináns elem a szerbség, akik már kifejlett nemzeti és vallási identitással rendelkeztek, egyszerre hordozva a különöset, az egyedit és az összetartozás érzését. Jó példa erre Nagyszentpéter, ahova 1690-ben az ipeki patriarchával bevándorolt néhány szerb család telepedett le. Ekkor kezdték a helységet Rácz-Szent-Péternek nevezni, amely 1717-ben mindössze 17 házból állt. A vallási identitás volt a fontosabb, de mindezt a Marosszögben a társadalmi-gazdasági valóság is nagymértékben alátámasztotta, azaz a nemzeti identitás megfelelő tartalmat kapott, ezzel konfliktusoknak, nézeteltéréseknek, előítéleteknek nyitott teret a később érkezőkkel szemben (Kókai S. 2014/b). A pozsareváci béke (1718) után

a szerbek térfoglalása a Marosszögben dominánssá vált, valamennyi lakott településen – Törökkanizsa, Kiszombor és Szőreg kivételével – meghatározóvá váltak közösségeik. A szerb élettérként reorganizálódó Marosszög területén csak a két nagyvároshoz – Szeged és Makó – szorosan kapcsolódó hídfőállás települések (Szőreg, Kiszombor), valamint Törökkanizsa tudta magyarságát megőrizni és fenntartani.

Kiszombor magyar nemzeti identitását, római katolikus közössége lokális életterének tradicionális etnikai homogenitását is meg tudta őrizni. A 12-13. század fordulóján épült a falu különleges temploma, egy kívül kör alakú, belül hat karéjt képező rotunda, melynek keleti karéját 13-14. századi freskók díszítik. 1647 tavaszán katolikus magyar lakosság telepedett le a tizenöt éves háborúban lakatlanná vált Zombor területére, majd 1744-ben a körtemplomot is megújították, nyugati falát megbontották, és egy kis fatornyos templomot építettek hozzá. 1777-ben a kincstár e régi fatemplom helyén egy nagyobb és magasabb téglatemplomot emeltetett. Az önálló zombori plébániát 1753-ban szervezték újjá (*Kiss M. H. 1940*).

Szőreg esetében magyar-szerb osztott identitási tér jött létre. Szőreg plébániája már 1333-37-ben fennállott, de megszűnt, s csak 1761-ben állították ismét vissza. A falu első római katolikus templomát a kincstári igazgatóság ösztönzésére 1752-ben építették föl (alexandriai Szent Katalin tiszteletére). E kicsiny, fából épült templom helyén 1816. november 25-én szentelték föl a Vedres István tervei szerint épült mai templomot. A környezetéből jelentősen kiemelkedő löszháton áll, csakúgy, mint a tőle keletre található görögkeleti szerb templom (1779-85 között építették föl Kisboldogasszony tiszteletére). Szőregen az egyházi épületek elhelyezkedése megfelel az egykori kétnyelvű község településszerkezetének, amelyet máig megőrzött az utcák elnevezése: Magyar utca, Szerb utca.

Törökkanizsa 1647-ben is lakott helységként volt említve, 1717-ben pedig már ismét 40 házból állt. A Marosi Határőrvidék szerbjeit 1745 után a szomszédos Józseffalvára telepítik (1753), így Törökkanizsa magyar többségű település maradt, katolikus plébániája – viszonylag későn – csak 1807-ben alakult meg. A törökkanizsai római katolikus templomot (védőszentje: Szt. György) Szerviczky György – a település földbirtokosa – 1847-ben kezdte építtetni, és örökösei 1858-ban fejezték be.

A Marosszög többi lakott településén a szerb közösségek (33. ábra) térfoglalása és lokális kötődése erősödött meg, kezdetleges ortodox templomaikról rendre megemlékeznek a források.

Újszentivánon először a letelepedés kapcsán tesznek említést erről. Az akkori leírás kis gyékénnyel fedett fatemplomot említ, melynek tornya és harangja még nem, de három ablaka és két ajtaja már volt. A Szent Györgynek szentelt templom 1849-ben, a szőregi csata kapcsán leégett. A helyi szerbek 1853. október 25-én szentelték fel új, kőből épült mai templomukat. Az első

szerb pravoszláv templomok a 18. század első felében sorra épültek a többi marosszögi településen is (pl. Szerbkeresztúr, Gyála, Tizzaszentmiklós, Szerb-Padé stb), de elpusztultak, s helyükre a század második felétől újakat építettek.

A homogén szerb közösségek megerősödésével – a Maros jobbpartján húzódó határőrvidék feloszlata (1745) ehhez alapvetően járult hozzá – párhuzamosan a Marosszög déli peremén megjelentek a bolgárok (Óbesenyő 1738), a románok (Valkány 1736), valamint a németek (Perjámos 1739). Az óbesenyői bolgárok szervezett letelepítésére az 1738-39-es osztrák-török háború után került sor, s ezzel egy időben a perjámosi németek 1739-ben kezdték római katolikus templomukat felépíteni, de 1772-ben a kamara új templomot építtetett itt. Néhány román család a régióban 1725-ben jelent meg először Sárafalván, majd 1736-ban több család költözött Valkányba Krassó vármegyéből és Erdélyből. Meghatározó azonban a Marosszög területén a szerbség maradt, 1796-ig tíz templomuk épült fel, miközben két magyar római katolikus közösségnek (Szőreg, Kiszombor) egy román ortodox (Óbáb), egy bolgár katolikus (Óbesenyő) és egy német római katolikus (Perjámos) vallási közösségnek épült temploma (27. táblázat).

Az 1784/87. évi népszámlálás adatai alapján megállapítható, hogy 24 településen 61 pap végezte mindennapi egyházi tevékenységét, míg nyolc háromszáz fő alatti népességszámú településen nem volt sem templom, sem egyházi személyiség. Magyar nyelvű istentiszteletet azonban csak Szőregen, Törökkanizsán, Nagyszentmiklóson és Kiszomboron tartottak az egész régióban, ez legjobb esetben is azt jelentette, hogy csak minden tízedik egyházi személy hirdetett ígét magyarul (*Szentkláray J. 1879*). A 24. táblázatban említett nyolc templom nélküli település mindegyikében magyar lakosság élt, akik a népszámlálást megelőző évtizedben kezdték betelepülni a régióba.

A pozsareváci békekötés idejétől számítva, közel ötven évnek kellett elteltelnie ahhoz, hogy a magyarság jelentősebb mértékben teret foglalhasson e régióban. A gazdasági racionalitás – elsősorban a munkaerőhiány és a munkaerő- és szakértelem igényes dohánytermelés – felülírta a politikai szándékot és akaratot, így 1760-tól megkezdődhetett a magyar dohánykertészek beáramlása, sajátos identitású közösségeik kialakulása, mindez azonban a II. József idején végrehajtott első magyarországi népszámlálás Marosszögre vonatkozó adataiban még alig tükröződik (34. ábra). A népszámlálás etnikai és vallási kötődésről sajnos nem tájékoztatja az érdeklődőt, azonban a Marosszögben – miként a Bánság más régióiban is – jól elkülönültek az egyes népcsoportok. Mindössze két település (Deszk, Szőreg) lakóinak etnikai-vallási megoszlása bizonytalan, ezért ezek népességét megfelezttem a két etnikai-vallási közösség (magyar-szerb) között. Nagyszentmiklós népessége esetén a harmadolást alkalmaztam a szerbekre, magyarokra és németekre vonatkozóan. Az eredmény természetesen nem pontos, de megközelítőleg a Marosszög 37325 lakója közül 18190 fő szerb, mintegy hatezerhét száz (6702 fő) magyar, 4628 fő román, 4627 fő német, 3188 fő bolgár nemzetiségű lehetett.

27. táblázat. A Marosszög települések templomainak építési ideje és népessége 1784/87-ben

Települések	A település újra alapítása	Templomépítés időpontja			Népesség szám 1784/87	ebből: pap 1784/87
		ortodox		római katolikus		
		szerb	román			
Nagyszentmiklós	1717	1777/87	1900	-	5416	7
Németszentmiklós	1752	-	-	1824	-	-
Perjámos	1738	-	-	1739	1823	1
Szerb-Csanád	1717	1773	1888	-	2402	3
Német-Csanád	1764-65	-	-	1871	999	1
Egres	1717	-	1819	1910	1808	3
Óbéb	1773	-	1785	1802	1020	3
Batthyányháza**	1773	-	-	-	53	-
Keglevichháza	1844	-	-	1905	-	-
Sárafalva	1717	1787	1897	1873/74	2586	3
Nagyszentpéter	1690	1759	1940	1889	2026	3
Valkány	1736	-	1809	1904/05	1800	3
Óbesenyő	1738	-	-	1804	3188	2
M.keresztúr	1773	-	-	1909	173	-
Porgány	1773	-	-	1910	130	-
Bolgártelep	1844	-	-	1900	-	-
Törökkanizsa	1647	-	-	1858	1157	3
Józseffalva	1753	1852	-	-	578	2
Csóka	1717	1773	-	1803/09	1191	2
Oroszlámos	1748	1825	-	1869/70	1307	3
Ókeresztúr	1752	1818	-	-	719	2
Szanád	1717	1796	-	1804	917	3
Gyála	1717	1794	-	-	1070	3
Hódegyháza	1760	-	-	1901	-	-
Szerbpadé	1717	1759	-	-	787	3
Magyarpadé	1784	-	-	1842	-	-
T.szentmiklós	1717	1822	-	1907	1270	2
Feketető	1830	1847	-	1975	514	1
Egyházaskér	1789	-	-	1938	-	-
Magyarmajdány	1773	-	-	-	275	-
(Kis)Sziget	1785	-	-	-	-	-
Podlokány	1785	-	-	-	-	-
Firigyháza	1804	-	-	-	-	-
Rábé	1777	-	-	2005	172	-
K.monostor	1782	-	-	1961	-	-
Kiszombor	1647	-	-	1744	981	1

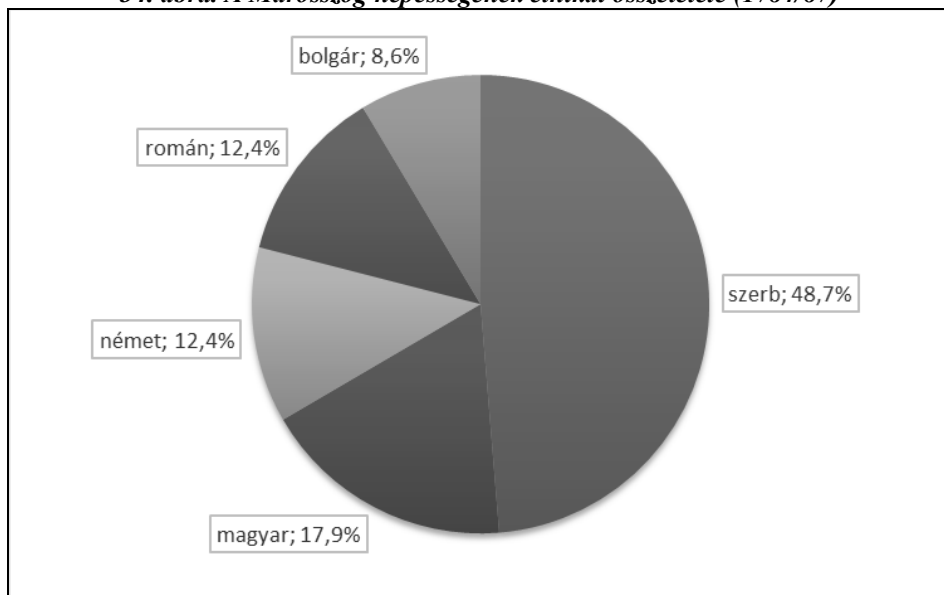
Szőreg	1739-46	1779-85	-	1752	1410	3
Deszk	1746	1859	-	1904	932	3
Ószentiván	1777	-	-	1913/14	-	-
Térvár	1777	-	-	-	107	-
Újszentiván	1746	1746	-	2012	361	1
Kübekháza	1844	-	-	1879/80	-	-
Ferencszállás	1830-35	-	-	2006	-	-
Kláráfalva	1777	-	-	1935	86	-
Új-Szeged	1717	-	-	1910	67	-
Összesen	-	16 db	7 db	24 db*	37325	61

*1910-ben funkcionáló római katolikus templomok száma

** 1784/87-ben Kisbéb adatai

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

34. ábra. A Marosszög népességének etnikai összetétele (1784/87)

Forrás: Az 1784/87. évi épszámlálási adatok felhasználásával saját szerkesztés

A Bánság lakosságának pontosabb – sajnos nem települési szintű – vallási megoszlását az 1784/87. évi népszámlálási adatok tartalmazzák (28. táblázat), amelyek alapján megállapítható, hogy a régió lakóinak 20,1%-a (a Marosszög lakóinak kb. 25-30%-a) a nyugati keresztény egyházhoz tartozónak vallotta magát. A Bánsági Határőrvidék adatai itt hiányoznak, az ortodoxok aránya azonban e nélkül is nyolcvan százalék körüli, azaz nem jött létre – a felvilágosult abszolútizmust valló uralkodóink minden törekvése ellenére – katolikus régió a Bánságból, s e tényen a további telepítési hullámok sem

változtattak érdemben. A vallásfelekezeti hovatartozás tartós társadalmi jelentőségét mutatja, hogy az 1869. évi népszámlálás adatai szerint a Bánság összlakosságának (1336832 fő) közel hatvan százaléka (790552 fő) ortodoxvallású, s valamivel több, mint egyharmada (451418 fő) római katolikus vallású volt (*Kókai S. 2010/b*). A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összeütközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok (pl. református, evangélikus stb.) csak színező elemként játszottak szerepet. A Marosszög esetében a római katolikus vallásúak aránya 56,8%, az ortodox vallásúak aránya 39,1% volt 1869-ben (32. táblázat).

28. táblázat. A Bánság népességének vallásfelekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	Terület	Település		római kat.	evang.	ref.	ortodox		izr.	Összesen
	km ²	város	falu	fő	fő	fő	fő	%	fő	fő
Krassó	5230	8	223	15076	50	30	173000	92,3	44	188200
Temes	5743	5	180	40227	2000	1200	172000	79,8	118	215545
Torontál	6863	4	111	46019	1500	1500	103000	67,3	64	153083
Temesvár	36,5	1	-	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	17872,5	18	514	105798	3610	2750	452300	79,9	612	566070

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. (1960) adatai alapján saját szerkesztés

VII. 2 A Marosszög népessége az ún. „hosszú 19. században”

Az ún. „hosszú 19. század” – amely a történettudományban használatos kifejezés, s a francia forradalomtól (1789) az első világháborúig (1914-1918), illetve az azt lezáró békeszerződésekig (1919-1920) terjedő korszakot jelöli – időszakát tekintve gazdag és egyre pontosabb demográfiai statisztika adatok állnak rendelkezésünkre. A marosszögi népesség sajátosságainak valamennyi szegmensét átfogó bemutatására és elemzésre sajnos most sem vállalkozhatunk, azonban a 18. századra vonatkozóan fontosnak tartott demográfiai folyamatokat és a hozzá kapcsolódó adatokat e fejezetben is kitüntetett figyelemben részesítjük.

A nagy telepítési akciók a XIX. század közepére lezárultak. Tény, hogy 1817 után nem magyar nemzetiségű telepes külföldről már csak szórványosan került a Marosszögbe. 1867 után pedig a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött (*Hietzinger 1817, Kókai S. 2007*). A Marosszög népességváltozási tendenciáit az 1850-es évekig a szervezett telepítések – elsősorban a dohánykertész magyarok és a belső bánsági német telepítések – határozták meg. Az 1850-es évektől első világháború végéig a spontán asszimilációs és migrációs folyamatok, illetve a természetes szaporodás összetevőinek dominanciái jellemezték, melyeket a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek határoztak meg.

VII.2.1 A népességszám és a népsűrűség változása a 19. században

A népességszám alakulása jól reprezentálja egy mikrorégió pozíciójának le- vagy felértékelődését a társadalmi-gazdasági térben. A változások legpontosabban település szinten érzékelhetőek, azonban kistérségi szinten is szignifikáns különbségek, eltérő népességváltási tendenciák rajzolódnak ki (23. táblázat). A táblázatban feltüntetett 42 település az 1784/87 és 1870 közötti népességszám gyarapodás tekintetében három csoportra bontható. Az első csoportba azok a települések tartoznak, amelyek gyarapodása meghaladta a marosszögi átlagot (162,2%), a második csoportot azok a települések képezik, amelyeknek az átlagos gyarapodás ötven százaléka és az átlag közötti értékben nőtt a népességszámuk. A harmadik csoportba azokat a településeket soroltam, ahol az átlagos népességgyarapodás felét sem érte el a tényleges szaporodás. A települések egyenkénti elemzése helyett fontosabbnak tartom a növekedési dinamika területi sajátosságait érzékeltetni. Két tendencia rajzolódik ki egyértelműen, egyrészt a Marosszög korábban benépesült keleti területei alacsonyabb értékekkel rendelkeznek, e területeken új telepes falvak és puszták nem jöttek létre. Mindez azt jelenti, hogy elfogytak a szabad földterületek e régióban. A másik tendencia a folyószabályozásokhoz és az ármentesítésekhez kapcsolódik, mert a komplex környezetátalakítással párhuzamosan felszabaduló termőföldek a Marosszög nyugati területeinek dinamikus népességgyarapodását generálták. Az új marosszögi telepes falvak mindegyike az Obesenyő-Őcsanád települések által jelölt vonaltól (32. ábra) nyugatra létesült.

A gyors benépesülés a 19. század közepéig folytatódott, s 1870-re a népességszám megközelítette a 100 ezer főt, elérve az országos átlag körüli népsűrűséget (67 fő/km²) is. Az 1870-1910 közötti időszakban a népességgyarapodás (8,3%) azonban már nem érte el az országos értéket, és elmaradt a Bánság népességnövekedésétől (17,6%) is. Mindössze négy olyan település volt, amely több mint ötven százalékos népességgyarapodást ért el 40 év alatt. E települések esetén is a belső migrációs folyamatok (pl. gazdasági cselédek beköltözése stb.) emelte meg a népességszámot. A belső demográfiai folyamatok eredménye a falvak egy részében a népességszám csökkenése. E tendenciák ismertek, részletesebb elemzését a következő fejezetben foglalom össze. Előzetesen megállapíthatjuk, hogy a Marosszög területén ekkor is sajátos demográfiai folyamatok érvényesültek, erősödő kivándorlással és alacsony természetes szaporodással. Ennek okai között szerepel az, hogy a Marosszögben élő lakosság – még a románok is – átvette a németektől az ún. „egykezést”.

VII.2.2 A betelepítések demográfiai hatásai

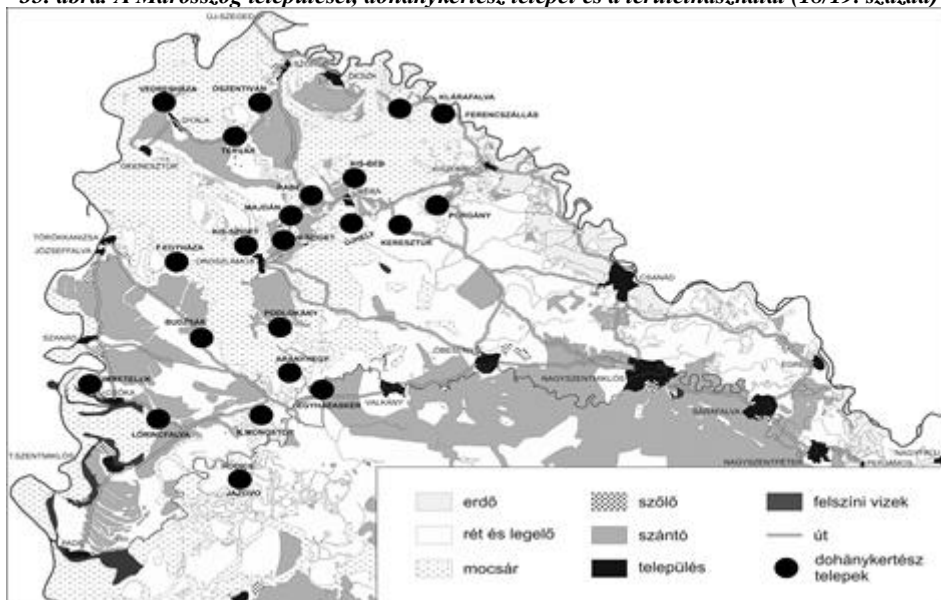
Az udvari kamara által preferált német telepítések a 19. században is jónéhány marosszögi települést érintettek (pl. Kűbekháza, Német-Csanád,

Nagyszentmiklós stb.), így a régió négy nagy etnikai tömb (magyar, német, szerb, román) kontaktzónájaként értelmezhető, magyar-szerb dominanciával. A szerződéses dohánykertészek beáramlása az 1840-es évekig folytatódott (Feketető 1830, Ferencszállás 1830-35), melynek eredményét Fényes Elek 1839-ben írt munkájában az alábbiakban foglalta össze:

„...Dohánytermesztéssel több ezer család foglalatoskodik, úgy hogy Torontál vármegye 41 nagy népesített pusztáin (ezek közül 37 magyar, 1 német, 1-1 magyar-szlovák, magyar-bolgár, magyar-szerb) csaknem mind dohánytermesztők laknak, s ezek leginkább magyarok. A torontáli dohány szegedi név alatt jön kereskedésbe, mégpedig oly nagy mennyiségben, hogy erre nézve talán egyedül Szabolcs és Tolna vármegyék vetekedhetnek vele. Jóság és kedves íz tekintetéből különösen dicsértetik a deszki és a tordai...”

A Fényes Elek által említett 41 db Torontál vármegyei népesített pusztá közül huszonkettő a Marosszög területén helyezkedett el (29. táblázat, 35. ábra), ahol Fényes Elek adatai szerint az 1830-as években összesen 849 lakóházban 7056 lakos élt, átlagosan: 306 fő/pusztá. A 29. táblázatban a népességszám mellett feltüntettem, hogy mely település határában alakult ki a dohánykertészség, az anyatelepülések földbirtokos családjait, valamint a közigazgatási önállóság létének időtartamát.

35. ábra. A Marosszög települései, dohánykertész telepei és a területhasználat (18/19. század)

Forrás: Az első katonai felmérés térképszelvényei, ill. Fényes E (1839) adatai alapján saját szerkesztés

A dohánykertészek által benépesített telepeken 1784/87-ben kevesebb, mint ezer fő (909 fő) élt, amely a Marosszög népességének 2,5 %-a volt,

természetesen ettől több dohánytermelő élt már ekkor is a régióban, de a nagyobb lélekszámú települések lakóiként nem különíthetők el. A tömeges beáramlást jelzi, hogy Fényes Elek népes marosszögi dohánytermesztő pusztáin az 1830-as évek végén több mint hétezer fő élt, míg geográfiai szótárában (1851) a tizenöt marosszögi dohánytermesztő községben 6172 fő, úgy, hogy Keglevichházáról, Kübekházáról és Bolgártelepről nincs adata, de Magyarpadéról és a Csókához tartozó dohánytermesztő telepekről (pl. Imretelek, Lőrincfalva stb.) sem. Csak az utóbbi két településhez kapcsolódó becsléseinkkel együtt az 1840-es években a Marosszög lakóinak maximum 10 %-a foglalkozhatott dohánytermesztéssel. A szőregi, a deszki, a térvári, a csanádi, az aranyhegyi, a fejéregyházi, a budzsáki, a vedresházi, a dédényszegi, a ladányi és a magyarmajdányi dohánytermelőket is számítva (Bálint S. 1974) ez az arány elérhette a 15 %-ot.

29. táblázat. A Marosszög népes pusztái (1839)

Pusztá	Település	Közig. önállóság	Lakóház	Népesség	Földbirtokos
1. Aranyhegy	Szanád	-	15	106	Áldássy
2. Kis-Béb	Óbéb	1891-ig	10	92	Batthyány
3. Budzsák	Törökkanizsa	-	50	604	Szerviczky
4. Ferencszállás	Deszk	1838-tól	52	202	Gerliczy
5. Firigyháza	Óbéb	1858-1884	29	268	Batthyány
6. Hodics és Jazova	T. szentmiklós	1844-től	164	1364	József nádor
7. Imretelek	Csóka	1880-ig	29	156	Marczibányi
8. Porgány	Nagycsanád	1861-től	32	202	Nákó
9. M. keresztúr	Óbéb	1870*	87	758	Batthyány
10. Klárafalva	Deszk	1838-tól	30	234	Gerliczy
11. Majdány	Óbéb	1870*	41	688	Batthyány
12. K. monostor	Csóka	1870*	44	366	Marczibányi
13. Podlokány	Óbéb	1945 után	12	96	Batthyány
14. Rabé	Szőreg	1900-tól	34	322	Kamara
15. Ószentiván	Szőreg	1870*	64	354	Kamara
16. Kis-Sziget	Óbéb	1892-ig	12	80	Batthyány
17. Térvár	Szőreg	1892-ig	23	174	Kamara
18. Lőrinczfalva	Csóka	1854-1954	12	70	Marczibányi
19. Vedresháza	Szőreg	-	26	230	Kamara
20. Egyházaskér	Csóka	1848-tól	57	486	Marczibányi
21. Verbovici-Sziget	Óbéb	-	16	126	Batthyány
22. Újhely	Óbéb	-	10	78	Batthyány
Összesen	-	-	849	7056	-

*1851-ben még nem, 1870-ben már önálló községek.

Forrás: Fényes E. (1839, 1851), ill. Népszámlálás 1870 alapján saját szerkesztés

Amióta Szeged városa a szőregi uradalmat a kincstártól zálogba vette (1781) s a szőregi, szentiváni és rábéli határban a szegedi kertészek, mint kiválóan ügyes és szorgalmas dohányművelők alkalmaztattak, a dohánytermelés Torontál megyében is mindenfelé elterjedt. A szegedi magyarság kirajzásának egyik első települése Százegyház (1743), ahol plébánia volt és a szegedi ferences szerzetesek jártak ki az egyházi szertartásokat végezni (*Kálmány L. 1882*). A szegedi – zömmel alsóvárosi – dohánykertészek kitelepedésének időpontjai: 1774 Tértvár, 1776 Törökkanizsa, Csóka, 1781 Szőreg, 1780-83 Ószentiván, 1782 Monostor, Rábé, Deszk, Klárafalva, Kisbéb, Majdány, Magyarkeresztúr, Morotva, 1808 Vedresháza, Padé, Szaján, Tiszaszentmiklós, Jazova és Hodics.

A dohánykertész telepek nagy része a 19. század során önálló település lett, azonban nemzeti identitásukat erősítő egyházi épületeik és templomaik megépítése csak a 20. században valósult meg, egy-két esetben (pl. Ferencszállás, Újszentiván, Rábé stb.) napjainkig elhúzódott (*27. táblázat*). Igen ritkán fordult az elő, hogy a dohánykertész telepek hamarabb volt temploma, mint közigazgatási önállósága.

Ilyen település volt Magyarpadé, ahová 1784-ben a kincstár dohánytermelő magyar családokat telepített, akiknek a száma 1839-ben megszorodott. A római katolikus templom 1842-ben épült, a pusztá azonban csak 1872-ben alakult önálló községgé.

Bolgártelep bolgár-magyar bánági falu. Az egykori dohánykertész falut (*colonia tabaccaria*) a kamara részben a mi gányónépünkől telepítette (1844), amely ma már teljes egészében ő-ző tájszólást beszél (*Bálint S. 1957*).

Kübekháza: A kancellária a szőregi királyi kincstári tiszttartóságot bízta meg a telepítési munkálatokkal, melyek 1843-ban vették kezdetüket. A telepítéskor kimondták, hogy kizárólag római katolikus magyar lakosok nyernek településre engedélyt, 20 évi időtartamra. Bálint Sándor szerint magyar lakossága kizárólag szegedi származású. Az 1844. év tavaszán vették kezdetüket az építkezések. 1851-től németek is költöztek a helységbe.

Feketető helységet a 19. század első felében a Marczibányi család telepítette és e család csókai uradalmához tartozott. A vegyes ajkú magyar-serb falu dohánykertész szegedi népe a 19. század legelején, egyébként ismeretlen esztendőben költözött ide (*Bálint S. 1965*).

Ferencszállás helységet az 1830-35. közötti években telepítette a báró Gerliczy család, hogy állandó munkásai és dohánykertészei legyenek. 1838-ban 52 háza és 202 magyar római katolikus lakosa volt, akik nagy része szegedi származású, csak néhány család makói.

Porgány 1848-ig önálló pusztá. 1838-ban még csak 32 háza és 202 magyar lakosa volt, akik szegedi dohánykertészek leszármazottjai. 1861-ben alakult önálló községgé. Ő-ző tájszólását, szegedies hagyományvilágát napjainkban is őrzi (*Bálint S. 1965*).

Tiszaszentmiklóst 1816-ban József nádor vette meg. Német lakosai 1797 után, magyar lakosai pedig 1831 után költöztek ide. Magyar lakossága 1803 óta

több szakaszban telepedett meg a faluban. Kálmány Lajos a 19. század végén anyakönyvi vizsgálatok alapján 101 szegedi családot talál itt, 17 más vidékről származó magyar családdal együtt.

Amint említettem a 19. század közepéig belső migrációs német telepes falvak alakultak ki a Marosszög több pontján, akik – hasonlóan a többi nemzetiséghez – etnikai-vallási identitásukhoz ragaszkodva egyházi-szakrális épületeket is emeltek. E települések közül kiemelkedik Kübekháza és Keglevichháza.

Kübekházára 1844-ben magyar dohánykertészeket telepítettek. 1853-ban az iskolában kápolnát rendeztek be, és megszervezték a plébániát. Az 1850-es évektől egyre több elszegényedett kertész hagyta el a falut. A helyükre bánági sváb családok érkeztek 1851-től. A 19. század végén már jelentős német lakosság élt a községben (1880-ban 1047 magyar, 540 német lakos). A Szent István tiszteletére szentelt, a környéken egyedülállóan hatalmas méretű katolikus templomot 1879/80-ban építették. A temetőben Kálvária és a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére szentelt kápolna épült.

Keglevichháza települést 1844-ben telepítette a kincstár 3181 kat. hold területen, német lakossággal. Nevét az akkori kamara elnök: gróf Keglevich Gábor emlékére viseli. A római katolikus templom 1905-ben épült.

Szanádot a 19. század elején Áldássy Ignác szerezte meg, a ki ide 1803-ban 70 német családot telepített. 1859 táján magyarok kezdtek ide beköltözödni.

A románok zöme a vizsgált régióba spontán migrációval érkezett. Mindazok ellenére, hogy szórványos megjelenésük az 1730-as évektől kimutatható, nagy részük a 19. század első felében települt be Nagyszentmiklósról és néhány környező faluba. A marosszögi románok első generációja ortodox volt, ezt jelzi, hogy első templomaik (Óbéd 1785, Valkány 1809, Egres 1819) is e vallási hagyományok szerint épültek. A bánági ortodox román egyház önállósulása csak 1848-ban következett be, ugyanekkor azonban a görög katolikus románok is megjelentek a régióban. A görög katolikus román közösségek közül kettő (Nagyszentmiklós 1902, Szerb-Csanád 1900) templomot, egy (Egres 1850) imaházat épített hívei számára. Mindazok ellenére, hogy 1850-ben Lugoson görög katolikus püspökség alakult, a marosszögi románok alig egy-két százaléka vált görög katolikká, eltérően a Partiumtól.

VII.2.3 A népesség etnikai és felekezeti összetétele

Az 1780-as évektől a kiegyezésig eltelt nyolcvan év alatt a Marosszög népességének etnikai-vallási összetétele alapjaiban megváltozott, a korábban domináns szerb identitású terület megosztottá vált, a magyarság relatív többségbe került, vallásilag pedig római katolikus-ortodox térstruktúra alakult ki, római katolikus dominanciával. E tekintetben is eltért a Bánság más régióitól, ahol a magyarság csak etnikai szigeteket alkotott, s nem volt még egy olyan mezei régió, ahol magyar többség alakult ki. Természetesen a Bánságban

más római katolikus dominanciával rendelkező mezei régió (pl. Haide, Krassó-vidék stb.) is kialakult ott azonban mindez német, illetve krasován (horvát) etnikai hegemóniát takart (*Czirbusz G. 1880, 1883*).

VII.2.3.1 Az etnikai térszerkezet jellemzői

Az etnikai térszerkezet alapvonásait és sajátosságait már Fényes Elek (1851) geográfiai szótárából kigyűjtött adatok is mutatják. Az 1840-es évekre vonatkozó adatok alapján a Marosszög népességének (82376 fő) 22,8%-a (18775 fő) magyar, 32,3%-a (26609 fő) szerb, 21,6%-a (17789 fő) román, 13,3%-a (10956 fő) német, s közel 9,0%-a (7526 fő) bolgár lehetett. Az etnikai térszerkezet módosulásait nagymértékben befolyásolta a régió földrajzi helyzete, melynek egyik sajátos eleme, hogy északról és nyugatról homogén magyar etnikai tömb határolta, délről homogén szerb etnikai tömb (az egykori Kikindai Szabad Kerület), melyek irányából a spontán migráció folyamatosan érvényesülhetett. Keletről és délkeletről a bánáti sváb telepes falvak (Haide) akadályozták a román etnikai szigeteket és szórványok szerves kapcsolatát a Temes és Krassó-Szőrény megyei tömb románsággal.

Az etnikai-nemzetiségi identitás és térszerkezet teljeskörű felmérésen alapuló megrajzolása legkorábban az 1880. évi népszámlálás adatai alapján lehetséges (*30. táblázat*).

30. táblázat. A marosszögi települések lakóinak etnikai megoszlása (1880)

Települések	népesség	magyar	német	szerb	román	egyéb	beszélni nem tud
Nagyszentmiklós	8988	1164	2805	1219	3358	93	349
Óbesenyő	6386	273	147	4	40	5589	333
Perjámos	5496	208	4720	67	157	110	234
Szerb-Csanád	5114	91	1353	1434	1979	62	195
Törökkanizsa	3833	1711	99	1306	17	44	156
Kiszombor	3707	3452	34	5	5	39	172
Sárafalva	3606	104	429	1094	1814	19	146
Valkány	3549	739	124	4	2543	15	124
Egres	3228	40	203	15	2805	10	155
Szőreg	2898	1603	30	1118	7	8	132
Óbéb	2797	710	227	11	1682	1	166
T.szentmiklós	2725	839	396	1232	21	98	144
Sz.nagyszentpéter	2695	82	447	1888	-	162	116
Oroszlámos	2563	1152	59	1207	3	18	124
Csóka	2508	1595	41	726	22	8	116
Gyála	2465	342	56	1946	8	8	105
Ókeresztúr	2388	292	66	1890	9	28	108
Deszk	2316	979	18	1223	5	3	98

Józseffalva	2062	898	56	1012	10	9	77
Szanád	2006	263	468	1152	8	12	108
Német-Csanád	1868	32	1684	4	16	52	80
N.nagyszentmiklós	1848	8	1657	16	32	27	108
Kübekháza	1701	1047	540	-	13	1	100
Magyarpadé	1591	1439	44	23	1	5	79
Szerbpadé	1431	451	92	813	11	-	64
Hódegyháza-Jazova	1422	1339	6	2	-	-	75
Újszentiván	929	161	325	392	-	-	51
Ószentiván	926	880	7	-	-	-	39
Keglevichháza	924	13	847	1	12	14	37
N. nagyszentpéter	906	19	831	8	7	-	41
Porgány	895	763	46	1	34	-	51
Magyarmajdány	796	728	14	-	10	11	33
Feketető	705	124	179	858	2	5	37
Egyházaskér	630	594	-	3	1	1	31
M.keresztúr	599	566	6	-	-	5	22
Bolgártelep	508	11	64	1	-	410	22
K.monostor	486	450	6	2	-	11	17
Lőrinczfalva	478	454	20	-	-	-	4
Ferencszállás	397	379	-	-	1	-	17
Rábé	374	354	-	-	1	-	19
Klárafalva	333	322	-	-	-	-	11
Batthyányháza	225	-	196	-	14	-	15
Térvár	194	183	-	-	-	-	11
(Kis)Sziget	125	116	-	-	-	-	9
Vöröscsárda	85	21	60	-	-	-	4
Kisbéb	60	58	-	-	-	-	2
Összesen fő	91766	27049	18402	220677	14648	6878	4137
Összesen %	100	29,7	20,0	22,4	15,9	7,5	4,5

Forrás: Népszámlálás (1880) adatai alapján saját szerkesztés

Az 1880. évi népszámlálás 46 közigazgatásilag önálló települést talált a Marosszögben, melyek összesített etnikai adatsorai alapján megállapítható, hogy a régió össznépségének 29,7%-a magyar, 22,4%-a szerb, 20,0%-a német, 15,9%-a román, 6,5%-a bolgár volt. A fennmaradó 1,0%-nyi népséget a kisebb etnikai töredékek alkották (30. táblázat). A magyarság ekkora már relatív többségbe került, de igen jelentős számú szerb, német és román nemzetiségekkel együtt élt területi egységben. A Marosszög lakóinak 4,5%-a kiskorúsága miatt beszélni még nem tudott, így ezeket a gyermekeket egyik etnikai csoporthoz sem sorolták. A települési szintű vizsgálatok alapján megállapítható, hogy 10 településen és 10 önálló dohánykertész településen a magyarok, 10 településen és Feketető dohánykertész településen a szerbek, hat

településen a románok, öt településen és két dohánykertész településen a németek és két településen a bolgárok éltek abszolút vagy relatív többséggel.

A táblázat adatai alapján az is megállapítható, hogy a magyarok mellett a németek és románok térfoglalása is sikeresen lezajlott, melynek eredményeként négy nemzet/nemzetiség életterévé vált a Marosszög területe. A négy nagy nemzet/nemzetiség a régió lakosságának közel kilencven százalékát alkotta, úgy, hogy egyik sem került hegemon vagy domináns helyzetbe.

A magyar és német térfoglalás sikeressége a legsúlyosabban a szerbeket érintette, akik fél évszázad alatt – már 1850-re – elvesztették korábbi meghatározó szerepüket. A korábbi szerb hegemonia azonban a szerbek történelmi és kulturális emlékezetében megmaradt, amely fontos volt a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság határainak megrajzolásánál – legalább hivatkozási alapként – a trianoni békediktátumhoz vezető tárgyalások során (Gulyás L. 2018). A szerb és a román területi igények és a valós etnikai-vallási életterük természetesen a Marosszögre vonatkozóan is élesen elkülönült.

Az 1910. évi népszámlálási adatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy megvizsgáljuk és összehasonlítsuk az 1880. évi adatokkal a települések etnikulturális jellegének változásait és sajátosságait. A homogén magyar etnikai tömb felől (Szeged, Makó, Magyarakanizsa) érkező betelepülők számának növekedés 1910-re azt eredményezte, hogy a magyarság relatív többsége megerősödött (31. táblázat).

31. táblázat. A marosszögi települések etnikai összetétele (1910)

Települések	Népesség 1910						
	száma	etnikai összetétel					
		magy.	szerb	román	német	roma	egyéb
Szőreg	4052	2433	1457	17	68	-	81
Deszk	2944	1360	1526	25	23	-	10
Kiszombor	4107	4021	1	9	28	-	48
Újszentiván	1387	327	563	1	494	-	2
Kübekháza	1817	1156	-	33	619	-	9
Gyála	2782	468	2283	8	17	-	6
Ókeresztúr	3053	507	2511	10	15	-	10
Oroszlámos	3361	1635	1572	64	43	-	43
Törökkanizsa	4691	2921	1664	8	62	-	36
Józseffalva	2967	1653	1259	1	33	-	21
Szanád	2317	376	1463	1	466	-	11
Csóka	4245	3263	903	33	32	-	14
T.szentmiklós	3530	1376	1354	1	539	-	260
Feketető	1101	483	416	29	167	-	6
Padé	1641	593	1005	-	34	-	9
M.padé	1998	1875	73	1	13	-	36

Öbéb	2494	405	37	1809	212	-	31
Batthyányháza	155	4	-	5	145	-	1
Keglevichháza	1191	133	-	16	1031	-	11
Valkány	4809	1509	21	3007	136	-	136
N.csanád	5649	330	1581	2062	1592	79	5
Óscsanád	1538	283	9	11	1158	77	-
Na.szentmiklós	10617	2121	1134	3938	3227	179	18
Né.szentmiklós	1740	42	2	87	1596	-	13
Öbesenyő	5913	335	10	92	109	-	5367
Bolgártelep	725	175	-	6	127	-	417
Egres	3482	49	15	3154	251	-	13
Sárafalva	3944	109	1233	2093	496	-	13
N.szentpéter	3573	77	2027	113	1171	-	181
Perjámos	5348	488	98	287	4309	115	59
<i>Összesen (A)</i>	<i>97171</i>	<i>30507</i>	<i>24217</i>	<i>16921</i>	<i>18213</i>	<i>450</i>	<i>6867</i>
<i>Összesen %</i>	<i>100,0</i>	<i>31,4</i>	<i>24,9</i>	<i>17,4</i>	<i>18,7</i>	<i>0,5</i>	<i>7,1</i>
B: Egykori dohánykertész telepek							
Ószentiván	1472	1416	41	-	12	-	3
Ferencszállás	404	404	-	-	-	-	-
Klárafalva	570	566	-	-	4	-	-
M.majdány	758	747	6	2	3	-	-
Rábé	478	469	-	7	2	-	-
Hódegyháza	1848	1832	2	3	-	-	11
Podlokány	96	96	-	-	-	-	-
(Kis)Sziget	80	80	-	-	-	-	-
Firigyháza	247	247	-	-	-	-	-
Egyházaskér	861	837	21	1	1	-	1
K.monostor	329	304	21	-	4	-	-
M.keresztúr	687	671	-	1	13	-	2
Porgány	980	865	-	44	48	-	23
<i>Összesen (B)</i>	<i>8810</i>	<i>8534</i>	<i>91</i>	<i>58</i>	<i>87</i>	<i>-</i>	<i>40</i>
<i>Összesen (B)</i>	<i>100,0</i>	<i>96,9</i>	<i>1,1</i>	<i>0,6</i>	<i>1,0</i>	<i>-</i>	<i>0,4</i>
Összesen A+B	105981	39041	24308	16979	18300	450	6907
Összesen A+B	100,0	36,8	22,9	16,0	17,3	0,4	6,6

Forrás: 1910 évi népszámlálás alapján saját szerkesztés

Az 1910. évi népszámlálás etnikai adatsorai alapján megállapítható, hogy a Marosszög össznépségének 36,8%-a magyar, 22,9%-a szerb, 17,3%-a német, 16,0%-a román, 5,5%-a bolgár és 0,4%-a szlovák volt. A fennmaradó 1,1%-nyi népséget a kisebb etnikai töredékek (pl. roma=0,4%) alkották (31. táblázat). A települési szintű vizsgálatok alapján megállapítható, hogy tíz településen a magyarok, hét településen a szerbek, hat településen a románok, öt településen a

németek és két településen (Óbesenyő, Bolgártelep) a bolgárok éltek abszolút vagy relatív többségben. Természetesen magyar többségű volt az ekkor már Szegedhez tartozó Új-Szeged és az a 13 egykori dohánykertész telep is, amely ekkor közigazgatásilag önálló volt. A közigazgatásilag ekkor már nem önálló egykori dohánykertésztelepeket (pl. Térvár, Kisbáb, Vöröscsárda stb.) az anyatelepülés népességszámánál szerepeltettem.

Sajátosan alakult az egykori magyar dohánykertész telepek sorsa, melyek közül 1910-ben még 13 db őrizte közigazgatási önállóságát (31. táblázat). A Marosszög össznépességének 8,3%-át (8810 fő) tömörítő települések lakóinak 97%-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát, jól tükrözve a 19. század elejétől megőrzött magyar dohánykertész telepek etnikai homogenitását és fejlődését. A Marosszög magyar lakosságának 22%-a élt ezeken a településeken. A dohánykertészek betelepítésének, a kertészségek létrehozásának jelentőségét a dohánykertészségek nagy kutatója, Dáczer Károly így összegezte:

„...Nagy áldozat volt ennek a sorsnak a vállalása és az az alkotás, amit mostoha életkörülmények között ezek a kertészségek megvalósítottak. Nemcsak a kincstári puszták határának képét alakították át, hanem a maguk számára a kincstár tulajdonában lévő területen otthont teremtettek, gyermekeiknek szülőföldet, a hazának egy kicsi életerős falut, amit a kincstár csak „telepnek” nevezett, de amiből mégis az ő kitarító munkájuk során „község” lett. Ezek a „célszerű szegény emberek” népesítették be [...] a pusztává lett csanádi területeket, felszabadításuk után a magánbérlők az 1810-es évektől, míg a kincstár csak az 1840-es években kezdte kertészségekkel betelepíteni. Az ide került munkáskezek révén valósulhatott meg a szántóföldi növénytermesztés bevezetése, e föld igazi termőképességének feltárása, hasznosítása, s az ország gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolódása, annak ellenére, hogy az alapító szándék szerint az Osztrák Dohánymonopóliumot volt hivatva szolgálni, mint annak jövedelmét biztosító stabil nyersanyagtermelő bázis. A jobbágy-paraszti sorból kikerült dohánykertészek egy speciális növénykultúrával felhagyva (az 1860-as évektől – KS.) visszatértek a hagyományos paraszti növénytermesztéshez, de ugyanakkor megtartották termelésükben dohánykertészi múltjukból a növénytermesztési ágazat elsőbbségét, a jövedelemszerzésben döntő fölényt az állattenyésztéssel szemben, megőrizve a lótarás különös szeretetét...” (Dáczer K. 1997)

A közösségi összetartozás és a közös kulturális-vallási identitás egyik legfontosabb elemének tekintett templomok azonban a dohánykertész falvak nagy részéből még mindig hiányoztak. A trianoni határok meghúzásáig csak három településen (Magyarkeresztúr, Porgány, Hódegyháza) épült templom, jelezve a hívők anyagi erejét és áldozatkészségét. Természetesen ezek az egyházi szakrális építmények önmagukban nem tudják megvédeni a közösséget, de bizonyos fokú kulturális-nemzeti identitást nyújtanak, a hely szellemét biztosítják, az ősök tiszteletére nevelnek, amelyek erősítik az összetartozást. Mindezzel is magyarázható, hogy e helyi közösségek igénye napjainkig megmaradt templomaik megteremtésére és megőrzésére.

Az 1880. évi etnikai adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy a magyarok száma közel 12000 fővel, a szerbek száma 3600 fővel, a románok

száma 2300 fővel gyarapodott, míg a németek és bolgárok körében a természetes fogyás (100 fő, ill. 650 fő) tendenciái érvényesültek, zömében a Németországba irányuló kivándorlás és a spontán asszimilációs folyamatok eredményeként (31. táblázat). A magyarság gyarapodása nem érte el azt az értéket, mely alapján erőszakos elmagyarosítást regisztrálhatnánk.

VII.2.3.2 A marosszögi magyarok nyelvi-etnikai identitása

A marosszögi magyarság a történelmi Magyarország egyik sajátos (több részre bomló) nyelvjárászigete volt és maradt, melynek származása és hozzá kapcsolódó identitása sokrétű. A délföldi nyelvjárás régió szerves része. A magyar nyelv a mai álláspont szerint (Juhász D. 2002) tíz nyelvjárás régióra oszlik, melyek egyike a délföldi nyelvjárás régió. A magyar történelmi nyelvjárás kutatás egyre teljesebben kimutatja és körvonalazza a mai magyar nyelvjárások elődjeinek jellegzetességeit. A fenti nagy összefoglaló nyelvjárás régiók nyelvjárás csoportokra bonthatók, melyek a környező tájnyelvből számos vonást vettek át. Ilyen például a kiskunsági, a Baja környéki, a Szeged környéki.

A dél-alföldi nyelvjárás fő jellemzője az *ö*-zés (átmenet az „e” és az „ö” között), amely a nyelvterület egy jelentős részén végigvonul, például *embör* (ember), *mögitta* (megitta), *mögötte* (megette), *fölötte* (felette) stb. Szókincs téren ez a terület mutatja a legkevesebb önállóságot, korántsem véletlen, hogy a Magyar Nyelvjárás Atlasz térképein déli /bánsági/ határa bizonytalan. Ez nem véletlen, hiszen egyszer-egyszer a dunántúli, máskor a palóc, helyenként a tiszai nyelvjárás terület jellegzetes tájszavait találjuk meg, melynek településtörténeti okai is vannak.

Mint az előző fejezetben bemutattam ez a terület szenvedett legtöbbet a török hódoltság idején, ennek elmúltával jelentős részben a magyar nyelvterület különböző tájairól települt be. A betelepülők más nyelvjárás környezetben is megőrizték nyelvi sajátágaik egy részét, ugyanakkor, amikor sok vonást környezetüktől kölcsönöztek. A nyelvészek feladata annak eldöntése, hogy a Marosszögben nyelvzigetek vagy nyelvjárászigetek alakultak-e ki. A nyelvzigetek olyan kisebb egységek, melyek anyanyelvi tömbjüktől elszakadtak, és idegen nyelvű környezetben élnek. A Marosszög esetében fokozottan igaz, hogy nem a nyelvziget, hanem a nyelvjárásziget kutatása fontos (Szabó J. 1990., Vöö I. 1975), az előbbi ugyanis konzerválódik, az utóbbi bemosódik a környezetébe. A szigethelyzetben lévő nyelvjárás tágabb környezet irányába történő konvergálása általános. Vöö István doktori értekezésében (1975) éppen a Bánság – ezen belül a Marosszög – magyar telepes falvaira vonatkozóan bizonyította, hogy a konvergencia nem egyértelmű, sőt az elmúlt 150-200 év alatt még egy-egy magyarok által lakott településen belül sem tűntek el az eredeti tipológiai különbségek. Felmerül az a kérdés, hogy vajon a néprajzi csoportok és a nyelvjárások határai mennyire

vágnak össze. Erre nem tudunk kétséget kizáróan felelni (*Balassa I. – Ortutay Gy. 1978*), hiszen a nyelvjárások elkülönítése elsősorban hangtani szempontok szerint történik, ezek pedig nem feltétlenül esnek össze az etnikai jelenségek határaival. Ennek ellenére jó néhány olyan kisebb nyelvjárástípust találunk, melyeket etnográfiai csoportokként is szoktak emlegetni. Ilyen többek között a kiskunsági, a csallóközi és szigetközi nyelvjárás csoport. Sajnálatos módon Vöö István nem jelentette meg a Bánság Nyelvjárási Atlaszát, ezért reményeink szerint az Új Magyar Nyelvjárási Atlasz 2008-2011 közötti gyűjtésének eredményei segítenek abban, hogy a régió magyarságának identitását is meghatározó nyelvjárások száma, területi kiterjedése hogyan alakul. Bár a kutatásnak ezen a területen még jelentős feladatai lesznek a jövőben, annyit mégis meg lehet állapítani, hogy az etnikai csoportok jellemzői között a nyelvjárásokat is számon kell tartani.

VII.2.3.3 A vallási térstruktúra sajátosságai

A német, bolgár és magyar telepes falvak homogén római katolikus vallása kapcsolódott a nyelvi, kulturális és politikai identitáshoz. A reformátusok aránya – miként a Bánság más régióiban is – a Marosszög területén is igen alacsony maradt, mindez azt is jelzi, hogy a tiszántúli református magyar vallási tér a Maros folyó vonalánál megtört, s attól délre nem vált jelentős tényezővé. A szerb és román ortodox vallásúak elkülönítését az 1870. évi népszámlálási adatok nem tartalmazzák, így a 32. táblázatban összevontan szerepelnek.

32. táblázat. A marosszögi települések lakóinak vallási megoszlása (1870)

Települések	népesség	római görög		ortodox	református	egyéb
		katolikus				
Nagyszentmiklós	9205	3434	174	4911	28	658
N.nagyszentmiklós	1903	1854	-	34	3	12
Perjámos	5215	4809	-	267	-	139
Szerb-Csanád	5385	1592	955	2749	58	31
Német-Csanád	2059	2022	1	25	6	5
Egres	3042	136	102	2765	-	39
Óbéb	2793	840	461	1454	3	35
Kisbéb	79	79	-	-	-	-
Batthyányháza	230	229	-	1	-	-
Keglevichháza	1007	976	11	16	-	4
Vöröscsárda	64	64	-	-	-	-
Sárafalva	3839	407	-	3385	-	47
Nagyszentpéter	4180	1469	27	2605	5	74
Valkány	4084	853	-	3085	77	69
Óbesenyő	7099	6900	3	174	2	20
M.keresztúr	615	599	-	4	-	12

Porgány	762	687	34	27	12	2
Bolgártelep	558	546	-	-	-	12
Törökkanizsa	3002	1417	-	1486	2	97
Firigyháza	327	321	-	-	1	5
Józseffalva	2450	1072	-	1280	17	81
Csóka	2841	1825	-	947	13	56
Lőrinczfalva	564	564	-	-	-	-
Imretelek	247	246	-	-	-	1
Oroszlámos	2838	1160	1	1601	5	71
Ókeresztúr	2538	401	-	2052	-	85
Szanád	2387	888	-	1446	4	49
Gyála	2469	400	-	2046	1	22
Hódegyháza-Jazova	1776	1775	-	-	1	-
Szerbpadé	1668	640	-	1005	2	21
Magyarpadé	1601	1567	-	3	7	24
T.szentmiklós	3252	1569	-	1538	1	144
Feketető	870	392	-	464	-	14
Egyházaskér	738	732	-	6	-	-
Magyarmajdány	750	740	5	-	5	-
(Kis)Sziget	161	161	-	-	-	-
Podlokány	120	120	-	-	-	-
Rábé	431	419	12	-	-	-
K.monostor	542	542	-	-	-	-
Kiszombor	3712	3610	6	20	31	45
Szőreg	2661	1525	-	1112	-	24
Deszk	2403	972	3	1390	12	26
Ószentiván	973	960	-	-	-	13
Újszentiván	903	401	-	488	12	2
Térvár	243	243	-	-	-	-
Kübekháza	1705	1654	-	16	-	35
Ferencszállás	406	399	1	-	-	6
Kláralfalva	331	331	-	-	-	-
Új-Szeged	843	765	-	42	3	33
Összesen fő	97871	55307	1796	38444	311	2013
Összesen %	100	56,8	1,8	39,1	0,3	2,0

Rábé - döntően dohánykertész telepekből kialakult települések

Forrás: Népszámlálás adatai alapján saját szerkesztés

Az etnikai-nemzetiségi adatokkal (30-31. táblázat) összehasonlítva a vallási sajátosságokat megállapítható, hogy a Maros bal partján elhelyezkedő települések (Szerbszentpétertől–Szerb-Csanádig) szerb-román ortodox többsége egyértelmű. Itt a román ortodox vallásúak dominanciája látható, öt igen népes település (pl. Egres, Sáralfalva stb.) jelzi mindezt. Ugyanakkor a Tisza bal parti

települések esetében csak hét település (pl. Ókeresztúr, Gyála, Szanád stb.) maradt szerb ortodox többségű, az igen jelentős magyar népességmigráció eredményeként a települések zömében (pl. Újszentiván, Szőreg, Deszk, Józseffalva, Törökkanizsa, Oroszlámos, Tiszaszentmiklós stb.) kettős (szerb ortodox- magyar római katolikus) vallási identitási tér alakult ki és funkcionált. A Marosszög belső területein – ahol a térfoglalás később, a folyószabályozások és ármentesítések folyamatával párhuzamosan következett be – homogén magyar katolikus identitási tér alakult ki egy-két szerb és román településsel. A Marosszög területein a magyarság számának növekedéséhez a puszták benépesítése mellett, a tanyásodási hullám megindulása és a 19. század közepétől kibontakozó gabonakonjunktúra is kedvezően hozzájárult.

A Marosszög területére a 18. század elejétől kezdődően megindult a zsidó lakosság lassú beáramlása – elsősorban Szegedről és Makóról –, amelynek eredményeként 1784/87-ben a lakosság egy százalékát, míg 1870-ben másfél százalékát (1473 fő) alkotta. Az izraelita vallás gyakorlásához a Marosszög területén egyetlen zsinagóga – azóta lebontott – épült meg (Nagyszentmiklós 1794), ahol 1870-ben a marosszögi zsidó lakosság közel egyharmada (435 fő) koncentráldott. Az 1869. december 31.-i időpontot tükröző népszámlálás adatai szerint ötven főnél népesebb izraelita közösség Törökkanizsán (66 fő), Józseffalván (75 fő), Ókeresztúron (78 fő), Perjámoson (96 fő), Nagyszentpéteren (61 fő) és Tiszaszentmiklóson (53 fő) élt, akik ugyan zsinagógákat nem, de kisebb imaházat vagy imaszobát fenntartottak.

Vizsgálataink egyik fontos további kérdése, hogy a marosszögi felekezetek hívő tagjai mennyire ragaszkodtak vallási identitásukhoz olyan helyzetekben, mint az egy faluban jelen lévő felekezeti többség, vagy a paphiány, illetve a vegyes házasság. A 19. században ez a kötődés még egyértelmű, a kettős vallási identitású településeken belül is meghatározó volt a saját vallási közösséghez való tartozás, mint ahogy a vegyes házasságok is ritkaság számba mentek. A kérdés megválaszolásában segíthet a korabeli etnikai-nemzetiségi viszonyok bemutatása, mivel a nemzeti identitás és a vallási kötődés között ekkor még igen szoros korreláció mutatható ki.

A dualizmuskori társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként a Marosszög a környező – homogén magyar anyanyelvű – nagy- és középvárosok (Szeged, Makó, Zenta) hinterlandjává vált. A régió azonban másságával tűnt ki, amelyhez ugyan úgy hozzá tartozott az egymásra rétegződő és szerves egészet alkotó, de eltérő etnikai-nyelvi identitású lakosok jelenléte és tevékenysége, mint a vallási közösségek gazdasági és mentális erejét jelző szakrális épületek sokszínűsége, s térbeli kiterjedésük változatossága. A térfoglalás tartós sikerességét és az identitástudat szilárdságát jelzi, hogy a Marosszög etnikai-vallási összetétele nem változott érdemben az első világháború végéig. A trianoni határmegvonás óta eltelt évszázad változásait e könyv Függelékében elemzem és mutatom be részletesen.

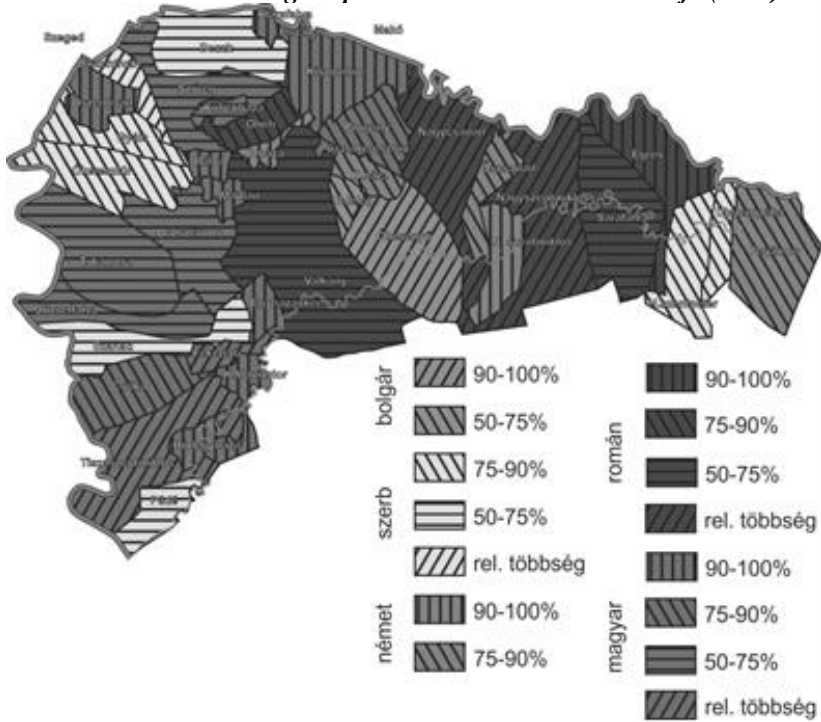
VII.2.3.4 A Marosszög etnikai-nyelvi térstruktúrája (1910)

A marosszögi magyarok számára kedvező, az I. világháborúig tartó etnikai átrétegződés, arányeltolódás főként a belső vándorlásoknak, a magyar nyelvi környezetben lezajló természetes beolvadásnak és a magyaroknak a nemzetiségekhez képest kisebb mértékű kivándorlásának volt köszönhető. Az elmagyarosodást a magyar nemzetnek és nyelvnek 1867 utáni kitüntetett szerepe is segítette. A városi népesség nagy ütemű elmagyarosodásának eredményeként 1910-ben az ország városi lakosságának már 77,5%-a magyarnak számított, és 88,9%-a tudott magyarul (Kocsis K. et. al. 2013). Az említett folyamatok ellenére a magyar etnikai terület bővülése a rurális térségekben csupán az etnikai kontaktzónákban élő, aktív két- (vagy több) nyelvű, bizonytalan etnikai identitású népesség által lakott területeken volt megfigyelhető (30-31. táblázat).

A Marosszög valamennyi településén éltek magyarok, ebből Csókán, Magyarpadén és Kiszomboron, valamint a közigazgatásilag ekkor önálló 13 dohánykertész településen (ebből Kiszomboron /97,9%/, Magyarpadén /93,8%/ és 12 dohánykertész településen 90% feletti) arányuk meghaladta a 75%-ot. A vizsgált régió négy településén (Szőreg, Kübekháza, Törökkanizsa, Józseffalva) a magyarság aránya 50-75% között változott (36. ábra). E települések közül két településen németekkel (Kübekháza, Porgány), öt településen szerbekkel (Törökkanizsa, Józseffalva, Szőreg) alkottak kétnyelvű közösséget. A magyarok aránya további hat településen (Deszk, Oroszlámos, Tizsaszentmiklós, Feketető, Szerb-Padé, Valkány) 30-60% között változott, amelyből öt településen szerb-magyar együttélés volt a dominás, mindössze Valkány esetében volt román-magyar kétnyelvű közösség (37. ábra). E hat település közül három településen a magyarok relatív többséget alkottak (36. ábra). A Marosszög 15 településén a magyarok aránya 20% alatt maradt, s mindössze öt településen (Németnagyszentmiklós, Battyánháza, Egres, Sárafalva, Németszentpéter) volt 5% alatti a magyarok aránya.

A németek a Marosszög öt dohánytermesztő községe kivételével minden településén éltek, de csak öt településen (Németnagyszentmiklós /91,7%/, Battyánháza /93,5%/, Keglevichháza /86,6%/, Óscsanád /75,3%/, Perjámos /80,6%/) emelkedett hetvenöt százalék fölé arányuk. A németek szervezett betelepítésének is köszönhetően olyan település nem volt a Marosszögben, ahol 50-75% között változott volna számarányuk, sőt relatív többségben sem éltek. Harminc százalék feletti volt a német lakosok aránya négy marosszögi településen, ebből Kübekházán /34,1%/ magyar-német, Németszentpéteren /32,8%/ román-német kétnyelvű közösség élt (36-37. ábra). Újszentivánon (35,6%) szerb-német-magyar, Nagyszentmiklós (30,4%) esetében pedig négy jelentősebb lélekszámú nemzetiség élt együtt (30-31. táblázat).

36. ábra. A Marosszög településeinek etnikai térstruktúrája (1910)

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

37. ábra. A Marosszög településeinek etnikai térstruktúrája (1910)

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

A szerbek a Marosszög tizenkét településén (ebből nyolc dohánytermesztő) nem éltek, de 10 fő alatt maradt a számuk további hat településen is. A szerbek aránya négy településen (Gyála /82,1%/, Ókeresztúr /82,2%/, Németszentpéter és Újszentpéter) emelkedett hetvenöt százalék fölé. A szerbek aránya további három településen (Deszk, Szanád, Szerb-Padé) emelkedett ötven százalék fölé, míg egy településen (Újszentiván) relatív többségben éltek (31. táblázat).

A románok Szerb-Padén és hét dohánykertész településen nem éltek, de csak egy településen (Egres) emelkedett az arányuk 90% fölé. Valkány, Óbék és Sárafalva esetében arányuk 53,1-72,5% közötti volt, míg Német-Csanádon (36,5%) és Nagyszentmiklóson (37,1%) relatív többségben éltek. Figyelemre méltó, hogy 15 településen – és Porgány kivételével (4,5%) valamennyi dohánytermesztő településen – a románok aránya egy százalék alatt maradt, azaz jelentősebb román anyanyelvű csoportok az említett hat településen kívül az egész Marosszög területén nem éltek. E tény is jelzi, hogy a Trianonban meghúzott és ebből kifolyólag három részre szakított Marosszög országhatárai közül a román-szerb és a román-magyar volt a legkevésbé igazságos.

Az a marosszögi etnikai térszerkezeti kép, amely a 36-37. ábrákon kirajzolódik, a 20. század eleji állapotokat tükrözi, s hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakult ki. Formája és arculata – kisebb-nagyobb változásokkal – a II. világháború végéig fennmaradt. A magyarság területi elhelyezkedését tekintve a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása annak az etnikai tömbnek, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra uralkodó. Az etnikai zártság és nyitottság tekintetében óriási különbségek voltak és maradtak a 19. században a vizsgált régióban. Megállapítható, hogy a Marosszög területén belül is mindegyik település miniatűr néprajzi egység. A hagyományörzés foka, a másajkúakkal való együttélés, a más-más magyar tájakról jött szórványokkal való keveredés, a földrajzi helyzet és társadalmi fejlődés az itt élő magyarság számára is tanulságos színeződéseket hozott létre.

Az ö-ző tájszólás, a katolikus gyökerezetű szellemi hagyomány és tárgyi világ találó egyezése, a családi kapcsolatok elevensége, származásuk tudata mégis virtuális egységbe foglalja valamennyit. A felsorolt helységek legnagyobb része kiszakadt az anya-településének közvetlen hatásköréből, közösségéből, és sokszor más néprajzi tájegységbe épült bele, sőt ma már más államokhoz tartozik. Mindez az őstől örökölt hagyományvilágnak sajátos helyi színeződésével járt együtt. Minden esetben jelentkeznek az Marosszögben élő nemzetiségekhez (pl. szerb, román, német, bolgár szlovák stb.) kötődő interetnikus kapcsolatok és kölcsönhatások is.

VII. fejezet megírásához felhasznált irodalom

- Acsády I. (1896):* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közöny XII. Budapest, p. 288.
- Balassa I. – Ortutay Gy.:* Magyar néprajz. A magyar nyelvjárások.
- Banner J. (1925):* Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földr. Közl. pp. 75-79.
- Baróti L. (szerk.) (1896-1904):* Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1-2 köt. Temesvár. p. 539., ill. p. 625.
- Bálint S. (1957):* Szegedi szótár 1-2. köt. Budapest Akad. Kiadó p. 863, p. 704.
- Bálint S. (1965):* A Szegedi nagytáj helységei. Szeged.
- Bálint S. (1974-75):* A szögedi nemzet. – A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2
- Bodor A. (1914):* A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra. Bp.
- Borovszky S. (1909):* Magyarország vármegyéi és városai (Torontál). p. 632.
- Borovszky S. (1911):* Magyarország vármegyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
- Buchmann K. (1936):* A délmagyarországi telepítések története. Budapest.
- Czirbusz G. (1880):* A dél-magyarországi bolgárok ethnographiai magánrajzai. Temesvár. p. 28.
- Czirbusz G. (1883):* A krassován bulgárok. Földrajzi Közl. pp. 169-198.
- Czoernig, Karl (1857):* Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. kötet.
- Daczer K. (1997):* Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
- Danyi D. – Dávid Z. (1960):* Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
- Dávid Z. (1957):* Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp.12-21.
- Deme L.- Imre S.* Magyar nyelvjárások atlasza I-VI. köt. Bp., Akad. K. 1968-1977.
- Fényes E. (1839):* Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben, 4. kötet. Pest. Trattner K. Torontál vármegye, Törökkanizsai járás, pp. 398-404.
- Fényes E (1847):* Magyarország leírása: 1. kötet. Pest, 348. o.
- Fényes E. (1851):* Magyarország geográfiai szótára I-IV. kötet. Pest, 312.p., 285.p., 305.p., 350. p.
- Griselini, F. (1780):* Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs.
- Gulyás L. (2009):* A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- Hietzinger (1817):* Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums.
- Juhász D. (2001):* A magyar nyelvjárások területi egységei = Magyar dialektológia. (szerk. Kiss J.) Osiris, Budapest, 2001. pp. 262–316.
- Kálmány L (1882):* Szeged népe 2. kötet, Temesköz népköltése. p. 244.
- Kálmány L (1891):* Szeged népe 3. kötet, Szeged vidéke népköltése. p. 322.

- Kiss M. H. (1940):* Kiszombor története. Csanád vármegyei Könyvtár 35. p. 166.
- Kocsis K. et. al. (2013) :* A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata. In.: MTA CSFK Földtudományi Intézet, ISBN 978-963-9545-42-7.
- Kókai S. (2007):* A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók. Szeged, 2007. pp. 243-252.
- Kókai S. (2010/a):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- Kókai S. (2010/b):* A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In.: Dr. Moholi Károly emlékkötet (szerk. Pál Á.), Szeged. pp.167-177.
- Kókai S. (2012/a):* Adalékok a bánsági magyarok származásához és identitásához. In.: A tudás szolgálatában (szerk. Győri F.) Közép-Európai Monográfiák 5. kötet. 2012. Szeged, pp. 203-225.
- Kókai S. (2014/a):* A Bánság népessége a 18. században. In.: Közép-Európai Közlemények 2014/3-4. (Gulyás L. szerk.) Szeged, pp. 90-98.
- Kókai S. (2014/b):* A bánsági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája. In.: A szegedi nagytájtól az egységesülő Európáig (szerk. Miklós P.), Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged 2014. pp. 43-72.
- Kókai S.- Kristóf A. (2019):* Adalékok a 19. századi bánsági telepítések társadalmi-gazdasági és településhálózati szerepéhez és jelentőségéhez. In. Szemelvények a településföldrajz és a településfejlesztés témaköréből. Tiszteletkötet: Csapó Tamás 65. születésnapjára (szerk.: Lenner T.), Szombathely, 2019. pp. 65-82.
- Kókai S. (2021):* A torontáli háromszög (Magyar-Bánság) településeinek néhány társadalmi jellemzője a 20. században. In: Lokális Trianon 1. (szerk. Gulyás L. - Tóth M. – Zeman F.) Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására pp. 167-184.
- Kovach G. (1998):* A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, pp. 93-118.
- Marjanucz L. (2002):* Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, pp. 5-16.
- Marjanucz L. (2008):* A török kiűzésétől 1849-ig. A polgárosodó falu. In Kiszombor története. (szerk.: Marosvári A.) Kiszombor, pp. 210- 332.
- Milleker, R. (1923):* Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
- Möller von Karl (1924):* Wie die schwabische gemeiden entstanden sind. Temesvár.
- R. Cretan (2006):* Etnie, Confesiune si optiune electorala in Banat. Temesvár, p. 256.
- Szentkláray J. (1879):* Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
- Sarnyai Cs. (2001)* A katolikus-autonómia megközelítési lehetőségei a XIX. század második felében Századvég 6:(21) pp. 85-101.
- Szabó J. (1990):* Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek. Szeged,
- Szabó I. (1941).* A magyarság életrajza. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Thirring G. (1938):* Magyarország népessége II. József korában. Bp.
- Tinta A. (1972):* Colonizarile habsburgice in Banat. Temesvár.
- Tóth P. P. (2001):* Hungary's population since 1850. In. Ormos, M. -Király K., B. (eds.) (2001): Hungary governments and politics 1848–2000. Atlantic studies on society in change. No. 109, Columbia University Press, New York, pp. 622–669.
- Vöö I. (1975):* A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Bukarest.

VIII. Adatok a Marosszög 18-20. századi településföldrajzához

Az emberiség számára a megélhetési lehetőségeket több évezreden át döntően a természeti környezet adottságai, helyi- és helyzeti energiái határozták meg. Mind a lakóhely kiválasztásában, mind a művelhető területek fekvésében, kiterjedésében a domborzati makro- és mikroformáknak meghatározó szerepe volt. A neolitikus forradalom óta a vízrajzi viszonyok különös jelentőségre tettek szert – amelyek e kitüntetett szerepet a 19. század közepéig megőrizték -, s a síksági területek gazdasági hasznosíthatóságát alapjaiban meghatározták.

A Kárpát-medencében az elsődleges településhelyek és kultúrtáj magterületek négy ősi telepítő vonalon: az ártérperemeken, az ármentes síkságok és dombságok (hegységek) érintkezési övezetében, a dombságok és hegyvidékek határvonalán, továbbá a dombvidéki és hegységi tájakat tagoló teraszos folyó- és patak völgyekben és az intramontán kismedencékben alakultak ki (*Frisnyák S. 1990*).

A Marosszög esetében az első telepítővonal (az ártérperemek) játszottak meghatározó szerepet. A megtelepedést és a települések horizontális terjeszkedését a mikrodomborzat, a folyóvizek, lápok és mocsarak természetes módon határozták meg.

VIII.1. Települési előzmények a 18. század előtt

A Marosszög ártéri síkságán is szoros kapcsolat alakult ki a mindenkor megtelepülő ember és földrajzi környezete között. A Marosszög több ezer éve lakott hely, amint ezt a paleolitikumtól egyre gyarapodó régészeti emlékek is bizonyítják (*Milleker R. 1928, Kürti B. 2008*). Nem csak a folyópartok (pl. Törökkanizsa, Csóka, Szerbkeresztúr, Csanád stb.), hanem a Marostól távolabb eső ármentes térszínek (pl. Óbáb, Rabé) paleolitikus leletei is bizonyítják a mezoregiónak kedvező életfeltételeit. Mindezt a bronzkori telepek nagy száma (20 db) is alátámasztja (pl. Kiszombor, Ószentiván, Oroszlámos, Klárafalva stb.). Az ősi települések, főként a Tisza és a Maros folyóhoz, ill. az ezekből kiszakadó erek és folyóágak vonalához kapcsolódtak. A Marosszög ősi településeinek kialakulásában a természeti-környezeti adottságok (a domborzat, a talaj, a víz, a klíma, a növényzet és az állatvilág), mint helyi és helyzeti energiák igen fontos szerepet játszottak.

A letelepülők számára a természeti adottságok kedvezőek voltak. A folyók mentén a mocsaras árterek - erdei környezetükkel - halászatra, pákászatra, madarászatra, vadászatra; a magasabb fekvésű, szárazabb, lösz borította területek pedig földművelésre és állattenyésztésre voltak alkalmasak. Az első telepések halász-vadász életmódot folytattak, akiknek a halban és vízimadarokban igen gazdag, beláthatatlan nádasok, vízi növényzettel benőtt mocsaras területek jelentették a fő életformát. A települések magaslati

töbnyire körös-körül a víz védelme alatt álltak, még szárazabb években is. Szárazabb időszakban azonban az erek kiszáradása miatt, a települők őrhalmokat (strázsahegyek) építettek ki védelmükre. Az is ismert, hogy a Kárpát-medence első földműves civilizációjának – Körös-kultúra (ie. 6000-5500) – a települései a Tisza-mentén, valamint a Maros és az Aranka mentén végig elterjedtek, a kedvező adottságú, magas partokkal szegélyezett ártéri és friss vízi területek határain. E tekintetben a Marosszög ennek a neolitikumban kiemelkedő szerepet játszó kultúrának az egyik súlyponti területévé (*Trogmayer O. 1972.*) vált (pl. Szőreg, Perjámos, Deszk, Lúdvár stb.). Telepeiknek – miként a későbbi neolitikus kultúrák lakóinak lokális életterét – egyre több régészeti feltárás bizonyítja (*Kürti B. 2008*).

A Maros balpartja mentén húzódó szárazföldi úton túlmenően más régészeti leletek nem igazolják a rómaiak tartós jelenlétét a Marosszögben, így gyakorlatilag az antik civilizáció hatósugarán kívül maradt e terület. A népvándorlástól a honfoglalásig viszont sűrű egymásutánban érkeztek és telepedtek meg – ha csak rövid időre is – a különböző nomád népek (pl. vandálok, hunok, gepidák, avarok stb.), miként a magyarság egyik legfontosabb szállásterületévé is vált. A mezorégió kedvező életfeltételeit nem csak a gazdag régészeti emlékek, hanem az Árpád-kori sűrű településhálózat, a sokszínű gazdálkodás és területhasználat, valamint a sűrű közlekedéshálózat és kereskedelmi kapcsolatok is bizonyítják (*Kosztai L. 2000, Kristó Gy. 1976, 2003*).

Sőt, amint arra Romhányi Beatrix és Csüllög Gábor is rámutatott a 12. századi sűrű monostorhálózat is kiemelkedő szerepet biztosított a régióknak (*Romhányi B. 2018, Csüllög G. 2000*). A Marosszög vidékén a kora középkori névanyagban nagy sűrűséggel vannak jelen a latin szertartású (pl. Szőreg, Egres, Porgány stb.) és a bazilita (Csanád, Oroszlámos) monostorok (*Kosztai L. 2000, Kókai S. 2017, Takács M. 1993, Tömörkény I. 1904, Zvonimir N. 2006-2008, Karácsonyi P. 1977*) és az ezekhez kapcsolódó helységnevek, jelezve a kora középkori római és a bizánci egyház befolyását (5-8. kép).

A régióban a bazilita (bizánci) kultúra befolyásának súlyát és tartósságát a fenti tényeken túlmenően az is jelezheti, hogy az oroszlámosi monostortól (*Moravcsik Gy. 1938, Reizner J. 1895, 1898, Kovács L. 1991/92, Ricz P. 2012*) és Csanádtól 10-12 km-re található kiszombori rotunda (9. kép) falain feltárt freskók keletkezési idejének és ikonográfiájának meghatározása során is egyértelműsítették a bizánci keresztény kultúra hatását. A rotunda építési ideje a 11-12. századra tehető. A 9,5 méter átmérőjű kerek templom a legnagyobb, a leghatározottabban kitérített és megépített, s a leghatározottabban díszített Árpád-kori magyar körtemplom (*Marosvári A. 2000*). Az egyházi térszervezés azonban ettől sokrétűbb volt, a településhálózat kialakulásában, a társadalmi-gazdasági kapcsolatok működtetésében, a vonalas infrastruktúrához kapcsolódó anyagi javak áramlásának biztosításában és az így létrejött mikro regionális térségi egységek racionális fenntartásában is alapvető szerepet játszott (38. ábra).

5. kép. Az oroslámosi bazilita monostor, ill. templomok régészeti feltárása (2012)

Forrás: Internet/MTI fotó

6. kép. Az oroslámosi bazilita monostor régészeti feltárásának nyomai (2020)

Forrás: A szerző felvétele

7. kép. Az egresi cisztercita monostor régészeti feltárása (2019)

Forrás: Internet /MTI fotó

8. kép. A szőregi plébánia templom és monostor emlékköve (2020)

Forrás: A szerző felvétele

9. kép. A kiszombori rotunda és római katolikus templom (2020)

Forrás: A szerző felvétele

A marosszögi monastorok sűrű településhálózat térszerkezeti központjaiként funkcionáltak a 11-13. században (39. ábra). A 39. ábra az egyes települések okleveles említésének legkorábbi időpontjait mutatja (Juhász K. 1926, 1929). Az általában jellemző, hogy a települések a kereskedelmi vízi utak mentén épültek (só-, fa-, kőszállítás). A Maros menti monastorok építését elősegítette az építőanyag könnyű szállítása is. A folyótól távolabb elhelyezkedő monastorok építéséhez a Maroson, a Tiszán és az Arankán, esetleg a Porgányéren szállíthatták az építőanyagot. A víz menti építkezés szükségessége a monastorok gazdasági jelentőségét is hangsúlyozta.

A monastorok – és a többi település – életében ugyan meghatározó volt a folyóvizek és a legalább ideiglenesen hajózható vízi utak jelentősége, de nem kizárólagos (Kókai S. 2016/a, 2017). A településeken élők a földrajzi-környezeti potenciál teljes kiaknázására törekedve igyekeztek minden rendelkezésükre álló területet gazdaságilag hasznosítani a halásztattól az állattartáson keresztül a

földművelésig, differenciált ártéri gazdálkodást folytatva (Frisnyák S. 1996, 2002).

38. ábra. A Marosszög és tágabb térségének Árpád-kori térszerkezete

Forrás: Juhász K. (1929)

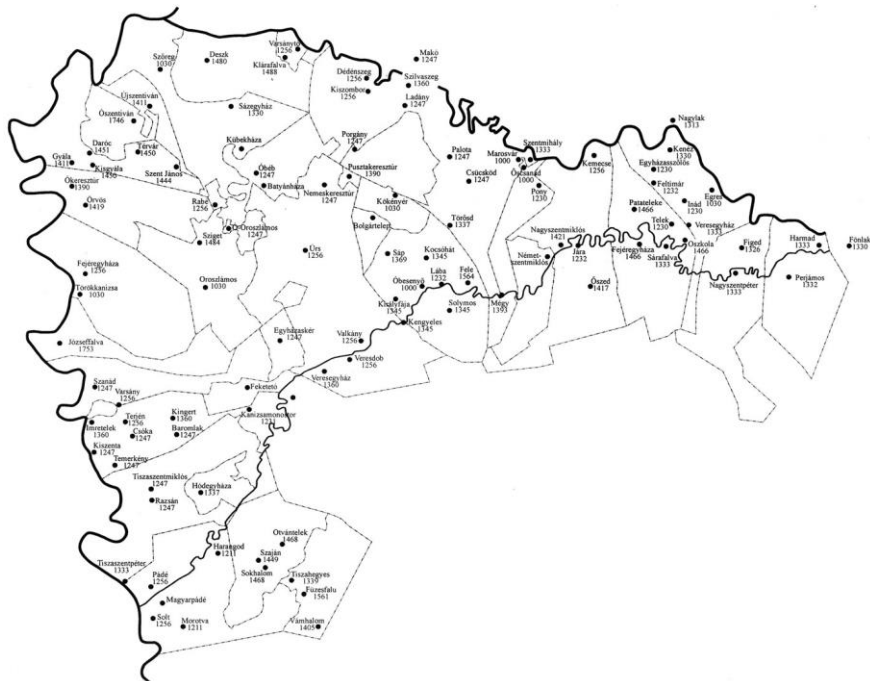
Azonban az Árpád-kori sűrű településhálózat sem jöhetett volna létre (40. ábra), ha a Marosszög látszólag homogén felszíne két alapvető morfológiai szintre nem tagolódik: az ártéri síkságokra (kb. 60%) és az ármentes térszínekre.

VIII. 2 A Marosszög település-hálózatának fejlődése a 18. században

Az 1720-as években a Marosszög területén is gyorsan reorganizálódott a településhálózat és a tájhasználat alapszerkezete. Az 1723-25 között készült ún. Mercy-féle térkép 34 elhagyott és lakatlan helységet ábrázol a Csanádi kerületben. Ezek a következők: Sirick (Szőreg) Teska (Deszk,) Caravolla (Kláráfalva), Saikais, Bob (Óbáb) Rabe (Rábé) Oroszlamos, Kerestur, Urgan, Periva, Deliek, Tursda, Priest, Budavalla, Sarovalla (Sárafalva), Vighet (Sziget), Vellek, Bagaros (Bogáros) Leverin (Lovrin) Grabatz, Nadios, Truga, Sellisto, Motia, Nevelin, Besenova (Óbesenyő), Valkan (Valkány) Monostor (Kanizsamonostor), Mogrin (Mokrin) Hodosch, Sentos, Tetosovaz, Seltosch, Olosch (Orosin). Míg e kerület 13 településén – a Tisza és Maros mellett – csak gyéren laktak részint magyarok, részint szerbek, ezek: Periamos (Perjámos) Sz.

Péter, Egris (Egres) Csanád, Polac, Sombor (Zombor) Gyalla (Gyála) Kerestur, Kanisa, Sonat (Szanád) Csóka, Sz. Miklós és Bathée (Padé).

39. ábra. A Marosszög településeinek első okleveles említése

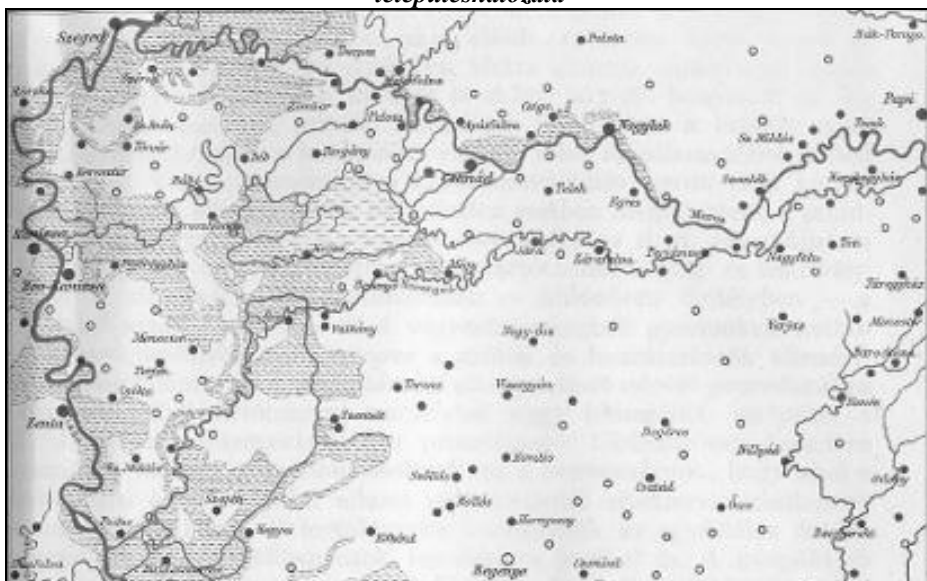
Forrás: saját szerkesztés

A településhálózat 18. századi reorganizációjakor (40. ábra) a természeti környezet adottságait maximálisan figyelembe vették, ezek döntően meghatározták a megújult települések helyét, nagyságát, kialakulását, alaprajzi fejlődését, elhelyezkedésüket és fejlődésüket (Kókai S. 2006). Mindezek ellenére a török hódoltság előtti sűrű településhálózat (a 40. ábra világos körei) nem teljes körűen állt helyre. A régió településeire a domborzati mikroformák mindig jelentős hatással voltak. A települések legkedvezőbb helyei mindig az árvízmentes szigetek és a folyókat kísérő parti dűnék magaslatai voltak. A marosszögi települések alaprajzában is jól kirajzolódik a domborzati és vízföldrajzi tényezők hatása.

Ismeretes, hogy e kistájban, több helyen is keletkezett település, azonban ezek közül állandó fejlődésre csak az volt hivatott, amely – földrajzi helyzeténél fogva – a legkedvezőbb helyzetben volt a természeti erőforrásokhoz. A települések magja főként, a Maros és a Tisza folyók által kierodált pleisztocén kori felszínen vagy folyóhátakon van, ahol viszonylag jelentős domborzati

különbségek találhatók. A terep-lejtősődés kapcsán azonban a településmagok csak néhány esetben (pl. Szöreg, Térvár, Gyála stb.) válnak el éles határral az alacsony ártéri síkoktól (Hegyi A. 1977, 1984). A régió településeinek fejlődését nem csupán a folyók árvízi elöntései gátolták, hanem – még napjainkban is – az egykori medrekben és erekben lecsurgó belvizek, továbbá a talajvízfeltörések is. Emiatt napjainkban – a folyószabályozás és a belvízrendezés ellenére is – a Marosszög nagy részén jelentős belvízi károk jelentkeznek.

40. ábra. A Marosszög és tágabb környezetének középkori és 18. századi településhálózata

Forrás. Történelmi Atlasz (2018)

A térség települési viszonyainak újraeledésében fontos szerepet töltött be a természeti-táji adottságok mellett a korabeli vonalas infrastruktúra (postautak, közlekedési útvonalak) is, elsősorban ezek forgalmi viszonyai, amelyekre később visszatérünk.

A régió településállománya az 1784/87-es II. József féle népszámlálás idején 34 településből állt. Nagyszentmiklós ötezer főnél népesebb mezőváros mellett, négy kétezer főnél, tíz 1000-2000 fő közötti és nyolc 500-1000 fő közötti népességszámú település volt. A fennmaradó tizenegy település ötszáz főnél kisebb népességű (pl. Térvár 107 fő, Kisbáb 53 fő, Ladány 51 fő, Dédényszeg 27 fő stb.) volt. Ezen túlmenően azonban a nem önálló közigazgatású három – száz fő körüli vagy annál népesebb – falunak is beillő lakott pusztá, valamint a kisebb lakott helyek (pl. vendégfogadók, majorok, malmok, tanyák, és 10 db, egyenként 1-50 fő közötti lakossággal rendelkező további pusztá stb.) is a

településállomány szerves részét képezték (33. táblázat). E tények is azt jelzik, hogy már ekkor megjelent a marosszögi településhálózat egyik sajátossága: a környező régióknál magasabb volt – és maradt – az aprófalvak aránya.

A települések nem csak népességszám, hanem jogállás szerint is differenciálódtak, melynek legfontosabb eleme, hogy ekkor hat kismezőváros is funkcionált. A településhálózat térszerkezetét tekintve azonban jól kirajzolódik a marosszögi településhálózat második sajátossága: a mezővárosok csak a Marosszög peremén helyezkednek el, s mind a mai napig nincs város a belső marosszögi területeken. Ez azt is jelzi, hogy az itt elhelyezkedő települések összességében nem rendelkeztek olyan fejlődési potenciállal, amely a várossá válásig emelhetne volna őket. Ennek súlyos következményei a trianoni határok meghúzásától kezdve váltak egyre tragikusabbá, még akkor is, ha Szeged, Makó, Zenta és Nagykikinda hinterlandjává vált e három részre szakított régió.

E településszerkezetbe indult meg a 18. század utolsó harmadában a magyar dohánykertészek betelepítése. Ismereteink szerint az első dohánykertész falu Hódegyháza, mely 1760-ig pusztá volt, ekkor azonban a temesvári igazgatóság Szeged környéki magyarokból telepített ide szerződéses községet. A Hodics-Jazovo-i dohánykertészet 1812-ben 99 házból és 80 főből állt, lakói katolikus vallású magyarok voltak, és a dohányon kívül gabonát, árpát, zabot, kukoricát is termeltek, melyet főleg a szegedi piacon értékesítettek (Dáczér K. 1997).

33. táblázat. A Marosszög önálló településeinek jogállása és népességszám változása (1784/87-1910)

Település	Az újra alapítás éve	Jogállás 1784/87	Népességszám			Jogállás 1870	Népesség 1910
			1784/87	1851*	1870		
Nagyszentmiklós	1717	mv.	5416	8306	9205	mv.	10617
Németszentmiklós	1752	k.	-	1606	1903	mv.	1740
Perjámos	1738	mv.	1823	3662	5215	mv.	5348
Szerb-Csanád	1717	k.	2402	4600	5385	k.	5649
Német-Csanád	1764	k.	999	1736	2059	k+v.	1538
Egres	1717	k.	1808	2596	3042	k.	3482
Óbéb	1773	k.	1020	1998	2872	k.	2494
Batthyányháza**	1773	k.	53	92	230	k.	155
Keglevichháza	1844	p.	-	na.	1071	k.	1191
Sárafalva	1717	k.	2586	4236	3839	k.	3944
Nagyszentpéter	1690	k.	2026	4130	4180	k.	3573
Valkány	1736	k.	1800	4012	4331	k.	4809
Óbesenyő	1738	mv.	3188	7740	7099	mv.	5913
M.keresztúr	1773	k.	173	758	615	k.	687
Porgány	1773	k.	130	202	762	k.	980
Bolgártelep	1844	p.	-	na.	558	k.	725
Törökkanizsa	1647	mv.	1157	1982	3249	mv.	4691

Józseffalva	1753	k.	578	1294	2450	k.	2967
Csóka	1717	mv.	1191	2410	3405	mv.	4245
Oroszlámos	1748	k.	1307	1990	2838	k.	3537
Ókeresztúr	1752	k.	719	1532	2538	k.	3053
Szanád	1717	k.	917	1766	2387	k.	2317
Gyála	1717	k.	1070	1838	2469	k.	2782
Hódegyháza	1760	p.	-	1364	1776	k.	1848
Szerbpadé	1717	k.	787	1463	1668	k.	1641
Magyarpadé	1784	p.	-		1601	k.	1998
T.szentmiklós	1717	k.	1270	2860	3252	k.	3530
Feketető	1830	p.	514	660	870	k.	1101
Egyházaskér	1789	p.	-	486	738	k.	861
Magyarmajdány	1773	k.	295	688	750	k.	758
(Kis)Sziget	1785	p.	-	80	161	k.	-
Podlokány	1785	p.	-	96	120	k.	-
Firigyháza	1804	p.	-	268	327	k.	247
Rábé	1777	k.	172	322	431	k.	478
K.monostor	1782	p.	-	366	542	k.	329
Kiszombor	1647	k.	981	2586	3712	k.	4107
Szőreg	1739	k.	1410	2430	2661	k.	4052
Deszk	1746	k.	932	1964	2403	k.	2944
Ószentiván	1777	k.	-	354	973	k.	1472
Újszentiván	1746	k.	361	669	1146	k.	1387
Térvár	1772	k.	107	174	243	k.	-
Kübekháza	1844	p.	-	na.	1705	k.	1817
Ferencszállás	1830	p.	-	202	406	k.	404
Kláralfalva	1777	k.	86	234	331	k.	570
Új-Szeged	1717	mv.	67	582	843	mv.	-
Összesen	-	-	37345	76334	98381	-	105981

* Fényes E. Magyarország geográfiai szótára (1851) alapján

** 1784/87-ben Kisbéb adatai

Porgány- döntően dohánykertész telepekből kialakult települések

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

Magyar dohánykertészek érkeztek 1773-ban négy (Kisbéb, Porgány, Magyarkeresztúr, Magyarmajdány), 1777-ben három (Kláralfalva, Ószentiván, Rábé), 1782-89 között újabb három (Egyházaskér, Kanizsamonostor, Magyarpadé) leendő község területére (33. táblázat). 1785-ben gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök Oroszlámos határában négy szerződéses dohánytermelő magyar falut telepített (Újhely, Podlokány, Kis-Sziget, Verboviczi-Sziget), ahol félévszázad alatt a magyarok száma annyira megszorodott, hogy a Batthyány család 1840-ben kápolnát és iskolát építtetett számukra, azonban ez utóbbi négy telep az 1848/49-es délvidéki harcokban átmenetileg elpusztult (Dáczér K. 1997).

VIII.2.1 A marosszögi települések alaprajzi fejlődése a 18. században

A közhiedelemmel ellentétben a Marosszög területén – és a Bánság más tájegységein is (*Kókai S. 2010/b*) – az 1718. évi pozsareváci békekötés után nem a sakktábla alaprajzú települések domináltak, hanem újjáéledtek a korábbi szabálytalan alaprajzú településtípusok. E települések alaprajzi fejlődésükben hozzásimultak az egyes morotvák, tavak és mellettük elhaladó folyók partjainak hajlásaihoz, kanyarulataihoz, s utcáik a partokkal párhuzamosan alakultak. A háztelkek homlokukkal az utcákra néztek, míg az udvar és a kert a víz partja felé dőlt. Ez a településtípus élesen elválí az attól, amely mesterségesen telepített és mérnöki tervek alapján sakktáblaszerűen épült, melyre ekkor még alig találunk példát, amelyek mindössze a német betelepülők részére felépített településrészekre terjedtek ki (Német-Csanád, Német-Nagyszentmiklós, Új-Sárafalva stb.). Ez a markáns ellentét jellemezte a két helységi típust, melyen belül jól meg lehet különböztetni az egyes altípusokat is (*Kókai S. 2006*).

A bécsi udvar tudatos telepítési akciói nem vagy alig érintették a Marosszög területét, melynek eredményeként e rurális térség és települései sajátos módon alkalmazkodtak az új gazdasági kihívásokhoz. Nem éledt újjá a korábbi sűrű faluhálózat (40. *ábra*), de a mezővárosokhoz kapcsolódó tanyarendszer sem fejlődött ki, ill. nem vált meghatározóvá.

A Marosszög települési viszonyainak újraéledésében meghatározó szerepet töltött be a természeti-táji adottság, valamint a korabeli vonalas infrastruktúra-hálózat (pl. postautak, közlekedési útvonalak, vízi utak stb.). Ennek révén teremtődtek meg a mezőgazdaság mellett a falusi ipar megtelepedésének és érvényesülésének feltételei is. A fenti folyamatok együttes eredménye a települések eltérő alaprajza, melyek vizsgálatával mind a település létrejöttének, mind funkcionális változásának folyamata nyomon követhető, és az egykorú térképek vizsgálatával igen jól rekonstruálható.

Az Udvari Kamara a bánsági urbárium alapjául szolgáló földmérés végrehajtását kiemelten kezelte, amelyhez hozzátartozott a település alaprajzok rendezése is. Azonban az 1769-72 között a Bánságban végrehajtott, ill. a II. József korában megvalósuló országos felmérés térképlapjain – a korábbi bánsági térképeket csak ehhez korrigált, de nem mérték fel és rajzolták újra – a szabályozott településalaprajzok még nem kerültek feltüntetésre.

Az 1769-1772 évi első katonai felmérés térképeinek 208 nagyméretű tábláján megelevenedik a kézzel rajzolt múlt, láthatóak a falvak portái, házai, felismerhetők a falvak nevei, a lokális földrajzi nevek és elnevezések. Ezek még nem a sakktábla szerűen épített falvak házai, azok később – a 19. század elejétől – kerültek ábrázolásra (második és harmadik katonai felmérés). Az első katonai felmérés térképszelvényeit tanulmányozva (*Arcanum 2005*) megállapítható, hogy a települések arculati jegyei szoros kapcsolatot mutatnak a természeti környezettel, amelybe betelepült az ember és létrehozta a települést,

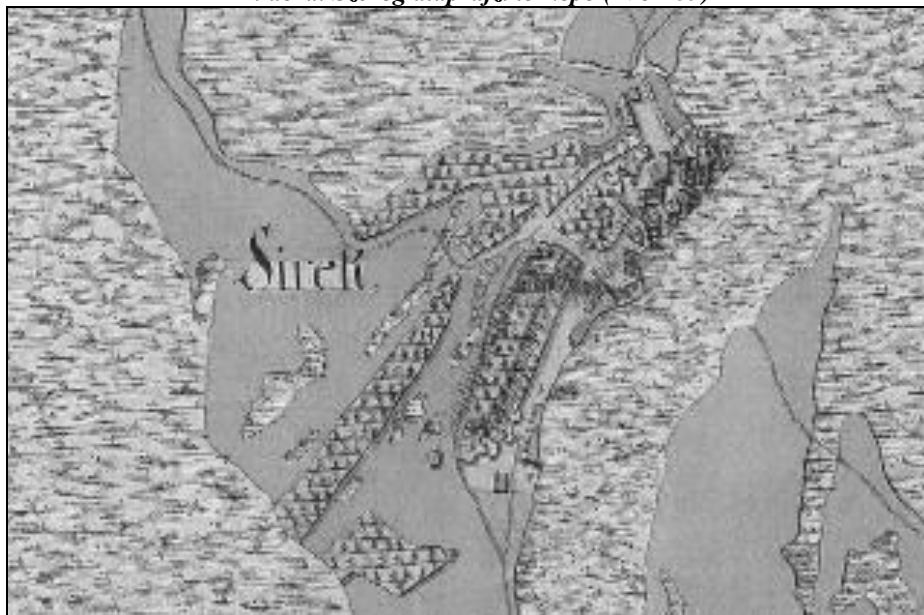
alkalmazkodva a természeti környezet adottságaihoz, melyet a fejlődés és a terjeszkedés módja is jelez. Mindezek a telkek használatára is kihatottak, s különböző telekformák jöttek létre. A telekformák és az alaprajz kombinációból különböző alaprajzi típusok és altípusok határozhatók meg, melyet az etnikai-történeti jelleg és a gazdálkodás módja is befolyásolt. A fentiek figyelembevételével az alábbi település alaprajzi formákat lehet elkülöníteni.

A. Szabálytalan alaprajzú települések

1. folyómenti települések

Általában típusos lösz terasz-szigeten (pl. Szőreg, Gyála, Oroszlámos stb.) vagy folyóhátton (pl. Törökkanizsa, Csóka stb.) kialakult, szabálytalan alaprajzú települések, melyek a kedvező domborzati helyzetet kihasználva épültek. Különösen jellegzetes Szőreg települése, ahol egy löszdomb szabta meg a település formáját. E domb 88 m tengerszint feletti magasságával napjainkban is kiemelkedik a környezetéből, és a község ezzel irányt tartva É-D irányban helyezkedik el (41. ábra).

41. ábra. Szőreg alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

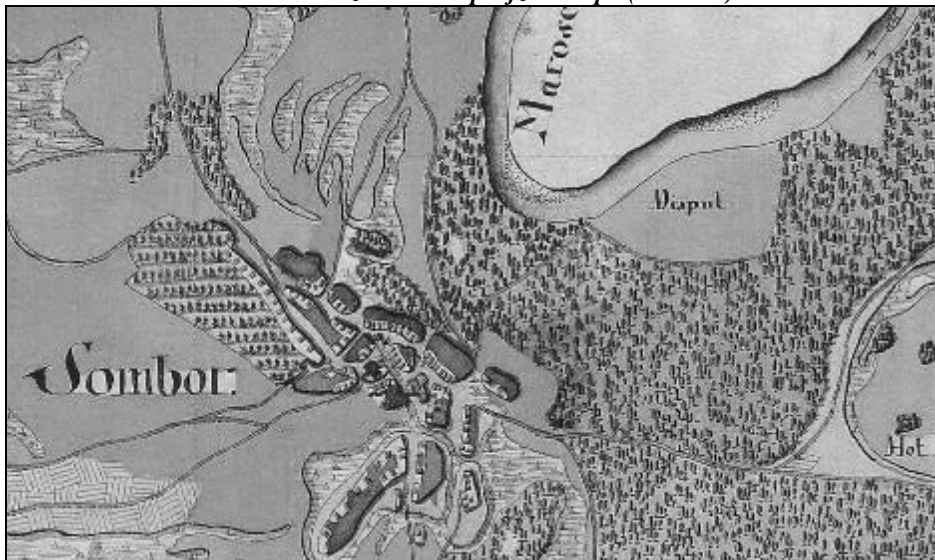
Az utcák a meredek löszpart élein futnak, hozzásimulva az egykori morotva kanyargós partjához. A községnek két főutcája van (Szerb és Magyar utca),

melyet érdekesen jellemzett Móra Ferenc: „... olyan a főutcája, hogyha az ember fiatalon elindul az egyik végéről, mire a másik végére ér, ősz emberré lesz...” (Karakasevich K. 1942. 28. o.).

2. sugaras halmaztelepülések

A csoportba tartozó településeknél megállapíthatjuk, hogy több homokhátra kiterjedő (parti dűnék, itt-ott típusos lösz) illetve az Aranka mentén található ármentes térszínen kialakult szabálytalan alaprajz jellemzi (pl. Sárafalva, Valkány, Törökkanizsa, Kiszombor stb.). Kiszomboron a szabályos középpontból sugarasan ágaznak ki az utcák és ezeket félkör-alakúan keresztutcák kötik össze (42. ábra).

42. ábra. Kiszombor alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

A község középpontjából ágaznak szét a szomszéd községekbe (pl. Porgány, Óbéd, Csanád stb.) vezető utak. Sárafalva és Valkány esetében a település kialakítására alkalmas térszínek viszonylag nagy kiterjedésűek, így ott a 18. században a sugaras halmaztelepülés létrejöttében az Aranka „folyón” való állandó és biztonságos átkelés (kőhidak, ill. fahidak) játszott meghatározó szerepet (43. ábra).

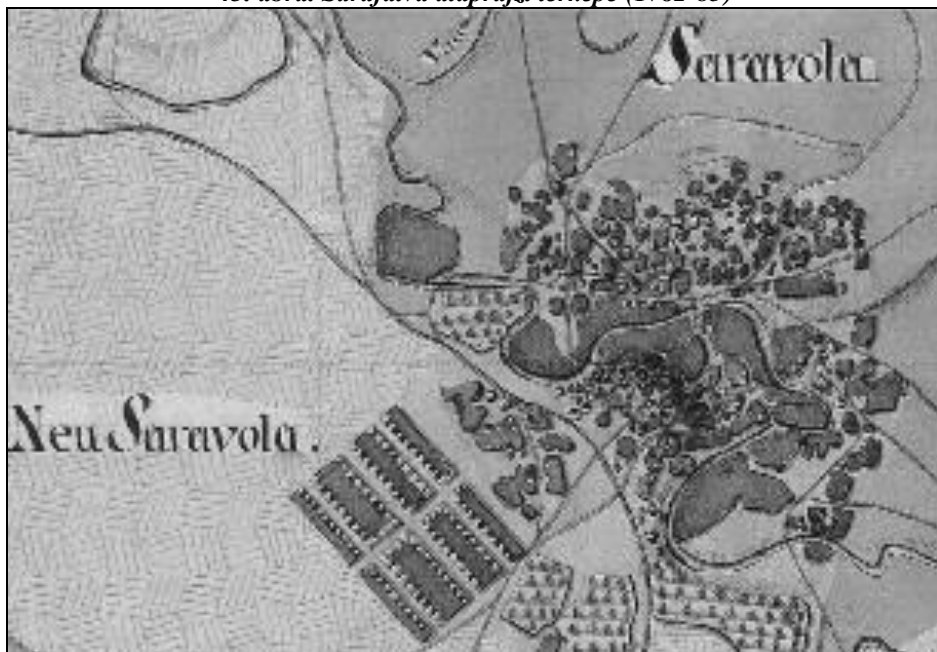
3. kusza halmaztelepülések

Az ármentes térszíneken kialakult szabálytalan alaprajzú települések e csoportjába tartozott a 18. században a régió két legnépesebb mezővárosa

Nagyszentmiklós és Óbesenyő. Nagyszentmiklós és Óbesenyő az Aranka menti két legfontosabb átkelőhely, két-két átkelési lehetőséggel.

A környező települések felől érkező utak az átkelők előtt futottak össze, s a csomópontok közötti útszakasz a település főutcája. Természetesen e tekintetben lényegtelen, hogy az Aranka e szakaszon hány kisebb kanyarulatot ír le, az utcahálózatot nem ez szabja meg, hanem a közlekedési gyűjtőpont jelleg. Az átkelési pontoktól délre az egykori fő- és mellékutak ismét szétágaztak, kisebb-nagyobb távolságra (44-45. ábra).

43. ábra. Sáravfalva alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

B. Szabályos alaprajzú települések

1. párhuzamos utcás települések

Ilyen szabályos alakzatot mutat Ókeresztúr és Józseffalva. E települések esetében nem alakulhatott ki szabályos sakktábla alaprajz, hiszen típusos lösz szigeten ehhez nem állt rendelkezésre elegendő hely. Mindkét település, mint a kikindai szabad kerületbe tartozó tíz település mindegyike, nem spontán módon települt, hanem az Udvari Kamara telepítésének eredményeként. Ez az utasítások figyelembevételével gyakorlati célokat követett, földrajzi és gazdasági viszonyokkal is számolt. Mária Terézia ideje óta (1740-80) az ún.

telepítési utasítások szerint építkeztek: széles, széljárta utcákat hagyva, így remélve a betegségek (pl. ún. hideglelés) visszaszorítását is (46. ábra).

44. ábra. Óbesenyő alaprajzi térképe (1782-85)

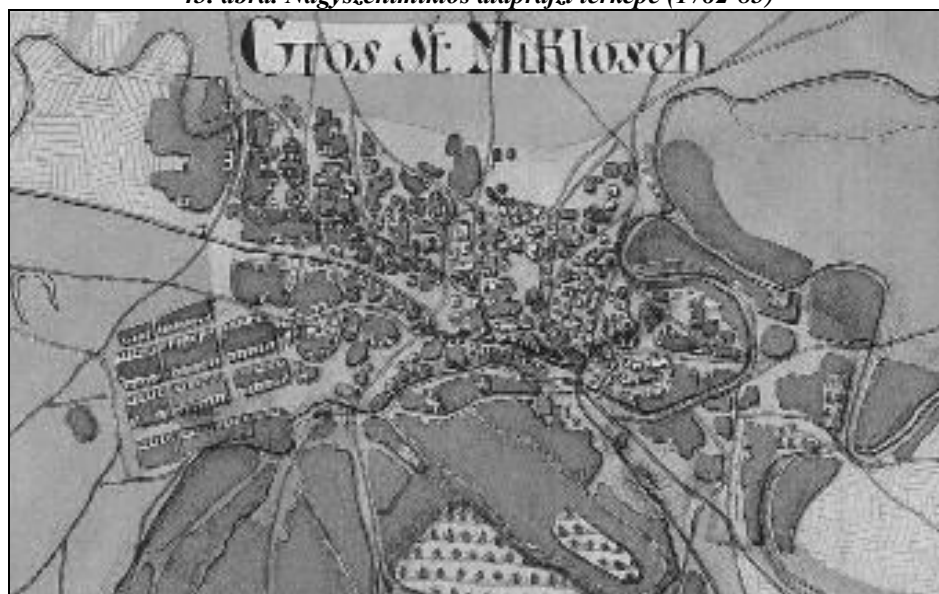

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

2. szabályos alaprajzú településrészek

E településtípus már a 18. században is megtalálható volt, különösen ott, ahova németeket telepítettek (pl. Német-Csanád, Németnagy-szentmiklós, Új-Sárafalva stb.). Az utcák irányát a községen keresztül haladó országút szabta meg, de a továbbiakban is a teljes szimmetria elvén hajtották végre a mellékutcák kialakítását, s természetesen a telkeket is (43. és 45. ábra). A 19. században telepített valamennyi község már így települt (pl. Kübekháza, Bolgártelep, Keglevichháza stb.). Kübekháza tervszerű kialakítását mutatja az alaprajza: egymásra merőleges utcák, kör alakú faluközpont, ahol a templom és az egykori piactér helyezkedik el. Hasonló sakkjátszerű települése volt Ó- és Újszentivánnak, de ott a szimmetria kevésbé uralkodott. A szabályos alaprajz még akkor is megmaradt, amikor két településrész legyező alakban (47-48. ábra) kapcsolódott egymáshoz (pl. Nagyszentmiklós, Kiszombor, Perjámos stb.).

45. ábra. Nagyszentmiklós alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

46. ábra. Ókeresztúr alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

VIII.3 A marosszögi települések 19. századi fejlődése, változása

Amint az előző alfejezetben utaltam rá, a 19. század közepére a marosszögi települések népességszámában, horizontális kiterjedésében és alaprajzában is markáns változások zajlottak le. E változások kapcsolatban álltak a telepítési politika megváltozásával, a településeken végrehajtott területrendezéssel, a népességszám gyarapodásával (33. táblázat), valamint a komplex, integrált környezetátalakító munkálatok megkezdésével.

A települések népességszám gyarapodásának eredménye, hogy 1870-ben Nagyszentmiklós népessége megközelítette a tízezer főt, Németnagyszentmiklóssal 11108 fő volt az összlakossága. Óbesenyő népességszáma átlépte a hétezer főt és Perjámos, ill. Szerbcsanád népessége pedig az ötezer főt. A legdinamikusabb gyarapodást Újszeged mezőváros és a telepes falvak népességszáma jelentette. A 33. táblázat adataiból az is kiderül, hogy a dualizmus évtizedeiben már nem ennyire látványos a népességnövekedés, a mezőgazdaságra alapozódó magas agrárnépsűrűség is elérte tetőpontját. A települések népességszáma ekkor már igen hektikusan változott.

A települések jogállásában nem következett be változás 1876-ig, akkor azonban a mezővárosok is elvesztették kiváltságaikat, mindössze a címet tarthatták meg még tíz évig, de jogilag községekké váltak, azaz ilyen értelemben városhiányos térséggé vált a Marosszög, belső periferia lett. A települések fejlődése megrekedt, a ki- és elvándorlás fokozódott. A legjelentősebb változások az alaprajzhoz kapcsolódnak, gyakorlatilag kizárólagossá vált a szabályos alaprajz, annak különböző típusaival.

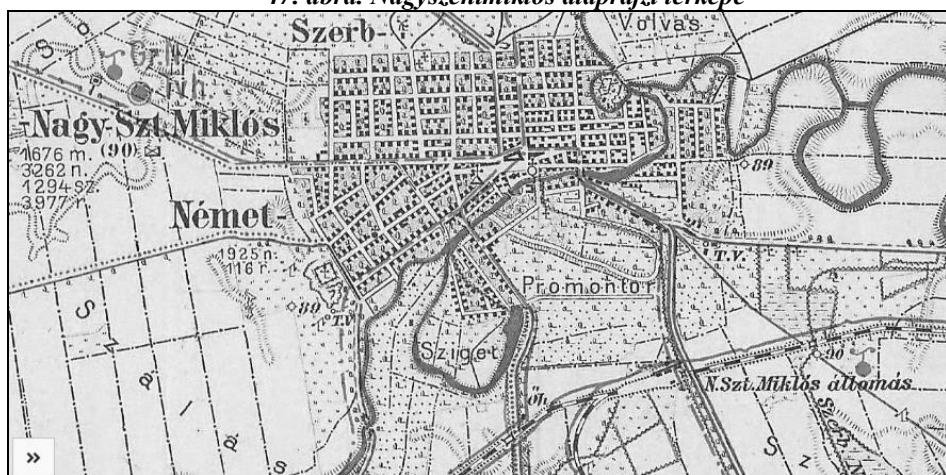
VIII.3.1 A marosszögi települések alaprajzi fejlődése a 19. században

a marosszögi települések alaprajza, kiterjedése megváltozott, s a 18. századi alaprajzok csak itt-ott öröklődtek át a mai településekre. A népesebb települések (pl. Deszk, Kiszombor, Csóka, Szőreg, Nagyszentmiklós, Törökkanizsa, Óbesenyő stb.) esetében következett be a legjelentősebb alaprajzi módosulás. Jó példa erre Nagyszentmiklós, ahol a régi utcák párhuzamosan haladtak az Arankával illetve a bevezető utakkal (45. ábra). A változásokat a harmadik katonai térképfelvétel részletein is nyomon lehet követni (47. ábra). Ahol az utcák kiegyenesedtek, ott kétségtelen a mérnöki tervek szerinti szabályos településrendezés. Az Aranka hídtól délre elterülő városrész legyező alakú, a hídfő előtt lévő Bartók Béla tér ennek a középpontja, s innen indulnak a temesvári, a perjámosi és a valkányi főutcaik tengelyei. A város északnyugati és északkeleti részén szabályos saktábla alaprajz figyelhető meg, nyílegyenesen utcákkal és egymásra merőleges tengelyeivel.

Hasonlóan drasztikusan megváltozott Kiszombor alaprajza is (48. ábra). A település fejlődését tekintve megállapítható, hogy a 18. századi településmag

(sugaras halmaztelepülés) élesen elkülönül a 19-20. századi szabályos sakktábla alaprajzot mutató településrészekről (pl. Halesz). A település központja a Szent János tér, amelyből a négy főutca (Régi Makói, Szegedi, Nagyszentmiklósi, Óbébai-Törökkanizsai) sugar irányban, de nem szabályos futással indul ki. Kisebb törések és eltérések még itt is megfigyelhetők, miként a mellékutcák futása, zeg-zugos nyomvonala is utal erre. Elegendő a Kistelek elnevezésű településrésze és a Ladányi illetve a Porgányi út közötti településrésze (Susán) utalni, melyek a halmaztelepülések megszokott képét mutatják (Kókai S. 2008/a, 2008/b).

47. ábra. Nagyszentmiklós alaprajzi térképe

Forrás: Torontál vármegye térképe 1896 (részlet)

Hadtörténelmi Intézet Térképtár B IX a 663

A szabálytalan település-alaprajz Szőreg esetében is megmaradt, s a település magjában napjainkig felismerhető. A község esetében a típusos lösz szigeten kialakult észak-dél irányú két főutca (Szerb és Magyar utca) ma is domináns. A település még az ármentesítés után sem terjeszkedett nyugat illetve kelet felé (egykori mocsaras területek, illetve Nagy-ér), hanem Új-Szegeddel épült össze, úgy, hogy ott a sakktábla alaprajz vált dominánssá.

Amint említettem megjelentek a belső telepítések eredményeként az utifalvak is, amelyek a szalagtelkes települések csoportjába tartoznak. Ezeknek a fő jellemzője, hogy a telekhasználat rendje szigorúan szabályozott. A hosszú, keskeny telek egyik végében (tipikusan az oldalhatáron) sorakoznak a lakóházak, rövidebb oldalukkal az utca felé. Utána következik a gazdasági udvar istállókkal, ólakkal, amit végül az általában keresztben álló csűr/szín zár le, amin túl a kert következik. Alapformája az utifalu, amely eredetileg általában egyutcás, vagyis egyetlen út két oldalán alakultak ki a telkek és rajtuk a házak

(Kókai S. 2016/b). E települések alacsony népességszámmal és a fő közlekedési útvonal mentén történő megtelepedéssel alakultak ki (49. ábra). A házak legnagyobb része az országút két oldalán épült, és csak néhány jelentéktelen mellékutca ágazott ki az országútról (pl. Ferencszállás, Pusztakeresztúr, Porgány stb.).

48. ábra. Kiszombor alaprajzi fejlődése (1784-1945)

Forrás: Katonai felmérések térképlapjai alapján saját szerkesztés

Az első katonai felmérés térképszelvényeinek tanulmányozása alapján megállapítható, hogy keresztucás települések nem voltak jellemzőek a Marosköz területén. Napjainkban Klárafalva és Magyararmajdány esetében figyelhető meg (50. ábra). Mindkét település esetén a 19. században továbbfejlődött az útifalu, s ez jelentette a változást. Klárafalva esetén a település a Maroshoz vezető út két oldalán alakult ki (Ó-Klárafalva), majd a

Marosszögön keresztülvezető Szeged-Nagyszentmiklós-Temesvár főútvonal mellett, mely az előbbi gázlóhoz vezető útra merőleges, alakult ki a település újabb része (Új-Klárafalva). Magyarujványa esetében szintén a közlekedési útvonal áthelyeződése (Törökkanizsa-Öbéd-Kiszombor-Makó) eredményezett változást. Mindez jelentősebb népességszám gyarapodással is járt, de népességük 1000 fő alatt maradt (33. táblázat).

49. ábra. Ferenczszállás alaprajzi térképe

Forrás: Torontál vármegye térképe 1896 (részlet)
Hadtörténelmi Intézet Térképtár B IX a 663

A sorfalvak egyik altípusa a láptelkes falu, amelyek mocsarak lecsapolásával nyert területeken jöttek létre, gyakran aszimmetrikusak, vagyis a házak (és a telkek) csak az egyik oldalon (az ármentes térszínen) sorakoznak. A Marosszög nyugati részén ilyen falu volt a 18. században Magyarujványa és a 19. századi telepítés eredményeként vált azzá Tervár és Egyházaskér (51. ábra).

A marosszögi települések vizsgálata rávilágított arra a tényre, hogy a Bánság területét is differenciáltan érintette a bécsi udvar telepítési politikája. Mikrorégiók sora maradt ki ebből, ahol a települések életét és mindennapjait meghatározó természeti-táji környezet szerinti településtípusok alakultak ki, különösen a 18. században. Másrészt a marosszögi rurális térség és települései is rendkívüli módon differenciálódtak, részben a természeti adottságok, részben a gazdálkodás jellege szerint (pl. az egykori dohánykertész telepek zömmel együtcsás faluként funkcionáltak stb.), jól alkalmazkodva a mindenkori társadalmi-gazdasági kihívásokhoz.

50. ábra. Klárafalva alaprajzi térképe

Forrás: Torontál vármegye térképe 1896 (részlet)
Hadtörténeti Intézet Térképtár B IX a 663

A dohánykertész telepek nagy része a 19. század során önálló település vált. A dohány településföldrajzi szerepét érzékelteti, hogy az önálló településig eljutó telepek szinte mindegyikének (pl. Kisbéb, Kissziget, Ószentiván stb.) régi vagy új pecsétképein dohánylevelet látunk és a feldolgozáshoz szükséges eszközöket. A dohánykertész telepek alaprajzát tekintve megállapíthatjuk, hogy egytűcs utifalvakként funkcionáltak (pl. Ferencszállás, Tervár stb.), illetve szabályos saktábla alaprajz (pl. Kübekháza, Keglevichháza stb.) jellemezte őket. A dohánykertész telepek lakóik eleinte kétlaki életet folytattak, majd néhány év után - néhány kivételtől eltekintve - végleg elszakadtak a környékbeli

nagyobb helységektől. A tanyarendszertől való elkülönülés karakteres jegyei közé tartozott, hogy a kertészetek nem alkottak zárt gazdasági egységet, specializált termelésüknek köszönhetően napi szükségleteiket máshol keresték vagy vásárolták meg. Területileg sem voltak oly erősen szétszórva, füzérszerűen egymáshoz kapcsolódó teleksort alkottak.

51. ábra. Egyházaskér alaprajzi térképe

Forrás: Torontál vármegye kéziratos térképe 1872-1876 (részlet)
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára S 78.

VIII.4 A Marosszög településhierarchiája és térszerkezete (1910)

A Marosszög energikus pontjain a 19. század végére viszonylag jelentős népességszámmal rendelkező települések alakultak ki, kiaknázva a helyi és helyzeti energiákat, kapcsolódva a folyók menti hátságokhoz és az azoktól távolabb elhelyezkedő kisebb-nagyobb ármentes terasz-szigetekhez. A településhálózat egyrészt bányásági sajátosságokat mutatott (pl. nem voltak nagyhatárú mezővárosok és tanyák, az alföldi átlagnál sűrűbb településhálózat, szabályos alaprajzi-morfológiai jellemzők, a külterületi népesség döntően majorságokban élt stb.). Másrészt azonban el is tért attól (pl. aprófalvak jelentősebb súlya és szerepe, városhiányos belső periférikus térség, alacsony népességszám és néhány tradicionális központi funkció a mezővárosokban, a kapu jellegből fakadó átmenő forgalom, a modernizáció sajátos leképezése stb.), melyek következménye, hogy az alföldi sajátosságok egy része is csak deformáltan jelentkezett. A településhálózat sajátosságait tekintve egyetértek Beluszky Pál megfogalmazásával, mely szerint:

„...Torontál és Temes vármegyékben közepes méretű településhatárokat jelöltek ki és e keretek között „szabályos” településhálózat formálódott, közepes méretű falvak és városi javakkal való ellátásuk céljából „nyugat-európai típusú” városok, ipari-kereskedelmi-igazgatási funkciókkal (pl. Arad és Temesvár)... A település-állomány effajta újraéledése kizárta, hogy a Bánság az „alföldi utat” (kiemelés B.P.) járja...” (Beluszky P. 2001. 162. o.).

Az első világháborút megelőző 1910. évi népszámlálás idején negyvenkét közigazgatásilag önálló település – jogilag valamennyi községi jogállású – alkotta a Marosszög településhálózatát, amelyekben 105 981 lakos élt. Tízezer főt meghaladó népesség csak Nagyszentmiklóson, 5000-10000 fő közötti népesség csak Nagycsanádon, Óbesenyőn és Perjámoson koncentrált. 2000-5000 fő közötti népessége 16 településnek, 1000-2000 fő közötti népessége tíz településnek, 500-1000 fő közötti népessége hat településnek volt, míg 500 fő alatti népességgel szintén hat település rendelkezett (33. táblázat).

E települések azonban nem csak népességszámukat tekintve, hanem a központi funkciók mennyiségi és minőségi mutatóit tekintve is markánsan különböztek egymástól. A központi funkciók esetében mindegy melyik speciális központi funkció vagy ritkábban alapfunkció határozza meg egy adott település arculatát, az általában nem jelentett mást, csak relatív dominanciát. Nem arról van szó tehát, hogy egy funkció kizárólagos vagy domináns, hanem mindössze arról, hogy jellegadóvá válhat. Egy-egy település ugyanis funkcionálisan is ettől sokkal összetettebb rendszert alkotott. A települések komplex jelenségek, és minél nagyobbak, ez annál inkább igaz rájuk. Ha a funkciók szerint alá-fölé rendeltségi rendszert, azaz településhierarchiát kívánunk létrehozni, akkor azt is figyelembe kell venni, hogy a funkciók is bizonyos értelemben hierarchizáltak. Mindez azt jelenti, hogy az alapfunkciók

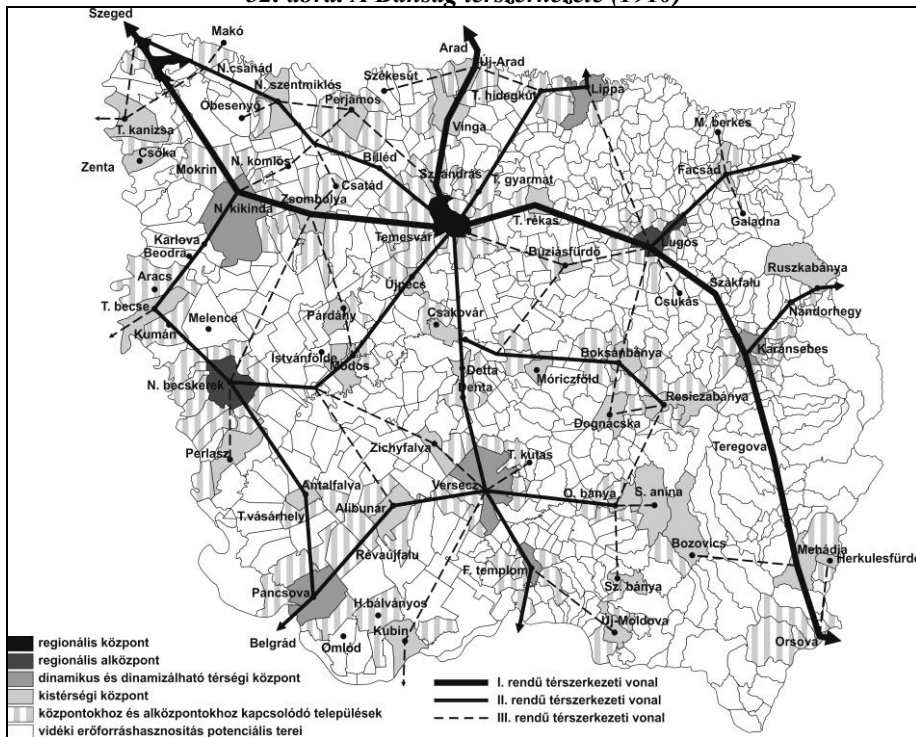
is folyamatosan változnak, de a speciális – a városoknál jellegadó – funkciók köre is változik, és szoros korrelációt mutat a települések népességszámával, még akkor is, ha mindig vannak kivételek, amelyek erősítik e szabályt.

A funkcionális településtípusok igen jelentős része az igazgatási és a foglalkoztatási szerepkörökhöz kötődik oly módon, hogy valamely gazdasági ágazat az adott településen jelentősebbé válik. E tekintetben a falvak nagy része olyan agrártelepülés, ahol a mezőgazdasági termelési tevékenység mellett az alvó-lakó funkciók is fontosak. Természetesen a mezőgazdasági termelés sem kizárólagos, hiszen a hozzá kapcsolódó vagy attól független elemi szolgáltatások (pl. szatócs, kovács, bodnár, kerékgyártó stb.) is jelen vannak.

Amint korábban említettem a helyzeti energiák olyan tényezők, amelyek a relatív földrajzi helyzetből, az adott település fekvéséből fakadnak. Vagyis, ezek az előnyök csak a településhálózat egész rendszerében értelmezhetők. A legtöbbször említett ilyen karakterisztikus tényező a vásárvonal, amely eltérő természeti tájak találkozásánál alakul ki, ilyen ugyan nincs a vizsgált régióban, azonban van tájhatár. A tájhatár sokszor nem annyira látványos, azonban az Aranka mentén lévő települések (pl. Perjámos, Nagyszentmiklós, Óbesenyő, Valkány stb) tájhatáron (eltérő adottságú vidékek találkozásánál) is fekszenek, még ha ez nem is tűnik fel azonnal a térképet szemlélőknek. A Marosszög egykori mezővárosinak fele ezen a tájhatáron helyezkedik el, ezek egyben a Marosszög nyugati – mocsarakkal átszótt – részéből kivezető kapuk is, amelyek piacain és országos vásárain szintén regionális termékcsere folyt. A többi kismezőváros fejlődését (Új-Szeged, Törökkanizsa, Csanád, Perjámos) is a kedvező közlekedésföldrajzi helyzet (folyókon való átkelés: gázló, méginkább rév, később híd) generálta. A településhierarchiai ábrára tekintve (52. *ábra*) láthatjuk, hogy a Marosszögben – amely e tekintetben is betagoledott a Bánság térstruktúrájába – kiemelkedően fontos a közlekedésföldrajzi szempontból kitüntetett fekvés (53. *ábra*).

A mezővárosok és országos vásáraik, valamint heti piacaik is jelentős vonzáskörzet kialakulását generálták. A közlekedési útvonalak preferáltságának számos típusa ismert – ezek egy részét a következő fejezetben tekintem át –, a közös jellemző azonban minden esetben az, hogy a földrajzi térben a közlekedés és a kereskedelem áramlási pályái valamely akadály miatt leszűkülnek, és ezekben a leszűkült pontokban fókuszálódnak. Tipikusak a folyók átkelési pontjainál: a természetes gázlóknál létrejövő települések (pl. Makó-Kiszombor, Zenta-Csóka, Perjámos-Nagylak stb.), vagy ott, ahol a széles ártér leszűkül, és aránylag könnyen áthidalhatóvá válik (pl. Magyarkanizsa-Törökkanizsa, Szeged-Újszeged-Szőreg stb.). Ezeket most is hídvarosoknak nevezzük, noha az átkelőfunkció általában jóval régebbi maguknál a hidaknál. E tekintetben a híd, a folyami átkelési lehetőség a Marosszögben mindig is létkérdés volt (*Kókai S. 2017*).

52. ábra. A Bánság térszerkezete (1910)

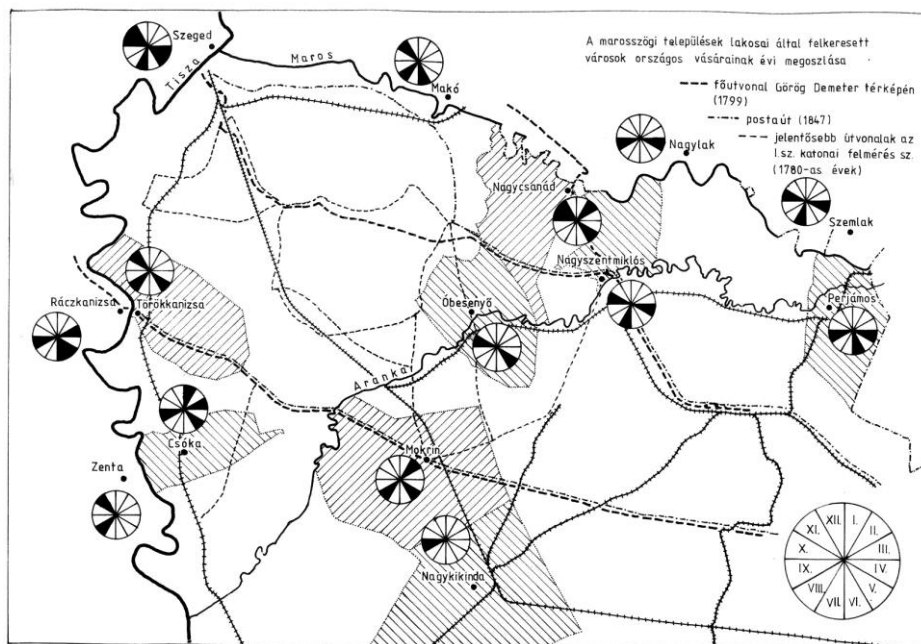
Forrás: Kókai S. (2010/b)

Amint említettem a településhierarchia formálódásában évszázadokon keresztül kitüntetett helyet foglaltak el az országos vásárok. Az 53. ábra a marosszögi települések lakói által a szűkebb környezetükben felkereshető városokat és országos vásáraik éven belüli megoszlását mutatja, a legfontosabb közlekedési térpályák feltüntetésével.

A 19. század végére a feudális városhálózat egyes elemeinek fejlődése a Marosszög területén is elérte azt a szintet, amikor a központok az alap- és speciális funkcióik sokoldalúságával mély és szoros kapcsolatrendszer tudtak kiépíteni a környező településekkel. A vonalas infrastruktúra átrendeződése és gyors kiépülése olyan markáns térszerkezeti változásokat eredményezett, amelyek alapjaiban formálták át a korábbi társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszer. A legdrasztikusabb változások az elemi (kismezővárosok) központok körében következett be. A feudális kor kiváltságai már nem voltak elegendőek, a kibontakozó tőkés társadalom és gazdaság pozitív hatásai pedig még nem érték el e településeket, ezért számuk – funkcionális értelemben – drasztikusan csökkent. Lényegében vákuum helyzet alakult ki térszerkezeti vonatkozásban is, amelynek eredménye: városhiányos mikrorégiók, stabil kapcsolatok hiánya a hinterland települései felé. Ebbe a térszerkezeti helyzetbe tudott Szeged

domináns szerepkört betölteni, s erősödött meg a környező középvárosok (Makó, Zenta, Nagykikinda) súlya és szerepe is.

53. ábra. A Marosszög szűkebb környezetében elhelyezkedő városok és országos vásáraik a 19. század közepén

Forrás: Szalkai G. (1847), Görög D. (1799) és a katonai felmérés térképei alapján saját szerkesztés

VIII.4.1 Szeged, mint regionális központ hatása a Marosszög térszerkezetére a 19. században

A legfontosabb változást az jelentette, hogy megépült a Szegedet Temesvárral összekötő vasútvonal (1854), amely lehetővé tette a vasútvonallal szomszédos területek bekapcsolódását is a tágabb térséget átfogó közlekedésbe és kereskedelembe. Ez, valamint a közúthálózat meginduló fejlesztése – a századforduló előtt pedig két vicinális vasútvonal (Szőreg-Makó-Csanád-Nagyszentmiklós, Szőreg-Rábé-Törökkanizsa-Csóka-Padé) megépítése – az addig nehezen megközelíthető falvak elszigeteltségét is csökkentette, s kedvezően hatott a peremterületeken fekvő községek fejlődésére.

Mindez azt jelentette, hogy a Marosszög településeinek legfontosabb kulturális és gazdasági központja Szeged lett (Porgány, Kiszombor, Gyála lakói fél napi szekerezést vállalva is felkeresték a heti piacait), s átértékelődött Makó, Nagyszentmiklós (korábban a Marosszög egyértelműen legfontosabb központja

volt) és a kismezővárosok (Törökkanizsa, Óbesenyő, Csóka) szerepe és kapcsolatrendszere (53. ábra). Szeged fellendülő gazdasági tevékenysége következtében vonzáskörzete egyre inkább kiterjedt a Marosszögre is és az stabil hinterlandját alkotta a gyors ütemben fejlődő szabad királyi, majd törvényhatósági jogú városnak (Pénzes I.-Tóth J. 1971, Kókai S. 1999, Tóth J. 1988). Szeged sokoldalú központi funkcióinak köszönhetően Nagyszentmiklós, Törökkanizsa és Nagyikinda térszerkezeti kapcsolatrendszere is Szeged felé gravitált, miként Temesvár is Szegeden és/vagy Aradon keresztül kapcsolódhatott az ország fővárosához (Krajkó Gy. 2004).

Szeged regionális kapcsolatrendszeréről, vásárai forgalmáról is fontos történeti, gazdaság-történeti írások szólnak (pl. Bácskai V.-Nagy L. 1984, Gulyás L. 2013 stb.). A Reizner-féle várostörténet (1900) mellett a vásárok szempontjából jelentős Reizner 1894-ben megjelent tanulmánya is, amely Szeged és Dél-Magyarország viszonyát tárgyalja, többek között a szegedi vásárok etnokulturális jelentősége kapcsán. A szegedi vásárokkal az elsők között végeztek vonzáskörzet-kutatásokat (Eliás R. 1954). Természetes, hogy az új – a néhai Kristó Gyula professzor által szerkesztett – várostörténeti monográfia is súlyának megfelelően foglalkozik a szegedi vásárokkal.

A tér- és az időkeresztmetszetek mentén haladva kettős problémával szembesülünk (Beluszky P. 1999, 2001, Hajdú Z. – T. Mérey K. 1985). Egyrészt a térstruktúra hierarchikus rendszerét tekintve különösen nehéz az országos és a vármegyei szint között elhelyezkedő regionális központok és vonzáskörzeteik egzakt lehatárolása. Másrészt az időkeresztmetszetek esetében az idővonalon – távolodva napjainktól – egyre szűkül az adatbázisunk, illetve nem vagy alig került sor a vonzáskörzetek történeti változásának folyamatelemzésére és értékelésére. Ezért a kutatók zöme – az esetek többségében – meg sem kísérli a 19. századi regionális központok vonzáskörzeteinek rekonstruálását, mindazok ellenére, hogy egyre gyakrabban érzik ennek hiányát.

A rendelkezésre álló adatbázis – napjainktól eltérő mennyisége és jellege – szükségessé teszi a történeti vonzáskörzet értelmezését és fogalmának kiszélesítését is. Elfogadva Dövényi Zoltán (1977) álláspontját – aki elegendőnek látta olyan területet érteni rajta, amelynek kapcsolata a centrumtelepüléssel tényszerűen bizonyítható – tesztek kísérletet Szeged 19. századi regionális vonzáskörzetének megrajzolására. Az eddigiekben jelzett problémák mindegyikét természetesen e könyv szerzője sem tudja kiküszöbölni, azonban Szeged regionális vonzáskörzetének néhány elemét a 19. század két olyan időpontjára (1840-es évek, 1870-es évek) koncentrálni vázolom fel, amelyek meghatározóak voltak a város és a Marosszög társadalmi-gazdasági fejlődésében. Szeged 19. századi vonzáskörzetének ismeretében tudjuk csak értelmezni a 19/20. század fordulójára is vonatkozó regionális központi funkciógazdagságát és ezek területi, térszerkezeti és településhierarchiai hatásait (Kókai S. 2015).

Szeged regionális vonzaskörzetének vizsgálata és bemutatása azért is fontos, mert sajátos volt közigazgatási szerepe (szabad királyi város, de nem megyeszékhely; történelmi vármegyék /Torontál, Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog/ határán vagy ahhoz közel helyezkedett el stb.) és igen kedvező közlekedéscsalrajzi helyzete (Tisza és a Maros torkolatánál), illetve dinamikus népességyarapodása (1870-re Szeged vált az ország második legnépesebb városává). Az egyes elemek vizsgálata lehetőséget biztosít ahhoz is, hogy Szeged és a közelében elhelyezkedő regionális központok (Temesvár, Arad) vonzaskörzetei jobban elkülöníthetővé váljanak, s jobban érzékeljük, hogy Temesvár szerepe és jelentősége a Marosszögben nem volt jelentős.

VIII.4.1.1 Szeged regionális vonzaskörzete az 1840-es években

Szegednek évszázadok óta igazi tőkéje a geográfiai helyzete, amely elosztó-gyűjtő kereskedelemre predesztinálta. Ezt az adottságot a város a 19. század első felében is jól hasznosította, elsősorban a két legfontosabb vízi útra (Tisza, Maros) támaszkodva. A Maros meghatározó szerepet játszott az erdélyi kereskedelmi kapcsolatokban. A hagyományos sószállítás mellett a fakereskedelemnek is egyik csatornája volt. A Tisza kötötte össze a szegedi tájegységet – a Dunán keresztül – a bortermelésben kiemelkedő Szerémséggel, illetve a Száván keresztül Horvátországgal és a tengeri kikötőkkel. Az 1802-ben átadott Ferenc-csatorna jelentősen lerövidítette a Pest, Győr, Bécs irányába történő szállítások idejét is. A Tisza felfelé utat nyitott a szolnoki és tokaji átkelőhelyekhez. Az utóbbtól megnyíltak a szárazföldi kereskedelmi és közlekedési utak a felvidéki városok felé. Szeged folyamhajózási kapcsolatait a forgalmi adatok alapján értékelhetjük. A Közép- és az Alsó-Tisza menti települések mellett igen jelentős a bánági nagyvárosokhoz, valamint a Duna menti folyami kikötőkhöz kapcsolódó hajópark célállomási és tranzit forgalma Szegeden. Kiemelten fontos, hogy a modern folyami gőzhajózás 1846-tól vált rendszeressé az Alsó-Tiszán (pl. Hermina, Pannónia, Attila gőzhajók stb.). A személyforgalommal egy időben jelentek meg az első teherszállító gőzhajók is Szegeden. Ezek 1846–1847-ben kizárólag a császári és királyi dohányt vitték Hamburgba. A só és a gabonaszállításoknál inkább az elosztó szerep, a dohány esetében azonban a termény begyűjtő szerep érvényesült, mivel Szeged a legjelentősebb dohányfelvásárlási központ volt, hinterlandja pedig az egyik legnagyobb dohánytermelő vidékévé vált a reformkori Magyarországnak.

A modern szárazföldi közlekedés – kifejezetten utazási céllal – elég későn, az 1830-as évek végén jött létre Pest–Szeged–Temesvár között. A szegedi vállalkozó Bach György „gyorsutazási” vállalata az 1840-es évek elején hetenként egyszer közlekedett Pest és Temesvár irányába. Az utat a gyorskocsi egy nap alatt megtette Szeged és Temesvár között a Marosszögön keresztül. Az

igények növekedésével 1843-tól Temesvárra kétnaponta közlekedtek a gyorskocsik.

A Marosszög irányában az első jelentős konkrét gazdasági behatolás 1781-ben történt – a társadalmi kapcsolatokat a népességkibocsajtás vonatkozásában a pozsareváci béke időpontjától ismerjük –, amikor a város 30 évre bérbe vette az Udvari Kamarától a szőregi uradalmat. Mindezeke ellenére a Marosszög gabonája nem játszott lényeges szerepet Szeged kereskedelmi életében, ezzel ellentétben az állatkereskedelem tekintetében meghatározóvá vált (54. ábra).

54. ábra. Szeged piacforgalma /állatkereskedelem/ az 1840-es években

Forrás: Szeged története I. kötet alapján saját szerkesztés

A város piackörzetének megrajzolásához elégséges alapot nyújtanak a szegedi mészárosok sorozatos jegyzékei. Ezekből annyi kétségtelenül bizonyítható, hogy a város a sertésűs szükségletét délről fedezte. Az 1842/43-as adókimutatás szerint még mindössze 100 sertés után róttak ki adót, s 1844/45-ben is csak 673 után. Palugyai I. (1853) adatai szerint az 1840-es évek

végén Szeged évi piaci, vásári forgalma elérte a 40 ezer db sertést és 20 ezer db szarvasmarhát. A Marosszög és a Bánság nyugati része – egészen Pancsovaig – igen nagy súllyal szerepelt.

Szeged történeti vonzáskörzetének egyik legnagyobb 19. századi problémáját a közigazgatási funkciók hiánya jelentette. Érezték ezt a szegediek is és többször – először 1827-ben – felléptek Csongrád megye székhelyének odahelyezéséért. Maguk a szegediek sem gondolták, hogy e tekintetben több mint egy évszázados küzdelem (1962-ig) vette kezdetét, melynek fordulatait Ruszoly József 1987-ben megjelent tanulmányában részletesen elemezte. Számunkra e folyamatból kiemelkedő, hogy a Szeged körül kialakítandó olyan vármegye tervezetek egyike, amely a város regionális vonzáskörzetét részben lefedte, viszonylag későn, csak az 1860-es években látott napvilágot. Hiába volt Szeged 1850-1860 között Csongrád vármegye székhelye, a várost gyakorlatilag beolvasztották a megyébe. A korabeli sajtó ennek ellenére, mint az ország második fővárosát írta le Szegedet, amely vendéglőivel, színházával, iskoláival, a művelt társasköreivel egyértelműen regionális szerepkörrel bírt (*Képegy J. 1863*).

VIII.4.1.2 Szeged regionális vonzáskörzete az 1870-es években

A város harca az új modern központi szerepkörökért a kiegyezés után kiépülő szakigazgatási rendszerben gyorsan megvalósult. Szeged az – 1869. évi 4. tc. nyomán – 1871-ben felállított és Csongrád vármegyére is illetékes törvényszéknek és a mellette lévő ügyészségnek is a székhelyévé vált. Ezeknek az illetékessége az 1878-tól Csongrád és Csanád vármegyék egész területére is kiterjedt. Az 1876-ban megszervezett szegedi ügyvédi kamara területe Csongrád, Csanád és Torontál vármegyék településeire terjedt ki, s ez lehetővé tette a település regionális szakigazgatási vonzáskörzetének kiszélesedését. A fenti igazságügyi székhely szerepkört és illetékességi területüket törvények és rendeletek határozták meg, hasonlóképpen az 1890-ben megszervezett szegedi királyi ítélőtáblához és királyi főügyészséghez, melynek illetékessége Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog és Torontál vármegyékre terjedt ki (*55. ábra*)

A közigazgatási szerepkör tekintetében azonban nem alakultak ilyen jól a dolgok, pedig Szapáry Gyula 1873. évi közigazgatási reformtervében az összevont Csanád-Csongrád vármegye székhelyeként már Szeged szerepelt (*Hencz A. 1973*). A vármegyeközponti szerepkör az esetek döntő többségében nem generál regionális vonzáskörzetet, de Szeged esetében igen, hiszen minden törekvés abból az alaptételből indult ki, hogy a város négy régió (Bácska, Bánság, Tiszántúl, Kiskunság) találkozási pontján fekszik.

Valamennyi megyehatárt érintő reformterv e régiók településeinek egy részét kívánta a Szeged központtal kialakítandó új vármegyéhez csatolni. Ez ugyanúgy nem valósult meg, mint ahogy Szeged törvényhatósági bizottsága által 1874.

április 20-án elfogadott javaslat, mely a Szeged központú Csongrád megyéhez kívánta csatolni (56. ábra):

a) a Kiskun kerületből: Dorozsmát, Majsát, valamint a hozzájuk tartozó pusztákat (Üllést, Pálost, Csólyost, (Jász)szentlászlót, Péterit, Mérgest, Kömpöcöt);

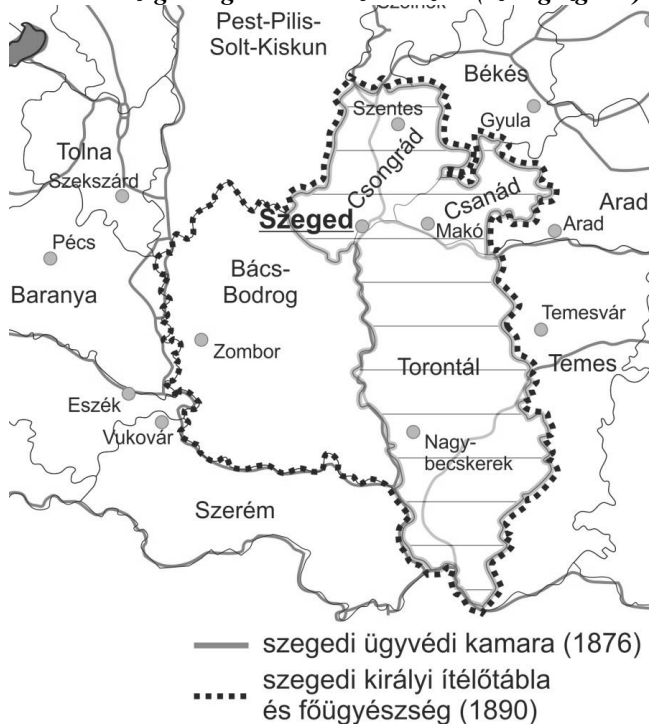
b) Bács-Bodrog megyéből: a zentai járást Ada városa kivételével, azaz Martonost, Kanizsát, Adorjánt és Zentát;

c) Torontál megyéből: a törökkanizsai járást (Csóka, Feketető, Firigyháza, Imretelek, Jázova, Hódegyháza, Lőrincfalva, Monostor, Magyar- és Szerbpadé, Szanád, Tizsaszentmiklós, Törökkanizsa, Egyházaskér), az óbesenyői járást (Battányháza, Óbéb, Kis-Béb, Óbesenyő, Bolgártelep, Deszk, Ferencszállás, Gyála, Keglevicháza, Magyarkeresztúr, Kissziget, Klárafalva, Kübekháza, Majdan, Oroszlámos, Rábé, Ószentiván, Újszentiván, Szőreg, Tervár, Vöröscsárda), a nagyszentmiklósi járásból Kiszombort;

d) a Kikindai kerületből: Józseffalvát, Szerbkeresztúrt és Mokrint.

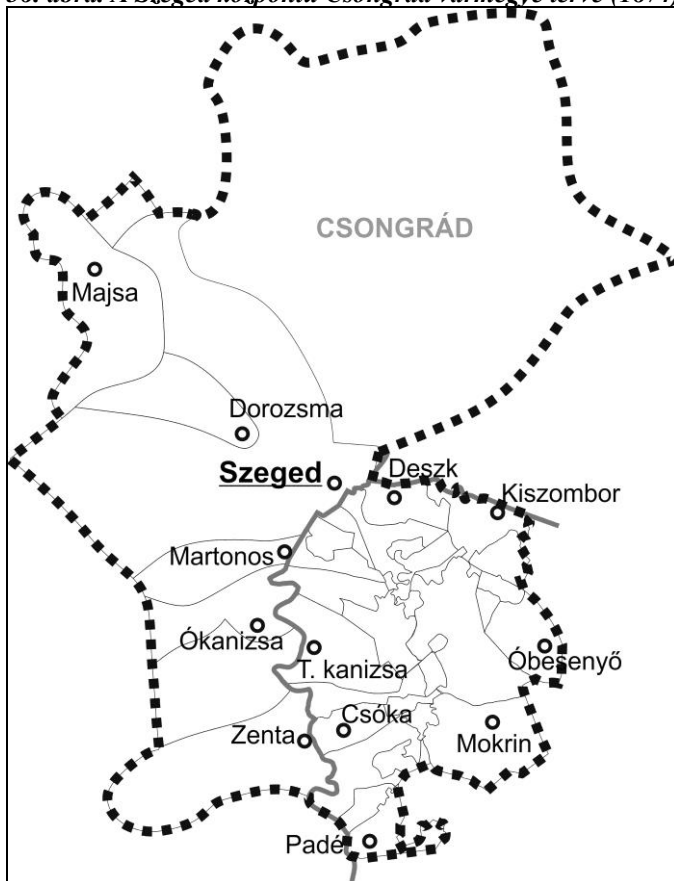
A bizottság e terület népességszámát az 1870. évi népszámlálás alapján – az 1873-ban önálló törvényhatósággá vált Hódmezővásárhely lakosságát nem számolva – 222436 főben adta meg, s így a törvényhatósági önállóságát őrző Szegeddel együtt mintegy 300 ezer lakost ölelt volna fel.

55. ábra. Szeged regionális vonzáskörzete (szakigazgatás)

Forrás: saját szerkesztés

56. ábra. A Szeged központú Csongrád vármegye terve (1874)

Forrás: saját szerkesztés

A kedélyek és az elképzelések később sem nyugodtak, Vass Pál szegedi aljegyző 1876 novemberében cikksorozatában „Szeged álláspontját”-t fogalmazta meg a Szegedi Híradó hasábjain. Számos jogos igényt olvashatunk, egyebek közt kereskedelmi és iparkamarát, posta- és távírda-igazgatóságot, kerületi ítélőtáblát és jogakadémiát, valamint megyeszékhelyet követelt Szegednek. A Szeged központú Csongrád megyéhez kívánta csatolni „Torontál megye hozzánk húzó északi részét”, a törökkanizsai, az óbesenyői, a nagyszentmiklósi és a perjámosi járást, valamint Csanád vármegye nyugati részét, a makói és a nagylaki járást (57. ábra).

Vass Pál (és ezen keresztül Szeged város) figyelme egyre inkább Torontál vármegye északi részén élő, többnyire szegedi származású magyar lakosság felé fordult (Kókai S. 2010/a), akiket a „bánsági magyarosodás” előfutárainak tekintett. Ez azért is jelentős gondolat, mert a „szögedi nemzet” Vass Pálnál már

nem csak, mint néprajzi egység (pl. Kálmány L. 1882, Bálint S. 1974 stb.) szerepel. A Marosszög 91766 lakosából 27049 magyar, 18402 német, 20677, szerb, 14648 román, 6011 pedig bolgár nemzetiségű volt 1880-ban (30. táblázat). A leendő új megye (Szeged vármegye), valamint Szeged és Hódmezővásárhely lakossága együtt 380 623 főt tett volna ki. Vass Pál véleménye szerint Szeged és Szeged vármegye a nemzeti jelleg megőrzésére is hivatott lett volna a kozmopolita Budapest és Temesvár ellenében (*Szegedi Híradó*, 1876. november 19-ei, 22.-ei, 24-ei, 26-ai lapjai).

57. ábra. Szeged vármegye terve (1876)

Forrás: Szegedi Híradó 1876. évi novemberi számai alapján saját szerkesztés

A szegedi közgyűlés 1876/590. sz. határozatával és feliratával jelezte, hogy Vass Pál nem légből kapott ötletéről volt szó. E feliratban szerepel, hogy: „...Szeged pedig nem csupán Csongrád megyének, de ezen túl is egy messze terjedő vidéknek valódi, elvitathatatlan központja, különösen igazságügyi, pénzügyi és katonai téren. Szeged művelődési központ is, hiszen főgimnáziuma, főreáltanodája, polgári iskolája és (tanító)képezdéje, valamint ötvennél több

népiskolája van. Három nyomda és több közművelődési egyesület működik benne. Nemrég kibővített kórháza több mint 300 beteget lát el. Két takarékpénztár és két másik bank gondoskodik a hitelekéről; két vasútvonal metszéspontjában fekszik, s jelentős gőzhajóforgalma van...” (CSML Szeged th. biz. jkv. és ir. 1876:590.).

Az 1870-es évek végére Szeged vármegye gondolata olyan mértékben beépült a köztudatba, hogy a parlament közoktatási bizottságának 1879. április 3-án tartott ülésén megfogalmazott jelentésének – „A magyar nyelv tanításának kötelezettségéről, a népoktatási tanintézetekben” szóló törvényjavaslatról – záradéka a magyar nyelv köteles oktatását kérő törvényhatóságok, városok stb. jegyzékében már Szeged megyét tüntetett fel (*Képviselőházi irományok 1878. VII. kötet. 189. szám.*)

Egy újabb kísérlet volt a Szeged-problémára, hogy Tisza Lajos 1881. szeptember 22-i minisztériumi előterjesztésében azt kérte: a Szeged központú új Csanád vármegye az alábbi területekből kerüljön kialakításra (58. ábra):

- a) az akkori *Csanád vármegye*;
- b) *Csongrád vármegyéből*: Kistelek, Sövényháza, Sándorfalva (Algyő), Tápé, Horgos községek és Öttömös pusztá;
- c) *Torontál vármegye* nagyszentmiklósi, perjámosi, törökkanizsai és zombolyai járásából mintegy 36 négyzetmérföld, a belügyminiszter által a törvényhatóság megkérdezésével megállapított terület, melyet lényegileg a perjámosi járás déli vonala, valamint Nagykikinda és Szerbkeresztúr határol;
- d) *Bács-Bodrog vármegyétől* Ókanizsa és Martonos községek;
- e) *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből* Kiskunhalas rtv., Majsa és Szank községek pusztáikkal együtt.

A terv mindenfelé élénk pártolásra talált, sőt a miniszterelnök ankétet is hívott össze ez ügyben (*Borovszky S. 1909*). Az új Csanád megye lakossága – Szeged 73675 lakosán kívül – 313384 főt számlált volna. Közülük 173920 magyar, 45983 német, 63377 szerb és szlovák, valamint 30104 román anyanyelvű volt. Szeged így az ország egyik legtekintélyesebb megyei törvényhatóságának lett volna nem csupán igazgatási, de forgalmi központja is. Különösen a délvidéki részek voltak Szegedre utalva: az akkori viszonyok közt csak általa kapcsolódhattak be a világkereskedelembé, amely – mint remélték – a városnak „a jövőben kiszámíthatatlan előnyöket” nyújthat (*Ruszoly J. 1987. 28. o.*)

Szeged népességyarapodása, kereskedelmi-közlekedési kapcsolatai, szellemi-kulturális kisugárzó ereje alapján a Délvidék és a Marosszög egyik legjelentősebb regionális központja maradt, mely intézményi-igazgatási szerepkörökben hivatalosan nem realizálódhatott. Ugyanis a dualizmus kori magyar kormányok minden eszközzel gátolták a polgári töltésű nagyrégiók megszerveződését a "történelmi területi államegység" megőrzése miatt. A magyar városoknak – akárcsak a feudalizmusban – nem lehetett vidékük, jogilag is garantált kapcsolatú természetes vonzáskörzetük, így korlátozottan teljesíthették a legfontosabb modernizációs és régiószerző funkciójukat.

58. ábra. A Szeged központú új Csanád vármegye tervezett kiterjedése (1881)

Forrás: Ruszoly J. (1987) alapján saját szerkesztés

VIII.4.2 A Marosszög mezo- és szubcentrumai

Szeged súlya, szerepe és jelentősége is hozzájárult ahhoz, hogy a Marosszög területén a mezo- és szubcentrum szintű és funkciógazdagságú korábban jelentősebb kismezővárosok fejlődése lelassult. Nagyszentmiklós, Perjámos és Törökkanizsa lassú népességyarapodással, funkcióvesztéssel és térszerkezeti helyzetük gyengülésével jellemezhető járasszékhelyek is voltak. Mindhárom egykori kismezőváros szakigazgatási központ volt, gyengülő kereskedelmi-pénzügyi szerepkörrel és kapcsolatrendszerrel, jelentősebb egészségügyi feladatokkal, tagolatlan városi társadalommal. Mindezek mellett azonban biztos piacot jelentettek néhány környező községnek és árutovábbító tevékenységük is számottevőbb volt. Alacsony színvonalú belső városi szolgáltatás-rendszerrel rendelkeztek, amelynek következtében közigazgatásilag kijelölt hinterlandjuk egy részét is elvesztették, a Marosszög területén kívül elhelyezkedő dinamikusabb körpontokkal (pl. Makó, Zenta stb.) szemben. A Marosszög peremén elhelyezkedő szubcentrumok, melyek szintén egykori kismezővárosok

(Csóka, Óbesenyő, Csanád) központi funkcióinak hanyatlásával, stagnálásával és gazdasági befolyásuk zsugorodásával kényszerültek szembesülni. Mindez maga után vonta népességszámuk lassuló gyarapodását, esetenként stagnálását, vagy csökkenését (32. táblázat). E szubcentrumok – központi funkciógazdagság tekintetében – a városi-falusi lét határán mozogtak (34. táblázat), s ez néhány nagyközségre (pl. Kiszombor, Oroszlámos, Szőreg, Valkány stb.) hasonlóképp jellemző volt.

34. táblázat. A Marosszög fontosabb központi funkcióval rendelkező települései (1910)

Település	Népesség	Központi funkciók					
	1910	vásár	járás kp.	gyógy-szertár	csendőr órs	gyár	pénzintézet alaptőke
Nagyszentmiklós	10617	3	+	2	1	tégla, bőr, selyem, sőr, n. olaj	500-1000 e.
Németszentmiklós	1740						250-500 e.
Óbesenyő	5913	2	-	1	-	tégla	250 e. >
Szerb-Csanád	5649	4	-	-	-	tégla	-
Német-Csanád	1538		-	1	-	-	500-1000 e.
Perjámos	5348	3	+	1	1	tégla, fa, gyapjú	500-1000 e.
Valkány	4809	-	-	1	1	tégla	250-500 e.
Törökkanizsa	4691	3	+	1	1	tégla, selyem	500-1000 e.
Józseffalva	2967	-	-	-	-	-	250-500 e.
Csóka	4245	4	-	1	1	tégla	hitel. szöv.
Kiszombor	4107	-	-	1	1	szesz tégla	hitel. szöv.
Szőreg	4052	-	-	1	1	tégla	hitel. szöv.
Oroszlámos	3537	-	-	1	1	tégla	hitel. szöv.
T.szentmiklós	3530	-	-	1	-	tégla	hitel. szöv.
Egres	3482	-	-	1	1	gyapjú	-
Ókeresztúr	3053	-	-	1	-	tégla	250 e. >
Kübekháza	1817	-	-	1	-	-	200-500 e.
Ószentiván	1472	-	-	-	-	kender	-

Forrás: Népszámlálás (1910), Helységnévtár (1913), A Magyar Király Csendőrség zsebkönyve 24. évf. (1910.) és Borovszky S. (1911) adatai alapján saját szerkesztés

A középfokú oktatás (csak Nagyszentmiklóson volt mezőgazdasági szakiskola), a pénzintézetek és a rendfenntartás alapelemei (csendőrőrs) nagyobb differenciáltságot jeleznek (34. táblázat). A táblázatban feltüntetettek túlmenően például csak Óbéd és Magyarpadé településen volt még csendőrőrs a marosszögi települések viszonylatában. A korabeli egészségügy fejlődését a gyógyszárak jelenléte is mutatja. A jelentősebb ipari tevékenységet mindössze egy-egy tégla- és cserépgyár, illetve szeszgyár jelentette.

VIII.4.3 A Marosszög elemi centrumai

Az elemi centrumok egy-két olyan funkcióval (pl. gyár, hitelszövetkezet, orvos stb) rendelkeztek, amelyeket a saját lakosságon kívül egy-két szomszédos falu lakói is időnként felkerestek. A 1910-es évekre gyakorlatilag minden település rendelkezett alapvető egészségügyi ellátással (pl. orvos, állatorvos, bábaasszony stb.), s a gyógyszertárak is jelen voltak 15 településen. A gyáripar súlya és szerepe elhanyagolható, mindössze Nagyszentmiklóson volt 20 főnél többet foglalkoztató ipari üzem, ugyanakkor malom vagy magtár és az ehhez szorosan kapcsolódó gabona és takarmányfeldolgozás (pl. tisztítás, őrlés, darálás stb.) minden településen jelen volt, miként kisebb-nagyobb téglá- és cserépgyár is több mint húsz településen működött.

VIII.4.4 A Marosszög településhálózatának legkisebb elemei

A Marosszög településhierarchiájában és térszerkezetében külön kategóriát képviseltek az aprófalvak és külterületi lakott helyek (*Balogh A. 2014*). Ezek számbelileg a legjelentősebbek, a lakosságszám tekintetében azonban – mennyiségi értelemben – kevésbé. A vizsgált időpontban a Marosszög külterületi népességének száma és területi elhelyezkedése markáns mikroregionális sajátosságokat mutatott. A majorságokban és a népesebb pusztákon lakók számát az ismertetett 1910. évi népszámlálási adatok alapján mintegy 8-9 ezer főre becsülhetjük, az egykori önálló településeken élők száma elérhette a 2,5 ezer főt. A külterületi népességből mintegy 1-1,5 ezer fő lakhatott tanyákon. A klasszikus alföldi tanyavilág – mint említettem – nem fejlődött ki, néhány településen (pl. Kiszombor, Józseffalva stb.) azonban jelentős tényezővé vált. A külterületi népesség területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy a Marosszög keleti mikrorégiójában nem élt jelentős külterületi népesség. Jelentős külterületi népesség koncentráldott azonban az Óbesenyő-Ócsanád településekkel határolt vonaltól nyugatra lévő mikrorégióban, itt hat településen (Porgány, Csóka, Valkány, Kanizsamonostor, Törökkanizsa, Magyarpadé) a lakosság több mint 25%-a külterületen élt.

VIII.4.4.1 A Marosszög aprófalvai és dohánykertész telepei

Az aprófalvak és a népesebb kertésztelep között nem csak jogi értelemben volt jelentős az eltérés – a kertésztelepek már külterületi lakott helyeknek minősültek –, hanem a népességszám tekintetében is, azaz egy-egy népesebb kertésztelepen esetenként többen éltek, mint egy-egy jogilag önálló aprófaluban. A jogi önállóság is csorbult, s gyakran a népesebb és nagyobb községekhez voltak kénytelenek betagozódni. Egy-egy kertészközség általában 50-80 telepes lakóházából állt, de voltak ennél nagyobbak is (*35. táblázat*). A dohánykertész

községek (pl. Ferencszállás, Térvár, Rabé stb.) mellett az egyéb külterületeken is egyre jelentősebb számban jelentek meg a dohány művelésével foglalkozók (pl. Imretelek, Kisbéb, Dédényszeg, Ladány, Kissziget stb.), s ott is virágzott a dohánykertészet. A létrehozott telepek egy része nem vált közigazgatásilag önállóvá (pl. Lőrinczfalva, Erzsébettelep stb.), más csoportjaik néhány évtizednyi virágzás után – a dohánytermelés hanyatlásával párhuzamosan – elnéptelenedtek, illetve elveszítették önállóságukat.

35. táblázat. A Marosszög egykori önálló településeinek népessége (1910)

Település	Anyatelepülés		Lakóházak száma (1880)	Telep népessége	Külterületen élők					
		csatlakozás éve			ír és olvas	etnikai összetétele				
						magy.	ném.	rom.	szerb	e.
Újszeged	Szeged	1880	111	843 (1869)	na.	na.	na.	na.	na.	-
Firigyháza	Törökkanizsa	1884	41	247	106	247	-	-	-	-
Térvár	Újszentiván	1892	33	162	116	155	1	-	6	-
Erzsébettelep	Csóka	1850 előtt	n.a.	125	33	123	2	-	-	-
Lőrinczfalva	Csóka	1854	91	525	235	517	-	-	8	-
Kissziget	Oroszlámos	1892	16	125 (1880)	36	118	-	-	-	7
Vöröscsárda	Keglevichháza	1889	19	85 (1880)	29	21	60	-	-	4
Battyánháza	Óbéb	1881	32	227 (1880)	84	-	196	16	-	15
Imretelek	Valkány	1880	33	247 (1869)	na.	na.	na.	na.	na.	-
Kisbéb	Kübekháza	1891	11	60 (1880)	14	58	-	-	-	2

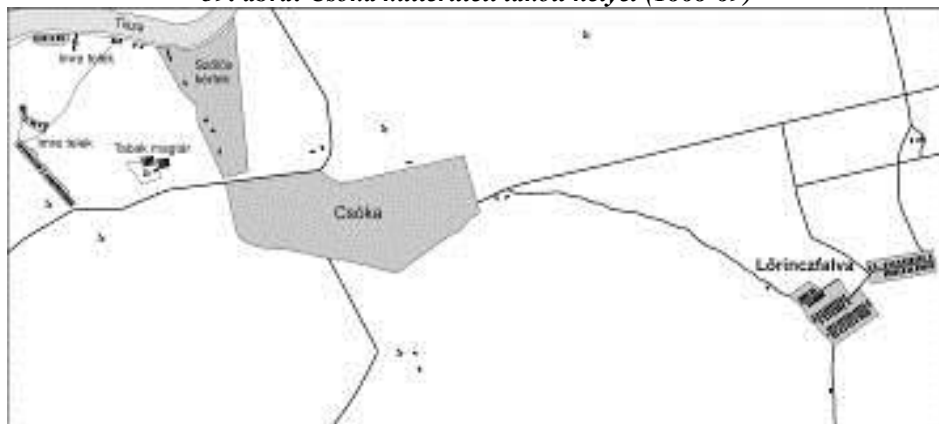
Forrás: Népszámlálás (1910) alapján, saját szerkesztés

A dohánykertészekkel benépesített puszták közül hat kertésztelep (pl. Aranyhegy, Budzsák, Vedresháza stb.) napjainkig közigazgatási önállóság nélkül maradt esetenként elnéptelenedett. Azonban tizenhat kertésztelep a 19. század folyamán önálló községgé fejlődött (pl. Ferencszállás, Klárafalva, Magyarkeresztúr, Egyházaskér, Majdány, Kanizsamonostor, Ószentiván stb.). Közülük csak Hódegyháza és Ószentiván népességszáma haladta meg az ezer főt 1910-ben (30. táblázat). A tizenhat község közül a 19. században nyolc (35. táblázat) el is veszítette közigazgatási önállóságát (pl. Imretelek, Kisbéb, Térvár stb.).

Sajátos volt a helyzete a Csóka határában kialakult kertésztelepeknek. Csókát 1782-ben Marczibányi Lőrinc vásárolta meg nyilvános árverésen és 500 szegedi magyar családot telepített, akik részben Csókán, részben az uradalomhoz tartozó pusztákon (Czernabara, Imretelek, Monostor, Terján /Lőrinczfalva/, Vrbicza) dohánykertészként települtek le (59. ábra). E telepek többsége nem vált önálló településsé, Feketető és Egyházaskér azonban napjainkig önálló.

Csóka külterületén Lőrinczfalva kertésztelep 1854-ben települt. A kertésztelepet pontosan száz évvel keletkezése után pusztította el a jugoszláv állam. A várostól észak-nyugatra, a Tisza közelében feküdt Imretelek, mely a 19. század hetvenes éveiben pusztult el.

59. ábra: Csóka külterületi lakott helyei (1868-69)

Forrás: második katonai felmérés térképszelvényei alapján (1868-69), saját szerkesztés

A Marosszög egykori önálló települései közül a leglátványosabb karriert Újszeged futotta be, mely 1718 után katonai közigazgatás alá került. 1779-től Torontál vármegyéhez tartozott. 1771-ben Szeged bérbe vette. Újszeged 1796-ban lett mezőváros, 1880. június 5-én csatolták Szegedhez. Újszeged növekedésének lendületet adott a 19. század közepén végrehajtott ármentesítés. Újszegeden 1852-ben 342 fő élt, 1869-ben már 843 fő, ekkor tizenegy marosszögi önálló településnél volt nagyobb és népesebb. A középrétegbeliek közül többen Újszegeden vettek telket, ott építettek nyaralót, vagy homoki szőlőt vásároltak (60. ábra), melynek eredményeként 1910-ben már több mint kétezer fő élt e városrészben. Jó talaja a kertgazdálkodáshoz kiváló lehetőséget nyújtott, kertvárosi jellegét napjainkig megőrizte.

Perjámostól délre 1845-ben alapították Haulikfalva településrészt, melyet Georg Haulik von Varalya püspökről neveztek el. Az új településen 1847-ben templom, 1853-ban iskola épült. Perjámostól északra a Perjámosi-Marospart nevű településrész – Haulikfalvához hasonlóan – közigazgatásilag nem volt önálló, de a Maroson érkező nyersanyagok fontos kikötője, részben feldolgozóközpontja volt (61. ábra). A telep ma is létezik, s a Nagyszentmiklós-Perjámos-Arad vasútvonal egyik megállója.

60. ábra: Újszeged lakóházai

Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei alapján saját szerkesztés

61. ábra. Perjámos és településrészei

Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei (részlet)

VIII.4.4.2 A Marosszög tipikus külterületi lakott helyei

Az első katonai felmérés (1769-1772) marosszögi térképszelvényeit tanulmányozva (*Arcanum, 2005*) megállapítható, hogy a települések arculati jegyei szoros kapcsolatot mutattak a korábban vázolt természeti környezettel. A külterületi lakott helyeket azonban e térképszelvények még nem tüntették fel, ellentétben a Maros folyótól északra fekvő alföldi területekkel. A külterületi lakott helyek hiánya nemcsak az alacsony árterek domináns szerepével magyarázható, hanem a sajátos társadalmi-gazdasági viszonyokkal is. Az Udvari Kamara 1718-1779 között gyakorlatilag minden eszközzel gátolta, hogy tanyák jöjjenek létre a Maros folyótól délre eső területeken, a majorságok kialakulását viszont – hasonlóan a Dunántúlhoz – a nagybirtokosok 1780-tól szorgalmazták. A Marosszög alacsony népsűrűsége, viszonylag sűrű településhálózata, külterületi népességének területi elhelyezkedési típusai több szempontból is hasonlóságot mutatnak néhány dunántúli régióval (*Balogh A. 2007. 2012*).

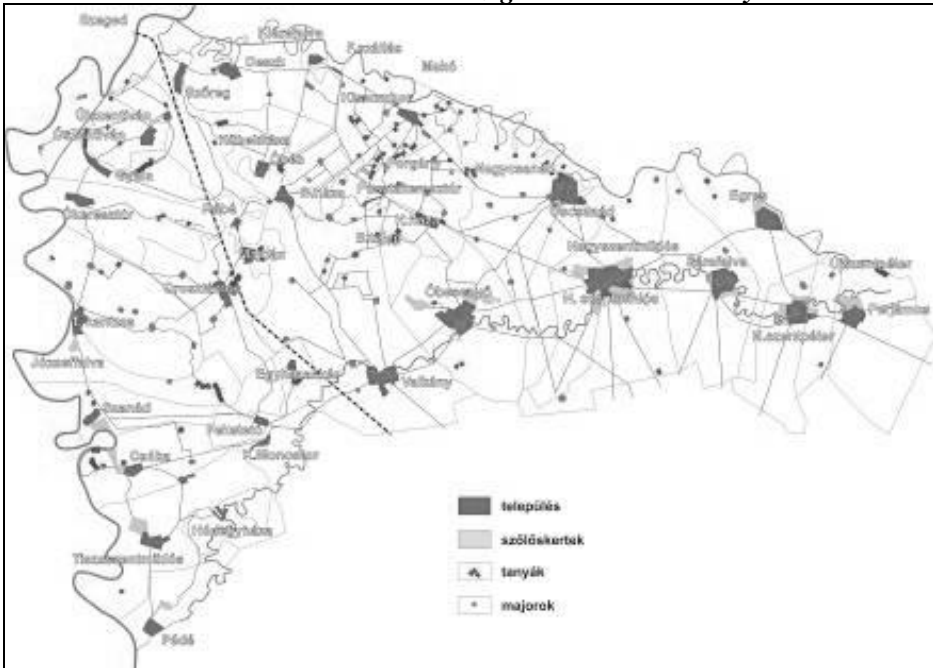
VIII.4.4.2.1 A Marosszög külterületi népességszáma (1910)

A Marosszög külterületi népessége egyedi – alföldi viszonylatban mindenképpen –, annyiban, hogy itt a népesség döntő többsége majorokban élt. Mindazok ellenére, hogy a majorok hazánkban túlnyomórészt dunántúli dominanciájúak (*Balogh A. 2012*), egyes alföldi területeken – például a Marosszögben – szintén tömegesen megtalálhatóak voltak. A második katonai felmérés térképszelvényein a települések határában már megjelentek a külterületi településelemek (*62. ábra*).

A külterületi lakott helyek kialakulásának társadalmi-gazdasági feltételei – belterjes növényi kultúrák terjedése, spontán migráció erősödése, dohánykertész telepek kialakítása, a közlekedési és vízrajzi viszonyok változása – a Marosszögben – amint az előző fejezetekben részletesen kifejtettem – csak a 19. században teremtődtek meg. A puszták benépesítése egyre jelentősebbé vált, de tanyák is jelentős számban épültek. Néhány gátórház, erdészház, csárda és ipartelep is megépült, a települések belterületeivel határos szőlőskertek benépesülése azonban ritka kivételnek (pl. Nagyszentmiklósi szőlők 123 fő, Gyála-Vedresháza 150 fő stb.) számított (*63. ábra*).

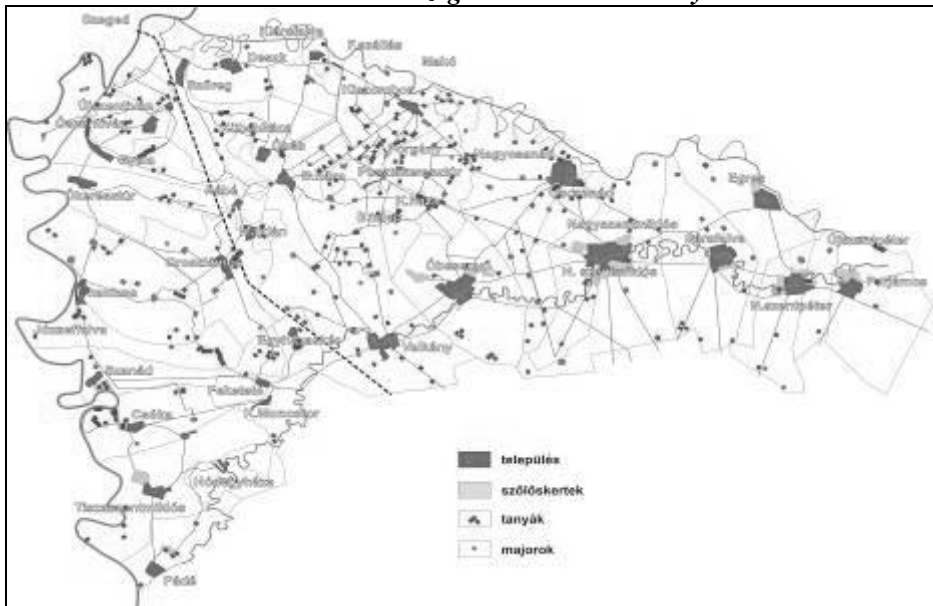
Az 1910. évi népszámlálás, az 1913-ban megjelent Helységnévtár adatai és a korabeli katonai térképek alapján mutatom be a Marosszög 100 főnél népesebb külterületi lakott helyeinek számát és népességét, mely ekkor érthette el a maximális értékét. 1910-ben 25 db olyan település volt, a marosszögi települések 61%-a, amelyekhez 100 főnél népesebb külterületek (65 db) kapcsolódtak (*36. táblázat*). A huszonöt település összes lakosságának (84844 fő) 14,5%-a (12620 fő) élt 100 főnél népesebb külterületeken.

62. ábra. A Marosszög külterületi lakott helyei

Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés

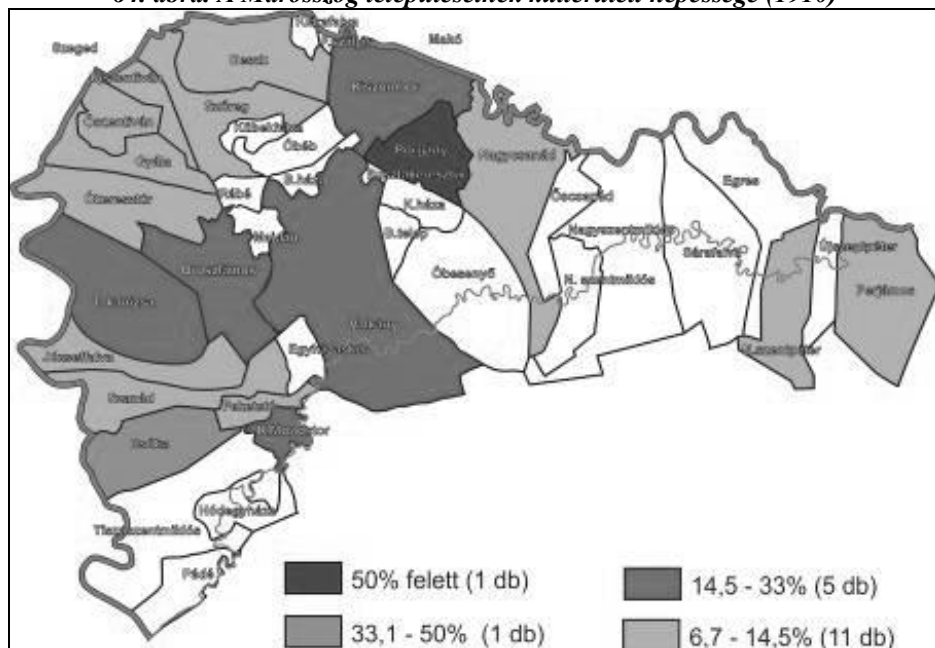
63. ábra. A Marosszög külterületi lakott helyei

Forrás: a harmadik katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés

A továbbiakban ezt az értéket (14,5%) tekintetem a marosszögi átlagnak, amely ugyan nem érte el az Alföld értékének (32%) a felét sem (Rácz I. 1980), de összességében jelentős külterületi népességet takar, markáns területi és települési differenciákkal (64. ábra). A száz főnél népesebb külterületeken élt a Marosszög összlakosságának (105981 fő) közel tizenkét százaléka (11,9%). Az adatok alapján nyolc olyan település volt, ahol a külterületi népesség aránya meghaladta a marosszögi átlagot (36. táblázat). A valóságban a külterületek tényleges száma 65-nél több volt, azonban egy részük népessége nem érte el a 100 főt. Az 1913-ban megjelent Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára ezeket is felsorolja, azonban az etnikai összetételt nem adja meg (36. táblázat). A települések egy csoportjának nem volt vagy a bányási átlag alatt maradt a külterületi lakossága (64. ábra), s e csoportba döntően az egykori dohánykertész települések/telepek, ill. a Marosszög keleti részén elhelyezkedő települések tartoztak.

64. ábra. A Marosszög településeinek külterületi népessége (1910)

Forrás: Népszámlálás (1910), ill. Helységnévtár (1913) adatai alapján, saját szerkesztés (a fehérén maradt települések esetében nem volt külterületi népesség, vagy értéke a bányási átlag /6,7%/alatt maradt)

A külterületek lakóinak etnikai összetételét tekintve megállapítható a magyarság túlsúlya. A Marosszög vizsgált huszonöt településének mintegy harmincezer (30271 fő) magyar anyanyelvű lakosa közül 8783 fő (29 %) a

külterületen élt. A Marosszög 65 külterülete közül 53 magyar, 5 szerb, 3-3 német és román, egy roma többségű volt. A Marosszög össznépességének etnikai megoszlása (31. táblázat) és etnikai térstruktúrája (36-37. ábra) alapján megállapíthatjuk, hogy a külterületen élő magyarok egy része – anyatelepüléseikhez viszonyítva – etnikai kisebbséget képezett (36. táblázat).

36. táblázat. A Marosszög külterületi népessége (1910)

Település	Összes népesség	Ebből magyar		Külter. száma		Külter. népessége		Külterületen élők (1910)						
		fő	%	1910	1913	fő	%	ír és olvas	etnikai összetétel					egyéb /fő/
									magy. /fő/	magy. /%/	ném. /fő/	rom. /fő/	szerb /fő/	
Porgány	980	865	88,3	4	6	616	62,8	340	509	82,6	48	37	-	23
Csóka	4239	3263	77,0	6	8	1501	35,4	617	1430	95,3	11	37	31	2
Valkány	4803	1059	22,0	5	9	1561	32,5	645	1132	72,5	53	226	15	135
K.monostor	329	304	92,4	1	-	101	30,7	58	84	83,2	2	-	15	-
T.kanizsa	4938	3138	63,5	7	8	1498	30,3	624	1207	80,6	9	-	257	25
Magyarpadé	1998	1875	93,8	4	10	516	25,8	177	454	88,0	4	-	57	1
Oroszlámos	3532	1811	51,3	4	9	745	21,1	342	636	85,4	11	56	41	1
Kiszombor	4100	4021	98,1	6	12	710	17,3	421	667	93,9	-	6	-	37
Deszk	2943	1360	46,2	2	2	415	14,1	172	393	94,7	3	6	5	8
Szőreg	4052	2433	60,0	2	1	568	14,0	259	347	61,1	22	5	119	75
Feketető	1101	423	38,4	1	-	148	13,4	82	121	81,8	2	19	2	4
Újszentiván	1386	327	23,6	1	1	162	11,7	116	155	95,7	1	-	6	-
Szanád	2317	376	16,2	2	9	269	11,6	124	172	63,9	26	-	71	-
Józseffalva	2962	1653	55,8	2	1	341	11,5	268	210	61,6	-	-	131	-
Nagycsanád	5645	330	5,8	3	6	631	11,2	290	191	30,3	22	137	274	7
Perjámos	5336	488	9,1	3	2	594	11,1	229	56	9,4	254	128	41	115
Ószentiván	1472	1416	96,2	1	1	150	10,2	77	105	70,0	3	-	41	1
N.sz.t.péter	2824	52	1,8	1	4	230	8,1	92	47	20,4	30	99	51	3
Gyála	2782	468	16,8	2	3	223	8,1	107	192	86,1	7	6	18	-
Ókeresztúr	3053	507	16,6	1	-	237	7,7	97	66	27,8	6	9	156	-
N.sz.t.miklós	10611	2163	20,4	3	7	699	6,6	341	329	47,1	187	149	20	14
T.sz.t.miklós	3530	1376	39,0	1	-	224	6,3	119	141	62,9	2	-	73	8
Óbéb	2489	405	16,3	1	5	145	5,8	71	95	65,5	7	14	29	-
Sárafalva	3944	109	2,8	1	1	224	5,6	92	29	12,9	42	95	50	8
Egres	3478	49	1,4	1	1	112	3,2	27	15	13,4	11	77	8	1
Összesen	84.844	30.271	35,7	65	106	12.620	14,9	5.787	8.783	69,2	763	1.106	1.511	468

Forrás: Népszámlálás (1910), ill. Hebységnévtár (1913) adatai alapján, saját szerkesztés

VIII.4.4.2.2 A Marosszög majorságai

A betelepítésekkel párhuzamosan kibontakozó dohány- és gabona-konjunktúra hatására a Marosszög nagybirtokosainak is megoldást kellett találniuk birtokaik hatékonyabb megművelésére. A megoldást a puszták benépesítése és a majorsági gazdálkodás megerősödése jelentette. A 19. század folyamán a nagybirtokosok majorságaikba gazdasági cselédek telepítettek, akik megművelték a külterületeket, de a szakirodalomból is ismert, hogy a

majorság (major, uradalmi birtok), mint földterület, és mint településrész együttesen volt jelen a nagybirtokokon. A majorság közigazgatásilag nem volt önálló település (Balogh A. 2007, Tóth J. 1988), viszont sajátos társadalommal és általában a mezőgazdasághoz kapcsolódó gazdasági tevékenységgel rendelkezett (Mendöl T. 1963, Erdei F. 1973, 1976, Beluszky P. 2001, Balogh A. – Bajmócy P. 2011). A majorok általában 10–50 fős népességszámmal és zárt településmaggal rendelkező, többnyire a városok és községek külterületein fekvő, mind genezisében, mind eredeti morfológiájában a hazai településrendszer többi elemétől elkülönülő térbeli egységek, átmeneti településtípus (Bajmócy P. – Balogh A. 2012.). A nagyobb majorok funkcióik gazdagságában is eltértek kisebb társaiktól – volt iskola, templom, vagy legalább kápolna –, és rendszerint a kastély egyik szárnyához ragasztva épültek később az üzletek, helyesebben szatócs boltok, valamint a kocsmák. Néha orvosi rendelő, esetenként állatorvos is volt a majorokban (Erdei F. 1974).

A Marosszög területén a külterületi népesség vonatkozásában – népességszám alapján – a majorok voltak túlsúlyban, néhány település határában domináns szerepük volt (37. táblázat). Az 1910 évi népszámlálási adatok és a korabeli térképek alapján megállapítható, hogy a külterületiként nyilvántartott népesség háromnegyede majorokban élt a Marosszög területén (36-37. táblázat).

Porgány 1848-ig önálló pusztája volt. 1838-ban még csak 32 háza és 202 magyar lakosa volt, akik dohánytermeléssel foglalkoztak. 1861-ben alakult önálló községgé. A községhez tartoztak: Malvin-, Nagyberta-, Sándor-, Teréz-, Eszter- és Kálmán-majorok. A gróf Nákó-féle Sándor-majorban vajgyár volt, jégkészítővel, Pusztaporgányi-tejgazdaság címen. A trianoni határ meghúzása után Sándor-major Magyarországon maradt (Kiszombor közigazgatási területéhez kapcsolták), napjainkra teljesen elnéptelenedett és elpusztult.

A csókai uradalmat az 1870-es években a Léederer-fivérek vették meg, akik híres gazdaságot hoztak itt létre. Föllendítették a növénytermesztést és állattenyésztést (pl. kiváló ménesük, tehén- és göbolyállományuk, sertésfalkáik, juhnyájaik voltak stb.). A virágmagok előállításában is kiemelkedett a csókai uradalom, szőlészete és borászata is híres volt. Az 1880-as években négy szeszgyár épült: Árenda-, Maczahunka-, Réti- és Széki-majorban, valamennyi jelentős népességszámmal (37. táblázat). A csókai határban lévő majorok nagy része napjainkra megsemmisült.

A marosszögi települések külterületén elhelyezkedő majorokban általában jelentős terményfeldolgozó ipar és boltkertészetek is működtek, ritkábban kastélyok épültek. A Valkányhoz tartozó Simon-majorban volt Schwarz Lajos emeletes kastélya. Az alacsonyabb belterületi népességszámú települések esetén, ha azokhoz két-három népesebb pusztája vagy major kapcsolódott, akkor magas külterületi népességárányok alakultak ki (pl. Porgány, Kanizsamonostor, Feketető stb.).

37. táblázat. A Marosszög néhány majorságának népessége (1910)

Település (Népesség 1910)	A telep neve	A telep népessége	Külterületen élők						
			ír és olvas	etnikai összetétele					
				magy.	ném.	szlov.	rom.	szerb	e.
Porgány (980 fő)	Sándormajor	134	68	126	1	2	5	-	-
	Terézmajor	118	59	113	3	-	2	-	-
	Malvinmajor	150	80	125	3	14	8	-	-
	Nagybertamajor	214	133	144	41	5	22	-	2
Csóka (4239 fő)	Rétimajor	246	106	244	1	-	-	1	-
	Maczahunkamajor	222	85	211	1	-	9	1	-
	Árendamajor	126	43	110	1	-	14	1	-
	Erzsébettelep	125	33	123	2	-	-	-	-
	Lőrinczfalva	525	235	517	-	-	-	8	-
	Egyéb külterület	257	121	225	6	-	4	20	2
Perjámos (5336 fő)	Marospart	147	109	36	103	-	5	3	-
	Czigánytelep	178	25	-	49	-	28	1	100
	Egyéb külterület	269	95	20	102	15	95	37	-
Valkány (4803 fő)	Nagykocsóhát	185	74	149	5	11	20	-	-
	Lujzatanya	251	115	161	21	5	49	5	10
	Simonpuszta	286	98	242	2	22	19	-	1
	Imrepuszta	146	48	135	5	-	4	2	-
	Egyéb külterület	693	315	445	20	21	134	8	65

Forrás: Népszámlálás (1910) alapján, saját szerkesztés

VIII.4.4.2.3 A Marosszög tanyái

A Marosszög tanyái az alföld klasszikus tanyavilágának jellemzőit (*Becsei J. 1966, Balogh I. 1965*) viselték magukon, azonban a klasszikus tanyák mindössze öt-hat település határában voltak jellemzőek (38. táblázat). A tanyás települési tér legnagyobb részén minden különösebb rendszer nélkül épültek fel a tanyák, rendszertelenül ülve meg a határt, azaz a „szórt tanyák” voltak jellemzőek. Tanyasor vagy tanyautca, amelynél a keskeny földbirtokokon épült tanyák egymás mellett, sorban helyezkednek el, csak Kiszombor és Józseffelva határában (65-66. ábra) voltak megfigyelhető.

Kiszomborhoz tartozott Dédényszeg, Ladány-puszta, István- és Kismajor, Kanászház, Pálinkaházi-, Holtmarosi-, Kiszombori-tanyák (pl. Hosszúhát, Pogányér, Sárgahatár stb.), valamint Kóház-, Körtvélyes-, és Nagy-tanya. A nagyközség külterületén 710 fő (42 fő kivételével mind magyar anyanyelvű) élt (az összlakosság 17,3%-a), tanyás vidékei közül a legnépesebb a Pálinkaházi-tanyák (108 fő) voltak.

Feketető községhez tartoztak a Joó János, Eremités, Szakács, Török, Olajos, Sári Nagy János és Hartner nevű tanyák. Magyarpadé (Arankaparti tanyák,

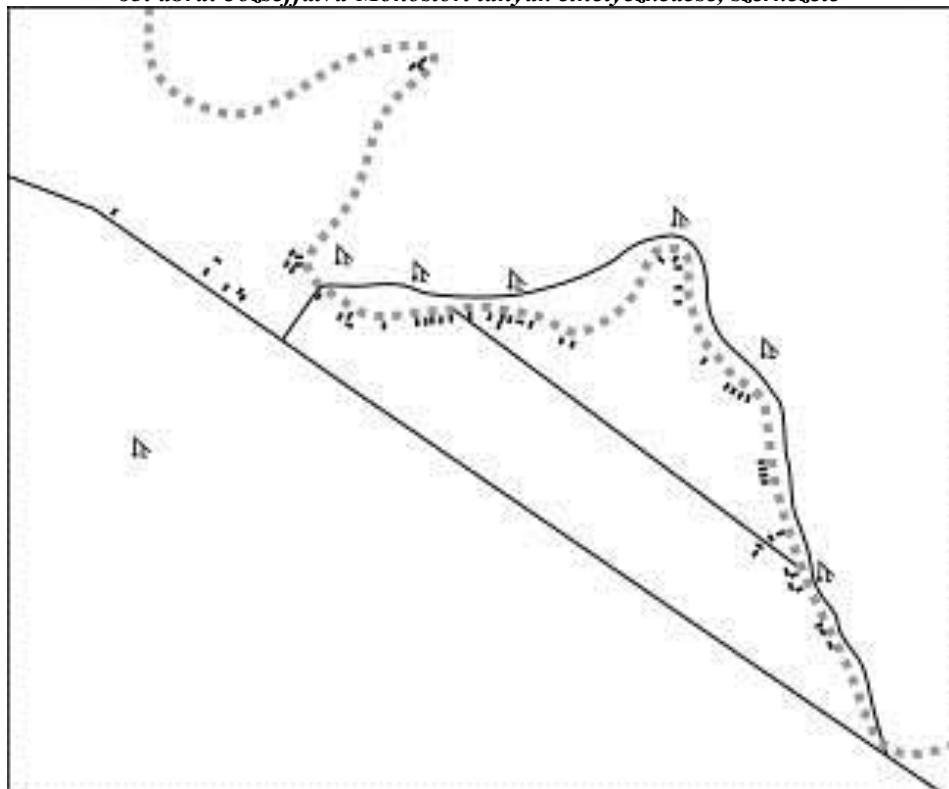
Szikes tanya stb.) és Kanizsamonostor (pl. Virics, Tóth Lajos, Börcsök és Halasi tanyák stb.) külterületén is a tanyák domináltak.

38. táblázat. A Marosszög néhány tanyás térségének népessége (1910)

Település (Népesség 1910)	A tanyakörzet neve	A tanyakörzet népessége	A tanyákon élő lakosság						
			ír és olvas	etnikai összetétele					
				magy.	ném.	szlov.	rom.	szerb	egyéb
Kiszombor (4100 fő)	Ladány	102	58	98	-	4	-	-	-
	Hosszúhát, Pogányér, Sárgahatár	109	90	109	-	-	-	-	-
	Pálinkaházi tanyák	108	73	107	-	-	1	-	-
	Egyéb tanyák	391	209	353	-	-	5	-	33
Józseffalva (2692 fő)	Belső tanyák	129	69	39	-	-	-	90	-
	Monostori tanyák	212	81	171	-	-	-	41	-

Forrás: Népszámlálás (1910) alapján, saját szerkesztés

65. ábra: Józseffalva-Monostori tanyák elhelyezkedése, szerkezete

Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés

66. ábra: Kiszombor külterületén elhelyezkedő tanyák

Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei alapján saját szerkesztés

A Marosszög külterületi népességének életét és gazdasági lehetőségeit a trianoni határok – az itt lévő települések belterületi lakosságával együtt – napjainkig hatóan alapjaiban változtatták meg. Különösen a majorokban élő gazdasági cselédek (zömmel magyarok) mozgástere szűkült le az új országhatárok miatt. Az életeleimüket jelentő elköltözések – a bérleti szerződések lejáta után – csaknem lehetetlenné váltak, illetve a román és a szerb állam sem ismerte el még a részleges tulajdonjogukat sem, földönfutóvá téve őket, támogatva Magyarországra menekülésüket. A fentiek olyan exodust jelentettek az itt élők számára, amely egy-két év alatt tömeges lakóhelyelhagyást generált, gyarapítva a „trianoni menekültek” számát.

A VIII. fejezet megírásához felhasznált irodalom

- A Magyar Király Csendőrség zsebkönyve 24. évf. (1910.) Budapest, 388. p.
Bálint S. (1974): A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1974-78.
Bácskai V. – Nagy L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 402.
Balogh I. (1965): Az alföldi tanyás gazdálkodás. In. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. (szerk. Szabó I.). Budapest, 1965.

- Bajmócy P. - Balogh A. (2012):* Egykori majorok tipizálása Vas megyei példákon. Földrajzi Közlemények 2012/2 sz. pp. 165-181.
- Balogh A. (2007):* A határ menti aprófalvas kistérségek településrendszerének néhány jellemző vonása. Határok és Eurorégiók. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged, 2005. pp. 535-540.
- Balogh A. – Bajmócy P. (2011):* Majorok a Nyugat-Dunántúlon. Savaria University Press, Szombathely, p. 126.
- Balogh A. (2012):* A Nyugat-dunántúli régió külterületi településrészeinek földrajzi sajátosságai. In: A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései (szerk. Pál V.), Szeged, pp. 134-145.
- Balogh A. (2014):* A hazai aprófalvasodás új irányjai. In.: Földrajzi Közlemények 138:(2) pp. 134-149.
- Becsei J. (1966):* A tanyatelepülés néhány kérdéséről. Földrajzi Értesítő, 15. 3. pp. 385-406.
- Beluszky P. (1999):* Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 584 p.
- Beluszky P. (2001):* A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 274 p.
- Blazovich L. (2005):* Szeged rövid története. Szeged. pp. 96-101.
- Borovszky S. (1909):* Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Csüllög G. (2000):* 11-14. századi monostorhelyek a Körös-Maros vidéken és a Közép-Tisza mentén. In: Frisnyák S (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 397-406.
- Dáczér K. (1997):* Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
- Dövényi Z. (1977):* A vonzáskörzetek történeti kialakulásának és változásának vizsgálati lehetőségeiről. Alföldi Tanulmányok. I. pp. 132-142.
- Éliás R. (1954):* Szeged vonzásterülete. – Földrajzi Értesítő, 3. 4. pp. 725-733.
- Erdei F. (1973):* Parasztok. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 235 p.
- Erdei F. (1974):* A magyar falu. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 246 p
- Erdei F. (1976):* Magyar tanyák. Budapest, Akadémiai kiadó p. 270.
- F. Romhányi B. (2018):* Egy furcsa régió: A Temesköz a középkori egyházi intézményhálózat változásainak tükrében. In: Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére.. Papp S. - Kordé Z. - Tóth S. (Szerk.). Szeged, pp.82-93.
- Frisnyák S.(2012):* Tájhasználat és térszervezés: történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza p. 201.
- Frisnyák S. (1996):* Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. Földr.i Közl. (2-3) pp. 119-135.
- Gulyás L. (2013):* Elképzések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
- Görög D. (1802-11):* Magyar Atlas az az Magyar-Horvát és Tótország vármegyéi, szabad kerületei és a határőrző katonaság vidékinek közönséges és különös táblái (Bécs, 1802–11);
- Hajdú Z. – T. Mérey K. (1985):* A vonzáskörzet-kutatás történeti földrajzi kérdései.

- Hegy A. (szerk.) (1977): Szőreg és népe. Szeged, p. 403.*
- Hegy A. (szerk.) (1984): Deszk története és néprajza. Deszk, p. 1127.*
- Hencz A. (1973): Területrendezési törekvések Magyarországon. Buda, p. 531.*
- Juhász K. (1926): Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Bp., 1926.*
- Juhász K. (1929): A Temesköz fölvirágzása a tatárjárás után. [Kolozsvár, 1929. Lapkiadó rt.]. (Klny. az Erdélyi Irodalmi Szemle 1929. VI. évf. 1-2. sz.-ból.)*
- Kalapis Z. (1995): Történelem a föld alatt. Újvidék, 1995.*
- Karakasevich K. (1942): A Maros-Tisza-szög földrajza. Szeged, Ablaka Ny., p. 65.*
- Karácsonyi P. (1977): Szőreg középkori története. In: Szőreg és népe. (szerk. Hegyi A.). Szeged, pp. 74-75.*
- Kálmány L. (1882): Szeged népe II. kötet. A Temesköz népköltése. Arad. p. 254.*
- Képegy J. (1863): Miképp válhat Szeged Magyarország második fővárosává? In: Szegedi Hírlap. 1863. ápr. 1., 4., 8. számai*
- Kókai S. (1999): Az Alföld vonzasközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. kötet. Nyíregyháza. p.181.*
- Kókai S. (2006): A felszíni vizek szerepe a marosszögi település alaprajzok kialakulásában, változásában, a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban (szerk.: Füleky Gy.) Gödöllő. pp. 325-332.*
- Kókai S. (2008/a): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája I. kötet. (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor. pp. 5-29.*
- Kókai S. (2008/b): Zombor a térben, Zombor a tájban. In: Marosvidék (szerk. Szilágyi S.-né et. al.) IX. évf. 2. szám 2008. aug. pp. 24-32.*
- Kókai S. (2010/a): A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In: Dr. Moholi Károly emlékkötet (szerk. Pál Á.), Szeged. pp.167-177.*
- Kókai S. (2010/b): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 421 p.*
- Kókai S. (2014): A Bánság külterületi népessége (1910). In: Településföldrajzi Tanulmányok 2014/1. sz. (szerk. Csapó T. - Kocsis Zs.) Szombathely. p.50-68.*
- KÓKAI S. (2014): A Marosszög külterületi népessége (1910) In: Településföldrajzi Tanulmányok. (szerk.: Csapó T.) Szombathely, 2014/2. pp. 147-166.*
- Kókai S. (2015): A Marosszög aprófalvai. In: Településföldrajzi Tanulmányok (szerk. Csapó T.-Lenner T.) 2015/1. sz. pp. 61-71.*
- Kókai S. (2012): A Marosszög vízrajzi viszonyainak változása és hatása a közlekedésre (1718-1918) In: Tiszteletkötet Dr. Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára (szerk.: Frisnyák S. – Kókai S.) Nyíregyháza. pp. 205-218.*
- Kókai S. (2015): Adalékok a történeti vonzaskörzet kutatás 19. századi alternatíváihoz Szeged példáján. In: Tájak, régiók, települések térben és időben – Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. (sz. Sipos T. T.- Tiner T.) pp. 185-196.*
- Kókai S. (2016/a): Az oroslámosi monostor földrajzi környezete. In: Történeti Földrajzi Közlemények (szerk. Kókai S.) 2016/2. sz. Nyíregyháza, pp. 89-114.*
- Kókai S. (2016/b): A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. In: Történeti Földr. Közl. 2016/1. sz. pp. 84-107.*
- Kókai S. (2017): A kora középkori bazilita monostorok térszervező szerepe a Marosszögben. In: A Kárpát-medence vallásföldrajza (szerk. Frisnyák S.-Gál A.-Kókai S.). Szerencs, 2017. pp. 183-200.*

- Kosztá L (2000).* Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: Kollár Tibor (szerk.): A középkori Dél-alföld és Szer.CsML. Szeged. pp. 41-80.
- Kovács L. (1991/92):* A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdan, Rabé, (Csóka) In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92. pp. 37–74.
- Krajkó Gy. (2004):* A város fejlődésének főbb sajátosságai, funkcióinak változó szerepe. In: Mészáros R. (szerk.): Szeged társadalomföldrajzi nézőpontból. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. pp. 40-50.
- Kristó Gy. (1976):* Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged.
- Kristó Gy. (2003):* Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged.
- Kristó Gy. (főszerk.):* Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Bp., 2003.
- Kürti B. (2008):* Kiszombor régészeti emlékei. In: Kiszombor története. (szerk.: Marosvári A. Kiszombor, pp.
- Marosvári A (2000):* A kiszombori rotunda. Kiszombor. 69.p.
- Mendöl T. (1963).* Általános településföldrajz.
- Milleker, R. (1923):* Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
- Moravcsik Gy. (1938):* Görög nyelvű monostorok Szent István korában. In: Szent István Emlékkönyv. Bp. pp. 387–422.
- Palugyai I. (1853):* Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. II. kötet. Pest.
- Reizner J. (1895):* A majdani aranyelet. Arch. Ért. pp. 380-381.
- Reizner J. (1898):* Oroszlámosi magyar pogánykori sírlelet. Arch. Ért. pp. 190-192.
- Reizner J. (1895):* Szeged története 3. kötet. Szeged. p. 522.
- Reizner J. (1895-1900):* Szeged története I-IV. Szeged Szabad Királyi Város közönsége.
- Ricz P. (2012):* Az oroszlámosi középkori romok és temető. In: Bácsország. 2012/2. (61. sz.) pp. 120.
- Rácz I. (1980):* A tanyarendszer kialakulása. In: A magyar tanyarendszer kialakulása (szerk. Pölöskei F.-Szabad Gy.). Budapest, pp. 58-79.
- Ruszoly J. (1987):* Szeged megyétől Nagy-Szegedig. Tanulmányok Szeged Művelődéstörténetéből 4. (szerk. Lengyel A.) Szeged. Móra Ferenc Múzeum. p. 64.
- Szalkay G.-Németh J. (Szerk.) (1847):* Ipar-czimtár. Pest. 159 p
- Takács M. (1993):* Az oroszlámosi monostor oroszlánja. In: Arch. Ért. pp. 47–61.
- Tömörkény I. (1904):* Oroszlámosi leletekről és ásatás a körös-éri iskolánál. Arch. Ért. pp. 263-271.
- Zvonimir N. (2006-2008):* A Szent György-monostor maradványai (Magyarmajdány). In: Örökségvédelem I. Szabadka, pp. 86-87.
- Pénzes I.-Tóth J. (1971): Szeged vonzáskörzete. – Földrajzi Értesítő, 20. 2. pp. 153-158
- Tóth J. (1988):* Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.
- Trogmayer O. (1972):* Körös-Gruppe - Linienbandkeramik. In: Aktuelle Fragen.

IX. A kereskedelem és a közlekedés a Marosszögben (18-20. század)

A gazdasági fellendülés nem képzelhető el a közlekedés fejlődése nélkül. Az áruforgalom lebonyolításában a vasútnak, az országutak kiépítésének, a hidak létesítésének óriási jelentősége lett. Ezek teremtették meg az áruforgalom technikai föltételeit. A közlekedés és a szállítás az országnak ezen a vidékén is - a vasút megjelenéséig - a közutakon és a folyókon bonyolódott le. Az anyagi fedezet és a talajviszonyok az úthálózat fejlődését, a folyamatos vízi szállítást a folyók változó vízállása akadályozta, illetve hátráltatta. Az utak minősége és a természetföldrajzi viszonyok által meghatározott vonalvezetése lényegesen befolyásolta a Marosszög központjainak létrejöttét, fejlődését és a vonzaskörzeteik alakulását.

Az napjainkig vitatott, hogy a Maros mentén Szegedig (Partiscum) húzódott-e szárazföldi útvonal Dácia rómaiak által történő meghódítása után. A Maros menti út – amely e provinciát összekötötte Pannóniával – ugyanis nem szerepel a Tabula Peutingerianán. Ez azonban csak arra utal, hogy nem a Római Birodalom területén vezetett, de az út ettől még létezhetett. Az Újaradon, Nagyszentmiklóson és Német-Csanádon előkerült katonai bélyeges téglák és – ásatásokkal ugyan nem hitelesített – épületmaradványok tanúsítják az út vonalát és egyúttal annak katonai ellenőrzését is. Mindez arra utal, hogy az útvonal a Maros bal partján vezethetett. A Partiscumból Dacia felé induló útszakaszt a régészeti kutatás jóval elfogadottabbnak tartja, mint a Lugio (Dunaszekcső)-Partiscum szakaszt (*Lakatos P. 1972*).

A Maros és a Tisza, mint jelentős vízi útvonalak, azonban már ekkor is megjelentek a rómaiak leírásában, e tekintetben elegendő Strabón (i. e. 64 - i. u. 23) *Geographika hüpognémata* című földrajzi alapvetésére utalni, amelyben ez áll: „...*Rajtuk [dákok] keresztül folyik a Marisos a Danubiosba...*” (*Strabon VII. 3. 13.*)

Az, hogy a Maros ekkor a Duna mellékfolyója lett volna kizárt, az viszont egy lehetőség, hogy a Szeged alatti Tisza-völgyet is a Maros folytatásának gondolta az ókori világ legteljesebb földrajzi képét megalkotó polihisztor. A Maros későbbi szerepét a közlekedésben és a kereskedelemben több forrás is említi a magyar honfoglalás előtti (pl. 892-ben Arnulf keleti frank uralkodó, arra kéri a bolgár uralkodót, hogy ne szállítsanak só t Erdélyből a morváknak stb.) és utáni időszakból (pl. Ajtony ellen meginduló hadjárat okai stb.) egyaránt.

A marosszögi szárazföldi útvonalak tekintetében már nem ilyen bőséges a szakirodalom, középkori futásuk többször változhatott évszakoktól és geomorfológiai viszonyoktól függően. A magyar honfoglalás után a régiókat érintő főközlekedési út a Maros völgyén keresztül Szeged-Arad-Gyulafehérvár-Ojtozi-szoros irányában vált meghatározóvá. A 11-12. századtól kezdve ezeken a vásáros vagy só utakon folyt a kereskedelem és ezeken szállították a só t Erdély bányáiból, főraktáraiból Szegedre. A 14-15. században Magyarország

jelentősebb kereskedelmi útjai között kiépített útként tartották nyilván a Szeged–Arad–Gyulafehérvár–Nagyszeben–Brassó útvonalat (67. ábra). A Marosszög főképp tavasszal átjárhatatlan vízivilággá változott. Makótól nem is vezetett állandóan használt út a folyó jobb partján, onnan a folyótól délre futó útba csatlakozva érte el Szegedet (Blazovich L. 1998).

67. ábra. A régió úthálózata a 14-16. században

Forrás: Blazovich L. (1998) nyomán, saját szerkesztés

E területen vezetett keresztül évszázadokon át a Pest-temesvári útvonal. Ezzel a Marosszög az Alföld és a Délvidék hídfőjévé vált, ami azt jelentette, hogy az itteni településeknél az átmenő forgalom lényegesen megnövekedett (Györffy Gy. 1987). Ez a megállapítás elsősorban Szeged szomszédságában fekvő Szőregre vonatkozik, mert a többi község ettől az útvonaltól távolabb esett. Ugyanilyen hídfőt találhatunk a Marosszög keleti részén a Maroson át Kiszombor-Makó, illetve Magyarkanizsa-Törökkanizsa relációban is. A 67. ábra ugyanakkor azt is jelzi, hogy a Marosszög belső területein néhány település (pl. Kanizsamonostora, Óbáb stb.) igen jelentős helyzeti energiával rendelkezett.

IX.1 A Marosszög közlekedéshálózatának 18. századi állapota

A 18. század közlekedéshálózata a korábbi úthálózat (67. ábra) nyomvonalain haladt, azaz regenerálódott a 15-16. századi útvonalak futásiránya, melyeket

alapvetően a folyók révei és gázlói, valamint a belső erek és ártéri terasz-szigetek határoztak meg. A folyóvölgyek, mint ősi téráramlási pályák fontos szerepet töltek be a gazdasági térszerveződés történelmi folyamatában.

Makó réve, gázlója és vámja 1360-tól szerepel oklevelekben, jelentősége azonban kezdetben nem volt túl jelentős: 1718-ig a Török Birodalommal volt szomszédos, 1744-ig a katonai határőrvidék, 1778-ig a Temesi bánság katonai igazgatása miatt. 1780-ban azonban már dereglye közlekedett Makó és Zombor között. A rév haszonbérlelője hosszú időn át a Túri család (1794), 1846-ban azonban a Rónay család királyi révjogot szerzett (Tóth F. 1977). Csanád réve és gázlója 1046-tól szerepelt az oklevelekben (Halmágyi P. 1998, Tóth F. 2000).

Mint ismeretes, Szeged polgárainak, a tatárjárás után ide érkezett hospeseknek IV. Béla kiváltságokat adott, amelyre a királynak egy 1247-ben kiadott okleveléből lehet következtetni. Ekkor, az 1240-es évek elején született meg Szegeden a nyugati város, amelynek polgárai számos kiváltságot elnyerve maguk igazgathatták sorsukat. A település melletti rév-átkelés ettől sokkal korábbi, amelyről Blazovich László 2007-ben megjelent monográfiájában az alábbiakat írta:

„...E sorsfordító pillanat előtt ugyanakkor már létezett a későbbi város helyén egy olyan település, amely mint királyi sóelosztó központ igazgatási és adminisztratív szerepet kapva kiemelkedett a többi, őt körülvevő település közül, sőt tekintélyét emelte révjének jelentős forgalma, ahol az Erdély és a Balkán felől érkezők biztos átkelést találva tovább mehettek nyugati és északi irányba a Dunántúl, az Alpok illetve Buda felé áruikkal. Mint láttuk, már a régebbi időktől - a magyarság előtt itt élt hatalmak országlása idején - állhatott valamiféle erősség a település mellett, amelyből a király megbízottai és katonái ellenőrizhették a forgalmat...” (Blazovich L. 2007. 27. o.).

A Marosszög szempontjából – és regionálisan a Szeged-Temesvár közötti közlekedési kapcsolat megteremtése miatt – kulcsfontosságú volt a Szeged-Újszeged(Szőreg) közötti összeköttetés (Frisnyák Zs. 1988, 2013). Szeged a Tisza nagy kanyarulata - amely állandóan rombolta a partot - mellé épült, a kanyarulat alatt pedig, ahol a folyó összeszűkül, hozzávetőlegesen a mai Belvárosi híd helyén alakították ki a révet. A folyó széles ártere itt szintén összeszűkül, hiszen a szegedi oldalon magaspартnak tartva fut, ezért jó lehetőség nyílt az átkelésre. A szőregi domb és a szegedi magaspарт egymáshoz viszonylag közeli, biztos pontot jelentettek az átkelni szándékozók számára. A révátkelést azonban már korán felváltotta a hajóhid, s a Szeged és Újszeged közötti hajóhidhoz pedig 1785-ben 1400 méter hosszúságú ártéri hidakat építettek. Vedres István tervei szerint, az ő irányításával egy 100, egy 200 és egy 400 öl hosszúságú ártéri híd, az ún. százlábú híd épült. Közel 100 évig szolgálta a forgalmat ez a cölöpjármós hídsor, melyet rossz állapota miatt 1869-ben elbontottak. Később a vízrendezések feleslegessé tették ezeket az ártéri hidakat. A hidat több alkalommal az árvíz rongálta meg (pl. 1712, 1816, 1855), s tűz is pusztította (Fejér L. 2001). Az 1837-ből fennmaradt hídnyilvántartások jelentős méretű boltozott hidakról tudósítanak. 1786-ban Vedres István lett

Szeged földmérő mérnöke, valószínűleg ő kezdeményezte már 1787-ben állandó Tisza-híd építését, amely csak 1858-ban valósult meg. Érdekes adalék, hogy 1800-ban Vedres István javaslatára a város megtiltotta a fahidakon a pipázást, s e tilalmon kívül a sebes hajtás tilalmát is nagyméretű festett táblákkal jelezték a hajóhídon.

Mária Terézia uralkodása alatt vezették be a gyorskocsik/postakocsik közlekedését (Kókai S. 1999). 1745-ben gyorskocsi járatot indítottak Pesttől Temesváron át Nagyszebenig, amely a biztonságosabb Magyarkanizsa-Törökkanizsa közötti rév és gázló jelentőségét emelte ki. A vasútvonalak megépüléséig ez a legfontosabb és a legbiztonságosabb közúti kapcsolatot jelentette Temesvár és Pest között. A postautakhoz és a kereskedelemhez kapcsolódó közlekedési igény eredményeként az élő vízfolyásokból kiszakadó és a mocsaras-lápos területeket összekötő ereken, rév-átkelők voltak, (pl. Óbéb, Porgány, Feketető) melyeken áthaladva fizetni is kellett, s ahol lehetett kőhidat építettek rajtuk (pl. Óbéb, Feketető stb.). A kőhidak és téglahidak közül az egyik legrégebbi a Porgányi-éren az óbébi, melyet a hagyomány török korinak tart (10. kép). Az Arankán átívelő feketetői híd pedig ugyan olyan (11. kép), mint a híres Hortobágyi kilenclykű híd, s építési ideje is megegyező.

10. kép. A Porgányi-ér nevezetes hídja Óbébnél

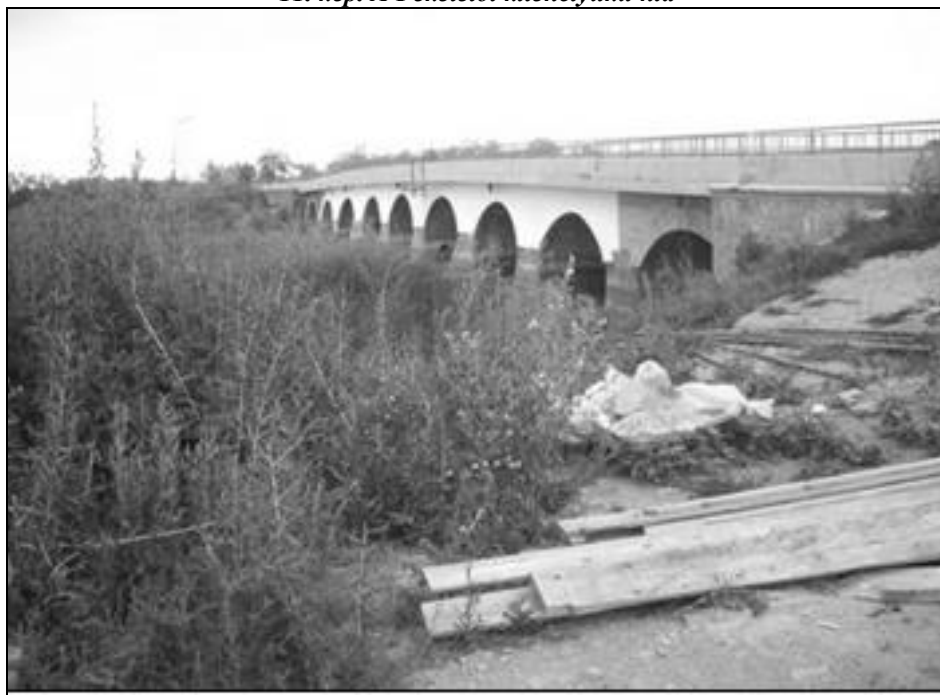

Forrás: A szerző felvétele

Nem minden vízfolyáson volt azonban érdemes kő/tégla hidat építeni, ezért a kisebb ereken ún. „bűrű hidakat” építettek, melynek alapanyaga a bőségesen

előforduló nád volt. A nádkévékkel lehetőség volt az erek áthidalására is, azonban az ilyen ún. „bűrű hidak” ki voltak téve annak, hogy a vízállás gyors emelkedése azokat felemeli, megbontja, esetleg enyhe vízfolyás vagy szél esetén elúsztatja. Az elsodrás ellen kétoldalt cölöpsorral kellett védekezni, amire leginkább akkor volt szükség, ha viszonylag nagy vízfelületen kellett a hidat megvédeni. Ilyen esetekben a cölöpsorok mellé hosszirányba is fektettek nádkévéket (Szűcs S.1977). Használták a nádat útépitésre is, a zsombékos területen keresztbe fektették és betakarták avarral és nádgyökérrel. Ezzel a göröngyös felületet simábbá tették, lehetővé téve kerek járművek vontatását is.

11. kép. A Feketetői kilenclyükű híd

Forrás: A szerző felvétele

IX.2 A Marosszög közlekedéshálózata 19. század első felében

A 18. század végén és a 19. század elején a Marosszögön átvezető legfontosabb útvonal a Szeged–Temesvár közötti, melynek futásirányait az alábbi térkép jelzi. A Marosszög területén átvezető Szeged-Temesvár közötti főútvonal többször változott a 18-19. század folyamán (Képešs J. 1873, Tenczer K. 1848). Az 1750-es évektől a főposta és kereskedelmi útvonal Szeged-Magyarkanizsa-Törökkanizsa-Mokrin-Nagykikinda-Temesvár településeken keresztül haladt (Kókai S. 1999). Kezdetben másodrendű útvonalnak számított a

Szeged-Szőreg-Kisbáb-Óbáb-Nagyszentmiklós útvonal, s csak a 19. század közepétől épülhetett ki a Szőreg-Deszk-Klárafalva-Kiszombor-Csanád-Nagyszentmiklós főút (68. ábra).

IX.2.1 A közúthálózat fejlesztése

A közúthálózat részletes elemzését lehetővé teszi, hogy a térképészet fejlődésével párhuzamosan a 19. század elejére bőségesen állnak rendelkezésre azok a térképek, melyek az utak minősége alapján differenciálják a történelmi Magyarország úthálózatát. E fejezetben Lipszky J. 1806-ban kiadott és 1849-ig több kiadást megért térképére támaszkodom, mely a közutak négy fajtáját különböztette meg (kövezett út – elsőrendű, postaút – másodrendű, kereskedelmi út – harmadrendű, közönséges út – negyedrendű).

Felhasználtam Tenczer Károly útkimutatását 1848-ból, mely a posta és kereskedelmi utak első „törzskönyve”, mely a főpostautak, másodlagos postautak és kereskedelmi utak kilenc pontba összegyűjtött jellemzését adta meg (Tenczer K. 1848). Tenczer Károly útkimutatásában a Buda-Szebeni főposta és kereskedelmi út Torontál vármegyei szakaszát így jellemezte: „...Ezen út hossza kivéve néhány töltéseket a maga természetes állapotában nagyon, alapja többnyire fekete föld néhol agyagos homok, mellyen esős időben a' járás-keles csak nem feneketlen...”

A korabeli útviszonyokat oldalakon keresztül hasonló jelzők sorával illették a korabeli szerzők, melyek idézésétől eltekintünk, sokkal fontosabb közlekedési-kereskedelmi szerepük. Tenczer Károly meg is jegyzi, hogy: „...Ezen út jó karban tartásával a posta járás nagyon megkönnyülve, de kereskedelmi tekintetben különös figyelmet nem érdemel, minthogy nélkülözhetővé tétetik a' Bega csatorna által...”

A Buda-Szebeni főposta út kereskedelmi szerepét csökkentette a Temesvár-Nagyszentmiklós-Kiszombor-Szeged kereskedelmi út, mely amellett, hogy rövidebb („...nyáron jó útban 1 ½ nap, rosszban 3 nap kivántatik...”), vámot sehol sem szedtek. Tenczer K. szerint: „...Akadály a ezen út elkészítésének az anyagok hiánya mellyek azonban Arad Vmegyéből a Maroson nem nagy költséggel leszállithatók volnának. Kereskedési tekintetben igen nevezetes, mivel ezen nagyon a közlekedés Erdélyel, Pestel és a felső megyékkel...”

Torontál megye területe úthálózati szempontból a Tisza vonalához igazodott. A Tiszától keletre Szegedtől Perlászig vezető jó kereskedelmi útvonal mellett jelentős piachelyek találhatóak, mint Mokrin, Nagyikinda, Nagybecskerek (ezek mind kapcsolatban voltak Temesvárral is), de innen az utak már mind a Tiszához vezettek, például Mokrinról Csókára (és a túlsó parti Zentára).

Csókának szerény összeköttetése volt Mokrinon keresztül Nagyikindával. Ugyanez a helyzet az újvidék-szegedi úttól félreeső Tisza menti Törökkanizsával is, jóllehet itt vezetett át a Tiszán a fentebb említett postaút

Hatzfelden (Zsombolyán) keresztül Temesvár felé (*Tenczer K. 1848, Bodor A. 1909*). Az utak minőségére vonatkozóan találóan és röviden foglalta össze a lényegét Berkeszi István Temesvár szabad királyi város monográfiájában 1900-ban: „*Az alföldi országutak abban különböztek a mezőtől, hogy az országút két oldalán árok volt, melynek kiásott földjét, vagyis jobban mondva sarát középre hányták, és ezzel készen volt az országút*” (*Berkeszi I. 1900.*)

IX.2.2 A víziút vonalak szerepe

A közutakon kívül a Marosszögben a másik közlekedési, szállítási lehetőséget a vízi utak nyújtották, de a vízállás és az időjárás miatt ezeket csak időszakonként lehetett használni, akkor is inkább csak csekély merülésű hajókkal, tutajokkal. A Tisza és hozzá kapcsolódóan a Maros völgye évszázados kapcsolatokatteremtett az erdélyi területekkel (*Aldobolyi Nagy M. 1940*). A terület víziúthálózata, vízrajza révén a halászat mellett kezdetben a tutajozásnak, majd a hajózásnak köszönhetően egyre nagyobb térségek és régiók közeledtek egymáshoz. Maros völgyében rendszeres szállítási tételt képezett az a jelentős mennyiségű só, amit Arad, Szeged felé hajóztak le. A Maros és a Tisza nagyobb áradásai helyenként 2-3 m-es vízborítást is eredményeztek, s az erekkel, fokokkal átszőtt belső mocsárvilág a 18. század elejéig fontos vízi útként is szolgált Makó, Szeged, Nagyszentmiklós, Nagykikinda és Törökkanizsa irányába.

A Maros a szabályozások előtt hajózható volt, s az arad-szegedi szakaszon jelentékeny gabona-, gyümölcs- és faforgalmat bonyolított le (*Borovszky S. 1909*). E kedvező viszonyok azonban megszűntek és a rendes hajózáshoz szükséges vízmélységek eltűntek a szabályozásnak köszönhetően. Az 1804. évi hajózási forgalomról rendelkezésre álló adatok – a szabályozások előtti állapotokat tükrözik – szerint Szegedre Erdélyből 305, Aradról 203 hajó érkezett, összesen 28800 tonna rakománnyal. A város sóforgalmából – amely a 19. század első felének egyes éveiben meghaladta az egymillió bécsi mázsát – a Tisza átlag 500 ezer, a Maros 300 ezer mázsával (28 ill. 17 ezer tonna) részesedett. A són kívül fát, sok dohányt, gyapjút, 50 ezer akó bort és több millió mázsa gabonát szállítottak.

A szárazföldi közlekedés mellett a Marosszög területének belső közlekedésében a vízi „járművek” is szerepet kaptak. Ezek egyike az ún. sárhajó, mely, ha nehezen is, de lehetővé tette a közlekedést. Lapos fenekű, széles csónakot képzeljünk el, melyet lóval vagy ökrrel lehet vontatni. A vontató állat utat talált a zsombékoson, a sárhajó pedig elcsúszott rajta. A sárhajó vontatása *Györffy István (1983)* szavait idézve „lódöglesztő” eljárás volt, ezért erre inkább ökröt fogtak be s ahol volt, ott bivalyt.

Amint egy korábbi fejezetben részletesen bemutattam a Marosszög vízrendezése és közlekedése terén a 19. század kezdetén még csak a lokális

átalakítások játszották a legfőbb szerepet. A feladat a kezdeti időben meghaladta a lehetőségeket. A folyószabályozás komplexitását többen is sürgették, közülük kiemelkedett Vertics József mérnök-térképész, aki 1780-ben elkészítette a Tisza Csongrád megyei szakaszának részletes térképét 1:14000 méretarányú 22 db térképlappal. Később, 1788-ban sorozatot adott át az utókornak, mely 123 keresztshelvénnel a Maros Csanád vármegyei szakaszát tárta fel (*Ihrig D. 1973*).

IX.3 A Marosszög közlekedési viszonyai a 19. század közepétől 1918-ig

A Bánsági-hegyvidék gazdag bányavidékét és erdőállományát az osztrák kincstár tartotta kezében, amely a 19. században óriási erővel kezdte el a javak kitermelését. Ezek elszállítása azonban meglehetősen drágának bizonyult, ezért bécsi és külföldi tőkés csoportok egyre inkább szorgalmazták a Bécs-Pest útvonal megépítése után a Szegeden és Temesváron keresztül a Déli Kárpátok felé vezető vasútvonal megépítését is (*Majdán J. 2000*). A vonalas infrastruktúra e modernizációs elemének gyors kiépülése olyan markáns közlekedési-térszerkezeti változásokat eredményezett (*68-70. ábra*), amelyek alapjaiban formálták át e régió társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszerét is.

IX. 3.1 A Marosszög vasútvonal hálózatának kiépítése

Torontál vármegyében – az országos tendenciáknak megfelelően – előbb a fővonalak kiépítése történt meg, melynek eredményeként 1857. november 15.-én megnyílt a Szeged-Temesvár közötti vasútvonal 112 km hosszú szakasza (*68-70. ábra*). Mindez gazdaságilag és stratégiailag egyaránt kiemelkedő fontosságú volt, melynek folytatása (Temesvár-Bázas, Temesvár-Orsova) a Bánság területén is egyértelműen mutatta a geostratégiai és geopolitikai prioritásokat. Közismert, hogy ennek egyik elemeként 1883 és 1888 között a Párizstól Várnáig közlekedő Orient Express is e vonalon közlekedett (*12. kép*).

A Szegedtől–Báziásig terjedő vasútvonal építési engedélyét az Osztrák Államvasúttársaság – a megtevesztő név ellenére francia tőkeérdekeltségű magánvállalkozás volt – kapta meg (*Jancsó Á. 2000, Kókai S. 2010*). Ez a társaság 1856. és 1858. között befejezte és üzembe helyezte a fenti vonalat. vasútvonaltól délnyugatra azonban újabb vasút építése gazdasági és politikai okok miatt sem jöhetett számításba. Egyrészt nem volt hozzá elegendő tőke, másrészt a várható forgalom sem indokolta ezt, harmadrészt a Balkán egyik kapujának számító Szerbia politikai magatartása is kedvezőtlen volt, s mindezek miatt a több milliós kincstári támogatásra sem lehetett számítani, így a vasútépítések egy időre szüneteltek (*Horváth F.-Kubinszky M. 2003*).

A modernizáció egyik értékmérőjének tekintett vasút – Közép- és Dél-Torontál vármegyei – hiányának pótlására, azaz újabb vasútvonal megépítésére

(Valkány-Varjas, amely a Marosszög déli peremén futott) még közel 15 évet kellett várni (39. táblázat).

12. kép. Az egykori Szeged-Temesvár vasútvonal Oroszlámosnál (2019)

Forrás: A szerző felvétele

Az Osztrák Államvasúttársaság Szeged–Báziás fővonalához csatlakozóan mellékvonalat létesített Valkány-Varjas között, amelynek végső célja Arad elérése volt. A Valkány-varjasi vasutat a törvényhozás 1870. december 11-én engedélyezte, s ez 42 km hosszúságban épült meg, ezután azonban – az 1873. évi gazdasági válság miatt is – a vasútépítésekben újabb, viszonylag hosszú szünet következett. Fontos változás volt, hogy 1891-ben államosították az osztrák-magyar államvasút-társaság összes magyarországi vonalát. A magyar államvasutak birtokába jutott valamennyi bányászati fővonal is: Újszegedtől-Orsováig és Újaradtól-Báziásig.

39. táblázat. A Marosszög vasútvonalai (1910)

Vasútvonal neve	Hossza a megyében	Típusa	Átadás éve	Állomások, megállók	Építető, üzemeltető
Szeged-Temesvár-Bázias	90	fővonal	1857	13	Osztrák államvasút-társaság
Valkány-Varjas	42	II. rendű	1870	7	Osztrák államvasút-társaság
Szőreg-Kiszombor-Makó	24	HÉV	1882	4	Arad-Csanádi Vasút
Szeged-Karlova	63	HÉV	1897	14	Szeged-Nagykikinda-N.becskereki HÉV Rt.
Makó-Csanád-Nagyszentmiklós	14	HÉV	1903	3	Hm.vásárhely-Makó-N.szentmiklósi HÉV Rt.
Összesen	233	-	-	41	-

Forrás: Újhelyi G. (1910) alapján saját szerkesztés

Ezen túlmenően a Marosszögben csak helyi érdekű vonalak épültek. Az 1880-as évek elejére a vasúti fővonalak nagy része kiépült, viszont helyi igényekhez szabott szárnyvonalak építését az állam magánvasúti társaságokra bízta. A törvényi szabályozás lehetővé tette, hogy a HÉV-társaságok a fővonalaknál egyszerűbb műszaki jellemzőkkel, olcsóbban építsék vonalaikat. A tervezőmérnökök jellemzően 10-12 tonnás tengelyterheléssel és 30–40 km/h sebességgel számoltak, ami akkor sem számított soknak, viszont nem veszélyeztette a vasút jövedelmezőségét. E vasútvonalak építési költségei a fővonalai építkezések töredéke volt (*Ajtai-Gecse S. 1935*). Mindezt az egyszerű műszaki kialakítás, a síkvidéki-dombvidéki terep és a nagy építkezésekkel együtt járó panamázások elmaradása is indokolta. Árelőnyt jelentett továbbá a helyi birtokosok és az érintett települések bevonása az építkezésbe a kisajátítási költség alacsony értékei miatt, mely jobban elkerülhetővé tette a spekulációt.

1880-tól 1914-ig több mint tízezer kilométer hosszú HÉV vonal épült meg a történelmi Magyarországon (*Frisnyák Zs. 2006*). A helyi érdekű vasútvonalak építésének csúcspontja a századforduló körüli évekre esett (pl. 1895-ben 774 km, 1896-ban 949 km, 1897-ben 774 km, 1898-ban 620 km, 1899-ben 583 km új vasútvonalat helyeztek üzembe. A kistérségi érdekérvényesítést a helyi érdekű vasútvonalakról szóló törvények (pl. 1880. 31. tc., ill. 1888. 4. tc.) szabályozták.

A törvények értelmében a koncessziók lejáta után (általában 70-90 év) a helyi érdekű vasutak tulajdonjoga a magyar államra szállt (*Kókai S. 2013*). Az esetek zömében azonban ez sokkal hamarabb bekövetkezett, ezért 1910-ben a magyar királyi államvasutak kezelésében már 138 db helyi érdekű vasútvonal, illetve Helyi Érdekű Vasutak Rt. vonalai voltak, melyek a MÁV fővonalaihoz vagy az un. „saját üzemben lévő magánvasutakhoz” (pl. GYSEV, ACSEV stb.) csatlakoztak (*Bokor J. 1998*). A Makón át Szőregig vezető 30 km hosszú vonalat 1883. május 20. helyezte üzembe az ACSEV. Az újabb „országos vasútépítési lázba” való helyi bekapcsolódáshoz a döntő lökést a Torontáli

Helyi Érdekű Vasutak Részvénytársaság megalakítása (1887) adta meg. Az 1887-1907 közötti két évtized a helyiérdekű vasutak (HÉV-ek) építésének aranykora volt. Mindezt nagymértékben elősegítette Baross Gábor miniszter által bevezetett új zónadíj szabás és tarifapolitika (*Újhelyi G. 1910*). A korábbi kilométerrendszer helyébe lépő új díj szabás a menetdíjakat a lakosság fizetőképességéhez igazította és fő célja a forgalom növelésének elősegítése volt (*Kállay B. 1881*). A zónatarifa megalkotása és 1889-ben történt érvénybeléptetése, mivel a szomszédos forgalomban különösen mérsékelt menetdíjakat állapított meg, hozzájárult az utasok számának nagymértékű növekedéséhez (*Edvi Illés S. 1896*). A magyar államvasutak 1888-ban 9.140.200 utast, 1894-ben már 32.538.100 utast szállított (*Frisnyák Zs. 2006*). Az 1890-es években felismerték a ráhordó jellegű keskeny nyomközű (általában 760 mm) vasutak építésének jelentőségét is, melyek a következő évtizedekben sorra épültek ki, a helyiérdekű vasutak mellett. A Torontáli HÉV Rt. tervei között szerepelt a Zsombolya-kiszombori (62 km) keskenyvágányú vonal megépítése is (*Kókai S. 2013*). A vármegye, különösen zombori Rónay Jenő főispánja idejében és kezdeményezésére roppant sok áldozatot hozott a helyi érdekű vasutak érdekében, a cél hogy Torontál vármegyét minél több vasút hálózza be (*Bokor J. 1998*).

A fejlett, belterjes mezőgazdaság által is generált sűrű vasúthálózat sem az áru- sem a személyszállítás terén nem váltotta be az előzetesen hozzá fűzött reményeket. A vasútvonalak áru- és személyforgalmát tekintve csak néhány korabeli adatbázissal rendelkezünk, de ezek alapján is megállapítható, hogy alacsony forgalmi értékek jellemzők. Az áruszállítás MÁV vonalakra ismert adatai szerint Torontál megyében a belföldre feladott áru értékesítési területeit vizsgálva Frisnyák Zsuzsa (2013) megállapította, hogy országosan is fontos állomása Nagyszentmiklós volt. Ide hat faluból (24 ezer lakos) érkeztek a fuvarszekerek.

A személyszállítás területi értékeit tekintve kiemelkedik Frisnyák Zsuzsa PhD disszertációja (2006), melyben megállapítja, hogy 1889 előtt a magyarországi vasutakat a menetjegyek magas ára miatt keveset használták, az emberek évente átlagosan egyszer alig 61 km-re utaznak vonattal. Disszertációjában megállapítja, hogy a történelmi Magyarországon a kistérségek mintegy felében a népességszámhoz viszonyítva hihetetlen alacsony színvonalú a vasúthasználat, ami azt jelenti, hogy az egy lakosra eső éves vasúti utazások száma 0–2 közötti tartományban mozgott. Torontál vármegye 13 járásából nyolcban a 100 lakosra eső felszálló utasok száma 179-345 fő, háromban 12-178 fő közé esett, míg a bánlakai és módosi járás népessége szinte nem is használta utazásra a Csákovár–Bóka, vagy a Versec–Kubin közötti vonalakat (*Frisnyák Zs. 2006*).

A veszteséges vonalak megmentésére a MÁV államosítása (1900. okt. 1.) jelentett átmeneti megoldást (*Kovács L. 1996*). A körülményektől független fejlesztések és vasútépítések nem minden esetben töltötték be modernizációs

indikátor szerepet az érintett kistérség gazdaságában. Az alacsony kihasználtságú pályák nem ösztönözték óvatosabb hálózatfejlesztésre a befektetőket. A vonalak kiépítésének szükségessége egyértelmű, gazdasági-társadalmi haszna kétséges, hiszen sem a vasúti áruforgalom alapját képező fogyasztási szükségletek, sem az ipari termeléssel együtt járó nyersanyag-készletek, sem a vasúti személyforgalom nem volt olyan mértékű, hogy hosszú távon rentábilissá tette volna e vonalakat (Kókai S. 2013).

A vasúthálózat tekintetében az is elgondolkodtató, hogy a Tiszán Szegedtől lefelé a torkolatig egyetlen vasúti híd sem épült, ehhez a helyi érdekű vasúttársaságok tőkeereje és építési kapacitása, ill. építési technikája sem volt elegendő.

IX. 3.2 A közúthálózat fejlesztése

Az abszolutizmus időszakában, 1850-ben meghatározták az állami és országos úthálózathoz tartozó közutakat, 1851-ben kiadták az utak fenntartását célzó közmunka rendeletet, 1853-ban bevezették az általános útvámrendszert, majd a vámegyenértéket, amelynek bevételét az utak fenntartására fordították. Az utakról és vámokról szóló törvény megjelenése előtt az országban több rendelet, utasítás szabályozta a utak építését, kezelését és fenntartását. A vasútvonalakhoz illeszkedő és kapcsolódó postautakat a 70. ábra tünteti fel.

Ezek a rendeletek és utasítások néha ellentmondtak egymásnak, alkalmazásuk több esetben bonyolult volt. Az útügyek dolgaiban a közutakról és vámokról szóló 1890. I. tc. teremtett rendet. Az 1890-es törvénytől az útügyek fejlődését, az útépitéseknek a korábbiaknál nagyobb ütemben történő folytatását és a fokozottabb útfenntartás biztosítását várták. A törvény a közutakat a fenntartók szerint osztályozta. Ez az osztályozás általában követte a közutak közforgalmi jelentőségét (Hanzély J. 1960.). Eszerint a következő útkategóriákat állapította meg:

1.) Államutak. Ezek országos fontossággal bírtak. Építésüket, kezelésüket és fenntartásukat az állami költségvetésből biztosították. A Marosszög területét 1895-ben a következő államutak érintették (65-66. ábra):

6. sz. Kiszombor – Aradi

17. sz. Szeged – Temesvár

2.) Törvényhatósági utak. Ezeket az utakat a törvényhatóságok építették, kezelték és tartották fenn. Mai szóhasználatnál ezek voltak a megyei utak.

3.) A vasúti állomásokhoz vezető utak azok az utak voltak, melyek a vasúti állomásokot a legközelebbi állami, törvényhatósági vagy községi utakkal vagy községekkel kötötték össze. Kezelésükről általában a törvényhatóság gondoskodott.

A törvényhatósági közutak hálózatát két évenként, később évenként a törvényhatósági közgyűlés (vármegye, törvényhatósági jogú város) állapította

meg (Jancsó Á. 1993.). Ezen utak építését, kezelését és fenntartását a törvényhatósági útalapok bevételeiből kellett fedezni.

4.) Községi közlekedési (vicinális) utak, melyek több község közlekedésének közvetítésére szükségesek és amelyeknek létesítése, kezelése és fenntartása az e célra csoportosított érdekelt községeket illette. A községi közlekedési (vicinális) közutak hálózatát az alispán állapította meg, az igazgatási teendőket ellátását a vicinális útbizottságok végezték.

68. ábra: A Marosszög közlekedéshálózata (1862)

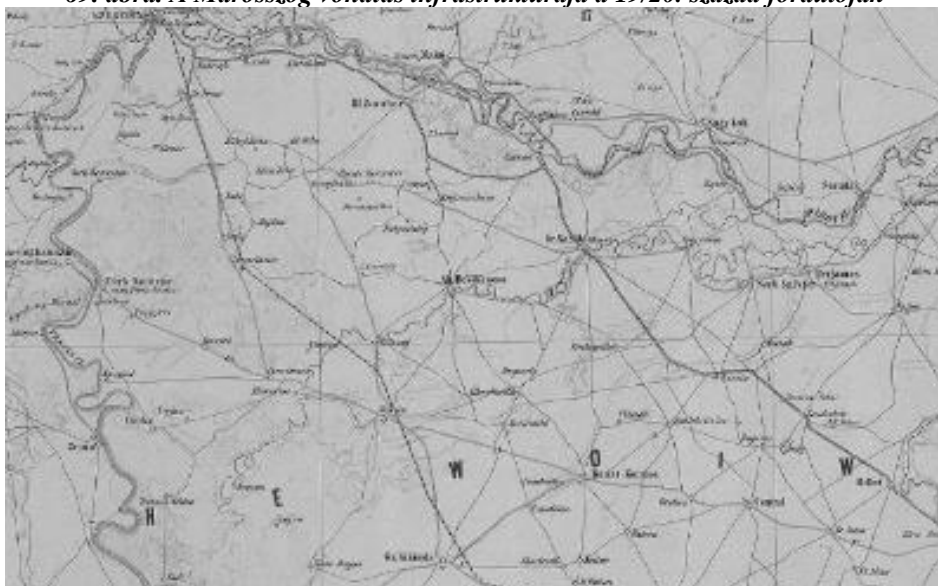

Forrás: Torontál megye térképe (rajzolta: Trumauer Fridolin mérnök)
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/1610/>

Az 1890-es úttörvény életbelépésétől az első világháborúig, a törvény szellemében jelentős változásokon ment át a bánsági és a marosszögi úthálózat. A korszak másik nagyfontosságú eseménye volt, hogy a törvényhozás 1907-ben elfogadta a törvényhatósági utak állami kezelésbe vételének javaslatát (4. térkép). Ennek alapján 12 év alatt átlag 280-300 kilométer megyei út vált állami úttá, csökkentve a vármegyék terheit.

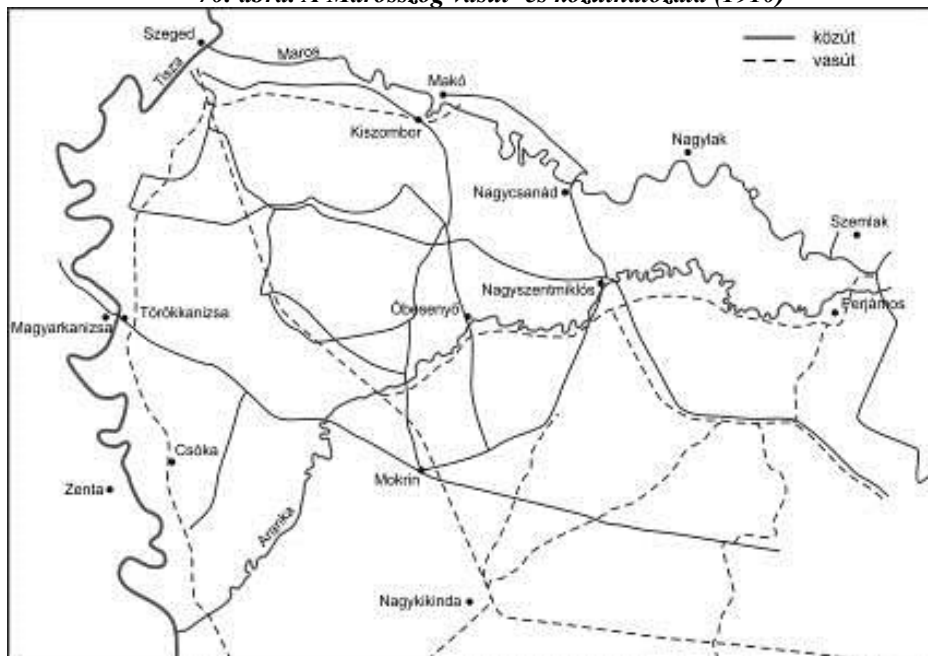
A 20. század első évtizedének végén jelentek meg közútjainkon az első hazai gyártású gépkocsik (Martha, 1909, Arad), s lassan az utak és az ország gazdasági életének legfontosabb tényezőivé váltak (Csikvári J. 1986).

69. ábra. A Marosszög vonalás infrastruktúrája a 19/20. század fordulóján

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTTITerkeptar>

70. ábra. A Marosszög vasút- és közúthálózata (1910)

Forrás: Korabeli térképek alapján saját szerkesztés

IX.3.3 A vízi közlekedés és kereskedelem lehetőségei

A kedvező hajózási viszonyok megszűntek és a rendes hajózáshoz szükséges vízmélységek eltűntek a szabályozásnak köszönhetően. A komplex környezetátalakító munkálatokkal egy időben megindult a modern közlekedéshálózat kiépítése, mely néhány évtized alatt alapjaiban változtatta meg a közlekedési infrastruktúrát, lehetővé téve, hogy a települések lakói gyorsan bekapcsolódhassanak az országot alapjaiban megváltoztató modern társadalmi-gazdasági folyamatokba. A legfontosabb változást az jelentette, hogy megépült a Pest-Szeged-Temesvár vasútvonal maroszsögi szakasza (1853), amely lehetővé tette a vasútvonallal szomszédos területek bekapcsolódását a tágabb térséget átfogó kereskedelembé. Ez, valamint a közúthálózat meginduló fejlesztése, a századforduló előtt pedig két vicinális vasútvonal (Szőreg-Makó-Csanád-Nagyszentmiklós, Szőreg-Rábé-Törökkanizsa-Csóka-Padé) megépítése jelentette a Maroszsög közlekedésének gerincét (66. ábra).

A régió több évszázados közlekedéshálózati jelentőségét 1920-ig megőrizte, melyet jól mutat, hogy a folyami hídépítések „hőskorában” több olyan technikai újítást is alkalmaztak, mely országosan is egyedülálló és különleges (pl. korai vashídépítés) volt. 1858-ban Szegeden megépült a történelmi Magyarország második állandó folyami hídja, melynél a kontinensen először alkalmaztak keszonalapozást. Különleges volt a makói négynyílású, rácsos faszerkezetű Maros-híd, mely 1878-ban már kész volt, s több mint negyven évig (1925-ben vasúti-, 1926-ban külön közúti híd épült) a vasúti forgalmat is viselte. Ez volt hazánkban az első közös közúti-vasúti híd. E híd felépítésének szükségessége 1853-ban vetődött fel a Nagyszeben felé vezető út kiépítéséhez kapcsolódóan, s hosszas tárgyalások után 1877-ben kezdődött a Maros-híd építése. A Maroson (Csanádnál 1895 közúti-, 1903 vasúti híd) és a Tiszán Törökkanizsánál épült közúti híd 1918-ig (Tóth F. 2000, Halmágyi P. 1998).

A IX. fejezet megírásához felhasznált irodalom

Ajtay-Gecse S. (1935): Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak története. Arad, p. 219.

Aldobolyi Nagy M. (1940): A marosi homokbárkások. In. Búvár, VI (1940/8.) pp. 335–338.

Az első katonai felmérés: Erdély és a Temesi Bánság. Arcanum Kft. Bp. 2005.

Berkeszi I. (1900): Temesvár szabad királyi város kis monográfiája. Temesvár.

Blazovich L. (2007): Szeged rövid története. Szeged. 320. p.

Blazovich L. (1998): Az Alföld 14-16. századi úthálózatának vázlata, Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXVIII. kötet, Szeged

- Bodor A. (1909):* Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapotai és turisztikai leírása; Temesvár; é. n. (?)
- Bokor J. (szerk.).* Torontáli helyi érdekű vasutak, In.: A Pallas nagy lexikona. Arcanum: FolioNET Kft. (1998)
- Borovszky S. (1909):* Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye.
- Csikvári J. (1986):* A közlekedési eszközök története 1-2. Bp. p. 464., ill. p. 468.
- Csongrád Megyei Levéltár* (Szeged), Fond neve: Torontáli HÉV iratai, Jelzet: XI/115, Évkör: 1888-1899, Terjedelem: 0,26 ifm.
- Edvi Illés S. (1896):* A Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai I-II. Bp. p. 413., ill. p. 601.
- Fejér L. (2001):* Vizeink krónikája. Budapest.
- Frisnyák Zs. (1988):* Út-, híd- és révvámok Magyarországon (1853-1890). Közlekedési Múzeum Évkönyve VIII. pp. 241-269.
- Frisnyák Zs. (2006).* Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895) Vasút-ember-tér kapcsolatok. Bp., p.134.
- Frisnyák Zs. (2013):* Az alföldi városok kereskedelmi kapcsolatai a 19. század végén. In.: Tanulmánykötet Dobány Zoltán 60. születésnapjára (szerk. Kókai S.) Nyíregyháza, pp. 117-127.
- Györffy Gy. (1987):* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Györffy I. (1983):* Alföldi népelet. Gondolat kiadó. Budapest, 509. p.
- Halmágyi P. (1998):* A magyarcsanádi vasúti híd története, Makói História, 4.
- Hanzély J. (1960):* Magyarország közútjainak története. Ütügyi Kutató Intézet, Budapest; 256 p., ill. + 6 térkép.
- Horváth F.-Kubinszky M. (2003):* Vasúttársaságok építkezései a Bánságban. Műszaki Szemle 23. pp. 3-9.
- Ihrig D. (1973):* A magyar vízszabályozás története, Budapest
- Jancsó Á. (1993):* Az utasnak áldás. In: Reggeli Délvilág. Szeged, 1993. jan. 30.
- Jancsó Á. (2000):* A Bánság útügyei 1890-től 1914-ig. Műszaki Szemle. 2000/9-10. pp.5-11.
- Kállay B. (1881):* Olcsó vidéki vasutak Magyarországon. Bp., p. 74.
- Képegy J. (1873):* Javaslat a Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásáról. Temesvár. p. 241.
- Kókai S. (1999):* Az Alföld vonzasközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. kötet. Nyíregyháza, p.181.
- Kókai S. (szerk.):* A Délvidék történeti földrajza. Történeti földrajzi tanulmányok 9. köt. Nyíregyháza, 2006. p. 314.
- Kókai S. (2010):* A Bánság történeti földrajza (1718-1918) Nyíregyháza, p. 421.

- Kókai S. (2013): A Torontáli HÉV Rt. vasútvonalainak szerepe és jelentősége (1887-1900). In: Történeti Földrajzi Közlemények (szerk. Kókai S.) 2013/1-2. sz. Nyíregyháza, pp. 34-47.*
- Kovács L. (1996): A magyar állami, magán- és helyiérdekű vasúttársaságok fejlődése 1876–1900 között, Magyar Vasúttörténet 2. kötet. (szerk.: Tisza I.) Bp. pp. 83–84.*
- Lakatos P. (1972): A Délalföldön keresztülhaladó római kori út kérdéséhez. In: Antik Tanulmányok, 19,1972,2. pp. 214-219.*
- Majdán J. (2000): A vasutak körzetszervező hatása az Alföldön. In: Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza. Pp. 78-89.*
- Magyar Vasúttörténet 2. kötet, 76–77. és 221–225. oldalak, (Budapest, 1996)*
- Márton B. (1942): Néhány városunk vasútjainak vonzásterülete. Földrajzi Közlemények, 70. pp. 135-150.*
- Szűcs S. (1977): Régi magyar vízvilág. Magvető Kiadó, Budapest, 377. p.*
- Tenczer K. (1848): „ALAKPÉLDÁNYA az N.N. Vármegyében, kerület vagy városban létező posta és kereskedési utakról való kiegészítő táblának mellékletül az ahhoz tartozó út térképhez. Országos Levéltár.*
- Tóth F. (2000): A magyarcsanádi közúti híd. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.3, Szeged*
- Tóth F (1977): A makói rév és híd, Makói Múzeumi Füzetek 19, Makó*
- Újhelyi G. (1910): A vasútügy története. Bp., p. 435.*
- Weitzer János Gép, Waggonyár és Vasöntöde Rt. (Arad) nyilvántartása*

Összegzés

A monográfia szerzőjének alapcélkitűzése az volt, hogy a marosszögi táj és erőforrás használat változását a töröktől való megszabadulásunk (1718) óta eltelt mintegy háromszáz év időhorizontján bemutassa. A folyamatelemzést olyan időkeresztmetszetek segítségével tartam fel, amelyek állapotfelmérést, láttelepet nyújtanak az adott időpillanat társadalmi-gazdasági sajátosságairól.

A természeti erőforrások értékelése, a tájpotenciál használatának átalakulása, a társadalmi-gazdasági tér textúrájának változása, a sokszínű népesség gazdasági tevékenysége, a mennyiségi és minőségi változások elemzése alapján feltártam és bemutattam, hogy e kedvezőtlen ökológiai és ökonómiai adottságokkal rendelkező, mindig is belső perifériának számító területen hogyan próbálta az ember a természeti tér-gazdaság-társadalom összefüggés rendszerében megteremteni az élet- és munkafeltételeket.

A Maros, a Tisza és az Aranka által közrezárt mintegy 1500 km²-nyi terület természeti, társadalmi-gazdasági sajátosságai markánsan különböztek és különböznek a történelmi Csongrád és Csanád vármegyéktől, s bizonyos elemekben a Bánság, ill. az egykori Torontál vármegye más régióitól is. E vonatkozásban az alábbi összefüggések, régiós sajátosságok és prioritások emelhetők ki:

- a gazdasági élet földrajzi alapjait, lehetőségeit és potenciális tartalékait döntő mértékben az határozta meg, hogy e táj negyedkori üledékekkel borított látszólag homogén alluviális síkságának felszíne két alapvető morfológiai szintre tagolódik, az ártéri síkságokra és az ármentes térszínre.
- a Marosszög geomorfológiai képezésében a keleti részen az Ős-Maros és annak mellékágai, a nyugati részen pedig az Ős-Tisza alakította, formálta e kis reliefenergiájú felszínt. Mindezek bizonyítéka a Deszk és Padé határában ma is jól látható egykori tiszai meanderek és a hozzájuk kapcsolódó övzátóny sorok nagysága. Ugyanakkor a Marosszög nagy része a Maros vízjárásának uralma alatt állt, amelynek rendkívül kanyargós medre miatt Óscsanád, Kiszombor és Szőreg körüli szakaszain is kedvező vízrajzi állapot alakult ki ahhoz, hogy erek és fokok, valamint fattyúágai (pl. Nagyér, Porgány-ér, Felső Aranka stb.) kiszakadjanak belőle, nagy kiterjedésű tavakat (pl. Sirina-tó, Fekete-tó stb.) fertőket és lápokat táplálva.
- a Nyugat-Marosszög jelentős részét a folyók árhullámai elöntötték, s az akkori árvízmentes térszínnek (az ún. lösz teraszszigetek) csak kis területekre korlátozódtak. A Marosszög keleti részén azonban alapvetően – magasabb térszíni elhelyezkedéséből (85-102 mBf) fakadóan – a szántó és legelőterületek uralkodtak, de itt alakult ki a legbonyolultabb fok- és érhálózat is.

- a Marosszög ármentes területei a keleti részén 84 mBf felett voltak, ahonnan a felszín általános délnyugat felé irányuló lejtésviszonyait is figyelembe véve fokozatos a csökkenés, a középső területeken (Valkány-Kiszombor vonalában) 81-82mBf, míg Tiszaszentmiklós-Padé környezetében már a 79-80 mBf is ármentes terület lehetett.
- a 18. század és a 19. század első évtizedei az ősi ártéri gazdálkodás térszerkezeti sajátosságait és a gazdasági egységek termelési övezeteit, tágabb értelemben a lakosság megélhetését biztosító anyagi javak és gazdasági tevékenységek specifikumait jelzik. A történeti-geográfiai adatok és térképészeti források alapján egyértelműen bizonyítható, hogy a Marosszög területén a gazdasági egységek sajátos termelési övezetekben, meghatározott időkeretek között gazdálkodtak az adott térben.
- az is megállapítható, hogy az itt élők régióinkban a 19. század elejéig nagyobb területekre kiható, a táj jellegét megváltoztató folyószabályozási munkálatokba nem fogtak. A környezeti potenciál kihasználását jelentő komplex tevékenységi forma két alappilléren nyugodott, a külterjes szántóföldi növénytermesztésen és a tradicionális állattenyésztésen, amelynek szerves részét képezte – évente eltérő hosszúságú időintervallumokban – az ártérhasználat is.
- a hagyma és a dohány a 18. század végétől kiemelkedő jövedelmet biztosított a Marosszög településein élők egy részének. Adatok sokaságával bizonyítottam, hogy a dohány megkülönböztetett helyet foglalt el a Marosszög 18-19. századi társadalmi-gazdasági életében. A dohány gazdaságtörténeti jelentősége mellett közvetve a régió településtörténetére, s a török hódoltság utáni újránépesedésére is jelentős hatást gyakorolt.
- a Marosszög 18. századi újránépesedésében és a „szögedi nemzet” ismételt térhódításában a dohánytermesztő magyar kertészek kiemelkedő szerepet játszottak. A kincstár a Marosszögben kialakult dohánytermelési rendszert ültette át a gyakorlatba a kertészségeinek létrehozásakor.
- a marosszögi gazdaság egyes ágazatai a 19. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységesülő térstruktúrához. Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában.
- az agrártermékek folyamatosan emelkedő árai, biztos piaci és a szállítási-feldolgozási feltételek megteremtése egyaránt azt eredményezte, hogy az extenzív növekedés rendelkezésére álló tartalékterületeket (pl. árterek, rétek és legelők, erdők stb.) is igénybe vették. A szántóterület megnövekedett (1895-re 74,9%-ot ért el), a rét és legelőterületek

drasztikusan lecsökkentek (17,1%1895-ben), s a gazdálkodás strukturális átrendeződése felgyorsult, s a 19. század második felétől a búza- és kukoricatermesztésen alapuló monokultúrás gazdálkodás irányába tolódott el a termelés. E gazdasági térszerkezetben régi-új sikernövényként erősödik meg a hagyma szerepe.

- a 19. század végére a mezőgazdaságilag hasznosított terület a Marosszög területén meghaladta a 90 %-ot, míg a művelésre alkalmatlan terület – a környezetátalakító munkálatoknak köszönhetően – ötödére csökkent (3 % 1895-ben), így a termelés ökológiai feltételei visszafordíthatatlanul megváltoztak, melynek tartósságát a vetésciklus alkalmazása egyre inkább elmélyítette. A polikultúrás gazdálkodás ellenére a Marosszög mezőgazdasági élete olyan mértékű fejlődésen ment keresztül, amely a 20. sz. elejére túllépett a gyorsan gyarapodó népesség alapvető igényeinek kielégítésén, s hazánk egyik legfontosabb árutermelő körzetévé fejlődött.
- a Marosszög mindazok ellenére, hogy gazdaságtörténeti jelentőségét a növénytermesztés és feldolgozása adta, jelentős állattartó/tenyésztő vidéke is volt a Bánságnak, kiemelkedett a lóállomány és a sertésállomány, de a 100 katasztrális holdra jutó számosállat is rendkívül magas volt.
- a gazdasági szükségesség által kikényszerített 18-19. századi benépesítés/benépesülés sajátos formában valósult meg. A beáramló népesség a helyi és helyzeti energiák mobilizálásával rövid idő alatt fejlett kultúrtájja alakította át a Marosszög területét, egyben a spontán migrációs folyamatok és a szervezett telepítések eredményeként etnikailag is rendkívül vegyes népesség alakult ki.
- a települések lakóinak megtelepedésében és életében a természeti környezet mellett kiemelkedő szerepet játszott az etnikai-nyelvi, ill. kulturális-vallási kötődés, amely napjainkig meghatározza e lokális közösségek nemzeti/nemzetiségi identitását.
- a Marosszög – a Bánsághoz hasonlóan – sokszínű nemzetiségi régióvá vált, ahol a magyarság is sajátos etnikai térszerkezetet (többség, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotott, azonban az egyetlen olyan régiója volt a Bánságnak, ahol relatív többségben élt, vallásilag pedig római katolikus-ortodox térszerkezet alakult ki, római katolikus dominanciával.
- a Marosszög területére nem csak magyarok telepedtek be, de nagyságát és arányait tekintve, mind a német, mind a bolgár és román betelepülés/betelepítés sokkal kisebb jelentőségű volt, azaz alapvetően magyar-szerb etnikai térszerkezet alakult ki.
- a Marosszög népességváltozási tendenciáit az 1850-es évekig a szervezett telepítések – elsősorban a dohánykertész magyarok és a belső

bánsági német telepítések – határozták meg. Az 1850-es évektől első világháború végéig a spontán asszimilációs és migrációs folyamatok, illetve a természetes szaporodás összetevőinek dominanciái jellemezték, melyeket a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek határoztak meg.

- a marosszögi települések 18. századi alaprajzában is jól kirajzolódik a domborzati és vízföldrajzi tényezők hatása, azonban az 1780. évi bánsági urbárium megvalósítása együtt járt a szabályos település alaprajzok kialakításával is.
- a Marosszög külterületi népessége is egyedi – alföldi viszonylatban mindenképpen –, annyiban, hogy itt a népesség háromnegyed része majorokban élt és e lakosok hetven százaléka magyar anyanyelvű volt.
- a dualizmuskori társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként a Marosszög a környező – homogén magyar anyanyelvű – nagy- és középvárosok (Szeged, Makó, Zenta) hinterlandjává vált.
- a Marosszög területén átvezető Szeged-Temesvár közötti útvonal többször változott nem csak futásirányát, hanem közlekedési-szállítási infrastruktúra tekintetében is a 18-19. század folyamán, de a régió, mint az anyagi és szellemi javak áramlási kapuja mindig is kitüntetett helyzetben volt.
- a régió több évszázados közlekedéshálózati jelentőségét 1920-ig megőrizte, melyet jól mutat, hogy a folyami hídépítések „hőskorában” több olyan technikai újítást is alkalmaztak, mely országosan is egyedülálló és különleges volt.

E monográfia szerves részét képezi a Függelék, amely arról is szól, hogy a trianoni békeszerződés által megrajzolt és a helyszínen pontosított és kítűzött országhatárok a népesség etnikai összetételére ugyanúgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre sem, azaz tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Óbéd, Kiszombor, Porgány stb.) vágta szét. A vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok torzultak, Szeged déli társadalmi-gazdasági hinterlandját lemetszették és szétszabdalták az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően. E felosztás ellentétes volt a nagyhatalmi tervekkel, az etnikai-vallási térszerkezettel és megoszlással is, napjainkig fenntartva az országhatár mentiség térszkrizoféniáját, melynek eredményeként halmozottan hátrányos helyzetű régióvá vált. Trianon problematikáját sohasem tudjuk feldolgozni a 100 évvel ezelőtti békediktátum okozta sebek begyógyítása nélkül.

Summary

The basic aim of the author of the monograph was to present the changes in the landscape and resource use of Marosköz over a period of about three hundred years since our liberation from the Turks (1718). I explored the process analysis with the help of time cross-sections, which provide a state survey and an insight into the socio-economic peculiarities of the given time.

Based on the evaluation of natural resources, the transformation of the use of landscape potential, the change in the texture of the socio-economic space, the economic activity of the diverse population, the analysis of quantitative and qualitative changes, I have discovered and how man tried to create living and working conditions in the system of natural space-economy-society.

The natural and socio-economic characteristics of the approximately 1,500 km² area enclosed by the Maros, the Tisza and the Aranka were markedly different and different from the historical Csongrád and Csanád counties, and in some elements the Bácság and from other regions of the former Torontál County. In this context, the following contexts, regional specificities and priorities can be highlighted:

- the geographical foundations, opportunities and potential reserves of economic life were largely determined by the fact that the surface of the seemingly homogeneous alluvial plain covered by quaternary sediments is divided into two basic morphological levels, floodplain plains and flood-free plains.
- in the formation of the geomorphological image of the Marosköz, in the eastern part the Ós-Maros and its tributaries, and in the western part the Ós-Tisza shaped and shaped this surface with low relief energy. Proof of all this is the size of the former Tisza meanders and the associated belt reef lines, which are still clearly visible on the border of Deszk and Padé. At the same time, most of the Marosköz was dominated by the Maros watercourse, due to which the sections of Ócsanád, Kiszombor and Szőreg developed in a favorable hydrographic state due to its extremely winding riverbed. Here, veins and promontories, as well as brook branches (e.g., Nagyér, Porgány-ér, Felső Aranka, etc.) erupted, feeding large-scale lakes (e.g., Sirina Lake, Black Lake, etc.) infectious and bogs.
- a significant part of the Western-Marosköz was flooded by river floods, and the flood-free areas at that time (the so-called loess terrace islands) were limited to small areas. However, in the eastern part of Marosköz, mainly due to its higher spatial location (85-102 mBf), arable and pasture areas dominated, but the most complex network of degrees and veins also developed here.

- the flood-free areas of Marosszög in the eastern part were above 84 mBf, from which the decrease is gradual, taking into account the general slope conditions of the surface towards the southwest. In the central areas (in the Valkány-Kiszombor line) it was 81-82 mBf, while in the vicinity of Tiszaszentmiklós-Padé it was already 79-80 mBf.
- the 18th century and the first decades of the 19th century indicate the spatial structure features of ancient floodplain management and the production zones of economic units, and in a broader sense the specifics of material goods and economic activities that ensure the livelihood of the population. Based on the historical-geographical data and cartographic sources, it can be clearly proved that the economic units in the territory of Marosszög farmed in specific production zones, within certain time frames.
- it can also be stated that the people living here did not engage in river regulation works affecting larger areas in our region until the beginning of the 19th century, which changed the nature of the landscape. The complex form of activity, which means the utilization of the environmental potential, is based on two basic pillars, extensive field crop production and traditional animal husbandry, of which the use of floodplains was an integral part - at different time intervals each year.
- onions and tobacco have provided an outstanding income for some people living in the settlements of Marosszög since the end of the 18th century. With a multitude of data, I proved that tobacco occupies a distinguished place in Marosszög 18-19. century socio-economic life. In addition to the economic and historical significance of tobacco, it also indirectly had a significant effect on the settlement history of the region and its repopulation after the occupation.
- hungarian gardeners who played tobacco played a prominent role in the repopulation of Marosszög in the 18th century and the re-emergence of the “Szeged nation”. The treasury put into practice the tobacco production system developed in Marosszög when establishing its garden gardens.
- in the second half of the 19th century, certain sectors of the Marosszög economy became strongly differentiated, dividing the region into diverse mosaics of socio-economic fields and levels, adapting to the unifying spatial structure. The nature and intensity of its transformation determined the place of the region in the geographical division of labor in the Carpathian Basin for decades.
- the constantly rising prices of agricultural products, the creation of secure market and transport processing conditions have resulted in the use of reserve areas available for extensive growth (eg floodplains, meadows and pastures, forests, etc.). Arable land increased (reached

74.9% by 1895), meadows and pastures decreased drastically (17.1% in 1895), and the structural reorganization of farming accelerated, and from the second half of the 19th century on wheat and maize production production has shifted towards monoculture farming based on In this economic spatial structure, the role of onions is strengthened as an old-new success plant.

- by the end of the 19th century, the utilized agricultural area in the Marosszög area had exceeded 90%, while the unsuitable area for cultivation had decreased to one-fifth (3% in 1895) due to environmental conversion work. The ecological conditions of production have changed irreversibly, the durability of which has been further and deepened by the use of crop rotation. Despite polycultural farming, the agricultural life of Marosszög has undergone significant development. By the beginning of the 20th century, it exceeded the basic needs of the rapidly growing population and developed into one of the most important commodity-producing regions of Hungary.
- despite the economic significance of crop production and processing in the Marosszög, the Banat also had a significant livestock / breeding area, the number of horses and pigs stood out, but the number of animals per 100 cadastral moons was also extremely high.
- Forced by economic necessity 18-19. century population took a special form. With the mobilization of local and situational energies, the influx of people transformed the Marosszög area into a developed cultural landscape in a short time, and as a result of spontaneous migration processes and organized settlements, an extremely ethnically mixed population developed.
- in addition to the natural environment, the ethnic-linguistic and cultural-religious affiliation, which to this day determines the national / ethnic identity of these local communities.
- Marosszög - like the Banat - became a diverse ethnic region, where the Hungarians formed a specific ethnic spatial structure (blocks, islands, groups, scattered, contact zones, etc.), but the only region of the Banat where it lived in a relative majority, religiously and a Roman Catholic-Orthodox spatial structure developed with Roman Catholic dominance.
- not only Hungarians settled in the territory of Marosszög, but in terms of size and proportions, the settlements of German, Bulgarian and Romanian were much less important, that is basically a Hungarian-Serbian ethnic spatial structure developed.
- until the 1850s, the population change trends of Marosszög were determined by the organized settlements - mainly the Hungarians of the tobacco gardener and the German settlements in the inner Banat. From the 1850s to the end of the First World War, it was characterized by

spontaneous assimilation and migration processes and dominances of the components of natural reproduction. These were determined by internal socio-economic laws.

- the effect of topographical and hydrogeographical factors is well illustrated in the 18th century floor plans of the settlements of Marosszög, however, the implementation of the Bánság urbarium in 1780 was accompanied by the development of regular settlement floor plans.
- the outlying population of Marosszög is also unique - in any case in relation to the Great Plain - in that three quarters of the population lived in majorities and seventy percent of these inhabitants were Hungarian native speakers.
- as a result of the socio-economic development of the dualism era, the Marosszög became a hinterland of the surrounding - homogeneous Hungarian-speaking - large and medium-sized cities (Szeged, Makó, Zenta).
- the route between Szeged and Temesvár passing through the territory of Marosszög changed several times not only in terms of its direction of operation, but also in terms of transport infrastructure in the 18-19 century, but the region has always been in a privileged position as a gateway to the flow of material and intellectual goods.
- the region retained its centuries-old transport network significance until 1920, as evidenced by the use of several technical innovations in the “heroic age” of river bridge construction that were unique and special nationally.

An integral part of this monograph is the Appendix, which also deals with the fact that the country boundaries drawn by the Treaty of Trianon and clarified and set on the spot did not take into account the ethnic composition of the population in the same way as natural factors, that is regions, settlements (eg Gyála, Óbéb, Kiszombor, Porgány, etc.) were cut. The economic and trade relations provided by the linear infrastructure were distorted, the southern socio-economic hinterland of Szeged was cut down and fragmented in accordance with the often sharply conflicting interests of the successor states. This division was also contrary to the plans of the great powers, the ethnic-religious spatial structure and distribution, and to this day maintained the spatial chrysofenia of the frontier freedom, as a result of which it became a cumulatively disadvantaged micro-region. We can never process the problem of Trianon without healing the wounds caused by the peace dictatorship of 100 years ago.

Résumé

L'objectif fondamental de l'auteur de la monographie était de présenter les changements dans le paysage et l'utilisation des ressources de Marosszög sur une période d'environ trois cents ans depuis la libération des Turcs (1718). J'ai exploré l'analyse des processus à l'aide de coupes temporelles, qui fournissent un état des lieux, c'est-à-dire un aperçu des particularités socio-économiques du moment donné. Sur la base de l'évaluation des ressources naturelles, de la transformation de l'utilisation du potentiel paysager, du changement de texture de l'espace socio-économique, de l'activité économique de la population diversifiée, de l'analyse des changements quantitatifs et qualitatifs, j'ai montré comment l'homme a essayé de créer des conditions de vie et de travail dans le système de l'espace naturel-économie-société. Les caractéristiques naturelles et socio-économiques de la zone d'environ 1500 km² entourée par le Maros, la Tisza et l'Aranka étaient nettement différentes et différentes des comtés historiques de Csongrád et Csanád, et dans certains éléments les Bácság et d'autres régions de l'ancien comté de Torontál. Dans ce contexte, les contextes, les spécificités régionales et les priorités suivantes peuvent être mis en évidence:

- les fondements géographiques, les opportunités et les réserves potentielles de la vie économique ont été largement déterminés par le fait que la surface de la plaine alluviale apparemment homogène couverte par les sédiments quaternaires est divisée en deux niveaux morphologiques de base, les plaines inondables et les plaines exemptes d'inondations.
- dans la formation de l'image géomorphologique du Marosszög, cette surface de bas-relief a été façonnée par l'Ős-Maros et ses affluents dans la partie orientale et l'Ős-Tisza dans la partie occidentale. Preuve de tout cela, la taille des anciens méandres de Tisza et des lignes de récif de ceinture associées, qui sont encore clairement visibles à la frontière de Deszk et Padé. Une grande partie des Marosszög était sous le règne du bassin de la rivière Maros. En raison du lit extrêmement sinueux du Maros, une condition hydrographique favorable s'est développée dans les sections autour de Ócsanád, Kiszombor et Szőreg, de sorte que les vaisseaux sanguins et les capacités, ainsi que ses branches (ex. Nagyér, Porgány-ér, Felső Aranka etc.) peut en sortir. Ils alimentaient de grands lacs (ex. lac Sirina, lac Black etc.) infectieux et tourbières.
- une partie importante de l'ouest de Marosszög a été inondée par les crues des rivières, et les zones sans inondation à cette époque (les soi-disant îles en terrasse de loess) étaient limitées à de petites zones. Cependant, dans la partie orientale de Marosszög, principalement en raison de sa localisation spatiale plus élevée (85-102 mBf), les zones arables et les pâturages ont dominé, mais le réseau le plus complexe de degrés et de veines s'est également développé ici.
- les zones non inondables de Marosszög dans la partie orientale étaient supérieures à 84 mBf, à partir desquelles la diminution est progressive,

compte tenu des conditions générales de pente de la surface vers le sud-ouest. Dans les zones centrales (sur la ligne Valkány-Kiszombor), il était de 81-82 mBf, tandis qu'à proximité de Tiszaszentmiklós-Padé, il était déjà de 79-80 mBf.

- le XVIIIe siècle et les premières décennies du XIXe siècle indiquent les caractéristiques de la structure spatiale de la gestion des anciennes plaines inondables et des zones de production des unités économiques, et dans un sens plus large les spécificités des biens matériels et des activités économiques qui assurent la subsistance de la population. Sur la base des données historico-géographiques et des sources cartographiques, il peut être clairement prouvé que les unités économiques du territoire de Marosszög étaient cultivées dans des zones de production spécifiques, dans certains délais.
- on peut également affirmer que les habitants de la région ne se sont engagés dans des travaux de régularisation fluviale touchant des zones plus vastes de notre région qu'au début du XIXe siècle, ce qui a changé la nature du paysage. La forme complexe d'activité, qui signifie l'utilisation du potentiel environnemental, repose sur deux piliers fondamentaux, la production extensive de grandes cultures et l'élevage traditionnel. L'utilisation des plaines inondables faisait partie intégrante de tout cela - à des intervalles de temps différents chaque année.
- les oignons et le tabac ont fourni un revenu exceptionnel à certaines personnes vivant dans les colonies de Marosszög depuis la fin du XVIIIe siècle. Avec une multitude de données, j'ai prouvé que le tabac occupait une place distinguée à Marosszög 18-19. vie socio-économique du siècle. En plus de l'importance économique et historique du tabac, il a aussi indirectement eu un impact significatif sur l'histoire de la colonisation de la région et sur son repeuplement après l'occupation.
- Les jardiniers hongrois qui cultivent le tabac ont joué un rôle de premier plan dans le repeuplement de Marosszög au XVIIIe siècle et la réémergence de la «nation Szeged». Le Trésor a mis en pratique le système de production de tabac mis en place à Marosszög lors de la mise en place de ses jardins potagers.
- dans la seconde moitié du XIXe siècle, certains secteurs de l'économie de Marosszög se sont fortement différenciés, divisant la région en diverses mosaïques de champs et de niveaux socio-économiques, s'adaptant à la structure spatiale unificatrice. La nature et l'intensité de sa transformation ont déterminé la place de la région dans la division géographique du travail dans le bassin des Carpates pendant des décennies.
- la hausse constante des prix des produits agricoles, la création de marchés sécurisés et les conditions de traitement des transports ont conduit à l'utilisation des zones de réserve disponibles pour une croissance extensive (ex. Plaines inondables, prairies et pâturages, forêts, etc.). Les terres arables

ont augmenté (ont atteint 74,9% en 1895), les prairies et les pâturages ont considérablement diminué (17,1% en 1895) et la réorganisation structurelle de l'agriculture s'est accélérée. À partir de la seconde moitié du XIXe siècle, la production s'est déplacée vers la monoculture basée sur la production de blé et de maïs. Dans cette structure spatiale économique, le rôle de l'oignon est renforcé en tant qu'ancienne-nouvelle plante à succès.

- à la fin du XIXe siècle, la superficie agricole utilisée dans la région de Marosszög dépassait 90%. La superficie impropre à la culture a été réduite d'un cinquième (3% en 1895) en raison des travaux de conversion environnementale, de sorte que les conditions écologiques de production ont changé de manière irréversible. La durabilité de ceci a été encore renforcée par l'utilisation de la rotation des cultures. Malgré une agriculture polyculturelle, la vie agricole de Marosszög a connu un degré de développement qui Au début du XIXe siècle, elle dépassait les besoins de base de la population en croissance rapide et la région est devenue l'une des plus importantes régions productrices de produits de base de Hongrie.
- bien que la région ait reçu son importance économique et historique par la production et la transformation des cultures, le Banat avait également une région d'élevage importante. Les populations de chevaux et de porcs se sont démarquées, mais le nombre d'animaux pour 100 lunes cadastrales était également extrêmement élevé.
- 18-19 ans forcés par nécessité économique. siècle, la population a pris une forme particulière. Avec la mobilisation des énergies locales et situationnelles, l'afflux de personnes en peu de temps a transformé la région de Marosszög en un paysage culturel développé. En raison des processus de migration spontanée et des établissements organisés, une population extrêmement mixte s'est développée, même sur le plan ethnique.
- outre l'environnement naturel, l'attachement ethno-linguistique et culturel-religieux a joué un rôle prépondérant dans l'établissement et la vie des habitants des colonies, ce qui détermine encore l'identité nationale de ces communautés locales.
- Marosszög - comme le Banat - est devenu une région ethnique diversifiée, où les Hongrois ont également formé une structure spatiale ethnique spécifique (blocs, îles, groupes, dispersions, zones de contact, etc.). C'était la seule région du Banat où les Hongrois vivaient dans une majorité relative, et religieusement une structure spatiale catholique-orthodoxe s'est développée avec une domination catholique romaine.
- Non seulement les Hongrois installés sur le territoire de Marosszög, mais en termes de taille et de proportions, les colonies allemandes, bul-gares et roumaines étaient beaucoup moins importantes. Fondamenta-lement, une structure spatiale ethnique hongroise-serbe s'est développée.

- Jusqu'aux années 1850, les tendances de changement de population de Marosszög étaient déterminées par les colonies organisées - les Hongrois du jardinier de tabac et les colonies allemandes dans le Banat intérieur. Des années 1850 jusqu'à la fin de la Première Guerre mondiale, elle a été caractérisée par des processus d'assimilation et de migration spontanés et des dominances des composantes de la reproduction naturelle, définies par des lois socio-économiques internes.
- L'influence des facteurs topographiques et hydrogéographiques est également bien illustrée dans les plans d'étage du 18e siècle des colonies de Marosszög, cependant, la mise en œuvre de l'urbarium Bánát (1780) a été accompagnée par le développement de plans d'étages réguliers.
- la population périphérique de Marosszög est également unique - en tout cas par rapport à la Grande Plaine - en ce sens que les trois quarts de la population y vivaient majoritairement et que soixante-dix pour cent de ces habitants étaient de langue maternelle hongroise.
- du fait du développement socio-économique de l'ère du dualisme, le Marosszög est devenu un arrière-pays des grandes et moyennes villes environnantes - homogènes de langue hongroise - (Szeged, Makó, etc.).
- l'itinéraire entre Szeged et Temesvár passant par le territoire de Marosszög a changé à plusieurs reprises non seulement en termes de sens d'exploitation, mais aussi en termes d'infrastructures de transport dans le 18-19^{siècle}, mais la région a toujours été dans une position privilégiée en tant que porte d'entrée vers le flux de biens matériels et intellectuels.
- la région a conservé son importance séculaire de réseau de transport jusqu'en 1920, comme en témoigne l'utilisation de plusieurs innovations techniques à «l'âge héroïque» de la construction de ponts fluviaux qui étaient uniques et spéciales à l'échelle nationale.

Une partie intégrante de cette monographie est l'annexe, qui traite également du fait que les frontières du pays tracées par le traité de Trianon et clarifiées et fixées sur place ne prenaient pas en compte la composition ethnique de la population au même titre que les frontières naturelles. Les facteurs. Les unités paysagères et les parties des colonies (ex. Gyála, Óbéd, Kiszombor, Porgány, etc.) ont été divisées. Les relations économiques et commerciales fournies par l'infrastructure linéaire sont faussées. L'arrière-pays socio-économique méridional de Szeged a été réduit et fragmenté conformément aux intérêts souvent contradictoires des États successeurs. Cette division était également contraire aux plans des grandes puissances, à la structure spatiale ethno-religieuse et à la répartition. À ce jour, la chrysothénie spatiale de l'absence de frontières a survécu, à la suite de quoi Marosszög est devenue une région cumulativement défavorisée. Nous ne pourrions jamais traiter le problème de Trianon sans penser les blessures causées par la dictature de la paix d'il y a 100 ans.

Függelék

Torontál vármegye azon kevés számú történelmi magyar vármegye közé tartozik, melyet Trianonban három ország (Nagy-Románia, SZHSZ Királyság és Magyar Királyság) között osztottak fel. A három részre szakított vármegye legkisebb része került a magyar államhoz, de csak ez is jókora késéssel, mert 1921. augusztusáig szerb megszállás alatt állt. Az el nem csatolt 271 km²-es ún. torontáli sarok területén töredékmegye jött létre (Csonka-Torontál) Kiszombor székhellyel 1920 áprilisától. Ezt az tette lehetővé, hogy a terület egy részéről 10 hónapi megszállás után (1919 jún.-1920. márc.) kivonult a román hadsereg, a szerbek kivonulása csak 1921. aug. 20-21.-én következett be. Közvetlenül a trianoni határ melletti Térvárról azonban csak 1922. május 7-én vonultak ki a szerbek. Csonka-Torontál vármegye 1923-ban egyesült a szintén csonka Csanád és Arad vármegyékkel, így jött létre Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegye.

A trianoni államhatárok térképi megrajzolása, majd hazánkra békekötés formájában történő rákényszerítése, nem oldhatta meg a problémákat, egyrészt azért, mert abban az időben a határt ideiglenesnek tekintették, melynek bizonyos szintű revíziója minden politikai pártnak alapvető feladata és kötelessége volt, másrészt a helyszíni terepbejárások és pontosítások szokatlan, olykor abszurd helyzeteket eredményeztek valamennyi határszakaszon. Nem volt ez másként a Marosszög területén sem. A trianoni határok tényleges megállapítása és kitzúzése csak 1921. augusztusától indulhatott meg.

Az 1921.évi XXXIII. tc.-kel beiktatott Trianoni békeszerződésben az alábbiak olvashatók a régiót feldaraboló országhatárokról:

A. Szerbiával a határ: „Horgostól és a vasútállomásától északra, Röszeszentmihálytelektől pedig délre halad; innen délkelet felé a Tiszaig:

Az államhatár: A holtág középvonala;

Innen felfelé körülbelül 5km távolságnyira, a helyszínen választandó pontig:

Az államhatár: a Tisza folyása;

Innen általában kelet felé, Kis-zombor állomástól délnyugatra körülbelül 4 km távolságnyira, körülbelül kelet-délkeletre a 84. magassági ponttól és déldélnyugatra a 83. magassági ponttól a helyszínen választandó pontig, amely hármas határpontja lesz Romániának, Magyarországnak és a Szerb-Horvát-Szlovén Államnak:

Az államhatár: A helyszínen megállapítandó vonal, amely Gyála és Ószentiván helységek, továbbá Óbék és Kübekháza közt halad.

B. Romániával a határ:

„A fentebb meghatározott ponttól (a háromashatár ponttól – megjegyzés Kókai S.) kelet-északkelet felé a Maros folyón, a Makó-szegedi vasútvonal hídjától 3500 m-re felfelé megállapítandó pontig:

Az államhatár: A helyszínen megállapítandó vonal;
Innen délkeletre, azután északkeletre a nagylaki állomástól délre körülbelül 1km távolságnyira választandó pontig;

Az államhatár: A Maros folyó folyása felfelé; ... „,

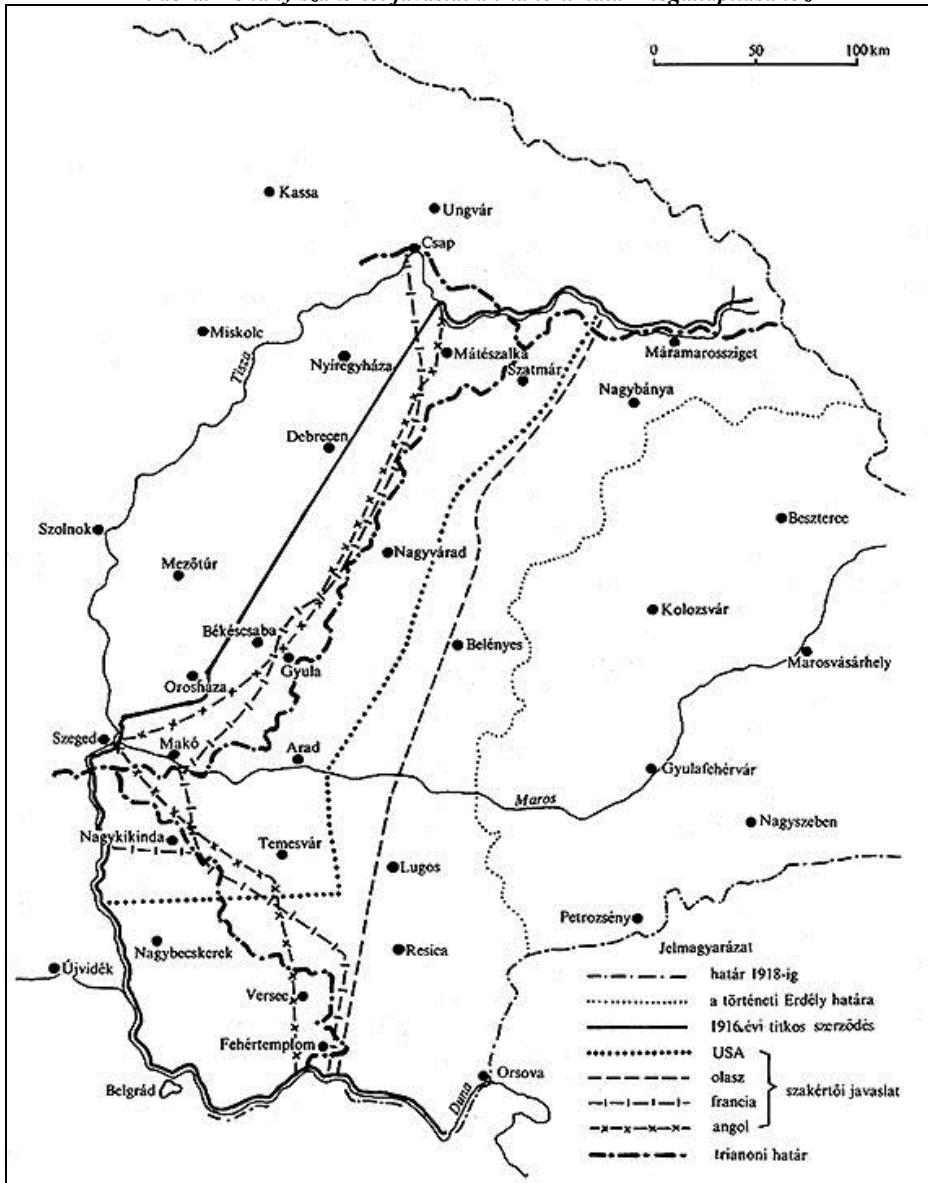
A fenti részletes leírásból látszanak azok a sarokpontok is (pl Gyála a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz kerül, miként Óbéb /későbbi cserével Romániához került/ is, ellenben Ószentiván, Kübekháza, Kiszombor Magyarországon marad), amelyektől eltérni nem lehetett, de a közöttük elhelyezkedő területek és kisközségek (pl. Rabé, Porgány, Majdány stb.) hovatarozása nem volt konkretizálva. Jól mutatja ezt Kogutowicz Károly zsebatlasza, amelyben például Porgány még Magyarországhoz tartozó településként került feltüntetésre (*Kogutowicz K. 1922*).

1. A trianoni államhatár kijelölésének elméleti lépései

A Marosszögben kialakított államhatárnak a határkijelölési előzményeit, tényeit, problémáit és napjainkig ható következményeit *Suba J. (1994, 1996, 2002)*, *Sallai J.(2004)* és *Bacsa G. (1999)* munkáira, valamint a korabeli helyszíni kéziratos térképekre és leiratokra támaszkodva mutatom be.

A közismert történelmi események sodrában a magyar határok sorsa 1919 elején (1919 febr.-márc.) lényegében eldőlt. A békekonzferencia 1919. február 13-án kezdte meg a Bánság ügyének tárgyalását. Négy hónapos vita után végül június közepére a jelenleg is érvényes vonalon osztották meg a nagyhatalmak a területet. A Bánság megosztása nem volt egyszerű Románia és Szerbia között, melyet az olasz-délszláv határ is befolyásolt (*Kókai S. 2009*). A nagyhatalmak csak abban foglaltak el közös álláspontot, hogy az 1916. évi titkos megállapodást, amelyben az egész Bánságot Romániának ígérték – Erdéllyel és a Partiummal együtt – nem kell betartani, mert a románok különbékét kötöttek a központi hatalmakkal 1918. márciusában. A Bánság szerb-román megosztásának kérdéskörében valamennyien eltérő határvonalat ismertettek, a Maros folyó vonalát – a torkolatig – államhatárként az amerikaiak is elleneztek (*71. ábra*), s Aradért cserébe kompenzációként ők is hozzájárultak ahhoz, hogy ne csak Új-Szeged maradjon Magyarország része, hanem még kilenc község. Ennek pontos időpontját is ismerjük: 1919. március 18. Itt kívánom megjegyezni, hogy az ismert tények ellenére – s talán ez is értelmet ad e könyv függelékének – a mai napon (2021-január 31.) is még az olvasható Gyálarét honlapján, hogy: „...1921. augusztus 22-én, az utólagos béketárgyalások (???) eredményeként, és Somogyi Szilveszter szegedi polgármester közbenjárására (???) Gyála és 8 másik község Szerbiától visszakerült a Magyar Királysághoz. 2016 óta ezt a napot megünneplik a településen...” (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Gyálarét>). Kérdőjelek e könyv szerzőjétől.

71. ábra. Néhány szakértői javaslat a trianoni határ megállapításához

Forrás: Szász Z. (1986)

Viszátérve a határok megállapításához az olaszok nagyobb területre vonatkozó elképzeléseit az amerikaiak is visszautasították. Azt is látjuk, hogy a megosztásnál a franciák elképzelése és akaratja érvényesült, s addig amíg a Közép- és Dél-Bánság megosztásában egységesebb álláspont alakult ki, a Bánság északi-északnyugati

része komolyabb dilemmát okozott. A határkitűzésre négy fő dokumentum vonatkozott:

1. először is a békeszerződés, amelynek a II. fejezet 27. cikkelyében található a határleírás, valamint a kiegészítésül szolgáló 1:1 000 000 méretarányú térkép.
2. A második dokumentum a Millerand-levél, amely a trianoni határok esetleges revízióját helyezte kilátásba. A Millerand-levél azonban a terepen való kitűzés során sok esetben csak álom maradt a magyar határkitűző bizottsági tagok számára, hiszen a gyakorlati alkalmazásra igen kevés esetben került sor.
3. A harmadik fontos okmányt a Nagykövetek Tanácsa által kiadott „nyílt utasítások” - melyekben szabályozták a határmegállapító szervezetek jogkörét, működési elveit, szabályait - jelentették.
4. A negyedik dokumentum az ún. póttusítások voltak, amelyeket a felmerült problémák kezelésére adtak ki (1921. jún. 3.). Ezek részben a Millerand-levél élet tompították, mely szerint: „...*Elvileg a határt a helyszínen kell megvonni úgy, amint a békeszerződés megállapította, semmi szín alatt nem szabad, a határmódosításoknak olyan természetűnek lenniük, hogy lényegében kérdésessé tegyék a szerződésben leírt vonalat...*„

A fentiek alapján sor került a határok terepen való kitűzésére. A bonyolult helyzet miatt, adott viszonylatokban eltérő körülmények között hajtották végre a határok kitűzését.

2. A trianoni államhatár kijelölésének gyakorlati lépései

Az államhatár megállapítása meghatározott folyamatban és különböző műveletek egymást követő sorrendjében történik, melyek közül kiemeljük a delimitációt és a demarkációt (Sallai J. 2004). A delimitáció a határmegállapítás első fázisa, amely során a határvonal földrajzi helyzetének nagyvonalú megállapítására kerül sor. Formája minden esetben nemzetközi szerződés. Az érdekelt államok szöveges leírás formájában, szerződésben rögzítik a létrehozandó új határvonal földrajzi helyzetét, melyhez általában kis méretarányú térképet mellékelnek, amelyen a határt megjelenítik. Csak érdekességként említjük, hogy a Trianonban aláírt békeszerződés térképének (1:1000000) a térképre rajzolt határvonala a valóságban kb. 300 méter széles területsávot jelentett.

A demarkáció a határmegállapítás második fázisa, az államhatár terepen való pontos kitűzését, megjelölését jelenti. A békeszerződésben foglalt magyar-román határ kijelölésére az 1921. augusztus 21-én Budapestre érkezett antant bizottsági tagokból megalakult magyar-román albizottság 10 szakaszra osztotta a határt (A-tól L-ig = 431km 531 m), ugyanekkor alakították meg a magyar-jugoszláv határt (A-tól F-ig = 630km 622 m) megállapító albizottságot is, s ezek elvégezték az államhatár kitűzését, melynek folyamatát az 1925. június 27-én aláírt szerződés zárta le (Suba J. 1996).

A demarkációs eljárást az érdekelt államok képviselőiből alakított vegyes bizottság irányította. Ezt határmegállapító, vagy határrendező bizottságnak (HMB) is szokták nevezni. Nagy méretarányú térképek és helyszíni terepbejárások segítségével készítették el a mérési vázlatokat és a határleírási jegyzőkönyvet. A határbejárás és kitűzés alkalmával a községi elöljáróságok és birtokosok jelenlétében alszakaszonként határleírási jegyzőkönyvet és bemérési kézikönyvet szerkesztettek, amelyek minden későbbi munkának alapvető okmányait képezték. A kitűzés befejeztével az 1:2880 méretarányú katonai térkép után készült kitűzési vázlaton történt a határvonal végleges elfogadásának igazolása. A határ kitűzése és a dokumentumok elkészítése után a Nagykövetek Tanácsának az alábbi okmányokat küldték meg:

- 1:2880 méretarányú térképek
- 1:25000 méretarányú térképek
- felvételi előrajzok
- általános határleírás
- részletes leírás

A határkijelölést rögzítő határszerződésekben a határjelek leírása mellett a határ jellege is szerepelt. E szerint a szárazföldi határt „fix” határként, míg a vízi határt „mozgó” határként definiálták. A folyóknál hajózhatóság esetén a sodorvonal, a nem hajózható folyók esetében a folyó közepe jelentette (és azóta is jelenti) az államhatárt. A határleírásban és a határtérképeken (1:2880) rögzítették a határ-vonalat, a határkövek fajtáit, egymástól való távolságát (*Suba J. 2001, 2005*).

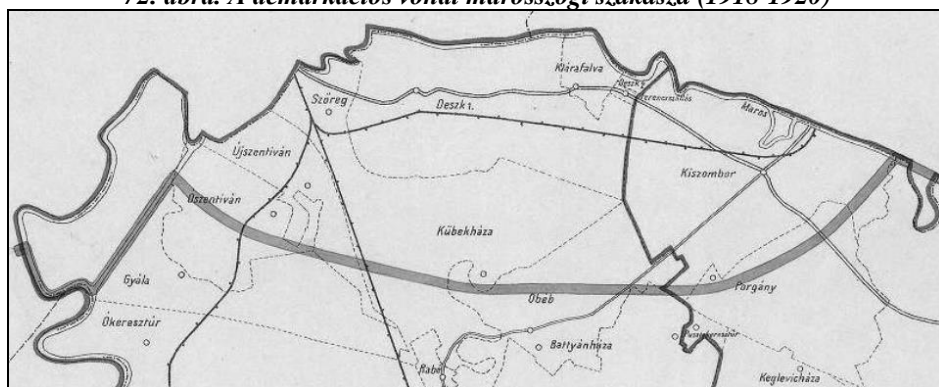
3. A határszakaszok tárgyalása

Torontál vármegye trianoni határait - szegedi székhellyel - a Határmegállapító Bizottság (HMB) több helyszíni terepbejárás során állapította meg. A HMB-től a magyar fél több község megtartását kérte (pl. Magyarkeresztúr, Porgány, Rábé, Majdány stb.) amelyek, Szeged felé gravitáltak, s ezeket gazdasági érvekkel támasztotta alá. Az igényeket az etnikai elvek is teljes mértékben alátámasztották (*30-31. táblázat*). A magyar javaslat kiemelte, hogy a magyar területen maradó községek főleg a köz- és vasúthálózat miatt vannak ráutalva a Magyarországon maradó településekre.

Sajátos volt az alig ötszáz lakosú Rábé esete, melyet Szőreg külterületi határa körbevett, míg Térvár Gyála határához tartozott. A két települést elcserélve Térvár került Magyarországhoz, míg Rabé Szerbiához. A Marostól nyugatra eső szakaszon a magyar javaslat elsősorban a Rónai és a gróf Nákó birtokok végleges kettévágását igyekezett megakadályozni, valamint minimálisan Porgány és Rábé települések megtartását igyekezett elérni, sajnos sikertelenül. A magyar álláspont némi elismerését jelentette, hogy a Nákó-féle birtokból mintegy 700 katasztrális holdat sikerült megtartani Sándor majjossal

együtt. A javaslat többi részét a HMB elutasította. A demarkációs vonallal (72. ábra) szemben - a trianoni határtól sokszor eltért (73. ábra) - Kübekháza községtől nyugatra mintegy 350 kat. hold került Magyarországhoz Óbéb hatarából, ezzel szemben Kiszombortól délkeletre kb. 440 kat. hold területet (ez az ún. Sárgahatár) kellett leadni, amely addig a békeszerződés rendelkezéseinek értelmében magyar közigazgatás alatt volt. Az 1922-ben elért területnyereség 354 katasztrális hold visszacsatolása volt. A HMB tevékenységének eredménye - Magyarország javára - a torontáli magyar-román és magyar-szerb határon összesen 506 katasztrális hold volt (Suba J. 2001).

72. ábra. A demarkációs vonal marosszögi szakasza (1918-1920)

Forrás: Hadtörténeti intézet térképtára (részlet)

A községek külterületét is metsző át- és elcsatolások eredményeként 270,83 km²-nyi terület maradt Magyarországon, az 1880-ig szintén Torontál vármegye területét képező Új-Szeged területe nélkül. A szerb-román határ kérdéskörét csak 1924-ben rögzítette a két ország Belgrádban, melynek eredményeként a Marosköz települései közül tizenhat a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (620,52 km²) és szintén tizenhat (794,77km²) a Román Királysághoz került (1. táblázat).

A trianoni békeszerződés által megrajzolt és a helyszínen pontosított és kitűzött országhatárok a népesség etnikai összetételére ugyanúgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre sem, azaz tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Óbéb, Kiszombor, Porgány stb.) vágta szét. A vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok torzultak, Szeged déli társadalmi-gazdasági hinterlandját lemetszették és szétszabdalták az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően (Kókai S. 2010, 2020). E felosztás ellentétes volt a nagyhatalmi tervekkel (71. ábra), az etnikai-vallási térszerkezettel és megoszlással is, napjainkig fenntartva az országhatármentiség térszervezését.

73. ábra: A Marosszöget felszabdáló 1920-1923 között megvont államhatárok

Forrás: Hadtörténeti Intézet térképtára (részlet)

4. Az új államhatárok védelme és átjárhatósága

A kitűzött új határok soha nem tapasztalt nehézségek elé állították a magyar állam vezetőit és a magyarságot. Az a tény, hogy az új határoknak (a korábbival ellentétben) jelentős része mesterséges jellegűvé vált és a határ túloldalán a határvonallal párhuzamosan magyar nemzetiségű területsáv keletkezett, egy sor államigazgatási, kapcsolattartási problémát vetett fel. Az így kialakult helyzet során rokon, közigazgatási, gazdasági, infrastrukturális és etnikai kapcsolatok szakadtak szét. Az újonnan kitűzött határ mentén a Vámország látta el a határőrizetet (és a kishatárforgalom ellenőrzését). A kialakult helyzetre az akkori politikai vezetés a kishatárforgalom intézményének létrehozását látta megoldásként, amellyel biztosította a határmenti magyar települések közti érintkezés fenntartását. Ezért minden szomszédos országgal tárgyalást kezdeményezett a témában és ezek eredményeként az 1920-as évek második felében a tárgyalások megállapodással zárultak.

A korabeli határőrizeti utasításokban a határon túli magyarságért érzett felelősség jegyében pozitív diszkriminációkat rögzítettek. Így például „Határsértést magyar szempontból csak idegen honos követhet el.” Továbbá a fegyverhasználat-tilalom a következő esetben „Az elcsatolt területéről elkövetett határsértés eseteiben, kivéve, amikor kifejezetten önvédelemről van szó,

fegyverhasználatnak helye nincs.”. Mindez azt jelentette, hogy a határontúl rekedt magyar állampolgár (a történelmi Magyarországra értendő) nem idegen, azaz nem követhet el határsértést, s ellene fegyvert használni tilos (*Suba J. 1994*).

A kishatárforgalom szabályozását elsőként az 5.300/1923 Miniszter Elnöki rendelet jelenítette meg. E rendeletben rögzítették, hogy a kishatárforgalom területi hatálya a határkerületre terjedt ki, amely alatt a vámhatárral párhuzamos 10-15 km-es terület sávot kellett érteni. A pontos területi hatályt minden viszonylatban a szerződés mellékleteként az érintett községek, települések felsorolásával tüntették fel.

A kishatárforgalomban résztvevő lakosok a határt útlevelel, határszéli igazolvánnyal, birtokos úti igazolvánnyal és alkalmi úti lappal léphették át. A határátlépés helyét (mely nemcsak a határátkelő, hanem megegyezés szerint vámút is lehetett), a két szomszédos ország által megkötött szerződésben határozták meg. Azon a kettős birtokosok részére és akik munkavégzés vagy foglalkozásuk folytán naponta többször átlépték a határt, határszéli igazolványt, birtokos úti igazolványt vagy alkalmi úti lapot állítottak ki. Az igazolványok kiállításának körülményeit, formáját, tartalmát, annak érvényességi időtartalmát a fenti rendelet pontosan szabályozta. Továbbá a rendeletet követték a szomszédos államokkal kötött kishatárforgalmi szerződések, amelyek az adott viszonylatban a sajátosságokat, a pontos területi hatályosságot rögzítették. Mindez azonban csepp volt a tengerbe, aki tudott igyekezett az utódállamok területét elhagyni, s a magyarországi városokban és községekben áttelepülni. Mindez jelentős hatást gyakorolt a marosközögi települések népességszámának alakulására is.

5. Marosközög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1910-2011 között

A három részre szakított Marosközög eltérő közigazgatási-társadalmi-politikai-gazdasági változásai visszahatottak a társadalmi-gazdasági folyamatokra, megváltoztatva a területi fejlődés várható törvényszerűségeit, melynek eredményeként halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégióvá vált. A régió ekkorra már egyértelműen Szegedhez kapcsolódott gazdasági értelemben annak jelentős déli hinterlandját alkotva. Az új határok között sem Nagyszentmiklós, sem Törökkanizsa, de még Nagyikinda sem helyettesíthette a korábbi térszerkezeti vonalokhoz kapcsolódó szellemi-kulturális és anyagi értékek áramlását sem az egyének, sem a közösségek szintjén.

Az elmúlt 100 évben az egyes országokban végrehajtott népszámlálások időpontjai nem egységesek, különösen a második világháború utáni első népszámlálások időpontjai (Magyarországon 1949, Szerbia 1953, Románia 1956) mutatnak jelentős szóródást. Mindez meg is nehezíti a népességszámának és etnikai összetételének egy-egy időpontra történő bemutatását. Az ezred-

forduló körül ismét kedvezőbb helyzet alakult ki, midőssze egy éves eltérések vannak a három ország felmérési időpontjait tekintve (38. táblázat).

A 40. táblázat adatai szignifikáns különbségeket jeleznek mind a Marosszög egészét, mind az egyes országok népesedési folyamatait tekintve. A régió népességszáma 1910 és a második világháború után lezajlott népszámlálások isőpontjára közel hét százalékkal csökkent. A népesebb települések esetén a csökkenés mértéke az átlagtól magasabb volt, míg meglepő módon az aprófalvak esetében népesség gyarapodás következett be. Azonban ez a kép települési szinten óriási differenciákat takar (40. táblázat), néhány száz fős gyarapodás (pl. Egyházaskér, Kanizsamonostor stb.) imponáló százalékos értékekkel társulhat, ugyanakkor ennek a fordítottja is igaz például Porgány, Bolgártelep vagy Firigyháza vonatkozásában.

40. táblázat. A Marosszög településeinek népességszám változása (1910-2011)

Települések	Népesség (fő)	Népesség (fő)	Nép. változás (%)	Népesség (fő)	Nép. változás (%)	Népesség (fő)	Nép. változás (%)
	1910	1949/ 1953/56	1910- 1949/56	1990/ 1991	1949/56- 1990/91	2011	1990/91- 2011
<i>A: Városok és 500 főnél népesebb községek 2011-ben</i>							
<u>Na.szentmiklós</u>	10617						
<u>Né.szentmiklós</u>	1740	9956	-19,4	13083	31,4	12312	-5,9
<u>Perjámos</u>	5348	5264	-1,3	4589	-12,8	4505	-1,8
<u>N.csanád</u>	5649	6089	-15,4	3991	-34,5	4207	5,4
<u>Őscsanád</u>	1538						
<u>Egres</u>	3482	2303	-33,9	1269	-44,9	1115	-12,1
<u>Óbéb</u>	2494	1727	-34,8	1018	-41,1	992	-2,6
<u>Batthyányháza</u>	155						
<u>Keglevichháza</u>	1191	1009	-15,1	577	-42,8	527	-8,7
<u>Sárafalva</u>	3944	3098	-21,5	2475	-20,1	2628	6,2
<u>N.szentpéter</u>	3573	2917	-18,4	1998	-31,5	2030	1,6
<u>Valkány</u>	4809	2205	-54,1	1279	-58,0	1350	5,6
<u>Óbesenyő</u>	5913	5906	-0,1	4450	-24,7	3648	-18,0
<u>Törökkanizsa</u>	4691						
<u>Józseffalva</u>	2967	7784	1,8	8062	3,6	6960	-13,7
<u>Csóka</u>	4245	4342	2,3	5244	20,8	4028	-23,2
<u>Oroszlámos</u>	3537	3133	-11,4	1912	-39,0	1398	-26,9
<u>Ókeresztúr</u>	3053	2585	-15,3	1552	-40,0	1321	-14,9
<u>Szanád</u>	2317	1917	-17,3	1384	-27,8	1151	-16,8
<u>Gyála</u>	2782	1761	-36,7	1072	-39,1	796	-25,7
<u>Hódegyháza</u>	1848	1887	2,1	1118	-40,8	742	-33,6
<u>Padé</u>	1641						
<u>M.padé</u>	1998	4610	26,7	3190	-30,8	2376	-25,5
<u>T.szentmiklós</u>	3530	4265	20,8	3040	-28,7	2324	-23,6

Kiszombor	4107	5534	34,7	4310	-22,1	3935	-8,7
Szőreg	4052	4639	14,5	5840	25,9	6200	6,2
Deszk	2944	2861	-2,8	2755	-3,7	3560	29,2
Ószentiván	1472	1474	0,1	1567	6,3	1708	9,0
Újszentiván	1387	1394	0,5	1330	-4,6	1670	25,6
Kübekháza	1817	1913	5,3	1455	-23,9	1463	0,5
Ferencszállás	404	847	109,7	675	-20,3	623	-7,7
Összesen (A)	99245	91420	-7,9	79235	-13,4	73569	-7,2
B: Aprófalvak 2011-ben							
M.keresztúr	687	718	4,5	503	-29,9	485	-3,6
Kláralfalva	570	646	13,3	509	-21,2	473	-7,1
<i>Feketető</i>	1101	1025	-6,9	595	-42,0	437	-26,6
<i>Egyházaskér</i>	861	1363	58,3	548	-59,8	238	-56,6
<i>M.majdány</i>	758	824	8,7	387	-53,0	210	-45,7
<i>(Kis)Sziget</i>	-	502	-	294	-41,4	198	-32,7
<i>Podlokány</i>	-	501	-	172	-65,7	144	-16,3
<i>Firigyháza</i>	247	183	-25,9	170	-7,1	136	-20,0
<i>Rábé</i>	478	407	-14,9	195	-52,1	106	-45,6
<i>K.monostor</i>	329	476	44,7	152	-68,1	102	-32,9
<i>Porgány</i>	980	321	-67,2	104	-67,6	62	-40,4
<i>Bolgártelep</i>	725	533	-26,5	103	-80,7	28	-72,8
Összesen (B)	6763	7499	10,9	3732	-50,3	2619	-29,8
Összesen A+B	105981	98919	-6,7	82967	-16,1	76188	-18,2

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

5.1 Demográfiai folyamatok 1910-1949/53/56 között

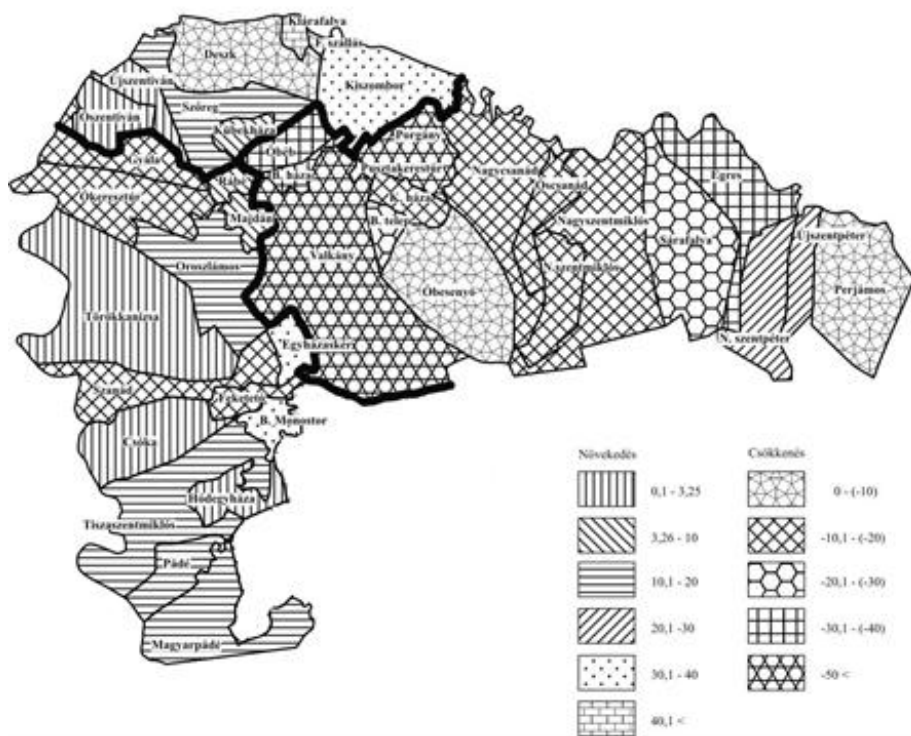
A népességszám változását részletesebben áttekintve (40. táblázat, 74. ábra) megállapítható, hogy a magyarországi települések népessége növekedett (pl. Kiszombor 4107 fő → 5008 fő, Szőreg 4052 fő → 4468 fő, Ferencszállás 404 fő → 688 fő stb.) 1910 és 1930 között, köszönhetően a megszállt területekről elmenekülőknél, míg a Szerbiához került települések népessége stagnált, a legnagyobb népességvesztés Gyálát (2781 fő → 2201 fő) és Törökkanizsát (4938 fő → 4218 fő) érintette. E folyamat a második világháború után megismétlődött, melynek eredményeként például Szőreg népességszáma 4639 főre, Kiszombor népességszáma 5534 főre emelkedett.

Dinamizmusát tekintve Ferencszállás értékei a legmagasabbak, 1910-1949 között népességszáma megduplázódott. Gyála népessége tovább csökkent, Törökkanizsa népességszáma stagnált (40. táblázat). Az utóbbi gondolattal már utalatom is arra a tényre, hogy a Szerbiához és Romániához került településeken teljesen más irányú és tartalmú demográfiai folyamatok váltak meghatározóvá.

A marosszögi népesség demográfiai eróziója úgy következett be, hogy a magyarországi településeken élők száma és aránya (16,1% → 18,2%) nőtt, a

szerbiai településeken élők száma gyakorlatilag stagnált (48626 fő → 47981 fő), a romániai településeken élők száma mintegy 15%-kal csökkent (48355 fő → 42046 fő) 1930 és 1950 között (41. táblázat). Az 1910-50 közötti állapotváltozásokat tükröző 74. ábra egyértelműen mutatja, hogy csak Óbéd és a hozzá kapcsolt Battyánháza, valamint Németszentpéter és a hozzá kapcsolt Újszentpéter népessége növekedett Romániában, a magyarországi települések közül pedig csak Deszk népességszáma csökkent, míg Szerbia esetén differenciáltabb kép bontakozik ki (74. ábra).

74. ábra. Népességnövekedés, ill. csökkenés (1910-1949/53/56)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A Romániához került települések nagy részén erőteljes csökkenés volt jellemző, melynek eredményeként 1931-re például Porgány népességszáma 980 főről → 570 főre, Valkány 4809 főről → 3429 főre, Nagyszentmiklós 10617 főről → 9107 főre, Egres 3482 főről → 2760 főre csökkent. E csökkenéshez hozzájárult az első világháború utáni román-szerb népességcseré is, azaz a népességváltozás területi súlypontjaiban nem a belső migrációs folyamatok dominanciája érvényesült. A Szerbiához került településeken többen éltek, mint a Romániához tartozó településeken, s ez az állapot 1990-ig fennmaradt (40-41. táblázat). Az említett

Gyála településen kívül Oroszlámos, Ókeresztűk, Szanád és Rábé is igen jelentős népességszám veszteséget ért el, s az említett két egykori dohánykertész telep (Egyházaskér, Kanizsamonostor) kivételével nincs jelentősebb népesség gyarapodással rendelkező település sem. A folyamat magyarázatát ismét külső politikai tényezőkhöz kötjük, amelyben az etnikai tisztogatás is súlyos szerepet játszott 1944/45 telén.

5.2 Az etnikai viszonyok változása 1910-1949/53/56 között

A Marosszög területe, mind a román, mind a szerb területeken kimaradt az erőszakos asszimiláció folyamatából (nem hoztak létre szerb telepes falvakat, a románok nem avatkoztak ekkor még be drasztikusan a migrációs-asszimilációs folyamatba), melyek eredményeként - az 1910-re magyar relatív többségűvé vált régióban - 1930-ra etnikai szempontból látszólag alig történt változás (41. táblázat).

41. táblázat. A Marosszög népességének etnikai összetételének változása (1890-2001/02)

	Év	Magyar		Német		Román		Szerb		Egyéb		Össz. fő
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
Magyarország**	1890	10798	70,7	1097	7,2	-	-	3373	22,1	-	-	15268
	1910	11683	69,7	1248	7,4	85	0,5	3588	21,4	153	0,9	16757
	1930	16967	91,2	1145	6,1	-	-	471	2,5	-	-	18583
	1949	19550	98,5	-	-	-	-	-	-	310	1,5	19860
	1990	19041	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	19041
	2001	19374	96,2	39	0,2	34	0,2	412	2,1	135	0,7	19994
Szerbia	1890	16033	51,7	1189	3,8	-	-	13802	44,5	-	-	31024
	1910	19762	54,3	1431	3,9	169	0,5	14553	40,0	464	1,3	36379
	1930	18900	51,0	950	2,6	-	-	16827	45,4	365	1,0	37042
	1953	20523	54,6	-	-	-	-	16563	44,1	479	1,3	37565
	1991	13751	47,3	-	-	-	-	12765	43,9	2571	8,8	29087
	2001	10997	41,0	11	0,1	25	0,1	12930	48,2	2844	10,6	26807
Románia	1890	5344	9,7	17963	32,8	16771	30,7	6243	11,4	8343	15,3	54664
	1910	7596	14,4	15621	29,5	16725	31,6	6167	11,7	6740	12,8	52849
	1931	5744	11,9	14227	29,4	16722	34,6	4856	10,0	6806	14,1	48355
	1956	4573	10,9	7159	17,0	19490	46,4	4027	9,6	6797	16,2	42046
	1991	3076	8,7	789	2,2	22846	64,5	2092	5,9	6611	18,7	35414
	2001	3387	9,6	725	2,0	24209	68,4	1554	4,4	5518	15,6	35393
Összesen	1890	32175	31,9	20249	20,1	16771	16,6	23418	23,2	8343	8,3	100956
	1910	39041	36,8	18300	17,3	16979	16,0	24308	22,9	7357	6,9	105985
	1930	41611	40,0	16322	15,7	16722	16,1	22154	21,3	7171	6,9	103980
	1950	44646	44,9	7159	7,2	19490	19,6	20590	20,7	7586	7,6	99471
	1990	35868	42,9	789	0,9	22846	27,3	14857	17,9	9182	11,0	83542
	2001	33058	40,6	775	0,9	24267	29,8	14896	18,3	8498	10,4	81494

*bolgárok száma

**Újszeged adatai nélkül

Forrás: Népszámlálások adatai alapján saját szerkesztés

A 41. táblázat adatai egyértelműen bizonyítják, hogy a trianoni határok meghúzásakor sem volt homogén etnikai-nyelvi területekre osztható a Marosszög területe, azonban a megosztás minden realitást nélkülözött. A Magyarországon

maradt területen magyar-szerb etnikai tér alakult ki, a magyarság dominanciájával, amely mintegy hetven százalékos arányt tett ki. A szerbeknek juttatott területen szerb-magyar etnikai tér volt a jellemző, a két népcsoport tekintetében azonban a magyarság többséget alkotott 1991.-ig. A románoknak juttatott területeken rendkívül heterogén etnikai viszonyok alakultak ki. Talán e kontextusból az egyik legfontosabb, hogy a románság az összlakosságnak alig egyharmadát alkotta még 1930-ban is. A román-német kettős etnikai térben igen jelentős magyar (11,9%), szerb (10,0%) és bolgár (11,9%) népesség is élt, a németek száma és aránya pedig alig maradt el a románokétól (41. táblázat). Mindez ismételtén alátámasztja a románok irracionális igényét etnikai értelemben az egész Bánságra – és ezen belül a Marossszögre –, miként azt is, hogy a szerb igények a románokkal szemben teljesen megalapozottak voltak, ugyanakkor a magyarsággal szemben nem, a marossszögi németek számára pedig a legrosszabb opció következett be.

A Szerbiában élő marossszögi magyarok száma 19762 főről 18900 főre, a Romániában élő marossszögi magyarok száma 7596 főről 5744 főre csökkent 1910 és 1930 között. A Magyarországon élő marossszögi magyarok száma viszont több mint ötezer fővel gyarapodott 1930-ra, s az etnikai homogenizálódás eredményeként 91,2%-ra nőtt számarányuk. Nem elhanyagolható tény, hogy a Romániához tartozó településeken a románok (16725 fő → 16722 fő) száma alig változott, s a Szerbiához került településeken a szerbek száma (14553 fő → 16827 fő) is alig gyarapodott 1930-ra, így sem a szerbek (45,4%), sem a románok (34,6%) nem értek el abszolút többséget a Marossszög fennhatóságuk alá került területein.

A románok országos átlag alatti alacsony természetes szaporodását ekkor még nem ellensúlyozták „regáti” románok betelepítésével. A románok számának növekedése Nagyszentmiklóson (3938 fő → 4317 fő) volt a legjelentősebb, s 1930-ban a város lakosságának 47,4%-át adták. A román és a szerb etnikai tér kiterjesztése még nem érte el a Marossszög területét. A trianoni Magyarország területén maradt szerbek egy része Szerbiába költözött, más része asszimilálódott, miként a kübekházi és újszentiváni németek egy része is. Mindez természetesen sajnos nem azt jelenti, hogy a szerbiai és a romániai magyarság helyzete kedvező lett volna a két világháború között. Azon túlmenően, hogy a közigazgatás és az erőszakszervezet helyi képviselőit csak románul vagy szerbül beszélő regátiakkal és ószerbiaikkal töltötték fel, szinte azonnal megindult a támadás a magyar nyelvű elemi oktatás ellen is.

5.3 A magyar nyelvű oktatás helyzete a Marossszögben az első világháború után

A trianoni békediktátum után súlyos veszteségek érték a határon túli magyar iskolarendszert. A Marossszög esetében a szórvány magyarság helyzete mellett a magyar többségű falvak – mint etnikai, nyelvi-kulturális szigetek - esetében is drámai fordulat következett be. Különösen súlyosan érintette a régió mintegy negyvenezer fős magyarságát az új határok által kialakult felosztottság.

A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság ún. vidovdáni alkotmánya néven ismert 1921. június 28-i alkotmányának 16. szakasza foglalkozott a kisebbségi tanulók oktatásával:

„...A más fajú és nyelvű kisebbségek elemi oktatásban részesülnek anyanyelvükön, olyan feltételekkel, amelyeket a törvény fog előírni....”

Az itt kilátásba helyezett törvény 1929-ig váratott magára. A nemzetgyűlés ekkor hozta meg a nyolcosztályos elemi iskolákról szóló törvényt (Zakon o narodnim školama), melynek 42. szakasza volt hivatott rendezni a kisebbségek anyanyelven történő oktatását, ez kimondta:

„...Az oktatás a népiskolákban államnyelven történik. Azokban az iskolákban, amelyekben ama nemzetiségek vannak, amelyeket a St. Germain-i békeszerződés említ, megengedett a szülők kívánatára a népiskolai oktatás az első négy osztályban az államnyelv, mint külön tantárgy tanítása, kötelező; ezekben az iskolákban is államnyelven történik a nemzeti csoport tantárgyak (történelem, földrajz) előadása...” (D. Đ. Momčilović 1977).

A fenti törvénybe foglalt meghatározás, hogy az elemi iskoláztatást kell biztosítani a kisebbségek anyanyelvén, végzetes lett a magyar iskolák számára. A St. Germain-i szerződés értelmezése szerint az Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kormányának tehát csak a népiskolák alsó tagozatán volt kötelessége lehetővé tenni az anyanyelvi oktatást (Arday I. 2002). Így ez első lépésként a magyar nyelvű középiskolai rendszer megszűntét idézte elő. A szakiskolákban sehol, néhány polgáriban és gimnáziumi tagozaton pedig az anyanyelven és hittanon kívül minden tantárgyat az államnyelven oktattak (Kókai S. 2012). Az általunk vizsgált Marosszög területén az elemi iskolák tekintetében viszonylag kedvezőbb helyzet maradt fenn (75.ábra), köszönhetően annak is, hogy a Bácska közel homogén magyar etnikai tömbjétől és szigeteitől csak a Tisza folyó választotta el a marosszögi területeket.

Romániában a gyulafehérvári határozatok szellemében és a temesvári főtanfelügyelő 1920 augusztusában közzétett hirdetményében ígértek szerint az 1920/21-es tanévben, az állami elemi iskolákban az oktatás a tanulók többségének anyanyelvén indult, illetve ahol megfelelő számmal voltak valamely kisebbséghez tartozók, a román tannyelvű iskola mellett részükre saját anyanyelvükön megfelelő tagozat is létesült. Ezzel az intézkedéssel a magyar nyelvű oktatás 1920 után gyakorlatilag a felekezeti iskolákba szorult vissza. A Marosszög romániai területén négy (!) településen maradt magyar nyelvű elemi iskola (75. ábra). A későbbiekben a magyar tannyelvű állami iskolák, valamint a román iskolák magyar tagozatainak számát fokozatosan csökkentették (D. Radosav 2003).

75. ábra. A Marosszög szerbiai és romániai magyar nyelvű elemi iskolái (1921/22)

Forrás: saját szerkesztés

Az 1925-ben hozott ún. magánoktatási törvény előírta, hogy nemcsak a román nyelvet, hanem a történelmet, a földrajzot, az alkotmányt is románul kell tanítani az iskolákban. A líceumot végzeteknek román nyelven kellett érettségizni – olyan bizottságok előtt, melyek tagjait más iskolák román tanári karából neveztek ki –, ami azzal járt, hogy a vizsgázók többsége megbukott. 1924-től kezdve a csaknem teljesen magyar anyanyelvű Székelyföld és a határ menti sáv egyes anyanyelvű (helyenként szintén magyar többségű) lakosságának románosítását kívánták gyorsítani azzal, hogy e területek tíz megyéjében, a hivatalos indoklás szerint a román oktatás intenzívebbé tétele céljából, létrehozták az ún. "kultúrzonát", ahol az állami iskolákban óromániai (regáti) tanítókat helyeztek el, 50%-kal magasabb fizetéssel, amit 10 hektár letelepedési birtok egészített ki (D. Radosav 2003).

A egyes lakosságú falvakban olyan tanítókat neveztek ki, akik egy szót sem tudtak magyarul. Anyanyelven hitoktatásban csak akkor részesülhettek a gyermekek, ha egy intézetben tetemes számban voltak, több iskolából összevont csoportokban tanultak, osztályzatot ellenben nem kaptak. A szülő nem választhatott iskolát gyermekeinek világnézete és lelkiismerete szerint, névelemzéssel döntötték el a hatóságok, hogy ki hová iratkozhat be. A fenti tények eredményeként 1937/38. tanévben egyetlen településen sem maradt magyar nyelvű elemi iskola a Marosszög romániai területén.

5.4 A második világháborúhoz kapcsolódó országhatár változtatási kísérletek

A két világháború közötti revíziós kísérletek részletes elemzésébe e helyen sem mélyedhetünk el, azonban az első bécsi döntéssel – amelyet a szlovákok képviselői is aláírtak -, megdőlt a trianoni határok megváltoztathatatlanságának tézise, amelyet az alkotóik – és az ún. kisantant országok - folyamatosan hangoztattak. Természetesen mindez új perspektívába helyezte nem csak a jugoszláv-magyar, hanem a román-magyar határ kérdéskörét is. A közvélemény a második bécsi döntést Észak-Erdély visszakerülésével kapcsolja össze, arról azonban kevesebb szó esik, hogy a marosszögi országhatárok megváltoztatására is készültek tervek. A Hadtörténeti Intézet térképtárában fennmaradt egy térkép, amelynek részletén három változtatási elképzelést is láthatunk (76. ábra). Sajnos a térképre rajzolt elképzelések megalkotóját nem tudjuk, azt viszont látjuk, hogy jól egybecseng a második világháborút lezáró országhatár változtatási hivatalos magyar elképzelésekkel (77. ábra). Mindezt azért is szeretném itt bemutatni és hangsúlyozni, hogy érzékeltessem azokat a vesztes háború utáni szinte teljesen reménytelen törekvéseket, amelyek arról tájékoztatnak, hogy a Marosszög országhatárainak megváltoztatását is felvállalták politikusaink Párizsban. Az már nem rajtuk múltott, hogy a minimális igényeket megfogalmazó változtatásokat sem érhették el.

E térképeken feltűnnek azok a minimális igények, amelyekhez országosan Arad, Nagyszalonta és az Érmellék homogénnek tekinthető magyar etnikai területei tartoznak, de a marosszögi Porgány település is, amelynek Romániához kerülése igen csak inkorrekt módon – a HMB francia tagjának hathatós támogatásával – következett be 1922-ben (Sarnyai Cs, M. 2011).

76. ábra. Magyarország trianoni határrevíziójának elképzelt marosszögi szakaszai

Forrás: Hadtörténeti Intézet Térképtára (részlet)

Azonban nem csak Porgány kérdésköre rajzolódik ki, hanem a bácskai – elsősorban Tisza-menti – tömb magyarságnak az Aranka vonalával megegyezően a teljes Marosszög visszacsatolására vonatkozó elképzelés is. Ez nem új koncepció, de szoros kapcsolatot mutat Lord Rothermere által 1927. június 21-én megjelent híres írásával – a Daily Mail című angol napilapban –, mely – Magyarország helye a nap alatt címmel – a trianoni békeszerződés igazságtalanságát és a revízió szükségességét taglalta. A térképmelléklet közismert, Ronsics Ignác könyvében és az interneten is megtalálható (78. ábra).

77. ábra. Határrevíziós elképzelések magyar-román viszonylatban (1946)

Forrás: Internet

78. ábra. Lord Rothermere határrevíziós javaslata (1927)

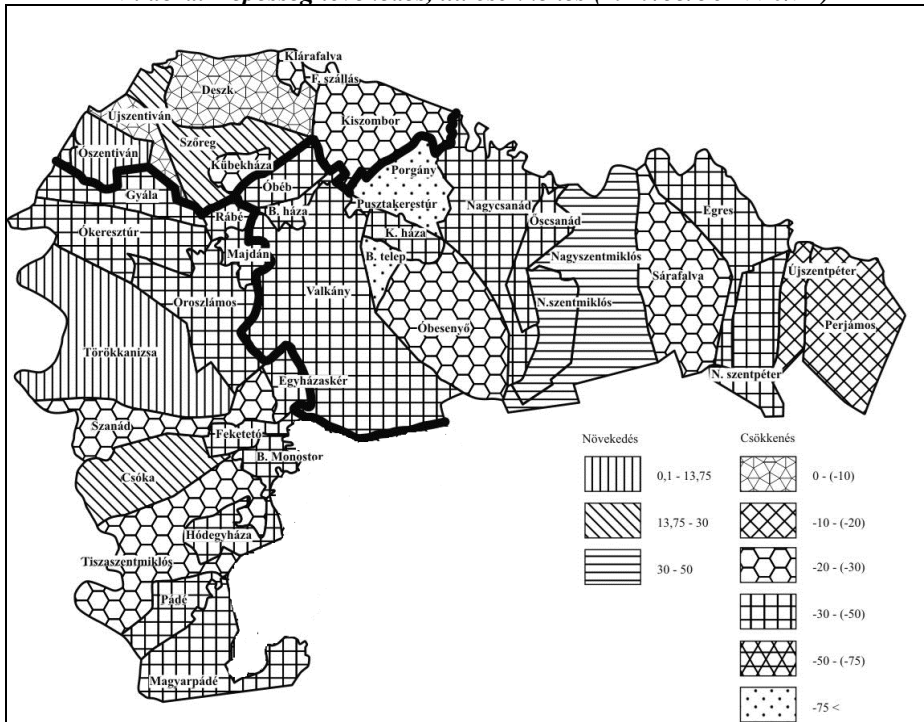
Forrás: Romsics I. (1995)

5.5 Demográfiai folyamatok 1949/53/56 és 1990/91 között

A második világháború után bekövetkező társadalmi gazdasági folyamatok eredményeit reprezentáló népszámlálási adatok (1949, 1953, 1956) alapján megállapítható, hogy a tényleges szaporodás és fogyás differenciáltan jelentkezett a mikrorégióban, a nyelvi-etnikai súlypontok eltolódási folyamata pedig felgyorsult (41. táblázat). A népesség számbeli, etnikai-vallási és nyelvi összetétele is megváltozott (Kókai S. 2007, Kókai S.-Bottlik Zs. 2002), s a Marosszög népességszáma a száz évvel korábbi értékre esett vissza (32. táblázat). A Marosszög népességszámának csökkenése az 1990-es évek elejére felgyorsult, mintegy 16,1%-kal éltek kevesebben a régióban, mint az 1950-es években (41. táblázat). A legdrasztikusabban az aprófalvak népességszáma csökkent, gyakorlatilag megfeleződött.

A magyar-román-szerb határ mentén e csökkenés mind területileg, mind országok vonatkozásában markánsan különbözött. A marosszögi régióban mindössze öt település (79. ábra) rendelkezett tényleges szaporodással, s 36 település tényleges fogyással az 1950-es évek és az 1990-es évek eleje között.

79. ábra. Népeség-növekedés, ill. csökkenés (1949/53/56-1990/91)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A tényleges szaporodás 98,4%-át a vizsgált térségbe eső városok/városrészek (Szeged-Szőreg, Törökkanizsa, Csóka, Nagyszentmiklós melyhez közigazgatásilag Németszentmiklóst is hozzá kapcsolták), míg a fennmaradó 1,6%-át Ószentiván (Tiszasziget) népességgyarapodása (1474 fő → 1567 fő), valamint Firigyháza (130 fő → 170 fő) Törökkanizsához kapcsolt település értékei adták. Nagyszentmiklós, Csóka és Törökkanizsa népesség növekedésének forrásai, a kedvezőbb közlekedés-földrajzi helyzetükhöz, az igazgatási-szervezési szerepkörükhöz, valamint a tradicionális kisvárosi funkcióikhoz és az iparosításukhoz (pl. Csóka, Nagyszentmiklós) kapcsolódtak.

Szőreg és Tiszasziget pedig mint Szeged és a szegedi agglomeráció települései növelték népességüket. A kismezővárosi tradíciókkal rendelkező települések egy csoportjában (pl. Óbesenyő, Perjámos stb.) és a falvakban viszont visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly, s jellemzővé vált a népességcsökkenés és az előregedés. A tényleges fogyás mértéke minden előzetes várakozást felülmúlt, s az 1990/91. évi népszámlálási adatok rendkívül erőteljes demográfiai erózióról tanúskodnak (41. táblázat).

A népességszám csökkenése nem egyformán érintette az itt lévő településeket, az 500 fő alattiak (6 db) elvesztették népességük 54%-át, az 500 és

1000 fő közöttiek (5 db) 39%-át, az 1000 és 2000 fő közöttiek (10 db) 29,2%-át, míg a kétezer főnél népesebbek (10 db) 23,4%-át. A nagyhatárú és nagy népességszámú települések túlsúlya miatt az ötszáz fő alatti községek drasztikus népességsökkenése (pl. Bolgártelep 80,7%, Porgány 77,7%) nem befolyásolta számottevően a Marosszög népesedési tendenciáit 1990-ig. A népességmegtartó képesség viszonylag kedvezőbb értékei annak köszönhetőek, hogy a vizsgált községek között 1950-es években még három olyan is volt, melynek lakosságszáma meghaladta az ötezer főt (Csanád 6089 fő, Óbesenyő 5906 fő, Kiszombor 5534 fő), valamint annak, hogy a közepes népességű falvak száma (10 db) is meghaladta a Bánság átlagát (41. táblázat). Nem elhanyagolható tény, hogy a Marosszög kedvezőbb értékeit Szeged és a középvárosok (Makó, Nagyikinda) közelsége, valamint kisvárosai (Nagyszentmiklós, Csóka, Törökkanizsa) is döntően befolyásolták.

5.6 Az etnikai viszonyok változása 1949/53/56-1990/91 között

Az 1950-es évektől felgyorsultak azok a tendenciák, amelyek a mikrorégió mozaikszerű etnikai-nyelvi feldarabolását eredményezték eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal. A Marosszög 41 településén (Szőreget időközben Szegedhez kapcsolták) 82967 fő élt 1990/91-ben. A magyarok száma (35868 fő=42,9%) ekkor is relatív többséget mutatott, de ez csak annak az eredménye volt, hogy a Magyarországon maradt településeken élt a marosszögi magyarok közel ötvenöt százaléka. A szerbek száma drasztikusan csökkent, míg a románok száma erőteljesen gyarapodott az 1990-es évek elejére az 1950-es évekhez képest (41. táblázat).

Különösen fontosnak tartom elemezni, hogy az etnikai folyamatok tekintetében is kedvezőtlen helyzet alakult ki. Ez főként abban nyilvánult meg, hogy a Szerbiához került területen élő magyarok száma csökkent (20523 fő → 13751 fő), de relatív többséget alkottak (47,3%). Ugyanakkor a vizsgált szerbiai településeken élő szerbek száma 12765 főre (43,95) csökkent, azaz közel egyensúlyi állapot alakult ki 1990-re, s csak 2001-re következett be jelentősebb változás (41. táblázat). A Szerbához került településeken 2001-re a szerbek kerültek relatív többségbe (12930 fő=48,2%). Kedvezőtlenebb az etnikai-nyelvi térszerkezet a Romániához került területeken, ahol román telepés falvak ugyan továbbra sem találhatóak, viszont egyre jelentősebb a Temes és Krassó megyei, ill. Kárpátokon túli területekről érkező románok száma. A legsúlyosabb probléma, hogy a bánáti svábok kétszázötven évvel betelepítésük után, gyakorlatilag eltűntek a Marosszögből (Kókai S. 2003). A szerbiai területeken történő második világháború végi megtorlások és internálások után, a romániai területen pedig a Ceausescu-diktatúra éveiben a németek tömegesen hagyták el a mikrorégiót (Kocsis K. 1983, 1999, Kicošev, S. 2001). Számuk gyakorlatilag megfeleződött (14227 fő → 7159 fő) az 1991-es romániai népszámlálás idejére

(pl. Perjámos, Keglevichháza, Csanád stb.), melyhez drasztikus népességkicserélődés társult (*41. táblázat*). Tömegessé vált a regáti románok és romák beáramlása a németek által üresen hagyott házakba (*Kókai S. 2012*). Mindez igen súlyosan érintette az etnikai-nyelvi viszonyok megváltozását, de még inkább az identitás nélküli népcsoportok számának növekedését, akik korábbi környezetükben nem éltek együtt más népcsoportokkal. Ez súlyosan veszélyeztette a másság elfogadását és a régióra jellemző tradicionális tolerancia legegyszerűbb feltételei is megkérdőjeleződtek.

E problémákat csak fokozta, hogy a Marosszög nemzetiségeinek nyelvi-kulturális alapjai ellen folyamatos támadás zajlott, nem csak iskoláik, de egyházi-vallási intézményeik is felszámolódtak és megszűntek. A határon túli marosszögi magyarság szempontjából súlyos következményekkel járt, hogy elvesztették egyik természetes lokális társadalmi szövetségüket, a németeket.

5.7 A magyar nyelvű oktatás helyzete a Marosszögben 1945 után

A második világháború utáni népi demokrácia, majd a kommunizmus éveiben a magyar oktatás tovább sorvadt. A mindent eluraló ateizmus értelmében a felekezeti iskolákat bezárták, vagyonukat eltulajdonították. A „proletár internacionalizmus” fölösleges nyűgnek tartotta az etnikai különbségeket, miközben a nemzeti kisebbségek jogegyenlőségéről beszéltek. A szellemi kapcsolatteremtés, könyvek, újságok révén teljesen lehetetlen volt. Az Anyaországtól való elzártság a határon túli magyar nyelvet és kultúrát érzékenyen érintette, közvetve az iskolai oktatást is, de ennél veszélyesebb volt „az egy ország, egy nyelv, egy nép” ideológiája (*Galántai J. 1989*).

Szerbiában az 1950-60-es években számos magyarok lakta helységben megszűntek a magyar nyolc osztályos általános iskolák. 1945 után megnyílhattak a magyar gimnáziumok és középiskolák (Csókán, Zentán, Magyarkanizsán és Nagyikindán), de a történelem, a magyar nyelv, az énekzene magyar nyelven történő oktatása is ellehetetlenült, a többi tantárgyat pedig szerb nyelven oktatták. Az általános iskolák tekintetében napjainkra mindössze Csókán és Törökkanizsán maradt magyar nyelvű nyolc osztályos iskola. A régió magyar többségű falvaiban jórészt csak alsó tagozatok vannak. Krónikus méreteket öltött a tanárhiány és sajnos a politikai változások sem garantálnak előrelépést.

Romániában a magyar nemzetiségi nyelvű iskolákat sorra ellehetetlenítették és bezárták (pl. Porgány, Pusztakeresztúr stb.). Az 1989-es fordulatig évről-évre csökkent a magyarul tanítható tantárgyak száma a magyar iskolákban. Az 1989. évi decemberi fordulat után az oktatás terén a mindenkorai román kormányok folytatták a kommunista korszak asszimilációs politikáját, az RMDSZ politikai tiltakozása ellenére: így például kötelezővé tették, hogy minden magyar iskolában román nyelven oktassák az ország történelmét és földrajzát,

megkövetelték, hogy a kisebbségi lakosságú területeken még abban az esetben is szervezzenek román tagozatú osztályokat, ha a tanulók létszáma nem éri el a kötelező tízet. 2009-ben Csanádon, Magyarkeresztúron és Nagyszentmiklóson működött általában kis létszámú elemi iskolai tagozat (!).

Mindehhez járult még, hogy a falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. A magyar nyelvű iskolai oktatásban a gyereklétszám évről évre csökken, veszélyeztetve az eddigi iskolai osztályok és csoportok további fennmaradását, még akkor is, ha a román nyelv kivételével minden tantárgyat anyanyelvükön tanulnak a diákok. Mindezek eredménye, hogy 2010-ben megszűnt a magyar nyelvű elemi oktatás a pusztakeresztúri – ahol az aromán identitását felvállalható Nákó Sándor 100 magyar tanuló számára mintaiskolát alapított a dulaizmus idején –, valamint a nagyszentmiklósi általános iskolában is. A kisebbségi magyar oktatás ilyen mértékű leépítésére még a korábbi rendszerekben sem volt példa.

5.8 Demográfiai folyamatok az elmúlt évtizedekben (1990/91-2011)

Az elmúlt évtized változásait tekintve megállapítható, hogy a 2011. évi népszámlálási adatok szerint a Marosszög harminchét településből álló településhálózatának élén három város (Nagyszentmiklós, Törökkanizsa, Csóka) és egy ötezer fő feletti városrész (Szőreg) állt. Kilenc község 2000-5000 fő közötti, nyolc település 1000-2000 fő közötti népességszámmal rendelkezett. Mindössze három kistelepülés és tizenkettő aprófaluképezte a településállomány legkisebb önálló közigazgatású elemeit (42. táblázat). A Marosszög népességszáma 10 év alatt több mint négyezer fővel csökkent, e csökkenés azonban országok és települések szintjén is jelentős különbségeket mutat.

A Szegedhez, illetve agglomerációs-szuburbanizációs övezetéhez tartozó települések/településrészek népességszáma nőtt, s ez a tendencia a 21. század második évtizedének közepéig is fennmaradt, ugyanakkor Kiszombor, Ferencszállás, Klárafalva és Kübekháza – amelyek már nem a szegedi szuburbia részei – népességszáma csökkent (Kókai S. 2021).

A Romániához tartozó 16 település népességszámának csökkenése az átlagos értékhez közeli, mindössze négy településen emelkedett néhány fővel és egy-két százalékkal a népességszám. A kis és aprófalvak további jelentős népességcsökkenése az elnéptelenedés határára érkezett. Az egyik ilyen település Bolgártelep, ahol legutóbbi ottjártamkor 2020. október végén – a temetőjében nyugszik apai nagyapám apja – a faluban mindössze két család lakott. Porgány esetében hasonló folyamatok játszódnak le, a 100 évvel ezelőtti 980 fős homogén magyar lakossággal rendelkező határmenti falu népességszáma napjainkra ötven fő alá csökkent.

42. táblázat. A Marosszög településeinek népességszáma (2001/02-2018)

Települések	Népességszám (fő)		Változás 2001/2011 (%)	Népesség -szám 2015
	2001/02	2011		
Kiszombor	4172	3935	94,3	3722*
Ferencszállás	659	623	94,5	605
Klárafalva	485	473	97,5	462
Deszk	3238	3560	109,9	4048*
Szőreg	6000	17406	108,8	6500*
Újszeged	10000			25300*
Tiszasziget+Térvár	1700	1708	100,5	1714
Újszentiván	1650	1670	101,2	1899
Kübekháza	1535	1463	95,3	1446
Gyála-Nagyrét	1275	1500	117,6	1620
Összesen (Mo.)	30714	32113	104,6	47316
Óbesenyő	3881	3648	94,0	na.
Bolgártelep	34	28	82,4	na.
Keglevichháza	566	527	93,1	na.
Szerb- és Németcsanád	4263	4207	98,7	na.
Nagyszentmiklós	12914	12312	95,3	na.
Óbéb+Battyánháza	1600	992	62,0	na.
Porgány	78	62	79,5	na.
Magyarkeresztúr	475	485	102,1	na.
Valkány	1308	1350	103,2	na.
Nagyszentpéter	2102	2030	96,6	na.
Egres	1202	1115	92,8	na.
Sárafalva	2540	2628	103,5	na.
Perjámos	4464	4505	100,9	na.
Összesen (Románia)	35427	33889	95,7	na.
Szerb és Magyarpadé	2882	2376	82,4	na.
Tiszaszentmiklós	2844	2324	81,7	na.
Hódegyháza	978	742	75,9	na.
Csóka+Lőrincfalva	4707	4028	85,6	na.
Egyházaskér	404	238	58,9	na.
Feketető	568	437	76,9	na.
Kanizsamonostor	135	102	75,6	na.
Szanád	1314	1151	87,6	na.
Törökkanizsa+Józseffalva +Firigyfalva	7742	7096	91,7	na.
Oroszlámos+Kissziget +Podlokány	2182	1740	79,7	na.
Magyarmajdány	292	210	71,9	na.
Rábé	135	106	78,5	na.
Szerbkeresztúr	1620	1321	81,5	na.
Gyála	1004	796	79,3	na.
Összesen (Szerbia)	26807	22667	84,6	na.
Összesen (Marosszög)	92948	88669	95,4	na.

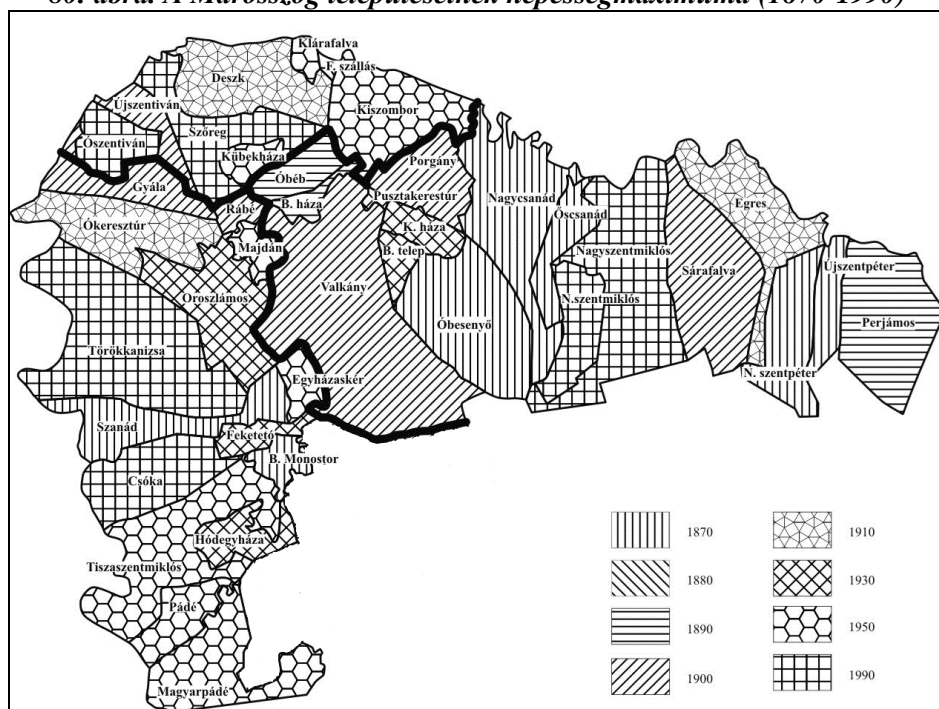
Forrás: Népszámlálási adatok és a települések honlapok alapján saját szerkesztés

A szerbiai marosszögi települések népességszámának erőteljes csökkenésében (15,4%) a délszláv háború is szerepet játszott, s azt is láthatjuk, hogy sajnos a magyar lakosságú falvak népességszáma csökkent a legjobban

Az általános tendenciákon túlmenően azt is láthatjuk, hogy az ezredforduló, de még inkább az 1990-es évektől az 1000 fő feletti településeket is elérte a demográfiai erózió. Ennek eredménye, hogy az 1910-ben még 2781 fős lakosságú Gyála népessége 2001-re 1004 főre, 2011-re pedig 796 főre csökkent. Hasonló időintervallumban Oroszlámos népessége 3537 főről 2182 főre (2011: 1740 fő), Ókeresztúr népessége 3053 főről 1620 főre (2011: 1321 fő), Szanád népessége 2317 főről 1314 főre (2011: 1151 fő), Tiszaszentmiklós népessége 3530 főről 2844 főre (2011: 2324 fő) csökkent.

Román oldalon még drasztikusabb a csökkenés 1910 és 1990 között (pl. Óbéb 2649 fő → 1018 fő, Keglevichháza 1191 fő → 577 fő, Valkány 4809 fő → 1279 fő, Csanád 7187 fő → 3991 fő, Egres 3482 fő → 1269 fő, stb.), melyek eredményeként a Marosszög településeinek népességmaximuma (80. ábra) a városok és Tiszasziget kivételével az 1950-es évekre vagy korábbi időszakokra tehető.

80. ábra. A Marosszög településeinek népességmaximuma (1870-1990)

Forrás: Népszámlálások alapján saját szerkesztés

Elgondolkodtató, hogy a települések ötödében 1870-ben éltek a legtöbben az elmúlt 150 évben, melynek köszönhetően az épített infrastruktúra napjainkra nagymértékben leromlott és elavult. Különösen a falvakban jellemzőek az üres lakóházak, az anyagi ráfordítások alacsony foka, s a lakosság egy részénél a rövid távú túlélési stratégia. A legkedvezőtlenebb helyzetbe az aprófalvak voltak és vannak.

5.8.1 Az aprófalvak népességszám változása

A 2011. évi népszámlálások szerint az aprófalvak kategóriájába került 12 település közül 1910-ben csak egy település (Feketető) volt 1000 főnél népesebb, azaz száz év alatt két kategóriát zuhant besorolása. Hasonló mértékű volt az elmúlt fél évszázadban Egyházaskér népességszámcsökkenése is. Az elmúlt száz év alatt szintén két kategóriát zuhant Porgány és Bolgártelep, amelyek napjainkra 100 fő alatti törpefalvakká váltak. Az 1910-ben 500 fő alatti népességszámú települések közül csak egy (Ferencszállás) tudott magasabb kategóriába kerülni. Az elmúlt évszázad demográfiai változásait az aprófalvak szemszögéből tekintve megállapítható, hogy:

1. Az aprófalvasodás nem egyformán érintette a három ország település-állományát, a Magyarországon maradt tíz település közül Újszegedet már 1880-ban Szegedhez csatolták, s napjainkig tartó dinamikus fejlődése eredményeként, mintegy huszonötezen élnek a városrészben.
2. A magyarországi települések közül csak Tervár veszítette el közigazgatási önállóságát és csak Klárafalva került az aprófalvak közé, ahol jelentős népességszám csökkenés az elmúlt ötven évben következett be. Klárafalvát már nem érte el az a szuburbanizációs folyamat, amely Deszk (több mint 800 fővel), Szőreg (kb. 400 fővel), Újszentiván (kb. 340 fővel), Ószentiván (kb. 150 fővel) népességszámát megemelte és Kübekháza népességszámát stabilizálta az elmúlt két évtizedben.
3. A Romániához került aprófalvak közül Batthyányházát még a 19. század végén Óbédhez kapcsolták, Magyarkeresztúr pedig – Klárafalvához hasonlóan – a második világháború után meginduló és gyorsuló demográfiai erózió egyik legnagyobb vesztese.
4. Porgány és Bolgártelep eltérő geográfiai helyzetben van, de mindkettő a népességvesztés exoduszerű folyamatát élte át az elmúlt fél évszázadban. Porgány közvetlen országhatár menti helyzete, rendkívül kedvezőtlen közlekedési kapcsolatai, évtizedeken keresztül elhanyagolt, rossz bekötőútja egyaránt hozzájárult elnéptelenedéséhez. Emellett elszakították a tradicionális társadalmi-gazdasági kapcsolatait jelentő Kiszombortól, úgy, hogy zsákfaluvá vált, az államhatár három oldalról közrefogja.
5. A vizsgált tizenkét aprófalva kétharmada napjainkban Szerbiában van, mely települések nagy részénél a demográfiai erózió már az első világ-

háború után elindult. Mindössze Egyházaskér, Magyarajdány és Kanizsamonostor népességszáma emelkedett a két világháború között.

6. A Szerbiához került és napjainkra aprófaluvá vált nyolc település az elmúlt ötven évben elvesztette népességének több mint hetven százalékát. A második világháború utáni első szerb népszámláláskor még 5281 fő élt e falvakban, 2011-ben mindössze 1571 fő. Egyházaskér és Feketető ezer fő feletti népességű középfalvakból (42. táblázat) aprófalvakká, míg a többi település 200 fő körüli vagy az alatti népességű településekké vált.

7. A marosszögi szerbiai és romániai magyar aprófalvak elnéptelenedése szinte megállíthatatlan, eltűnésük a térképekről csak rövid idő kérdése. A demográfiai erózió nem csak a határmenti helyzet eredménye, hanem a mindenkori szerb és román gazdaságpolitika (pl. az infrastruktúra végletes elhanyagolása, a gazdasági és emberi erőforrások drasztikus kiszípolozása stb.) és az adott országra jellemző nemzetpolitika etnokulturális vetületeinek együttes következménye.

8. A marosszögi aprófalvak demográfiai folyamataira a belső társadalmi törvényszerűségek és a gazdasági kényszer hatott döntően, azaz alapvetően elkerülték a szerb és román kolonizációt, de ez önmagában nem segít az ott élő népesség stabilizálódásában.

9. Gyakorlatilag az államapparátus helyi vezetőin kívül szerb és román családok sem érkeztek tömegesen e településekre – a délszláv háború is csak néhány szerb telepes családot sodort ideig (pl. Podlokány, Kis-Sziget stb.) –, ha igen akkor az itt élők számon tartották regáti vagy ószerbiai származásukat.

10. A kolonizáció elmaradásának etnikai hatásai számukra kedvezőek, hiszen alapvetően magyar lakosságú települések, ugyanakkor az Anyaországtól történő leszakításuk, a határok átjárhatatlanságától a családi, baráti és rokoni kapcsolatok szétszakításáig azt eredményezte, hogy magyarok sem érkezhettek a régióba, sőt, aki és amikor tehette, elmenekült, ami napjainkra minden tekintetben végzetesnek bizonyult.

5. 9. Az etnikai viszonyok változása (1910-2001/02)

A fenti folyamatok tükrében kell értékelni az etnikai földrajzi változásokat az elmúlt évszázadban. Tény, hogy a régiót a második világháború utáni események – etnikai vonatkozásban – érzékenyen érintették (pl. szerbiai németek kitelepítése, szlovákok, csehek, ruszinok áttelepülése stb.), de a szerb-magyar és a magyar-román együttélés fennmaradt (43. táblázat).

A magyarországi településeken az etnikai kisebbségek gyakorlatilag beolvadtak (Kókai S. 2015), Szerbiában a korábbi jugoszláv nemzetiségi politika eredményeként 1990-ig a spontán asszimiláció érvényesült, Romániában viszont erőteljes homogenizációs folyamat kezdődött, melynek

eredménye, hogy a románok száma elérte az összlakosság 2/3-át (24209 fő) – 1956-ban 46,3% volt – a nemzetiségek száma a korábbi töredékére olvadt (pl. németek 2,0% /725 fő/, szerbek 4,4 % /1554 fő/, bolgárok 9% /3418 fő/, magyarok 6,9% /3387 fő/ stb.), ugyanakkor megnövekedett az egyéb nemzetiségek (pl. romák) száma (41. táblázat). Egyes településeken teljes etnikai kicserélődés következett be (pl. Perjámos, Szerbszentpéter), s mindössze Óbesenyő, Bolgártelep, Keresztúr és Porgány nem román többségű (43. táblázat) a román oldalon (Kókai S. 2021).

A Szerbiához tartozó településeken Csóka magyar többségű, míg a községek vonatkozásában Egyházaskér, Majdány, Rabé, Kanizsamonostor és Feketető magyar többségű, sajnos valamennyi 1000 fő alatti népességszámú, előregedő korstruktúrával. A 41. táblázat adatainak további részletes elemzése helyett kilencven év változásait tekeintve az alábbi diagramok érzékeltetik leginkább a marosszögi változásokat (81-82. ábra).

43. táblázat. A Marosszög népességének etnikai összetételének változása (1910-2001/02)

Települések	Népesség 1910							Népesség 2001/02						
	száma	etnikai összetétel						száma	etnikai összetétel					
		magy.	szerb	román	német	roma	egyéb		magy.	szerb	román	német	roma	egyéb
Szőreg	4052	2433	1457	17	68	-	81	6000	5800	200	-	-	-	-
Deszk	2944	1360	1526	25	23	-	10	3238	2991	159	11	16	10	16
Kiszombor	4107	4021	1	9	28	-	48	4172	4069	-	20	9	14	4
Újszentiván	1387	327	563	1	494	-	2	1650	1597	48	1	6	16	-
Kübekháza	1817	1156	-	33	619	-	9	1535	1501	-	1	2	2	2
Gyála	2782	468	2283	8	17	-	6	1004	99	804	1	-	56	44
Ókeresztúr	3053	507	2511	10	15	-	10	1620	152	1131	1	-	220	116
Oroszlámos	3361	1635	1572	64	43	-	43	1718	456	912	-	-	260	90
Törökkanizsa	4691	2921	1664	8	62	-	36	7581	2657	4369	5	6	107	437
Józseffalva	2967	1653	1259	1	33	-	21	2844	754	1597	1	1	82	409
Szanád	2317	376	1463	1	466	-	11	1314	157	1011	16	1	62	67
Csóka	4245	3263	903	33	32	-	14	4707	2703	1541	-	3	48	412
T.szentmiklós	3530	1376	1354	1	539	-	260	2844	754	1597	1	1	82	409
Feketető	1101	483	416	29	167	-	6	568	267	235	1	-	21	44
Padé	1641	593	1005	-	34	-	9	2882	1920	712	-	-	119	131
M.padé	1998	1875	73	1	13	-	36	1600	567	1	979	19	30	4
Óbéb	2494	405	37	1809	212	-	31	566	172	-	354	18	3	19
Batthyányháza	155	4	-	5	145	-	1	4263	677	266	2812	48	371	89
Keglevichháza	1191	133	-	16	1031	-	11	1308	56	7	1217	3	5	20
Valkány	4809	1509	21	3007	136	-	136	4263	677	266	2812	48	371	89
N.csanád	5649	330	1581	2062	1592	79	5	12914	1209	463	9917	411	364	529
Ócsanád	1538	283	9	11	1158	77	-							
Na.szentmiklós	10617	2121	1134	3938	3227	179	18							

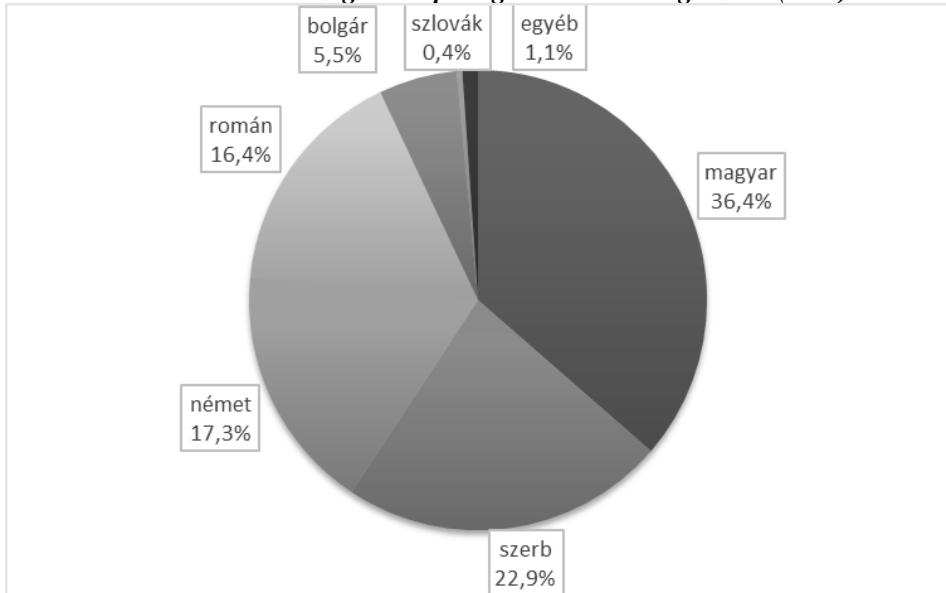
Né.szentmiklós	1740	42	2	87	1596	-	13							
Óbesenyő	5913	335	10	92	109	-	5367	3881	92	10	651	24	166	2915
Bolgártelep	725	175	-	6	127	-	417	34	10	-	17	-	5	2
Egres	3482	49	15	3154	251	-	13	1202	6	1	960	3	232	-
Sárafalva	3944	109	1233	2093	496	-	13	2540	17	246	1943	18	305	3
N.szentpéter	3573	77	2027	113	1171	-	181	2102	30	522	1335	20	172	18
Perjámos	5348	488	98	287	4309	115	59	4464	122	37	3915	160	202	26
Összesen (A)	97171	30507	24217	16921	18213	450	6867	75707	28081	14272	24158	768	2872	5397
Összesen %	100,0	31,4	24,9	17,4	18,7	0,5	7,1	100,0	37,1	18,9	31,9	1,0	3,8	7,1
B: Egykori dohánykertész telepek														
Ószentiván	1472	1416	41	-	12	-	3	1700	1632	4	-	2	-	62
Ferencszállás	404	404	-	-	-	-	-	659	614	1	-	4	10	1
Kláralfalva	570	566	-	-	4	-	-	485	470	-	1	-	-	14
<i>M.majdány</i>	758	747	6	2	3	-	-	292	251	16	-	-	12	13
<i>Rábé</i>	478	469	-	7	2	-	-	135	123	4	-	-	-	8
<i>Hódegyháza</i>	1848	1832	2	3	-	-	11	978	832	92	-	-	5	49
<i>Podlokány</i>	96	96	-	-	-	-	-	217	1	211	-	-	-	5
<i>(Kis)Sziget</i>	80	80	-	-	-	-	-	247	63	181	-	-	-	3
<i>Firigyháza</i>	247	247	-	-	-	-	-	161	62	97	-	-	-	2
<i>Egyházaskér</i>	861	837	21	1	1	-	1	404	372	11	-	-	-	21
<i>K.monostor</i>	329	304	21	-	4	-	-	135	128	6	-	-	-	1
<i>M.keresztúr</i>	687	671	-	1	13	-	2	475	377	1	83	1	11	2
<i>Porgány</i>	980	865	-	44	48	-	23	78	52	-	26	-	-	-
Összesen (B)	8810	8534	91	58	87	0	40	5966	4977	624	110	7	38	181
Összesen (B)	100,0	96,8	1,1	0,6	1,0	0,0	0,5	100,0	83,4	10,5	1,8	0,1	0,6	3,0
Összesen A+B	105981	39041	24308	16979	18300	450	6907	81673	33058	14896	24268	775	2910	5578
Összesen A+B	100,0	36,8	22,9	16,0	17,3	0,5	6,5	100,0	40,5	18,3	29,7	1,0	3,6	6,9

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A népszámlálási adatok lehetőséget biztosítanak arra, hogy a továbbiakban megvizsgáljuk a települések etnokulturális jellegének változásait és jelenlegi sajátosságait. Az 1910. évi népszámlálás etnikai adatsorai alapján megállapítható, hogy a Marosszög össznépségének 36,4%-a magyar, 22,9%-a szerb, 17,3%-a német, 16,4%-a román, 5,5%-a bolgár és 0,4%-a szlovák volt. A fennmaradó 1,1%-nyi népséget a kisebb etnikai töredékek alkották (81. ábra).

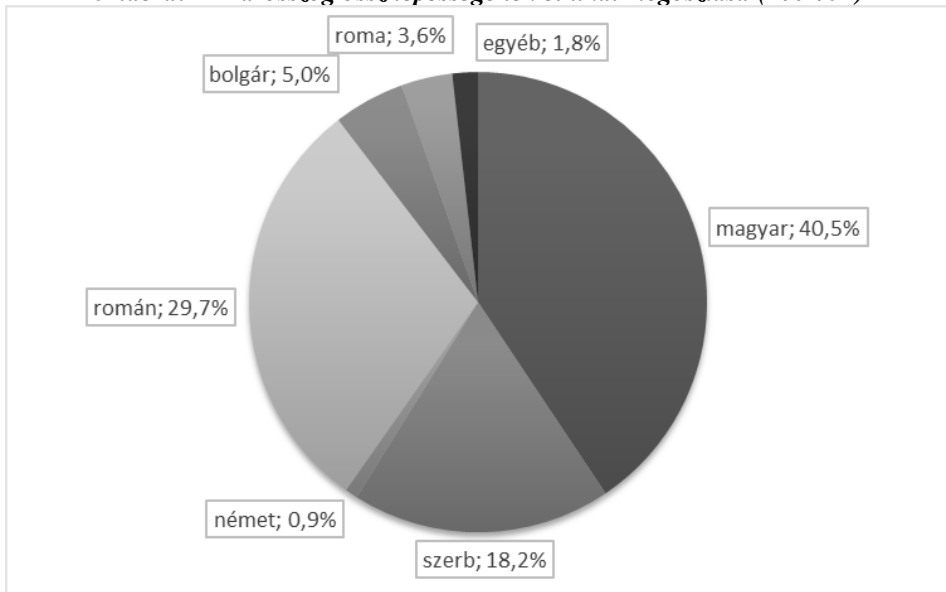
A Szerbiához csatolt népesebb marosszögi települések közül is csak Csóka, Padé és Hódegyháza maradt magyar többségű, utóbbi kivételével jelentős szerb kisebbségekkel együtt élnek a magyarok mindennapjaikat. A 20. század elején jelentős magyar lakossággal rendelkező népesebb települések magyarsága napjainkra felére, rosszabb esetben ötödére olvadt (43. táblázat).

81. ábra: A Marosszög össznépességének etnikai megoszlása (1910)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

82. ábra: A Marosszög össznépességének etnikai megoszlása (2001/02)

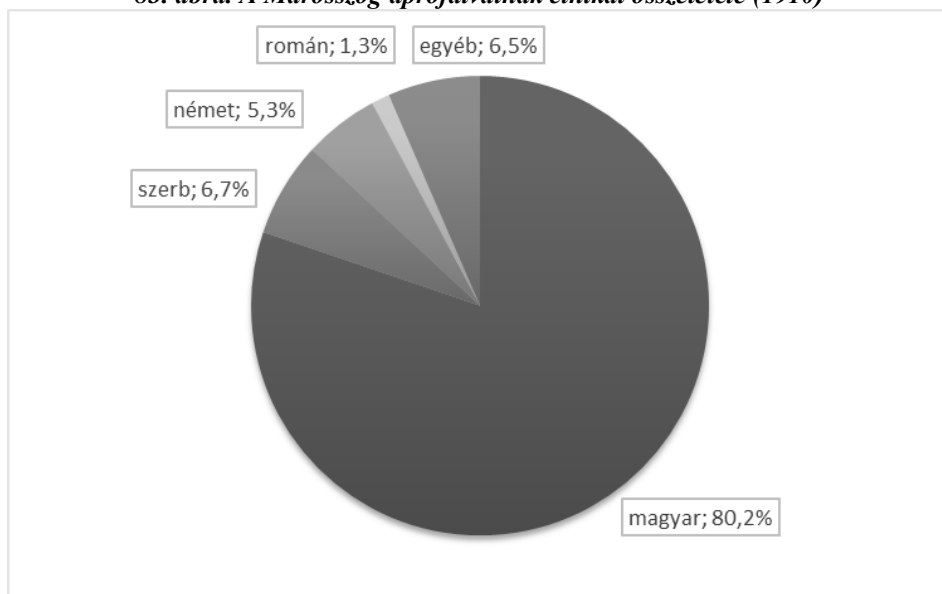

Forrás: Népszámlálási adatok (2001/02) alapján saját szerkesztés

5.9.1 Az aprófalvak etnikai viszonyainak változása

A vizsgálatunk tárgyát képező aprófalvak 1910. évi etnikai képe sokkal egyöntetűbb volt (83. ábra), jól tükrözve a 19. század elejétől megőrzött magyar dohánykertész telepek etnikai homogenitását és fejlődését. A telepítés után száz évvel az 1910. évi összlakosságuk (6912 fő) több mint nyolcvan százaléka (5540 fő) magyarnak vallotta magát. Mindez azt is jelentette, hogy a Marosszög magyar lakosságának 14,2%-a itt – a napjainkra apró- és törpefalvakká vált településeken – élt.

83. ábra. A Marosszög aprófalvainak etnikai összetétele (1910)

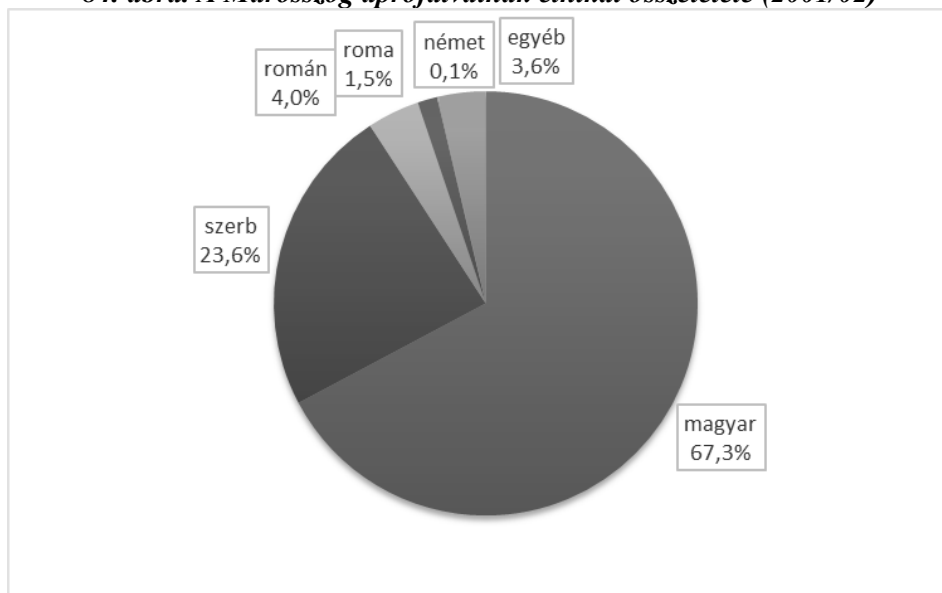

Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

A 2001/02. évi népszámlálási adatok alapján az aprófalvak összlakosságának (3231 fő) kétharmada (67,3%) még mindig magyarnak vallotta magát (84. ábra). Mindez azonban azt jelentette, hogy a Marosszög magyar lakosságának (33058 fő) csak 6,6%-a élt a vizsgált tizenkét aprófaluban.

A mindössze 2176 főnyi magyar lakos elhanyagolhatónak tűnik – hiszen Csókán vagy éppen Törökkanizsán is több magyar él –, különösen, ha eltekintünk Klárafalva 470 főnyi magyar lakosságától, akik nem kisebbségi helyzetben élnek mindennapjaikat. Azonban kiemelt jelentősége van annak, hogy csak ezeket a Szerbiához és Romániához csatolt aprófalvakat nem érte el az erőszakos asszimiláció és a multikulturalizmus. E településeken az interkulturalizmus maradt a meghatározó. Mindez a városokról és a nagyobb népességszámú falvokról egyáltalán nem mondható el.

84. ábra. A Marosszög aprófalvainak etnikai összetétele (2001/02)

Forrás: Népszámlálás (2001) adatai alapján saját szerkesztés

A 43. táblázat adatai jól érzékeltetik, hogy a Romániához csatolt valamennyi marosszögi település az elmúlt évszázadban román többségűvé vált, kivételt csak a vizsgált aprófalvak jelentenek, azaz a helyi magyar lakosság itt őrizhette meg – részben kényszerből – legtovább lokális környezetében magyarságát, nyelvét, szokásait, identitását. Az elmúlt két évtizedben azonban egyértelművé vált, hogy e helyi kis magyar közösségek identitása is végveszélybe került, illetve felszámolódott. Az itt élő magyarok jelentős része exoduszerűen elhagyta lokális környezetét, ott hagyva mindent, ami számára értéket, társadalmi rangot vagy megbecsülést jelentett. A hagyományok erejét mutatja, hogy napjainkban néhány vajdasági összmagyar rendezvénynek is a helyszínévé válhattak (pl. Feketető, Kanizsamonostor stb.).

Az elnéptelenedési folyamat – más társadalmi-gazdasági okokkal kiegészülve – napjainkig tart, így a Marosszög külterületi népessége csak töredéke a száz évvel korábbinak, s nem éri el a régió lakosságának egy százalékát (43. táblázat), a külterületek nevei csak a statisztikai adatbázisokban és a gyorsan múló emlékezetben maradtak fenn (44. táblázat). A Marosszög elmúlt évszázadának demográfiai folyamatait vázlatosan áttekintve is megállapítható, hogy a felgyorsult demográfiai erózió erőteljes etnikai súlyponteltolódásokat és homogenizációt eredményezett, mely egyre nehezebben teszi lehetővé, hogy a határokon átnyúló és megújuló kapcsolatokba az itt élők tevékenyen részt vegyenek, mely nélkül a régió társadalmi-gazdasági stabilizálása és fejlődése a jövőben is megoldhatatlan problémának tűnik.

44. táblázat: Néhány külterületi lakott hely népessége (2001-2002)

Település	Külterületek elnevezése	Külterületi lakosok száma	Külterületi lakások száma
Szőreg	Szőregi tanyák	63	43
Deszk	Deszki tanyák	38	19
Kláralfalva	Kláralfalvi tanyák	4	1
Tiszasziget	Térváruszta	65	29
	Vedresházi tanyák	28	15
Kiszombor	Óbébai úti tanyák	10	4
	Pincedomb	14	4
	egyéb	9	8
Törökkanizsa	Kissziget	247	na.
	Firigyháza	161	na.

Forrás: Népszámlálás (2001,2002) alapján, saját szerkesztés

A Marosszög településeiben az elmúlt évszázadban az etnikai-vallási kisebbségek identitása többféleképpen alakult, köszönhetően az asszimilációnak, a hibrid identitásnak és a különböző csoportok (vallási, nemzeti) elhatárolódásának. Egyházaik szakrális épületei a múlt igen fontos emléktárai és értéktárai is. Egyben a közös kultúra és az összetartozás jelképeivé is váltak. Napjainkra azonban e szimbólumok és szakrális terek kiüresedésének veszélye realitássá vált, a vallási identitás és a nemzeti identitás elszakadni látszik egymástól.

Az egykori dohánykertész telepek és a belőlük kialakult aprófalvak kerültek a legveszélyeztetettebb kategóriába, s a rendszerváltozás óta eltelt három évtized sem róluk szólt, reménytelen helyzetbe kerültek, ahol szebb napokat megélt múltjukat már csak a néma templomok és elhagyott temetők őrzik ideig-óráig.

Száz évvel az első világháborút lezáró békediktátum után Epilógusként vagy „Marosszögi anziksz”-ként azt tapasztaljuk, hogy:

- Trianon óta Kübekháza-Óbéd-Rábé zsákfalvakká váltak, s közöttük addigi kőhajításnyi távolság 1920 óta fényévvé nyúlt.
- Nem csupán a térségen végigpöfkélő híres Orient Expressz a múlté, hanem napjainkra több szakaszon a sínpárok is.
- A határnyitás már hosszú évek óta a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió (=A Bánság feltámadása/feltámasztása??) fórumának egyik

fő napirendi pontja a Marosszögben (Tizzasziget, Kiszombor) és az Óbéb–Kübekháza–Rábé háromszögben.

- A környékbeliek által „bánsági Viharsaroknak” nevezett határon, mindig is volt átjárás vagy legalábbis átszivárgás, azonban itt 99 évet kellett várni a félmegoldásra, azaz a szerb-magyar határ hivatalos megnyitására, pedig a román oldalon hamarabb (!?) elkészült a műút is (azonban 50 méter hiányzik még!!)

„...*Trianon máig él, következményei a mindennapjainkat nyomorítják...*”

Kosztolányi D. (szerk.):
Vérző Magyarország

A Függelék megírásához felhasznált szakirodalom

Arday I. (2002). Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó, Budapest
Bacsa G. (1999): A magyar-jugoszláv (SHS) határ megállapítása és kitűzése. Budapest, p. 235.

D. Đ. Momčilović, (1977): Banat u narodnooslobodilačkom ratu. - Beograd: Vojnoizdavački zavod, (Ratna prošlost naših narodi narodnosti; 199) (Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije; 47).

D. Radosav (2003): Culture Si Unanisun in Banat (sec XVII.) Temesvár, p. 298.

Galántai J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920. Maecenas Kiadó. Bp. p. 229.

Kicošev, Saša (2001): Népszámlálási statisztikai mutatók. (A vajdasági magyarság területi megoszlása és létszámának változása a XX. század folyamán) In: Gábrityné dr. Molnár I. – Mirnics Zs. (szerk.): Fészekhagyó vajdaságiak. A Magyarorsággutató Tudományos Társaság. MTT Könyvtár 4. Szabadka, pp. 9-77.

Kocsis K. (1983): A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve (1881-1981) Területi Kutatások 6. pp. 60-76.

Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1-16.

Kogutowicz K. (1921): Kogutowicz zsebatlasza. Magyar Néprajzi Társ. Bp. p. 192.

Kosztolányi D. (szerk.) 2020: Vérző Magyarország. „HAZÁÉRT” Magyar írók Magyarország területéért. Budapest. Szülőföld kiadó, p.288. (Reprint kiadás)

Kókai S. – Bottlik Zs. (2002): Der Ethnische-Geographische Charakter Des Banats und seine Eigenheiten 1890-1990. In. Manuskript in Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien.

Kókai S. (2003): A Bánát népességváltozási tendenciái 1949-1990 között, különös tekintettel a határmenti területekre. In: Határok és az Európai Unió (szerk.: Szónokné Ancsin G.) Szeged, pp. 251-257.

- Kókai S. (2007): A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Szónokyné Ancsin Gabriella szerk. (2007): Határok és Eurorégiók Szeged. pp. 243-252.*
- Kókai S. (2009): A trianoni államhatár kijelölésének problémái a torontáli háromszögben /1921-1925/ In.: „A Déli végeken”. Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháborús konfliktusokról. Baja, 2009. pp. 25-32.*
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.*
- Kókai S. (2012): Adalékok a bánsági magyar nyelvű elemi oktatás történetéhez (1718-2010) In.: Közép-Európai Közlemények (szerk. Gulyás L.) V. évf. 1. sz. 2012. pp. 28-41.*
- Kókai S. (2015): Adalékok eltűnt „csonka” vármegyéink demográfiai jellemzőihez (1910-2011). In.: Kókai S.-Boros A. szerk. (2015): Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Nyíregyháza. pp. 327-342..*
- Kókai S. (2020): A Bánság térszerkezetének feldarabolása a trianoni határok által. Történeti Földrajzi Közl. 2020/1-2. szám. Nyíregyháza, pp. 103-118.*
- Kókai S. (2021): A torontáli háromszög (Magyar-Bánság) településeinek néhány társadalmi jellemzője a 20. században. In: Gulyás L.-Tóth M.-Zeman F. (szerk.) Lokális Trianon 1. Szeged. pp. 167-184.*
- Ormos M. (1983): Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, p. 452.*
- Raffay E. (1990): Trianon titkai avagy, hogyan bántak el országunkkal...Tornado Dannenija kiadó, Bp. p. 191.*
- Romsics I. (1995): Az angolszász hatalmak és a trianoni békeszerződés História.*
- Sarnyai Cs. M. (2011): Egy határkiigazítási elképzelés Trianon után (1920. szeptember) Közép-Európai Közlemények 4:(3-4) pp. 57-67.*
- Sarnyai Cs. M. (2014): A katolikusok helyzete a Csanádi egyházmegyétől elcsatolt részekben a szerbiai Bánságban. Szeged,*
- Sallai J. (2004): Az államhatárok. Változó világ, Press Publica, Bp. p. 125.*
- Suba J. (1994): A szétmarcangolt ország. In: Száz rejtély a magyar történelemből. (szerk.: Halmos F.). Gesta könyvkiadó. Bp., pp. 164-165.*
- Suba J. (1996): Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A HMB-ok működése)" I-IV. Bp. Doktori értekezés (kézirat.)*
- Suba J. (2001): Trianoni határ kitűzése és térképei I. rész. In: *Geodézia és Kartográfia* LIII. évf. 1. sz. pp. 25- 29.*
- Suba J. (2002): Magyarország államhatárának változásai 1867-1945 között (A HMB működése Magyarországon a XIX.- XX. században.) Kézirat. pp. 1-125.*
- Suba J. (2005): Magyarország trianoni határának térképei (1920-1925). In: Acta Musei Militaris in Hungaria. Hadtörténeti Múzeum Ért. 8.(2005) (szerk.: Hausner G.) Bp., pp. 137-156.*
- Szász Z. (1986): Erdély története III. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó.*

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3. old.
I. A Marosszög fogalma, területe és határai	7. old.
Az I. fejezet megírásához felhasznált irodalom	11. old.
II. A Marosszög és térsége legfontosabb természeti-környezeti adottságai, erőforrásai	13. old.
II.1. A Marosszög geológiai fejlődéstörténete	13. old.
II.2. A Marosszög éghajlati adottságai	20. old.
II.3. A Marosszög vízföldrajzi képe	24. old.
II.3.1 A Tisza vízrendszere és hidrogeográfiája	24. old.
II.3.2 A Maros vízrendszere és hidrogeográfiája	25. old.
II.3.3 Az állóvizek	31. old.
II.3.3.1 A Gyálai Holt-Tisza	31. old.
II.3.3.2 Az Újszegedi Holt-Maros	32. old.
II.3.3.3 A Törökkanizsai Sirina-halastó	32. old.
II.3.3.4 A Szanádi Budzsák-tó	32. old.
II.3.3.5 A Padéi Bátka-tó	33. old.
II.3.4 A felszínalatti vizek néhány jellemzője	33. old.
II.3.4.1 A talajvizek jellemzői	33. old.
II.3.4.2 A rétegvizek jellemzői	34. old.
II.4. A természetes növényzet, az állatvilág és a talajok	35. old.
II.4.1 A növényföldrajzi kép	35. old.
II.4.2 Az állatvilág jellemzői	37. old.
II.4.3 A talajföldrajzi adottságok	42. old.
A II. fejezet megírásához felhasznált irodalom	45. old.
III. A Marosszög képe az integrált környezet-átalakító munkálatok előtt	49. old.
III.1 A Marosszög felszíne	49. old.
III.2 A Marosszög ármentes és ártéri szintjei	52. old.
III.3 A Marosszög kistájainak néhány lehetséges lehatárolása	55. old.
III.4 A Marosszög nyugati része	59. old.
III.5 A Marosszög keleti része	60. old.
A III. fejezet megírásához felhasznált irodalom	62. old.
IV. A tájhasználat alapvető jellemvonásai a 18. század második felétől a 19. század közepéig, különös tekintettel a mezőgazdaságra	63. old.
IV.1 A földterület és az állatállomány megoszlása a 18/19. század fordulóján	64. old.
IV.2 A földterület megoszlása az 1860-as években	72. old.
IV.2.1 A szántó- és kertgazdálkodás jellemzői	74. old.
IV.2.2 A szőlő és gyümölcskultúra jellemzői	75. old.
IV.2.3 A rét és legelőgazdálkodás jellemzői	76. old.

IV.2.4 A marosszögi erdők hasznosítása	77. old.
IV.3 Dohánykertészek és dohánytermesztés megjelenése a Marosszögben	78. old.
IV.3. 1 A dohány gazdasági szerepe és jelentősége	81. old.
A IV. fejezet megírásához felhasznált irodalom	87. old.
V. Folyószabályozási és ármentesítő, ill. belvízlevezető munkálatok a 18-20. század folyamán	89. old.
V.1 A Maros folyón végrehajtott szabályozási munkálatok	89. old.
V.2 A Tisza folyón végrehajtott szabályozási munkálatok	95. old.
V.3 Az integrált környezetátalakítás következményei	98. old.
Az V. fejezet megírásához felhasznált irodalom	103. old.
VI. Az integrált környezet-átalakító munkálatok hatása a marosszögi települések tájhasználatára	105. old.
VI.1 A marosszögi települések földhasznosítási viszonyai	105. old.
VI.2 A Marosszög állatállománya	115. old.
A VI. fejezet megírásához felhasznált irodalom	117. old.
VII. A marosszögi települések demográfiai folyamatainak jellemzői (1717-2011)	119. old.
VII.1 A Marosszög népessége a 18. században	119. old.
VII.1.1 A népességszám és a népsűrűség változása a 18. században	119. old.
VII.1.2 A magyarság betelepítésének demográfiai hatásai	123. old.
<i>VII.1.2.1 Az Udvari Kamara magyar telepítései</i>	124. old.
<i>VII.1.2.2 A királyi kincstár által szervezett magyar telepítések 1790-1848-ig</i>	127. old.
<i>VII.1.2.3 A nagybirtokosok által szervezett magyar telepítések 1780-tól</i>	127. old.
VII.1.3 A németek, szerbek, románok és bolgárok betelepítése	130. old.
VII.1.4 A népesség etnikai és felekezeti összetétele	131. old.
<i>VII.1.4.1 Az egyes etnikai-vallási csoportok térfoglalása a pozsareváci békétől 1784/87-ig</i>	135. old.
VII.2 A Marosszög népessége az ún. hosszú 19. században	139. old.
VII.2.1 A népességszám és a népsűrűség változása a 19. században	140. old.
VII.2.2 A betelepítések demográfiai hatásai	140. old.
VII.2.3 A népesség etnikai és felekezeti összetétele	144. old.
<i>VII.2.3.1 Az etnikai térszerkezet jellemzői</i>	145. old.
<i>VII.2.3.2 A marosszögi magyarok nyelvi-etnikai identitása</i>	150. old.
<i>VII.2.3.3 A vallási térstruktúra sajátosságai</i>	151. old.
<i>VII.2.3.4 A Marosszög etnikai-nyelvi térstruktúrája</i>	154. old.

A VII. fejezet megírásához felhasznált irodalom	157. old.
VIII. Adatok a Marosszög 18-20. századi településföldrajzához	159. old.
VIII.1. Települési előzmények a 18. század előtt	159. old.
VIII.2 A Marosszög település-hálózatának fejlődése a 18. században	164. old.
VIII.2.1 A marosszögi települések alaprajzi fejlődése a 18. században	169. old.
VIII.3 A marosszögi települések 19. századi fejlődése, változása	175. old.
VIII.3.1 A marosszögi települések alaprajzi fejlődése a 19. században	175. old.
VIII.4 A Marosszög településhierarchiája és térszerkezete	181. old.
VIII.4.1 Szeged, mint regionális központ hatása a Marosszög térszerkezetére a 19. században	184. old.
VIII.4.1.1 <i>Szeged regionális vonzáskörzete az 1840-es években</i>	186. old.
VIII.4.1.2 <i>Szeged regionális vonzáskörzete az 1870-es években</i>	188. old.
VIII.4.2 A Marosszög mezo- és szubcentrumai	193. old.
VIII.4.3 A Marosszög elemi centrumai	195. old.
VIII.4.4 A Marosszög településhálózatának legkisebb elemei	195. old.
VIII.4.4.1 <i>A Marosszög aprófalvai és dohánykertész telepei</i>	195. old.
VIII.4.4.2 <i>A Marosszög tipikus külterületi lakott helyei</i>	199. old.
VIII.4.4.2.1 <i>A Marosszög külterületi népességszáma (1910)</i>	199. old.
VIII.4.4.2.2 <i>A Marosszög majorságai</i>	202. old.
VIII.4.4.2.3 <i>A Marosszög tanyái</i>	204. old.
A VIII. fejezet megírásához felhasznált irodalom	206. old.
IX. A kereskedelem és a közlekedés a Marosszögben (18-20. század)	211. old.
IX.1 A Marosszög közlekedéshálózatának 18. századi állapota	212. old.
IX.2 A Marosszög közlekedéshálózata 19. század első felében	215. old.
IX.2.1 A közúthálózat fejlesztése	216. old.
IX.2.2 A víziút vonalak szerepe	217. old.
IX.3 A Marosszög közlekedési viszonyai a 19. század közepétől 1918-ig	218. old.
IX. 3.1 A Marosszög vasútvonal hálózatának kiépítése	218. old.
IX. 3.2 A közúthálózat fejlesztése	222. old.
IX.3.3 A vízi közlekedés és kereskedelem lehetőségei	225. old.
A IX. fejezet megírásához felhasznált irodalom	225. old.

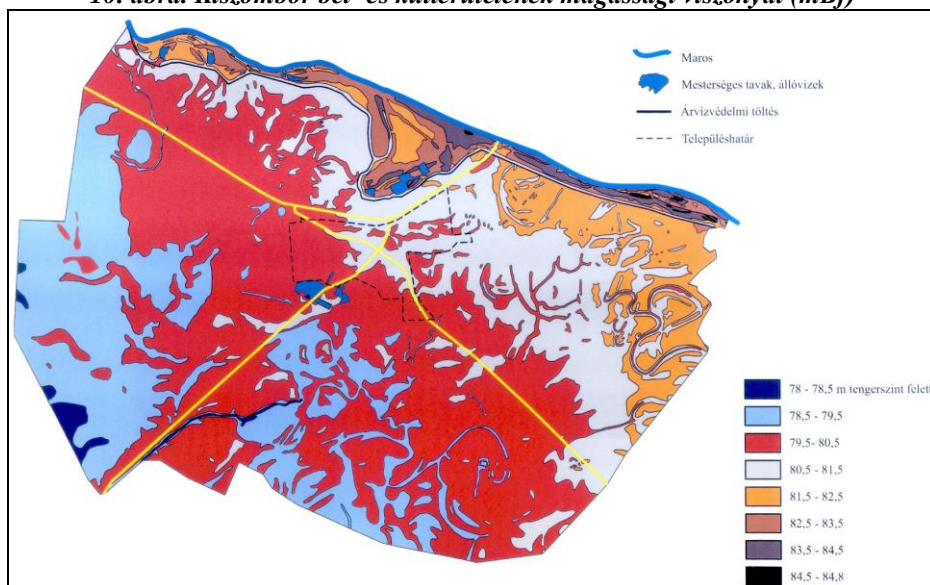
Összegzés	229. old.
Summary	233. old.
Résumé	237. old.
Függelék	241. old.
1. A trianoni államhatár kijelölésének elméleti lépései	242. old.
2. A trianoni államhatár kijelölésének gyakorlati lépései	244. old.
3. A határszakaszok tárgyalása	245. old.
4. Az új államhatárok védelme és átjárhatósága	247. old.
5. Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1910-2011 között	248. old.
5.1 <i>Demográfiai folyamatok 1910-1949/53/56 között</i>	250. old.
5.2 <i>Az etnikai viszonyok változása 1910-1949/53/56 között</i>	252. old.
5.3 <i>A magyar nyelvű oktatás helyzete a Marosszögben az első világháború után</i>	253. old.
5.4 <i>A második világháborúhoz kapcsolódó országhatár változtatási kísérletek</i>	256. old.
5.5 <i>Demográfiai folyamatok 1949/53/56 és 1990/91 között</i>	258. old.
5.6 <i>Az etnikai viszonyok változása 1949/53/56-1990/91 között</i>	260. old.
5.7 <i>A magyar nyelvű oktatás helyzete a Marosszögben 1945 után</i>	261. old.
5.8 <i>Demográfiai folyamatok az elmúlt évtizedekben (1990/91-2011)</i>	262. old.
5.8.1 <i>Az aprófalvak népességszám változása</i>	265. old.
5.9. <i>Az etnikai viszonyok változása (1990-2001/02)</i>	266. old.
5.9.1 <i>Az aprófalvak etnikai viszonyainak változása</i>	270. old.
A Függelék megírásához felhasznált szakirodalom	273. old.

9. ábra. A Marosszögfelszíne és vízrajzi állapota (1793)

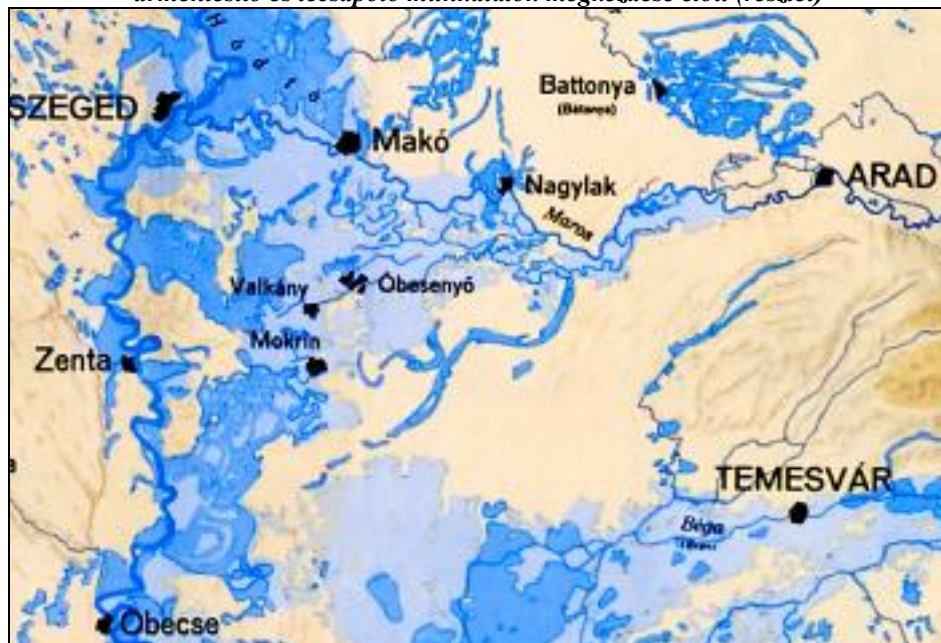
Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/5227/>

10. ábra. Kiszombor bel- és külterületének magassági viszonyai (mBf)

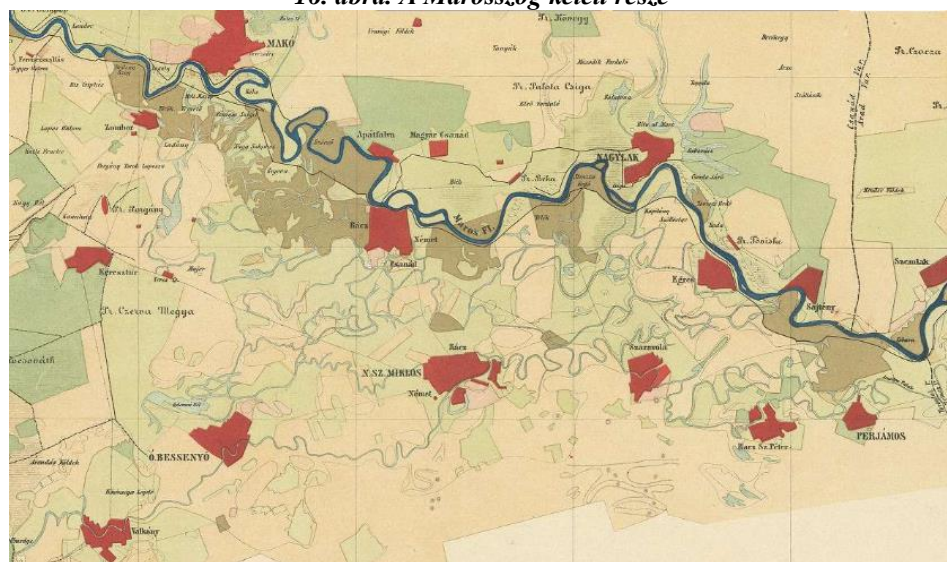
Forrás: 1:10000 katonai térképlapok alapján saját szerkesztés

15. ábra. A Marosszög és tágabb térségének vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt (részlet)

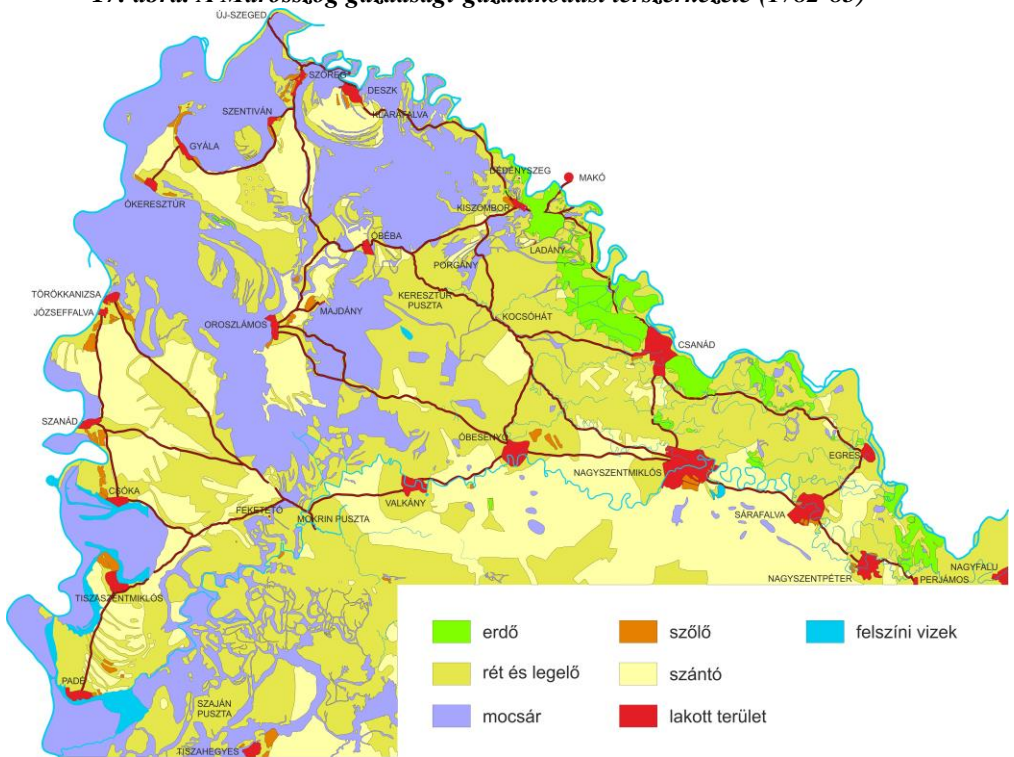
Forrás: A Kárpát-medence vízborította ... (1938)

16. ábra. A Marosszög keleti része

Forrás: Átnézeti térképe a' Tisza völgyének eredetétől a' Dunáigi (részlet)

17. ábra. A Marosszög gazdasági-gazdálkodási térszerkezete (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképszelvényei alapján saját szerkesztés

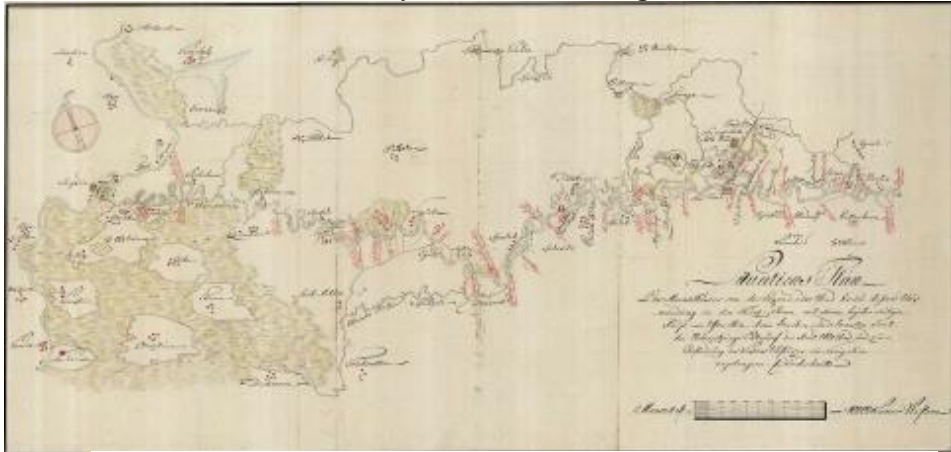
Egész oldalas, de el kell fordítani 90 fokkal balra!!

20. ábra. Kiszombor-Dédénszeg dohánykertészei (1799)

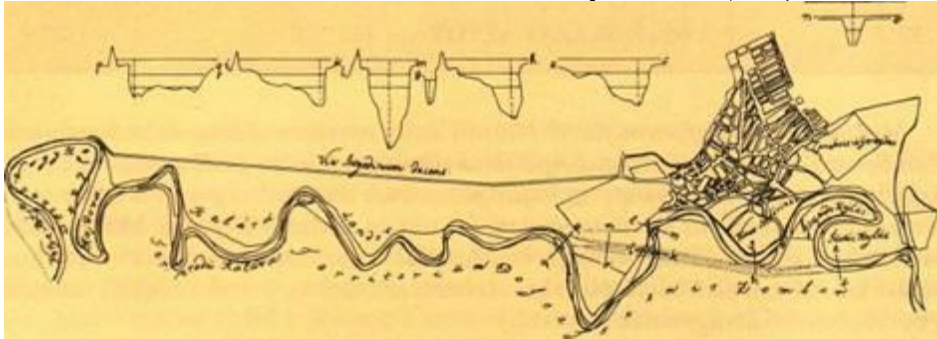
Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/128> (kéziratos térkép)

21. ábra. A Maros szabályozási terve Arad-Szeged között (1818)

Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára • S 12 Helytartótanácsi térképek (1738-1875)

22. ábra. Giba Antal Alsó-Maros szabályozási terve (1927)

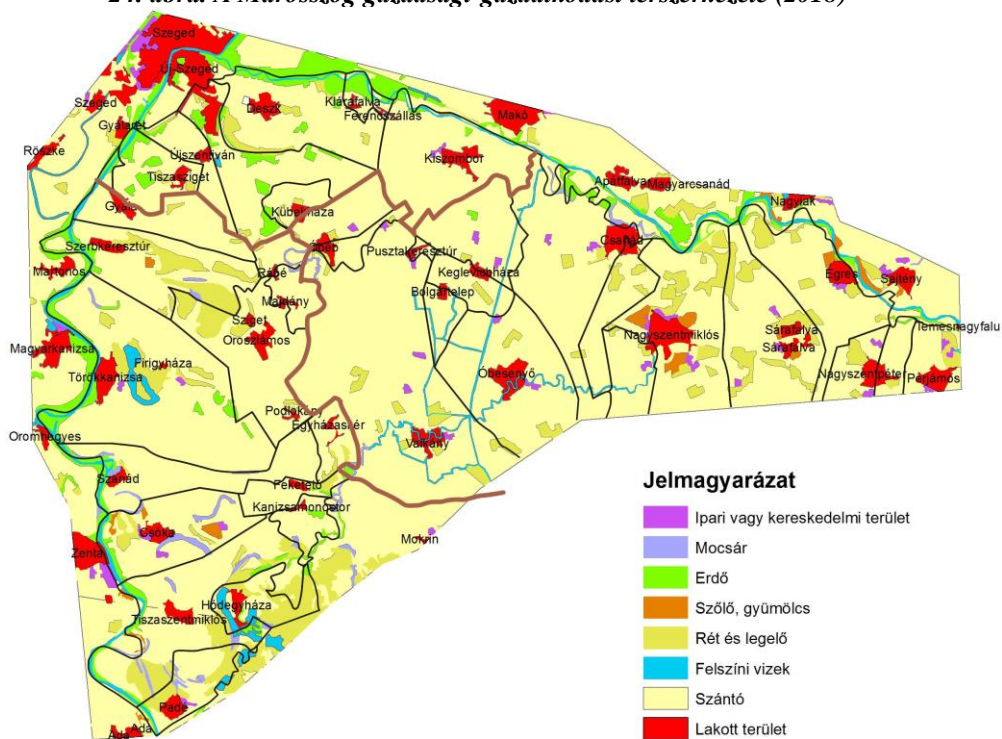
Forrás: Magyar Országos Levéltár (S. 12. Div. XIII. No. 576.)

23. ábra. A Maros torkolat és a Vedresházai átmetszés tervei

Forrás: Vásárhelyi-terv (részlet)

24. ábra. A Marosszög gazdasági-gazdálkodási térszerkezete (2018)

Forrás: Corine CLC 2018 térkép alapján saját szerkesztés

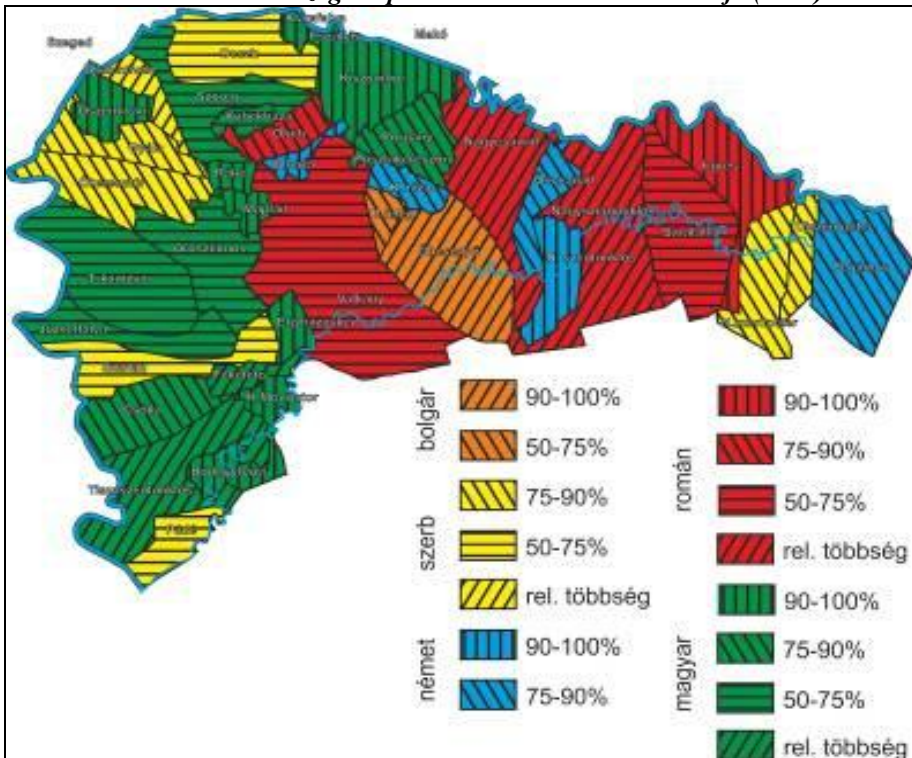
Egész oldalas, de el kell fordítani 90 fokkal balra!!

30. ábra. A Csanádi kerület települései (1755)

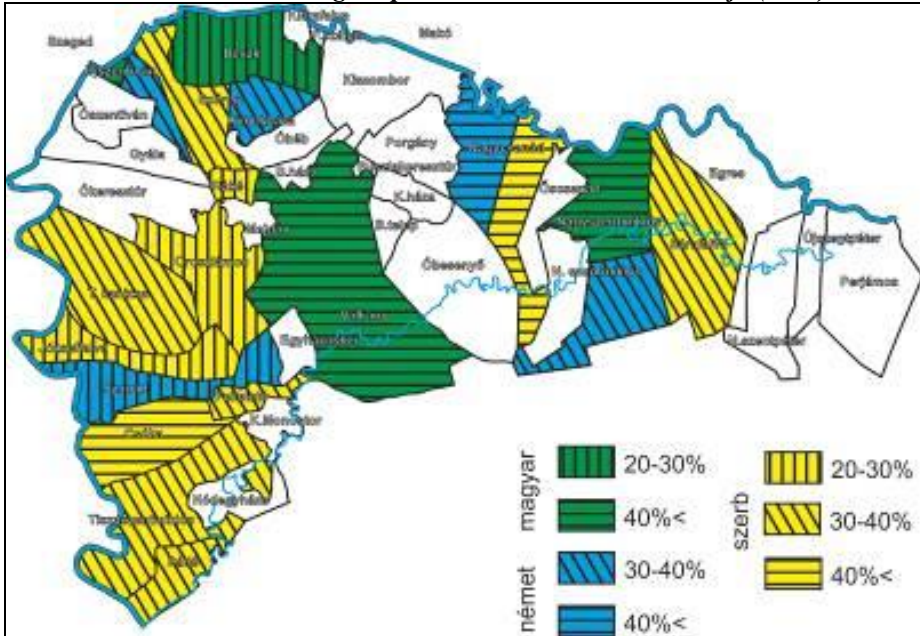
Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar>, B IX a 1280. térkép részlete

36. ábra. A Marosszög településeinek etnikai térstruktúrája (1910)

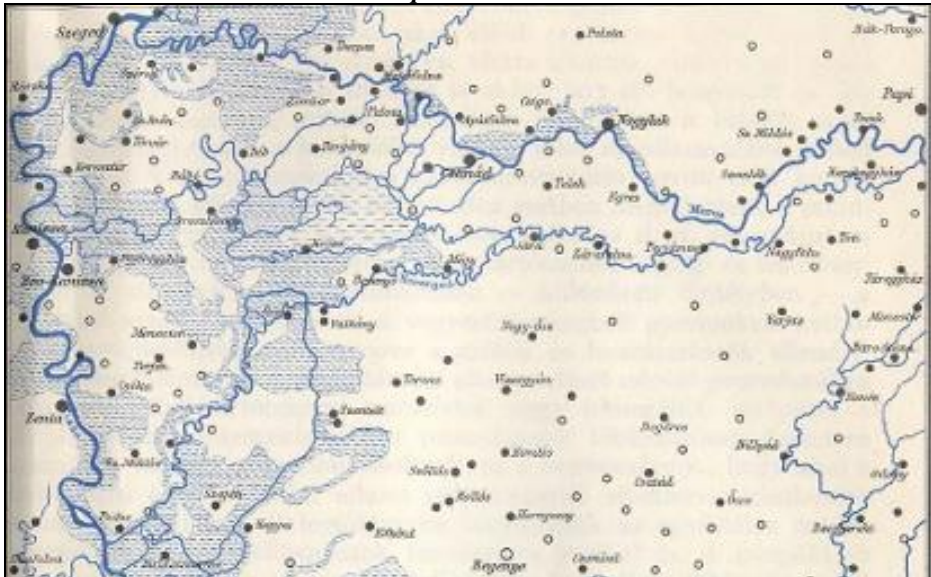
Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

37. ábra. A Marosszög településeinek etnikai térstruktúrája (1910)

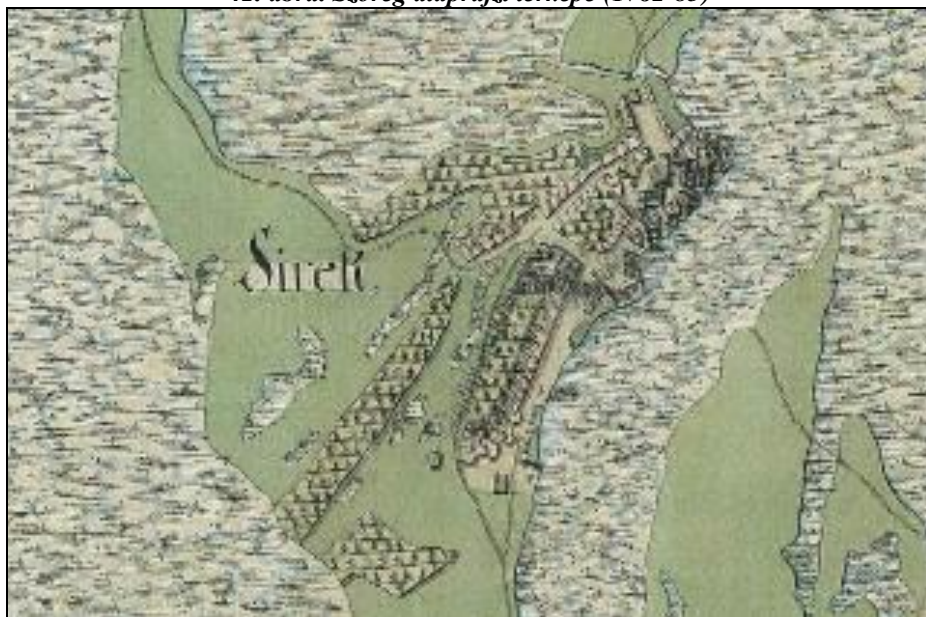
Forrás: Népszámlálás (1910) adatai alapján saját szerkesztés

40. ábra. A Marosszög és tágabb környezetének középkori és 18. századi településhálózata

Forrás: Történelmi Atlasz (2018)

41. ábra. Szőreg alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

42. ábra. Kiszombor alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

43. ábra. Sáravola alaprajzi térképe (1782-85)

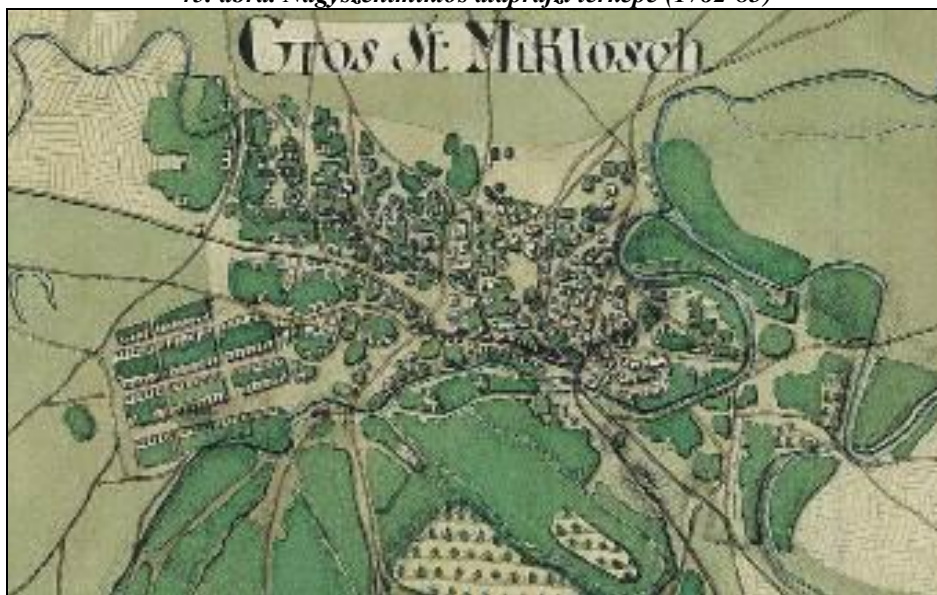
Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

44. ábra. Óbesenyő alaprajzi térképe (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

45. ábra. Nagyszentmiklós alaprajzi térképe (1782-85)

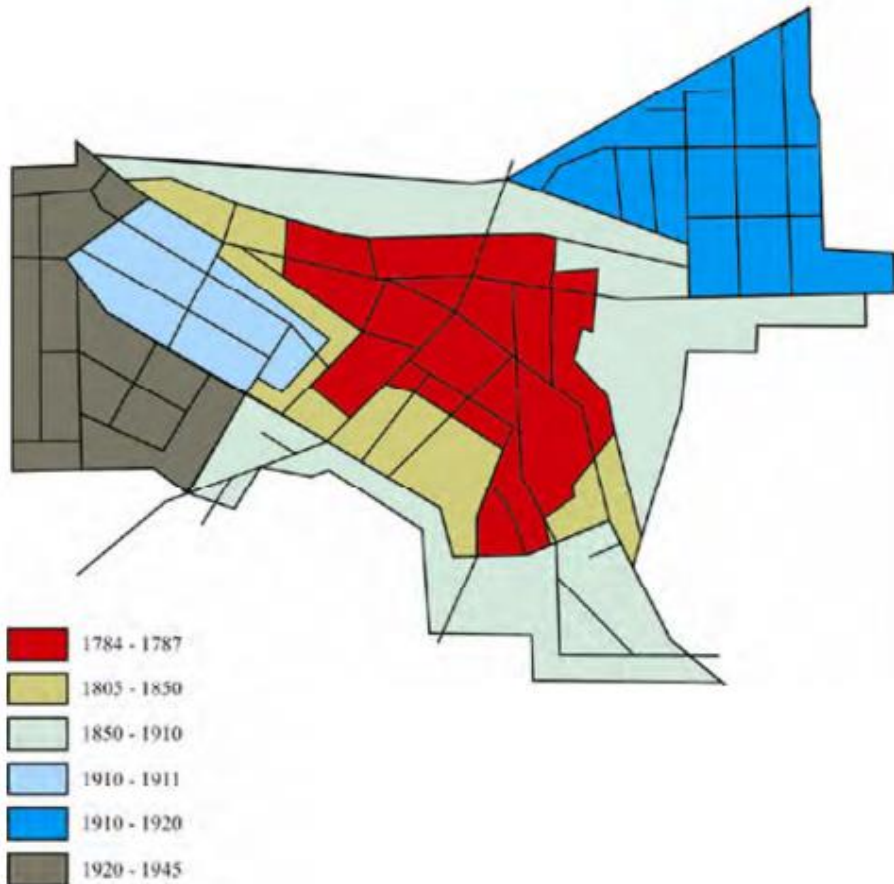
Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

46. ábra. Ókeresztúr alaprajzi térképe (1782-85)

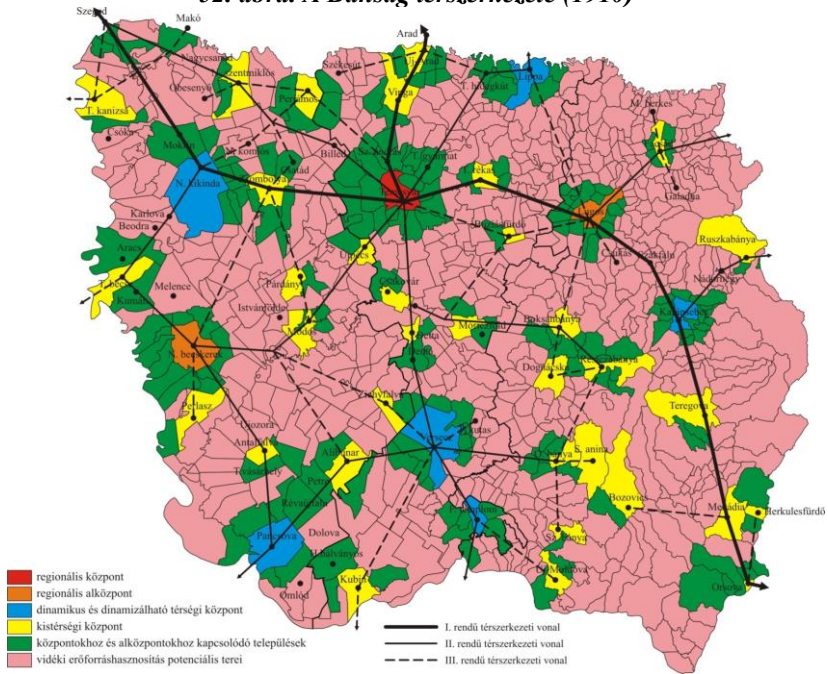
Forrás: Az első katonai felmérés térképlapja (részlet)

48. ábra. Kiszombor alaprajzi fejlődése (1784-1945)

Forrás: Katonai felmérések térképlapjai alapján saját szerkesztés

52. ábra. A Bánság térszerkezete (1910)

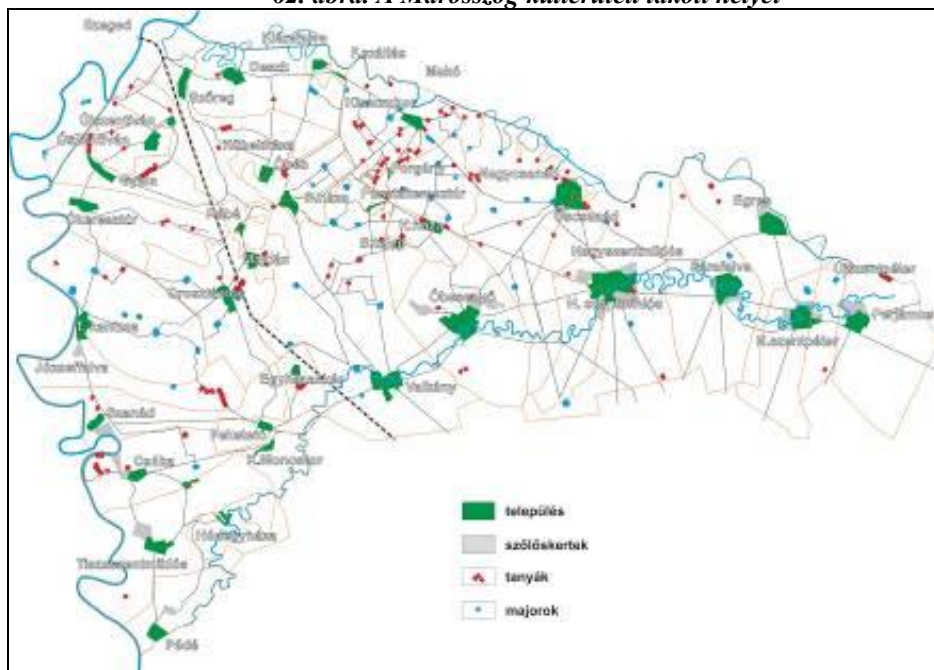
Forrás: Kókai S. (2010/b)

61. ábra. Perjámos és településrészei

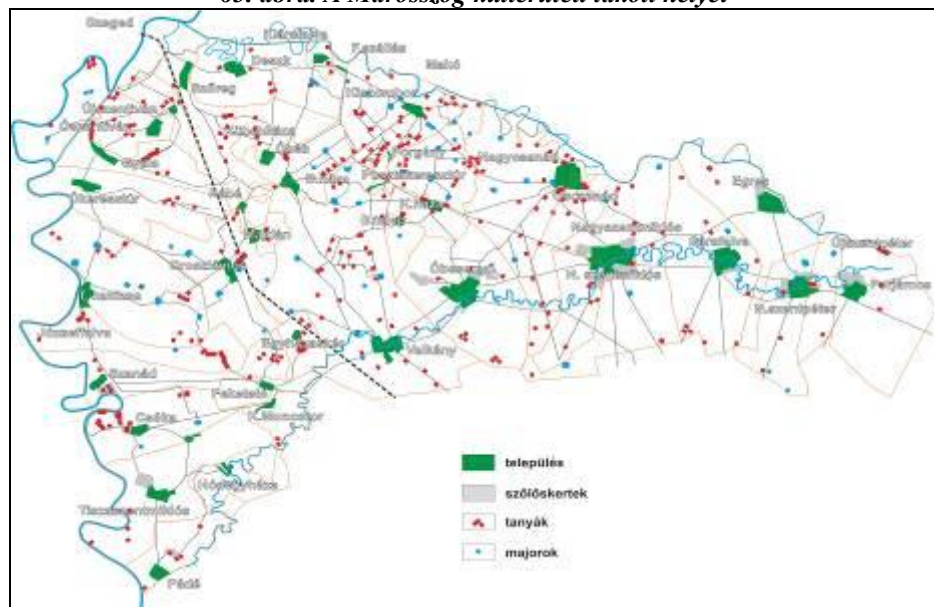
Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei (részlet)

62. ábra. A Marosszög külterületi lakott helyei

Forrás: a második katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés

63. ábra. A Marosszög külterületi lakott helyei

Forrás: a harmadik katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés

68. ábra: A Marosszög közlekedéshálózata (1862)

Forrás: Torontál megye térképe (rajzolta: Trumauer Fridolin mérnök)
<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkepar/1610/>

69. ábra. A Marosszög vonalas infrastruktúrája a 19/20. század fordulóján

Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkepar>

73. ábra: A Marosszöget felszabdáló 1920-1923 között megvont államhatárok

Forrás: Hadtörténeti Intézet térképtára (részlet)

76. ábra. Magyarország trianoni határrevíziójának elképzelt marosszögi szakaszai

Forrás: Hadtörténeti Intézet Térképtára (részlet)

